Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Sanat Tarihi Anabilim Dalı

Sanat Tarihi Bilim Dalı

ADANA'DA YAPI TOPLULUKLARI VE ŞEHRİN GELİŞİMİ

Nermin TANBUROĞLU

Doktora Tezi

Ankara, 2017

ADANA'DA YAPI TOPLULUKLARI VE ŞEHRİN GELİŞİMİ

Nermin TANBUROĞLU

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Sanat Tarihi Anabilim Dalı

Sanat Tarihi Bilim Dalı

Doktora Tezi

Ankara, 2017

KABUL VE ONAY

Nermin TANBUROĞLU tarafından hazırlanan "Adana'da Yapı Toplulukları ve Şehrin Gelişimi" başlıklı bu çalışma, 13. 06. 2017 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Nermin ŞAMAN DOĞAN (Başkan ve Danışman)

Prof. Dr. Abdülkadir DÜNDAR

Yrd. Doç. Dr. M. Fatih MÜDERRİSOĞLU

Yrd. Doç. Dr. Muhammet GÖRÜR

Yrd. Doç. Dr. Huriye ALTUNER

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Sibel BOZBEYOĞLU

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

Tezim/Raporum sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

Tezimin üç (3) yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

13/ 06/ 2017

Nermin TANBUROĞLU

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin/raporumun tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kâğıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinlerin yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

o**Tezimin/Raporumun tamamı dünya çapında erişime açılabilir ve bir kısmı veya tamamının fotokopisi alınabilir.**

(Bu seçenekle teziniz arama motorlarında indekslenebilecek, daha sonra tezinizin erişim statüsünün değiştirilmesini talep etseniz ve kütüphane bu talebinizi yerine getirse bile, teziniz arama motorlarının önbelleklerinde kalmaya devam edebilecektir)

Tezimin/Raporumun 13/ 06/ 2020 tarihine kadar erişime açılmasını ve fotokopi alınmasını (İç Kapak, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) istemiyorum.

(Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir, kaynak gösterilmek şartıyla bir kısmı veya tamamının fotokopisi alınabilir)

o**Tezimin/Raporumun.....tarihine kadar erişime açılmasını istemiyorum ancak kaynak gösterilmek şartıyla bir kısmı veya tamamının fotokopisinin alınmasını onaylıyorum.**

Serbest Seçenek/Yazarın Seçimi

12/07/ 2017

Nermin TANBUROĞLU

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, Prof. Dr. Nermin ŞAMAN DOĞAN danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Öğr. Gör. Nermin TANBUROĞLU

Bendeki araştırma ve merak düşüncesini uyandıran adalet

duygumu besleyen ve sınırsız sevgisiyle kucaklayan sevgili babam

Hasan Tanburoğlu 'nun anısına

ve bana bir kadının ne kadar güçlü olabileceğini gösteren sonsuz

sevgi ve hoş görü timsali bilge kadın

sevgili annem Feride Tanburoğlu 'na ...

ÖZET

TANBUROĞLU, Nermin, Adana'da Yapı Toplulukları ve Şehrin Gelişimi, Doktora Tezi, 2017.

Bu çalışmada, Adana merkezde Ramazanoğulları Beyliği ve Osmanlı döneminde inşa edilen yapı toplulukları ile bunların şehrin gelişimine olan etkileri ele alınmıştır. Kentin Doğu Akdeniz'deki, Anadolu ve Anadolu dışındaki çevre kültürlerle siyasi ve kültürel etkileşimi ortaya konmuştur.

Adana M.Ö. 2000'li yıllarda "Adaniye" adıyla tarih sahnesine çıkan ve Seyhan Nehri'nin batı yakasında kurulan tek kenttir. Ancak tarihin belli dönemlerinde deprem ve sel felaketleriyle tahrip olan şehir, bir de nehir ve verimli ovaları nedeni ile sürekli istilalara ve savaşlara sahne olunca yeterince gelişememiştir. Roma- Bizans ve Ramazanoğulları Beyliği hariç, 19. yüzyıl sonlarına kadar varlık gösteremeyen Adana, 20. yüzyıl başlarında kurutulan bataklıklar, Seyhan Nehri kenarına çekilen setler, tarımda makinalaşma ve ıslah çalışmalarıyla, yüzlerce yıl kasabagörünümündeyken günümüzde Türkiye'nin en büyük kentlerinden birisi olmuştur.

Adana'da Türk dönemi, Anadolu Selçuklu Devleti zamanında başlamakla birlikte Memluklu Devletine bağlı kurulan Ramazanoğulları Beyliği (1352/1353- 1608) döneminde kalıcı olmuştur. Beyliğin son zamanlarında inşa edilen ve günümüze ulaşan yapılar/yapı toplulukları, Halil Bey (1485-1513) ve oğlu Piri Paşa (1517-1567) dönemlerine aittir.

Ramazanoğulları, Yavuz Sultan Selim zamanında Osmanlıların tabiyetine girerek1608 tarihine kadar yurtluk-ocaklık statüsüyle yönetimde kalmayı başarmışlardır. Bu tarihten itibaren Halep Eyaletine bağlı sancak, 1867 yılında ise bağımsız bir vilayet olan Adana, Osmanlı döneminde bayındırlık açısından sönük kalmıştır.

Adana, Ramazanoğulları'nın fethinden önce üç semtten oluşan küçük bir yerleşim yeriyken fetih sonrasında genellikle etrafında kurulduğu mescitin adıyla anılan yeni mahallelerle büyümüştür. 1525'te Adana'da 17 mahalle varken, 1572'ye gelindiğinde sayı 28'e çıkmış, 1753'te bu rakam 45, 19. yüzyılın ilk yarısında ise mahalle sayısı 62'ye ulaşmıştır.

Adana'da, iki tip yapı topluluğu görülür. İlki, şehrin merkezi dokusunu oluşturan büyük ölçekli örnekler, ikincisi ise, genellikle bir avlu veya aynı mahalle içinde dağılmış birkaç yapıdan ibaret, mahallenin kültürel ve fiziki dokusunu oluşturan küçük ölçekli külliyelerdir. Adana Ulu Cami hariç, diğer tüm örnekler ikinci tiptir.

Adana merkezindeki yapı topluluklarının bir kısmı günümüze ulaşabilmiş, bir kısmı eksik ulaşmış, geri kalanı ise ulaşamamış, ulaşmışsa da özgün niteliklerini bütünüyle yitirmiştir. Çalışmamızda, Ramazanoğulları ve Osmanlılar döneminde inşa edilen söz konusu yapı topluluklarının durumları ve şehrin gelişimine olan katkıları tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Adana, Ramazanoğulları, Osmanlı, Mimari, Yapı Topluluğu/Külliye, Kültür, Etkileşim

ABSTRACT

TANBUROĞLU, Nermin, The Building Communities In Adana And The Development Of The City, Ph. D. 2017.

In this paper, the building communities that were constructed during the period of the Otoman Empire and Ramazanoğlu Seigniory and their contribution of these structures to the development of the city have been discussed. The cultural and political interaction of the town with neighbouring societies besides the Eastern Mediterranean, Anatolian region and outer Anatolian regions have been revealed.

Adana formerly named as “Adaniye” had appeared in the historical sources around 2000 B.C. and was the only town that was located on the west side of the Seyhan River. However, the city had been ravaged by disasters such as earthquakes and floods throughout the history. It also faced invasions and wars because of its fertile plains and its river, consequently it could not develop that much. Except Romans- Byzantines and Ramazanoğulları seigniory, the city that could not make its presence felt until the late 19th century has become one of the largest cities in Turkey although it looked more like a small town thanks to the barriers built on Seyhan River coasts, dried swamps, industrialization in agriculture and reclamation works.

Having started in the Selcuks era, the times of Turks in Adana has become persistent in the times of Ramazanoğulları seigniory (1352/1353- 1608) that belongs to Memluk State.. The structures/ the building communities that are built in the final times of the seigniory and that have reached today, belong to the times of Halil Bey (1485-1513) and his son Piri Paşa (1485-1513).

Being involved into Ottomans nationality in the time of Yavuz Sultan Selim, Ramazanoğulları had managed to stand united in the by way of domain status. From that day forth, Adana was a sanjak in Halep state, which has become an independent province in 1867, it had been insatisfactory in terms of public works in Ottoman times.

Until the conquest by Ramazanoğulları, Adana had been a small habitat that consist of three districts, which then began to expand with now neighborhoods whose name generally comes from the mosgue that the neighborhood is located around. Although there used to be 17 neighborhoods in Adana in 1525, the number rises to 28 in 1572, and to 45 in 1753, the number of neighborhoods were 62 in the first half of the 19th century.

Two types of building community can be seen in Adana. The first one with large scale communities that create the central backbone of the city, and the second one is small scale kulliyas (building complexes in Islam) that create the cultural and the physical texture of neighborhood, which are not more than a few structures generally scattered around neighborhood or courtyards. All the other examples except Adana Ulu Cami, belong to the second category.

Some of the building communities in central Adana could reach today, some partially could, and the rest could not or could reach but have lost their all unique characteristics completely. In our work, status and the contribution of these building communities which are constructed in Ramazanoğulları and Ottomans era to the development of the city have been discussed.

Keywords: Adana, Ramazanoğulları, Ottomans, Architecture, The Building Community/Kulliya, Culture, Interaction.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY ..... **i**

BİLDİRİM ..... **ii**

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI ..... **viii**

ETİK BEYAN ..... **iv**

ADAMA ..... **v**

ÖZET ..... **vi**

ABSTRACT ..... **viii**

İÇİNDEKİLER ..... **x**

HARİTA VE ŞEKİL LİSTESİ ..... **xiii**

FOTOĞRAF LİSTESİ ..... **xvi**

I. GİRİŞ **1**

I.1. Konu ve Kapsam 1

I.2. Amaç ve Yöntem 3

I.3. Konuyla İlgili Kaynaklar 6

II. ADANA'NIN COĞRAFİ KONUMU, SİYASİ VE KÜLTÜREL ORTAMI **16**

II.1. Coğrafi Konum 16

II.2. Siyasi Ve Kültürel Ortam 18

II.2.1. Türk Dönemi Öncesi 18

II.2. 2. Türk Dönemi 25

III. ADANA KENT MERKEZİNDEKİ YAPI TOPLULUKLARI **54**

III.1. GÜNÜMÜZE ULAŞAN YAPI TOPLULUKLARI **55**

III.1. 1. Yağ Cami Yapı Topluluğu 55

III.1.1.1. Cami 55

III.1. 1. 2. Medrese 73

III. 1. 2. Adana Ulu Cami Yapı Topluluğu 80

III.1.2.1. Cami 81
III.1.2.2. Türbe 110
III.1.2.3. Medrese 124
III.1.2.4. Küçük Mescit 136
III.1.2.5. Vakıf Sarayı/Haremlik 140
III.1.2.6. Ramazanoğlu Türbesi.....150
III.2. GÜNÜMÜZE KISMEN ULAŞAN YAPI TOPLULUKLARI 155
III.2. 1.1. Kemeraltı/Savcıoğlu Yapı Topluluğu 155
III.2. 2. Hasan Ağa/Hasan Kethuda Yapı Topluluğu 164
III.2. 3. Mestanzade Yapı Topluluğu 180
III.2. 4. Yeni Cami/Abdürrezzak Antakî Yapı Topluluğu 190
III. 2. 5. Alemdar Mesciti/Alemdar el-hac Hasan Ağa Yapı Topluluğu.....203
III. 2. 6. Yeşil Mescit Yapı Topluluğu 210
III.2. 7. Şeyhoğlu /Şeyhzade Yapı Topluluğu.....228
III.3. GÜNÜMÜZE ULAŞMAYAN YAPI TOPLULUKLARI 238
III. 3. 1. Cuma Fakih Yapı Topluluğu.....238
III. 3. 2. Cafer Paşa Yapı Topluluğu 240
III. 3. 3. Musa Balızade Yapı Topluluğu.....243
III. 3. 4. Balcıoğlu Mustafa Ağa Yapı Topluluğu 245
III. 3. 5. Karacaoğlu Hacı Abdurrahman Yapı Topluluğu 246
III. 3. 6. Siyavuşoğlu Ahmet Ağa Yapı Topluluğu 248
III. 3. 7. Arpacızade Hacı Hüseyin Ağa Yapı Topluluğu.....250
III. 3. 8. Memiş Paşa Yapı Topluluğu.....251
III. 3. 9. Arıkoğlu Hacı Ali Efendi Yapı Topluluğu.....255
IV. DEĞERLENDİRME 260

IV.1. ADANA ŞEHRİNİN GELİŞİMİNDE YAPI TOPLULUKLARININ YERİ VE ÖNEMİ 262

IV.2. ADANA'DAKİ YAPI TOPLULUKLARI: ANADOLU VE ANADOLU DIŞINDAKİ YAPI TOPLULUKLARINDAN ÖRNEKLER 305

V. SONUÇ **357**

VI. KAYNAKÇA **361**

EKLER **385**

EK I. ADANA KENT MERKEZİNDE GÜNÜMÜZE ULAŞAN TEK YAPILAR 385

EK 2. VAKFİYELER 418

EK 3. ADANA MERKEZDEKİ YAPI TOPLULUKLARI VE TEK YAPILARIN MAHALLELERE GÖRE ŞEHİR PLANINDAKİ DAĞILIMI 429

EK 4. ORJİNALLİK RAPORU 430

EK 5. ETİK KURUL İZİN MUAFİYET FORMU 432

HARİTA VE ŞEKİL LİSTESİ

Harita 1. Adana Fiziki haritası (www.adanakultur.gov.tr)
Harita 2. Alidede Mahallesi haritası
Harita 3.Ulu Cami Mahallesi haritası
Harita 4. Karasoku Mahallesi haritası
Harita 5. Sarıyakup Mahallesi haritası
Harita 6. Mestanzade Mahallesi haritası
Harita 7. Kuruköprü Mahallesi haritası
Harita 8.Beş Ocak Mahallesi haritası
Harita 9. Tepebağ Mahallesi haritası
Harita 10. Kayalıbağ Mahallesi haritası
Harita 11. Hanedan Mahallesi haritası
Harita 12. Piri Reisin Adana Kalesi (1988, s. 1579/375b)
Harita 13. 1872 tarihli Adana Haritası (Oral, 1996, s. 85, Şekil 21)
Harita 14. 1892 tarihli Adana Haritası (Oral, 1996, s. 86, Şekil 22)
Harita 15.Adana Merkezdeki Yapı Toplulukları ve Tek Yapıların Mahallelere Göre Şehir Planındaki Dağılımı
Şekil 1. Adana Merkezdeki Yapı Topluluklarının Mahallelere Göre
Dağılımı Şekil 2. Plan, Yağ Cami ve Medresesi (Çam, 2010, s.111) Şekil
3.Yağ Cami, güney cephe görünüş (VGMA)
Şekil 4. Plan, Ulu Cami ve Türbesi (Çam, 2010, s.38)
Şekil 5.Ulu Cami ve Türbe, doğu cephe görünüş (VGMA)
Şekil 6.Ulu Cami, kuzey cephe görünüş (VGMA)
Şekil 7.Ulu Cami ve Türbesinde kullanılan çini pano çizim örnekleri (VGMA)
Şekil 8.Ulu Cami, güneydoğu duvar köşesindeki çini pano çizimi (VGMA)
Şekil 9.Ulu Cami Türbesi, kuzeybatı cephe köşesindeki çini pano çizim (VGMA)
Şekil 10. Plan, Ulu Cami Medresesi (Adana Koruma Kurulu Arşivi)
Şekil 10a. Ulu Cami Medresesi ve Küçük Mescit, Batı Cephe Görünüş (Adana Koruma Kurulu Arşivi)
Şekil 11. Plan, Küçük Mescit (Çam, 2010, s. 54)
Şekil 12. Plan, Vakıf Saray, zemin kat (Çam, 2010, s. 73)
Şekil 13. Plan, Vakıf Saray, birinci kat (Çam, 2010, s. 74)
Şekil 14. Plan, Vakıf Saray, ikinci kat (Çam, 2010, s. 74)
Şekil 15. Plan, Ramazanoğlu Türbesi (Çam, 2010, s. 217)

Şekil 16. Plan, Kemeraltı/Savcıoğlu Cami (Çam, 2010, s. 171)
Şekil 17. Plan, Hasan Kethuda Cami (Çam, 2010, s. 161)
Şekil 18. Plan, Mestanzade Cami (Çam, 2010, s. 176)
Şekil 19. Mestanzade Cami, kuzey cephe görünüş (VGMA)
Şekil 20. Plan, Yeni Cami (Çam, Adana Koruma Kurulu Arşivi)
Şekil 21. Yeni Cami, Güney Cephe Görünüş (Adana Koruma Kurulu Arşivi)
Şekil 22. Plan, Alemdar Mesciti (Çam, 2010, s. 141)
Şekil 23. Plan, Yeşil Mescit (Çam, 2010, s. S. 208)
Şekil 24. Yeşil Mescit, güney cephe bezemeli pencere çizimi (VGMA)
Şekil 25. Yeşil Mescit, doğu cephe bezemeli pencere çizimi (VGMA)
Şekil 26. Plan, Şeyhoğlu/Şeyhzade Cami (Çam, 2010, s. 190)
Şekil 27. Minyatür, 16. Yüzyılda Adana (Matrakçı Nasuh, 1976, s. 108b)
Şekil 28. Adana İçkale, sınırı ve kalıntılar (Saban, 2006, s. 179, Şekil 3)
Şekil 29. 16. yüzyılda Adana'nın mahalleleri (Yörük, 2014, s. 305, Ek 2)
Şekil 30. 15-18. yüzyıllarda Adana'nın şehir dokusunu oluşturan mahalleleri (Yörük, 2014, s. 306, Ek 3)
Şekil 31.Yağ Cami Yapı Topluluğu, Vaziyet Planı (Onur Kılıç)
Şekil 32.Ulu Cami Yapı Topluluğu, Vaziyet Planı (Onur Kılıç)
Şekil 33. Ramazanoğlu Vakıf Çarşısı (Saban, 2006, s. 180, Şekil 5)
Şekil 34. İstanbul- Beşiktaş, Sinan Paşa Külliyesi, Plan (Kuran, 1986, R. 88)
Şekil 35. İstanbul- Topkapı, Kara Ahmet Paşa Külliyesi, Plan (Kuran, 1986, R. 92)
Şekil 36. İstanbul- Kadırga, Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi, Plan (Kuran, 1986, R. 98)
Şekil 37. İstanbul, Ekmekçioğlu Ahmet Paşa Külliyesi, Plan (Z. Nayır, 1975)
Şekil 38. İstanbul, Çinili Külliyesi, Vaziyet Planı (Z. Nayır, 1975)
Şekil 39. İstanbul, Köprülü Mehmet Paşa Külliyesi, Vaziyet Planı (Z. Nayır, 1975)
Şekil 40. Adana- Karaisalı, Kızıldağ Yaylası Külliyesi Tahmini Krokisi (Çam, 2010, s. 314)
Şekil 41. Tarsus Ulu Cami Yapı Topluluğu, Vaziyet Planı (Zoroğlu, 1995)
Şekil 42. Diyarbakır, Ulu Camii Külliyesi, Vaziyet Planı (Tuncer, 1996)
Şekil 43. Diyarbakır, Zinciriye Medresesi, Plan (Altun, 1973, Plan 3)
Şekil 44. Diyarbakır, Mesudiye Medresesi, Zemin Kat Planı (Altun, 1973, Plan 4)
Şekil 45. Mardin- Kızıltepe, Harzem Medresesi, Plan (Altun, 1973, Plan 7)
Şekil 46. Mardin, Şehidiye Medresesi, Plan (Altun, 1973, Plan 6)
Şekil 47. Mardin, Sultan İsa/Zinciriye Medresesi, Zemin Kat Planı (Altun, 1973, Plan 10)
Şekil 48. Mardin, Sultan İsa/Zinciriye Medresesi, Üst Kat Planı (Altun, 1973, Plan 9)
Şekil 49. Kayseri Kölük Camii ve Medresesi, Plan (E. Yurdakul, 1974)

Şekil 50. Kayseri Gevher Nesibe/Çifte Külliye, Plan (N. Şaman Doğan, 2012)
Şekil 51. Kayseri Huand Hatun Külliyesi, Plan (H. Karamağaralı, 1976)
Şekil 52. Afşin, Eshâb- ı Kehf Külliyesi, Vaziyet Planı (Özgüç ve Akok, 1957)
Şekil 53. Afyon, Boyalıköy Hanikahı, Vaziyet Planı (S. Eyice, 1971)
Şekil 54.Afyon-Çay'da Ebu'l Mücahid Yusuf Külliyesi, vaziyet planı (Özkarcı,1996,Çizim1)
Şekil 55. Beyşehir, Eşrefoğlu Süleyman Bey Külliyesi, Vaziyet Planı (Erdemir, 1999)
Şekil 56. Kayseri Hacı Kılıç Camii ve Medresesi, Plan (G. Öney, 1966)
Şekil 57. Manisa, İshak Çelebi Külliyesi, Vaziyet Planı (Acun, 1999)
Şekil 58. Bursa- Yıldırım Bayezid Külliyesi, vaziyet planı (Gabriel, 1958, Resim26)
Şekil 59. Bursa- Yeşil Külliye, vaziyet planı (Gabriel, 1958, Resim33)
Şekil 60. Kilis, Canbolat Paşa/Tekke Külliyesi Planı (Dündar, 1999)
Şekil 61. Edirne II. Bayezid Külliyesi, Vaziyet Planı (Müderrisoğlu, 1999)
Şekil 62. Kütahya- II. Yakup Çelebi Külliyesi, vaziyet planı (Uysal, 2006, Şekil 3)
Şekil 63. Konya- Meram'da Darülhuffaz, vaziyet planı (Önge, 1973, Levha 1)
Şekil 64. Kastamonu İsmail Bey Külliyesi, vaziyet planı (Acar, 2012, Şekil 131)
Şekil 65. Diyarbakır, Muslihiddin Lari Medresei, Plan (Sözen, 1971, s. 152)
Şekil 66. Tire, Kazirzade/Caziroğlu Külliyesi, Plan (İ. Aslanoğlu, 1978) Şekil 67. Ramazanoğlu Evi/Konağı, Zemin Kat Planı (Çam, 2010, s. 264) Şekil 68. Ramazanoğlu Evi/Konağı, Üst Kat Planı (Çam, 2010, s. 265) Şekil 69. Kahire Sultan Kalavun Medrese-Külliyesi, Plan (Eruz, 2004, s. 99) Şekil 70. Kahire Sultan Hasan Medrese-Külliyesi, Plan (Beksaç, 2009, s. 506) Şekil 71. Adana Merkezdeki Tek Yapıların Mahallelere Göre Dağılımı Şekil 72.Ağca Mescit, Plan (Çam, 2010, s.137) Şekil 73. Tahtalı Camii, Plan (Çam, 2010, s. 423)

Şekil 74. Hasır Pazarı Mesciti, Plan (Çam, 2010, s. 164)
Şekil 75. Mestanzade Mesciti, Plan (Çam, 2010, s. 181)
Şekil 76. Şeyh Zülfo Mesciti, Plan (Çam, 2010, s. 196)
Şekil 77. Ali Dede Mesciti, Plan (Çam, 2010, s. 145)
Şekil 78. Bebekli Kilise, Plan (Özmen ve Özerol, 2000, Şekil2, s. 165)
Şekil 79. Saat Kulesi, Plan (Çam, 2010, s. 267)
Şekil 80. Şefika Hatun Camii, Plan (Çam, 2010, s. 185)
Şekil 81. Bahri Paşa Çeşmesi, Plan (Çam, 2010, s. 240)

FOTOĞRAF LİSTESİ

YAĞ CAMİ

Fotoğraf 1. Giriş kapısı kitabesi
Fotoğraf 2. Taç kapı kitabesi
Fotoğraf 3.Yağ Cami ve Meydanını gösteren eski bir fotoğraf (Baltacı ve Uygur, 2009, s. 17)
Fotoğraf 4. Kuzey cephe, harim ve son cemaat yeri
Fotoğraf 5. Yer altındaki mahzen (abdest yeri)
Fotoğraf 6. Güney cephe
Fotoğraf 7. Batı cephe
Fotoğraf 8. Son cemaat yeri
Fotoğraf 9. Harime giriş kapısı
Fotoğraf 10. Harimin içinden görünüş
Fotoğraf 11. Harimin apsis bölümü
Fotoğraf 12. Mihrap
Fotoğraf 13. Minber
Fotoğraf 14. Taç kapı süslemeleri, ayrıntı
Fotoğraf 15. Giriş kapısı aynalığındaki pano
Fotoğraf 16. Apsisin kuzey duvarındaki mukarnaslı küçük niş
Fotoğraf 17. Apsisin güney duvarındaki mukarnaslı küçük niş
Fotoğraf 18. Minber, merdiven korkuluğu süslemeleri, ayrıntı
Fotoğraf 19. Minber, köşk kubbesi ve süslemeleri, ayrıntı

YAĞ MEDRESESİ

Fotoğraf 20. Avlu, doğuda dersane odası ve öğrenci hücreleri
Fotoğraf 21. Batı yöndeki öğrenci hücreleri
Fotoğraf 22. Dersane odası, doğu cephe
Fotoğraf 23. Dersane odası, mihrap
Fotoğraf 24. Dersane odası, saçakta kademeli konsol
Fotoğraf 25. Dersane odası, pano, konsoldan ayrıntı
Fotoğraf 26. Dersane odası, pano, konsoldan ayrıntı

ULU CAMİ

Fotoğraf 27. Doğu taç kapısı kitabesi
Fotoğraf 28. Minber kapısı kitabesi
Fotoğraf 29. Batı taç kapısı kitabesi
Fotoğraf 30. Mihrap nişi kitabesi
Fotoğraf 31. Doğu taç kapısı
Fotoğraf 32. Minare
Fotoğraf 33. Batı taç kapı
Fotoğraf 34. Kuzeybatı cephe
Fotoğraf 35. Kuzey cephe ve caminin kubbeleri, üstten görünüş
Fotoğraf 36. Son Cemaat Yeri sütunundaki yengeç motiflerinden biri
Fotoğraf 37. Avlu ve son cemaat yeri, kuzeybatı revakları
Fotoğraf 38. Harime giriş kapıları
Fotoğraf 39. Harimin içinden görünüş, güneybatı
Fotoğraf 40. Harimin batısındaki dikdörtgen mekân
Fotoğraf 41.Harim, kuzeybatıdan görünüş ve mahfil
Fotoğraf 42. Mihrap
Fotoğraf 43. Minber
Fotoğraf 44. Mihrap önü kubbesi
Fotoğraf 45. Doğu taç kapı kavsarası süslemeleri
Fotoğraf 46. Minare, gövdede bezemeli pencerecik, ayrıntı
Fotoğraf 47. Minare, nişler, ayrıntı
Fotoğraf 48. Minare, gövdede rozet biçimli pencere
Fotoğraf 49. Batı taç kapıda mihrap nişi
Fotoğraf 50. Batı taç kapı kavsarası
Fotoğraf 51. Kulevari mukarnaslı örtü
Fotoğraf 52. Kulevari mukarnaslı örtü kasnağında hayat ağacı ve ejder motifi
Fotoğraf 53. Kuzey cephede ikiz kemerli pencere
Fotoğraf 54. Kuzey cephede kademeli zikzak kemerli niş
Fotoğraf 55. Giriş kapısı süslemelerinden, ayrıntı
Fotoğraf 56. Giriş kapısı süslemelerinden, ayrıntı
Fotoğraf 57. Giriş kapısı süslemelerinden, ayrıntı
Fotoğraf 58. Mihrap süslemelerinden, ayrıntı
Fotoğraf 59. Mihrapta kakmalı motif, ayrıntı

Fotoğraf 60. Minberin kubbesi, içten görünüş
Fotoğraf 61. Minber korkuluğu süslemelerinden, ayrıntı
Fotoğraf 62. Harimin batı duvarı çinilerinden
Fotoğraf 63. Harimin doğu duvarı çinilerinden
Fotoğraf 64. Harimin güney duvarı çinilerinden
Fotoğraf 65. Harimin kuzey duvarı çinilerinden

ULU CAMİ TÜRBESİ

Fotoğraf 66. Halil Bey'in Mezar Kitabesi
Fotoğraf. 67. Muhammed Şah'ın Mezar Kitabesi
Fotoğraf. 68. Mustafa Bey'in Mezar Kitabesi
Fotoğraf 69. Kuzey cephe
Fotoğraf 70. Kuzey cephede sundurma
Fotoğraf 71. Kuzey cephede haç tonoz
Fotoğraf 72. Doğu cephe
Fotoğraf 73. Güney cephe
Fotoğraf 74. Kubbe
Fotoğraf 75. Kubbe, içten görünüş
Fotoğraf 76. Türbe lahitleri
Fotoğraf 77. Batı duvar ve harime açılan pencere
Fotoğraf 78. Mumyalığa inen merdiven bölümü
Fotoğraf 79. Mumyalık
Fotoğraf 80. Doğu cephe pencereleri süslemeleri
Fotoğraf 81. Doğu cephe pencere sütunceleri
Fotoğraf 82. Doğu cephe pencere sütunceleri, ayrıntı
Fotoğraf 83. Doğu cephe pencere sütunceleri, ayrıntı
Fotoğraf 84. Güney cephe pencere süslemeleri
Fotoğraf 85. Güney cephe penceresi, ayrıntı
Fotoğraf 86. Giriş kapısında taçvari süsleme
Fotoğraf 87. Mihrap
Fotoğraf 88. Mihrap çerçevesi, ayrıntı
Fotoğraf 89. Kuzey cephe, güneydoğuda çini
Fotoğraf 90. Kuzey cephe, batıda çini
Fotoğraf 91. Lahit çinilerinden ayrıntı

ULU CAMİ MEDRESESİ

Fotoğraf 92. Taç kapı kitabesi
Fotoğraf 93. Üstten görünüş, medrese ve küçük mescit
Fotoğraf 94. Kuzeydoğu cephe
Fotoğraf 95. Güney cephe
Fotoğraf 96. Taç kapı
Fotoğraf 97. Dersane odası
Fotoğraf 98. Avlu, güneydoğu cepheden görünüş
Fotoğraf 99. Avluda şadırvan
Fotoğraf 100. Taç kapı süslemeleri, ayrıntı
Fotoğraf 101. Dersane odası, eyvan süslemeleri
Fotoğraf 102. Dersane odası, batı cephe penceresi
Fotoğraf 103. Dersane odası, doğu cephe penceresi

KÜÇÜK MESCİT

Fotoğraf 104. Batı cephede kitabe
Fotoğraf 105. Kuzey cephe
Fotoğraf 106. Kuzeybatı cephe

VAKIF SARAY/HAREMLİK

Fotoğraf 107. Güney cephede kitabe
Fotoğraf 108. Kuzeydoğu cephe
Fotoğraf 109. Kuzeybatı cephe
Fotoğraf 110. Avlu ve güney cephe
Fotoğraf 111. İçten görünüş, zemin kat, ortadaki oda
Fotoğraf 112. İçten görünüş, zemin kat, doğudaki oda

Fotoğraf 113. Ramazanoğlu Türbesi
Fotoğraf 114. Ramazanoğlu Türbesi, sembolik kapı

KEMERALTI/SAVCIOĞLU CAMİ

Fotoğraf 115. Medrese kitabesi (Çam, 2010, s. 413)
Fotoğraf 116. Kuzeybatıdan genel görünüş
Fotoğraf 117. Güney cephe
Fotoğraf 118. Güney cephe
Fotoğraf 119. Kuzey cephe, son cemaat yeri
Fotoğraf 120. Minare
Fotoğraf 121. İçten görünüş, son cemaat yeri, doğu duvar
Fotoğraf 122. İçten görünüş, harime giriş kapısı, son cemaat yeri güney duvar Fotoğraf 123. İçten görünüş, harim, kuzey duvarda mahfil Fotoğraf 124. Mihrap
Fotoğraf 125. Minber
Fotoğraf 126. Kuzey cephede çarkıfelek motifi
Fotoğraf 127. Batı cephede iri mukarnas
Fotoğraf 128. Minber korkuluğu süslemeleri, ayrıntı

HASAN KETHUDA/HASAN AĞA CAMİ

Fotoğraf 129. Avlu, kuzeybatı cephe
Fotoğraf 130. Harim, güneybatı cephe
Fotoğraf 131. Harim, batı cephe
Fotoğraf 132. Harim, doğu cephe ve minare
Fotoğraf 133. Güneydeki avluda mezarlar
Fotoğraf 134. Güneydeki avluda mezar
Fotoğraf 135. Avlu ve revak kubbeleri
Fotoğraf 136. Avlunun güney, harimin kuzey cephesi
Fotoğraf 137. İçten görünüş, kuzey duvar ve mahfil
Fotoğraf 138. Mihrap ve minber
Fotoğraf 139. Minarede mukarnas süsleme, ayrıntı
Fotoğraf 140. Son cemaat yeri, batı duvardaki sütun süslemesi, ayrıntı
Fotoğraf 141. Harime giriş taç kapısı
Fotoğraf 142. Taç kapının batısındaki pencere
Fotoğraf 143. Taç kapının doğusundaki mihrap nişi
Fotoğraf 144. Kubbeye geçiş kemerlerinde mukarnas
Fotoğraf 145. Güney duvarda çini pano
Fotoğraf 146. Mahfilin süslemelerinden, ayrıntı

Fotoğraf 147. Mahfilin tavanında kalem işi süsleme, ayrıntı
Fotoğraf 148. Mihrap kavsarası
Fotoğraf 149. Mihrap nişi süslemelerinden, ayrıntı
Fotoğraf 150. Minberin kapı süslemeleri, ayrıntı
Fotoğraf 151. Minberin korkuluğundaki süslemelerden, ayrıntı
Fotoğraf 152. Minberin korkuluğundaki süslemelerden, ayrıntı

MESTANZADE CAMİ

Fotoğraf 153. Taç kapı kitabesi
Fotoğraf 154. Kuzey cephe
Fotoğraf 155. Doğu cephe
Fotoğraf 156. Taç kapı
Fotoğraf 157. İçten görünüş, batı duvar
Fotoğraf 158. İçten görünüş, kuzey duvar ve mahfil
Fotoğraf 159. Mihrap
Fotoğraf 160. Minber
Fotoğraf 161. Taç kapı süslemelerinden, ayrıntı
Fotoğraf 162. Taç kapı çerçevesi süslemelerinden ayrıntı
Fotoğraf 163. Taç kapı çerçevesi süslemelerinden ayrıntı
Fotoğraf 164. Mihrap kavsarası

YENİ CAMİ

Fotoğraf 165. Caminin eski bir fotoğrafı (VGMA)
Fotoğraf 166. Giriş kapısı kitabesi
Fotoğraf 167. Minare kitabesi
Fotoğraf 168. Batı cephe
Fotoğraf 169. Doğu cephe
Fotoğraf 170. Güney cephe, batı taraf
Fotoğraf 171. Güney cephe, doğu taraf
Fotoğraf 172. Güney cephede süslemeli pencere
Fotoğraf 173. Güney cephede süslemeli pencere
Fotoğraf 174. Kuzey cephe ve son cemaat yeri
Fotoğraf 175. Harime giriş kapısı

Fotoğraf 176. İçten görünüş
Fotoğraf 177. İçten görünüş
Fotoğraf 178. Kıble duvarında ana mihrap
Fotoğraf 179. Kıble duvarında yan mihrap
Fotoğraf 180. Kıble duvarında yan mihrap
Fotoğraf 181. Mihrap önü kubbesi, içten görünüş
Fotoğraf 182. Harimin kubbelerinden, içten görünüş
Fotoğraf 183. Taç kapı süslemelerinden, ayrıntı
Fotoğraf 184. Güney duvarda güneş saati
Fotoğraf 185. Güney cephe pencere süslemelerinden, ayrıntı
Fotoğraf 186. Güney cephe pencere sütunceleri
Fotoğraf 187. Güney cephe pencere sütunceleri
Fotoğraf 188. Güney cephe pencere sütunceleri
Fotoğraf 189. Güney cephede kabara
Fotoğraf 190. Güney cephede kabara
Fotoğraf 191. Güney cephede kabara
Fotoğraf 192. Güney cephede kabara
Fotoğraf 193. Harim sütununda süsleme, ayrıntı
Fotoğraf 194. Harim sütununda süsleme, ayrıntı
Fotoğraf 195. Ana mihrap süslemeleri, ayrıntı

ALEMDAR MESCİTİ

Fotoğraf 196. Taç kapı kitabesi
Fotoğraf 197. Kuzey cephe
Fotoğraf 198. Avlunun kuzeydoğusuna eklenen yapılardan görünüş
Fotoğraf 199. Batı cephe
Fotoğraf 200. Doğu cephe
Fotoğraf 2001. Taç kapı
Fotoğraf 202. İçten görünüş, doğu duvar
Fotoğraf 203. Mihrap
Fotoğraf 204. Minber
Fotoğraf 205. Mihrap süslemeleri, ayrıntı

YEŞİL MESCİT

Fotoğraf 206. Güney cephe kitabesi
Fotoğraf 207. Kuzey cephe kitabesi
Fotoğraf 208. Kuzeydoğudan genel görünüş
Fotoğraf 209. Güneydoğu cephe
Fotoğraf 210. Doğu cephe
Fotoğraf 211. Güney cephede bezemeli pencere
Fotoğraf 212. Güney cephede mazgal pencere
Fotoğraf 213. Doğu cephede bezemeli pencere
Fotoğraf 214. Doğu cephede pencerelerinden
Fotoğraf 215. Avlunun doğu cephesi
Fotoğraf 216. Avlu, kuzey duvarda musluklar
Fotoğraf 217. Son cemaat yeri, doğu taraf
Fotoğraf 218. Bodrum kat, yandaki mekân
Fotoğraf 219. Bodrum kat, ana mekân
Fotoğraf 220. Bodrum kat, mihrap
Fotoğraf 221. Batı cephe
Fotoğraf 222. Harim, kuzey cephe
Fotoğraf 223. İçten görünüş, kuzey duvar
Fotoğraf 224. İçten görünüş, güneybatı duvar
Fotoğraf 225. Harimde yivli paye
Fotoğraf 226. Harimde çokgen paye
Fotoğraf 227. Mihrap
Fotoğraf 228. Mihraptan ayrıntı
Fotoğraf 229. Güney cephe pencere süslemelerinden, ayrıntı
Fotoğraf 230. Güney cephe pencere süslemelerinden, ayrıntı
Fotoğraf 231. Güney cephe pencere süslemelerinden, ayrıntı
Fotoğraf 232. Güney cephede rozet
Fotoğraf 233. Güney cephede rozet
Fotoğraf 234. Doğu cephede rozet
Fotoğraf 235. Doğu cephe pencere süslemelerinden, ayrıntı
Fotoğraf 236. Doğu cephe pencere süslemelerinden, ayrıntı
Fotoğraf 237. Avlu taç kapısı süslemelerinden, ayrıntı
Fotoğraf 238. Avlu taç kapısı süslemelerinden, ayrıntı

Fotoğraf 239. Mihrap süslemeleri
Fotoğraf 240. Mihrap süslemelerinden, ayrıntı
Fotoğraf 241. Mihrap süslemelerinden, ayrıntı

ŞEYHOĞLU/ŞEYHZADE CAMİ

Fotoğraf 242. Kütüphane kitabesi (Yüksel, 1990, R. 30)
Fotoğraf 243. Doğudan genel görünüş
Fotoğraf 244. Batıdan genel görünüş
Fotoğraf 245. Avluya giriş kapısı, kuzey
Fotoğraf 246. Avlunun kuzeydoğusuna eklenen musluklar
Fotoğraf 247. Harim, doğu cephe
Fotoğraf 248. Harim, güney cephe
Fotoğraf 249. Son cemaat yeri, kuzey cephe
Fotoğraf 250. Son cemaat yeri, doğu cephe
Fotoğraf 251. Minare
Fotoğraf 252. Minare ile batı cephe arasına örülen duvar
Fotoğraf 253. Son cemaat yeri giriş kapısı
Fotoğraf 254. İçten görünüş, son cemaat yeri
Fotoğraf 255. Son cemaat yeri güney duvarı, harimin kuzey cephesi
Fotoğraf 256. Harime giriş kapısı
Fotoğraf 257. Minber
Fotoğraf 258. Mahfil
Fotoğraf 259. Mihrap
Fotoğraf 260. Aynı düzende yapılmış harim pencerelerinden
Fotoğraf 261. Cuma Fakih Mesciti onarım kitabesi (Yüksel, 1990, R. 21)
Fotoğraf 262. Cuma Fakih Mesciti, kuzey cephe
Fotoğraf 263. Cuma Fakih Mesciti, alt kat giriş kapısı
Fotoğraf 264. Eski bir Adana fotoğrafında Cafer Paşa Camisinin minaresi görülüyor
Fotoğraf 265. Cafer Paşa Camisi kitabesi (Çam, 2010, s. 401)
Fotoğraf 266. Musa Balızade Yapı Topluluğu, Yeni Hamam, batı cephe
Fotoğraf 267. Balcıoğlu Mesciti, kitabe (Yüksel, 1990, R. 45)
Fotoğraf 268. Siyavuşoğlu Medresesi, kitabe (Yüksel, 1990, R. 26)
Fotoğraf 269. Memiş Paşa Camii, giriş kapısı kitabesi
Fotoğraf 270.Memiş Paşa Camii, eski bir fotoğrafı (Özmen ve Yavuz, 2000, Fot6)

Fotoğraf 271. Memiş Paşa Camii, günümüzdeki halini gösteren bir fotoğraf
Fotoğraf 272. Arıkoğlu Cami, minare kitabesi (Yüksel, 1990, R. 33)
Fotoğraf 273. Arıkoğlu Cami, günümüzdeki durumu
Fotoğraf 274. Arıkoğlu Cami, avludaki mezarlar
Fotoğraf 275. W.H. Barlet'in, Adana gravürü, 1833 (J.Carne, 1951, s.33)
Fotoğraf 276. 1870 yıllarına ait bir Adana gravürü. Gravürde Taş köprü ve kale kapısı görülmektedir (Davis, 1879, s. 60)
Fotoğraf 277. Adana İç kalesi (Sevgen, 1960, s. 23)
Ftoğraf 278. Günümüzde Ulu Cami İmareti Yerine İnşa Edilen İnkilap İmam Hatip Orta Okulu
Fotoğraf 279. Ramazanoğlu Evi/Konağı, Dış Görünüş Fotoğraf 280. Ağca Mescit, taç kapıda onarım kitabesi
Fotoğraf 281. Ağca Mescit, kuzeydoğu cephe
Fotoğraf 282. Tahtalı Cami, doğu cephe
Fotoğraf 283. Hasır Pazarı Mesciti, güneydoğudan görünüş
Fotoğraf 284. Mestanzade Mesciti, kuzey cephe Fotoğraf
285. Şeyh Zülfo Mesciti, onarım kitabesi Fotoğraf 286.
Şeyh Zülfo Mesciti, kuzeybatı cephe Fotoğraf 287. Ali
Dede Mesciti
Fotoğraf 288. Etnografya Müzesi/Rum Kilisesi, üstten görünüş, güneydoğu cephe
Fotoğraf 289. Bebekli kilise, güneydoğu cephe Fotoğraf 290. Büyük Saat Kulesi

Fotoğraf 291. Şefika Hatun Camii, kuzeybatı cephe
Fotoğraf 292. Bahri Paşa Çeşmesi'nin açılış törenini gösteren eski bir fotoğraf (Baltacı ve Uygur, 2009, s. 11)
Fotoğraf 293. Bahri Paşa Çeşme

I- GİRİŞ

I.1. Konu ve Kapsam

Adana, Doğu Akdeniz bölgesinde, kuzeybatıda ve kuzeydoğuda Toros Dağları, güneyde ise Akdeniz ile çevrili, Seyhan Nehrinin batı yakasında kurulmuştur. Şehir, bu nehir üzerinde kurulan tek kent olması yanı sıra, Eski Çağlardan itibaren tarihi yollar üzerinde bulunması nedeni ile önemini sürekli korumuştur. Torosların en önemli geçidi olan Gülek Boğazı aracılığıyla İç Anadolu'yu Orta Doğu'ya bağlaması ve iç bölgelerin denize açılan kapısı olma özelliğini taşıması stratejik konumunu artırmıştır. Özellikle Osmanlı döneminde *"Anadolu Sağ Yolu/Ulu Yol"* adıyla tanınan ana yol güzergâhı üzerinde yer alması, şehrin stratejik ve ticari açıdan önemini daha da artırmıştır. Söz konusu yol, İstanbul'u Doğu Akdeniz üzerinden Suriye, Mısır, Kudüs, Mekke ve Medine gibi çeşitli ülke ve kutsal yerlere bağlamaktadır (Braudel, 1993, s. 339; Müderrisoğlu, 2001a, s.390). Bu bağlamda Adana toprakları, konumu nedeni ile günümüze kadar kesintisiz yerleşime sahne olmuştur.

Adana, M.Ö. 2000'li yıllarda bir kent olarak *"Adaniye"* adıyla tarih sahnesine çıkmakla beraber, şehrin en azından 5000 yıl önce bir kent olarak mevcut olduğunu kanıtlayan arkeolojik çalışmalar göstermektedir. Kaynaklara göre, bölgede hâkim olan ilk devlet M.Ö. 2000'li yıllarda kurulan Kizzuwatna Krallığıdır. Söz konusu krallıktan sonra Adana ve çevresinde, sırasıyla Hititler, Que/Kueler, Asurlular ve Perslerin hâkimiyeti görülür. Şehir, M.Ö. 333'te Büyük İskender'in yönetimi altına girmiş, ardından Selevkoslar ve Çukurova Korsanları'nın eline geçmiştir. M.Ö. 12 yılında bütün Kilikya/Çukurova Roma İmparatorluğu tarafından fethedilmişir. İmparatorluğun 395 yılında ikiye bölünmesiyle birlikte, bölgede Doğu Roma/ Bizans yönetimi görülür. Şehrin ilk ciddi imar faaliyetleri bu dönemde başlamıştır(Halaçoğlu, 2000, ss. 10- 17; Ünal, 2000, ss. 19- 41; Ünal, 2006b, ss. 67- 102).

Adana'ya İslam akınları 637 yılında başlamıştır. Geçici türden olan sözkonusu akınlar, Emevi halifesi Abdülmelik'in bölgeyi fethetmesiyle birlikte, bir süre Müslümanların yönetimine geçti. Türk-İslam grupları tarafından iskâna açılması ise Abbasiler zamanında Halife Harun-ür Reşid döneminde Horasan'lı kumandan Süleyman et-Türkî tarafından gerçekleştirilmiştir. Abbasilerin zayıflamasıyla birlikte bölgede Bizanslılar 969 yılında ikinci kez hâkimiyet kurmayı başarırlar. 12. yüzyılın başından itibaren ise şehirde Kilikya Ermeni Krallığı görülür. Bundan sonraki yıllarda Adana ve çevresi Bizans, Ermeni, Türk, Moğol, Arap, Memluk ve Haçlılar arasında sık

sık el değiştirmiştir (Darkot, 1965, s.128; Erdem ve Halaçoğlu, 1988, s. 351; Halaçoğlu, 2000, ss. 11- 12).

Bölgede Türk dönemi, Anadolu Selçuklu sultanı Süleyman Şah'ın 1083 yılında Adana'yı fethetmesiyle başlasa da kısa süreli olmuştur. Ancak Anadolu Selçuklu sultanları, zaman zaman Çukurova'daki Ermeni Krallığı'nı kendilerine tabi kılmışlardır. II. Rükneddin Süleyman Şah (1196- 1204), 1199 yılında, I. Gıyaseddin Keyhüsrev (1192- 1196/ 1205- 1211), 1208/9 tarihinde, I. İzzeddin Keykavus (1211- 1120) ve son olarak Alâeddin Keykubat (1220- 1237), 1225 yılında Ermeni Krallığını Anadolu Selçuklu Devletinin vasalı yapmayı başarmışlardır (Turan, 2010, ss. 272- 74, 363- 68; Cahen, 2011, ss. 75- 76).

Şehirde, 1352/53 yılında Memluk devletine bağlı kurulan Ramazanoğulları Beyliği döneminde Türk hâkimiyeti kalıcı olmuştur. 1516 tarihine kadar Memluklara bağlı beylik, Yavuz Sultan Selim'in Memluk Sultanlığına son vermesiyle birlikte 1517 yılında Osmanlı İmparatorluğuna bağlanmıştır. Pir Mansur Beyin beylikten kendi rızası ile çekilmesi üzerine beylik, 1608 yılına kadar Osmanlılara bağlı yurtluk ve ocaklık sancak olarak varlığını sürdürür. Adana, bu tarihten itibaren doğrudan Osmanlı Devletinin, Halep Eyaletine bağlı bir sancağı haline getirilir (Sümer, 1963, s. 36; Kopraman 1989, s. 163; Holt, 1999, s. 84; Kurt, 2000, s. 817). Bölgede ikinci imar faaliyetleri Ramazanoğulları döneminde gerçekleşmiştir. Özellikle Ramazanoğlu Halil Bey ve Oğlu Piri Paşa zamanında Adana mamur bir şehir haline getirilmiştir.

Adana, 1833-1840 yılları arasında Kavala'lı Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın idaresi altına girmiş fakat ardından şehir tekrar Halep Eyaletine bağlanmıştır. Osmanlılar döneminde kentin gelişiminde bir durgunluk sözkonusudur. Bu durum Adana'nın Osmanlılar tarafından Halep Eyaletine bağlı bir sancağı haline getitilmesi ve 1833 yılına kadar mütesellimlik ile idare edilir bir konuma düşmesi nedeni ile açıklanabilir. Bu nedenle şehirde, Osmanlılar zamanındaki imar faaliyetleri İstanbul merkezli olmaktan çok bölgesel özellikler taşır.

Adana, 21 Aralık 1918 tarihinden 20 Ekim 1921 yılına kadar Milli Mücadele dönemi yaşamıştır. Bu dönemde şehir Fransızlar tarafından işgal edilmiştir. Düşman işgaline karşı yapılan mücadele sonucunda Beş Ocak 1922 tarihinde Fransız işgali bitirilir.

Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte Adana yapısal bir dönüşüm içine girmiştir. 19.yüzyıl sonu 20.yüzyıl başlarında Adana'da belli bir gelişim gözlense de, şehrin asıl gelişmesi Cumhuriyet dönemiyle birlikte başlamıştır. Özellikle, 1960 sonrasında kırsal kesimin kente açılması ve

ulaşım-iletişim ağının gelişmesi, 1950-1970 yılları arasındaki sanayileşme, ticaretin hızlanması ve makineli tarıma geçiş Adana'yı günümüzde ülkenin en önemli şehirlerinden birisi olma konumuna taşımıştır (Anonim, 1981, s. 139). Şehir, İlk Çağlarda Seyhan Nehri'nin batı yakasında kurulmakla birlikte bugün, nehrin doğu, batı ve kuzey taraflarında büyümeye ve gelişmeye devam etmektedir.

Sonuç olarak, Anadolu'da yazılı tarih başlangıcından itibaren Adana'yı egemenliği altına alan çok sayıda kültür karşımıza çıksa da, günümüzde bu zenginliğini ortaya koyacak maddi kalıntılardan maalesef yoksunuz. Şehrin coğrafi ve jeopolitik konumu böyle bir durumun ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Şehrin Antik dönemden itibaren önemli geçit noktaları üzerinde yer alması; Doğu ülkeleriyle Batı Anadolu ve oradan da Avrupa ülkeleri arasında ulaşım sağlaması, nehir ve verimli ovaları nedeniyle tarihin her döneminde sürekli istilalara uğrayarak savaşlara sahne olması, zaman içinde şehrin olumsuz anlamda gelişimini etkilemiştir. Bunun yanı sıra Adana, tarihin belli dönemlerinde deprem ve sel felaketleriyle tahrip olmuş adeta yeniden kurulmuştur. Özellikle 526'da ve 1259 yılında yaşanan iki büyük depremle Adana yerle bir olmuş, yeniden kurulmuştur. 1998 yılı Haziran ayında yaşanan son deprem ile öncekiler kadar yıkıcı olmasa da onlarca kişi ölmüş, pek çok ev ve iş yeri yıkılmış, ayrıca başta Ulu Cami ve Yağ Cami olmak üzere birçok tarihi yapı da ciddi hasar olmuştur. Yine 1845, 1873 ve 1874 yıllarındaki sel felaketleri ile 20. yüzyıl ilk yarısındaki su baskınları şehri büyük ölçüde etkilemiştir.

Şehir, doğal sorunlarından ancak 20. yüzyılda gerçekleştirilen bataklık kurutma ve Seyhan Nehri kenarına set oluşturma çalışmaları sonucunda fiziki olarak kurtulmuştur. Bunlara paralel şehirde, modern tarım tekniklerinin uygulanması ve hızlı sanayileşme Adana'nın gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Ayrıca açılan Toros ve Amanos tünelleri ile yeni demiryolları sayesinde, şehrin bir taraftan Suriye'ye ve Diyarbakır'a, diğer taraftan İstanbul'a bağlanmasının da Adana'nın gelişiminde etkili olan diğer unsurlardır (Darkot, 1965, s. 129; Erdem ve Halaçoğlu,1988, s. 351).

I.2. Amaç ve Yöntem

"Adana'da Yapı Toplulukları ve Şehrin Gelişimi" başlıklı tezimizde, Adana kent merkezinde, Ramazanoğulları ve Osmanlılar döneminde inşa edilen yapı topluluklarının tespit edilmesi ve şehrin gelişimine olan etkilerinin tartışılması amaçlanmıştır. Adana ve çevresi tarih boyunca Akdeniz çevresinde konumlanan, Suriye ve Mısır gibi coğrafyalarla sürekli kültürel ilişkiler

içinde olmuştur. Bu bağlamda, Adana'nın Doğu Akdeniz'de kurulan Anadolu dışı ve Anadolu'daki çevre kültürlerle olan etkileşiminin ortaya konması da çalışmanın amaçlarından bir diğeridir. Tezde, yapı toplulukları; bugün mevcut olanlar, kısmen ayakta olanlar ve günümüze ulaşmayanlar olmak üzere alt gruplar halinde ele alınarak ayrıntılı bir şekilde incelenmeleri sağlanmıştır.

Çalışma, kütüphane ve arşiv araştırmaları ile alan çalışması olarak iki aşamada gerçekleştirilmiştir. Başta, Ankara'daki; Türk Tarih Kurumu, Bilkent Üniversitesi Kütüphanesi veMilli Kütüphane olmak üzere, Adana'daki Çukurova Üniversitesi Kütüphanesi ve İstanbul'daki İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi'nde kaynak taraması yapılmıştır. Arşiv araştırmaları için, Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü, Kültür Tescil Dairesi Başkanlığı ile Vakıflar Bölge Müdürlüğü, Adana Vakıflar Bölge Müdürlüğü ve Adana Koruma Kurulu arşivlerinde çalışılmıştır. Alan çalışması kapsamında, öncelikle yapı topluluklarının ve tek yapıların yerleri tespit edilmiş, yapılar ayrıntılı bir şekilde incelenmiş ve fotoğrafları çekilmiştir[1].

Tez altı bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümü oluşturan "Giriş" kısmında "konu ve kapsam" ile"amaç ve yöntem" açıklanmış, "konuyla ilgili kaynaklar" başlığı altında ise Adana ve çevresiyle ilgili bilgi veren yayınlar ile seyahatnameler tanıtılmıştır.

"Adana'nın Coğrafi Konumu, Siyasi ve Kültürel Ortamı" adlı ikinci bölümde Adana'nın tarihsel süreci anlatılmıştır. Coğrafi konumu belirledikten sonra, tarihçe; Türk dönemi öncesi ve Türk dönemi olmak üzere iki alt başlık halinde verilmiştir. Türk dönemi öncesi özetle, Türk dönemi ise yapı topluluklarının inşa edildiği Ramazanoğullari ile Osmanlı dönemleri daha ayrıntılı tanıtılmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde "Adana Kent Merkezindeki Yapı Toplulukları" incelenmiştir. Bu kısım üç alt başlık halinde çalışılmıştır. "Günümüze Ulaşan Yapı Toplulukları" başlığı altında, Yağ Cami ile Ulu Cami Yapı Toplulukları tanıtılmıştır. Bu bağlamda yapı topluluklarının içinde yer alan her eser için alt başlık oluşturulmuştur. Bu çerçevede; yeri ve adı, kitabe[2], vakfiye, yapım tarihi ve banisi, yapının geçirdiği onarımlar ve bugünkü durumu, plan tasviri, dış ve iç tanıtım, malzeme-teknik ve bezemeler tanıtılmıştır.

---

[1] Fotoğraf çekimlerinin bir bölümünü gerçekleştiren Ç.Ü. Güzel Sanatlar Fakültesi Grafik Bölümü Öğr. Gör. M. Can Kızgındemir'e çok teşekkür ederim.

[2] Kitabeler, daha önce yayınlanan bazı kaynaklardan faydalınalarak yazılmakla birlikte, bütünü yeniden gözden geçirilmiştir. Çeviri ve yazım hatası olanlar düzeltilerek, ilgili bölümlerde, dipnotlarda gösterilmiştir. Kitabeleri

İkinci kısmı oluşturan "Günümüze Kısmen Ulaşan Yapı Toplulukları" başlığı altında; Kemeraltı/Savcıoğlu, Hasan Ağa/Hasan Kethuda, Mestanzade, Yeni Cami, Alemdar Mesciti, Yeşil Mescit ve Şeyhoğlu Yapı Toplulukları tanıtılmıştır. Buradaki yapı topluluklarının incelenmesi; birinci kısımda olduğu gibi, her yapı için alt başlık oluşturularak aynı yöntemle ele alınmıştır.

"Günümüze Ulaşmayan Yapı Toplulukları"kısmında ise, bugüne ulaşmayan ya da ulaşsa dahi özgün niteliklerini bütünüyle yitiren yapı toplulukları tanıtılmıştır. Burada Cuma Fakih, Cafer Paşa, Musa Balızade, Balcıoğlu Mustafa Ağa, Karacaoğlu Hacı Abdurrahman, Siyavuşoğlu Ahmet Ağa, Arpacızade Hacı Hüseyin Ağa ve Arıkzade Hacı Ali Efendi Yapı Toplukları tanıtılmıştır. Bunlar ayakta olmadığı için, arşiv belgeleri, varsa vakfiye, kitabe, fotoğraf vb. gibi elde edilen bilgiler ışığında tanıtılıp, kentteki konumları belirlenmeye çalışılmıştır.

Dördüncü bölümü oluşturan "Değerlendirme" iki alt başlık halinde incelenmiştir. "Adana Şehrinin Gelişiminde Yapı Topluluklarının Yeri ve Önemi" adlı ilk kısımda; yapı topluluklarının şehrin içindeki konumlarının belirlenebilmesi bağlamında, Adana Kalesi ile şehirde Ramazanoğulları ve Osmanlı dönemlerinde oluşan mahalleler ele alınmıştır. Bu bağlamda, yapı topluluklarının mahallelere göre dağılımı ile her mahallede inşa edilen tek bağımsız yapılar tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda tespit edilen, ancak günümüze ulaşmayan çok sayıda tek yapının, sadece adı ve tarihi zikredilecektir[3].

"Adana'daki Yapı Toplulukları: Anadolu ve Anadolu Dışından Örnekler" başlıklı dördüncü bölümün ikinci kısımda ise, Adana'nın kültürel etkileşimde bulunduğu Zengi, Eyyubi, Memluk, Artukoğulları, Akkoyunlular, Karamanoğulları ve Dulkadiroğulları'na ait benzer örnekler tespit edilerek karşılaştırma yapılmıştır. Ayrıca, ortak özellikler gösteren söz konusu kültürlerin Anadolu'nun diğer bölgelere olan yansımalarını, yine benzer örnekler tespit edilerek ortaya konulmuştur. Bu bağlamda, Selçuklular, Danişmentliler, İlhanlılar, Eşrefoğulları, Saruhanoğulları, Aydınoğulları, Germiyanoğulları, Candaroğulları, Osmanlı Beyliği, Osmanlı Klasik ve Osmanlı'nın Batılılaşma döneminden örnekler seçilmiştir.

---

yeniden okuyup düzelten Ç.Ü. İlahiyat Fakültesi Türk İslam Edebiyatı Anabilim Dalı Öğretim Üyesi Prof. Dr. Nuran Öztürk'e minnettarım.

[3] Çalışmanın sınırlarını aşacağından, bahsi geçen yapıların tarihi üzerinde tartışmaksızın, doğrudan araştırmacıların önerdikleriyle yetinilecektir. Böylece, süreç içerisinde mahalle dokusuna katılan yapılar ışığında, şehrin yüzyıllara göre gelişiminin izlenmesi amaçlanmıştır.

Sonuç bölümünde tezimizi oluşturan giriş, Adana kent merkezindeki yapı toplulukları; günümüzde mevcut, kısmen mevcut olanlar ve bugüne ulaşmayanlar ile değerlendirme bölümleri çerçevesinde Ramazanoğulları ve Osmanlı döneminde inşa edilen yapı topluluklarının şehrin gelişimine olan etkisine ve çevre kültürlerle olan etkileşimine dikkat çekilmiştir.

Çalışmanın altıncı bölümünü oluşturan "Kaynakça"dan sonra değerlendirme bölümünde karşılaştırma amaçlı Ek Katalog hazırlanmıştır. Sözkonusu katalogda Adana kent merkezinde bulunan bağımsız tek yapılar kısaca tanıtılmıştır. Ayrıca ekler bölümünde yapılara ait vakfiye örnekleri verilmiştir.

Çalışma Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine uygun olarak hazırlanmıştır.

I.3. Konuyla İlgili Kaynaklar

Bu bölümde Adana ve çevresini inceleyen tarih ve yapılara yönelik genel yayınlar, monografik çalışmalar ve seyahatnameler tanıtılacaktır. Çalışmada kronolojik olarak öncelikle genel tarihi yayınlar, monografik çalışmalar ve seyahatnameler incelenecektir.
Adana ve çevresiyle ilgili yapılan çalışmalar birkaç yayın dışında mahalli araştırmacıların hazırladığı birkaç kitap ve yerel dergilerde çıkan yüzeysel yazılardan ibarettir. Son zamanlarda bu konuya giderek ilginin arttığı, çeşitli tez çalışmaları ve monografik yayınların yapılmasıyla kısmen bu boşluğun doldurulmaya başlandığı görülmektedir.

F. Sümer'in, Adana ve çevresiyle ilgili hazırladığı "Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar" adlı makalesi, Ramazanoğulları dönemini inceleyen ilk kapsamlı çalışmalardan birisi olması bakımından önemlidir. Yazar, yayınında beyliğin kuruluşu, tarihi ve sosyal yapısı üzerine yaptığı araştırmaları değerlendirmiştir (Sümer, 1963, ss. 1-112).

Adana tarihiyle ilgili önemli kitaplardan biri, K. Ener'in ilk baskısı 1955 yılında yayınlanan ve şehrin tarihini ilkçağlardan 20. yüzyılın ortalarına kadar incelediği "Çukurova, Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış" adlı eseridir. Yazarın, özellikle şehrin Ramazanoğulları ve Osmanlı dönemlerini kaleme aldığı bölümlerde vakfiyelerden, seyahatnamelerden ve şeri'ye mahkemeleri sicil defterlerinden yararlanmış olması, bölge ile ilgili bu dönemde ve kendinden sonra hazırlanan mahalli ve yerel yayınlardan ayrıcalıklı kılmaktadır (Ener, 1958).

Adana ve çevresinin tarihiyle ilgili yayınlardan bir diğeri de, Adana Müzesi müdürlüğü yapan H. Altay'n 1965 yılında yayınlanan"Adım Adım Çukurova" adlı kitabıdır. İki bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde Adana ve ilçeleri, ikinci bölümde ise İçel ve ilçeleri tanıtılmıştır. Adana kent merkezini tanıttığı kısımda yazar, coğrafi ve tarihi durumunu verdikten sonra, eski eserleri listelediği bir envanter çalışması yapmıştır. H. Altay söz konusu eserlerden bazılarını kısaca tanıtmıştır. Bunlar; Taş Köprü, Ağca Mescit, Harem Dairesi, Selamlık Dairesi, Çarşı Hamamı, Ulu Cami Külliyesi, Kemeraltı Cami, Yağ Cami, Hasan Kethuda Cami, Irmak Hamamı, Yeni Cami ve Büyük Çarşı'dır (Altay, 1965, ss. 7-31).

Ş. Tekindağ'ın, ilk Osmanlı- Memluklu savaşlarını anlattığı makale, her iki gücün Çukuroava'daki nüfuz mücadelesinin ve Adana'nın Osmanlı- Memluklu devletleri arasındaki tampon bölge olması durumunun ortaya konması açısından önemlidir (Tekindağ, 1967, ss. 345-375).

Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün hazırlattığı "Türkiye'de Vakıf Ăbideler ve Eski Eserler", adlı kitabın birinci cildinde Adana'daki eserler tanıtılmıştır. 1971 yılında ilk baskısı yapılan kitap, kapsadığı eksiklikler yanı sıra bazı yanlışlıklar da içermektedir. Maalesef daha sonra kentle ilgili çalışmalar yapan ve bu kaynaktan faydalanan bazı araştırmacılar, söz konusu hataları yayınlarında devam ettirmişlerdir (Anonim, 1983, ss. 5-39).

Y. Kurt ve M.A. Erdoğru'nun tıpkıbasım olarak yayınladıkları, "Çukurova Tarihinin Kaynakları IV. Adana Evkaf Defteri", Ramazanoğulları vakıf kayıtları ile başlamakta ve iki bölümden oluşmaktadır. Defterin birinci bölümü 1540'da, ikinci bölümü ise 1572'de tutulmuştur. Söz konusu yayının Ekler bölümünde, 1519, 1525, 1530 yıllarına ait Adana Mufassal Tahrir Defterleri'nin de tıpkıbasım olarak yayınlanması, Adana'nın 16. yüzyıldaki konumunun bütüncül okunmasını sağlamıştır (Kurt ve Erdoğru, 2000).

E. Artun ve M.S. Koz'un editörlüğünde, Yapı Kredi Yayınları projesi kapsamında Adana'yı tanıtan bir kitap hazırlanmıştır. "Efsaneden Tarihe Tarihten Bügüne" adlı yayında, şehir çeşitli yönleriyle tanıtılmış olup, kentin arkeolojisi, tarihi, kültürü ve mimarisi üzerine hazırlanan en kapsamlı yayınlardan birisidir (Artun ve Koz, 2000).

M. Alkan'nın, Türk Tarih Kurumu tarafından yürütülen "Türkiye'nin Sosyal ve Kültürel Tarihi Projesi" kapsamında, Adana Sancağı'nda kurulan vakıfların sosyo-ekonomik tahlilinin yapıldığı doktora tezi bölge için önemli çalışmalardan biridir. Daha sonra, aynı kurum tarafından yayınlanan çalışmada, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Milli

Kütüphane Yazmalar Bölümü-Adana Şer'iye Sicilleri araştırılarak, 557 vakfiye çalışılmıştır. Araştırmacının, söz konusu tezin Ekler bölümünde, Adana merkez, nahiye, köy ve mezralarda inşa edilen yapıları listeler halinde vermesi, özellikle bugün mevcut olmayan çok sayıda yapıyı belgelemesi, çalışmamız açısından ayrıca önem taşımaktadır (Alkan, 2004; 2014).

A. Ünal ve K. S. Girginer'in, 2007 yılında yayınlanan "Kilikya/Çukurova" adlı eserlerinde İlk Çağlardan Osmanlılar dönemine kadar Kilikya'nın tarihi coğrafyası, tarihi ve arkeolojisi incelenmiştir. Yayında, Adana şehrinin M.Ö. 2000'li yıllarda "Adaniye" adıyla tarih sahnesine çıkmakla beraber, şehrin en azından 5000 yıl önce bir kent olarak mevcut olduğunu kanıtlayan arkeolojik ipuçlarının varlığından bahsedilmektedir (Ünal ve Girginer, 2007).

Adana ve çevresi ile ilgili hazırlanan son yayın, Y. Kurt ve F. Sansar'ın editörlüğünde, 2016 yılında dört cilt halinde basılan kitaptır. 2015 yılında düzenlenen "Tarihte Adana ve Çukurova Sempozyum Bildirileri"ni içeren yayın, şehir üzerine yapılan oldukça kapsamlı ve nitelikli bir çalışmadır. I. Cildi İlk Çağ'dan Orta Çağ'a Adana ve Çukurova, II. ve III. Ciltler Osmanlı Döneminde Adana ve Çukurova, IV. Cildi Milli Mücadele'den Günümüze Adana ve Çukurova'nın incelendiği çalışmada özellikle şehrin Osmanlı döneminin değerlendirildiği ciltler bu alandaki boşluğu bir ölçüde doldurması açısından önemlidir (Kurt ve Sansar, 2016).

N. Çam'ın, 1979 yılında hazırladığı doktora tezi, Ramazanoğulları Dönemi mimarisinin incelendiği ilk monografik çalışmadır. Tez, söz konusu beyliğin Adana dışında inşa ettirdiği yapıları da kapsamaktadır. Araştırmacı daha sonra, Türk Tarih Kurumu tarafından yürütülen "Türkiye'nin Sosyal ve Kültürel Tarihi Projesi" kapsamında, tez çalışmasını geliştirerek, Adana ve ilçelerindeki Türk dönemi yapılarının envanterini oluşturmuştur. Yayında, günümüzde ayakta olan ve günümüze ulaşmayan veya tamamen değişen yapılar, iki bölüm halinde incelenmiştir (Çam, 1979; 2010).

Adana'daki yapılar tanıtılırken çevre kültürlerle olan etkileşimi çok az ele alınmıştır. A.O. Uysal'n, Adana Ulu Cami süslemelerini incelediği makalesi, bu tipte hazırlanmış tek çalışmadır. Araştırmacı yayınında, caminin taş süslemelerini karşılaştırmalı olarak, Eyyubi, Zengi ve Memluk yapılarından örnekler vererek değerlendirmiştir (Uysal, 1985, ss. 277-284).
Yine N. Çam'ın Adana Ulu Cami Külliyesini incelediği monografik yayın, Adana ile ilgili bir diğer çalışmasıdır. Kitabın, 1998 tarihli Adana'da meydana gelen deprem öncesi hazırlanması, son onarımlardan önceki durumunu karşılaştırmak açısından önemlidir. Yazar, külliye içinde

yer alan, cami, türbe, medrese, mescit, vakıf saray yapılarını alt başlıklar halinde detaylı bir şekilde tanıtmıştır (Çam, 1988).

Y. Akyurt'un, 1946 tarihli, Anadolu'daki kitabeleri belgelediği ve el yazması olarak hazırladığı kapsamlı çalışmasının 13. cildi, Mersin, Tarsus ve Adana şehirlerini içermektedir[4]. 10 ile 28 Nisan'da yapılan çalışmada, Mersin'den bir, Tarsus'tan ise birkaç eserin kitabesi tanıtılmış, Adana şehrinden ise birçok kitabe tanıtılmıştır. Yazarın kitabeleri belgelemenin yanı sıra yapılarla ilgili bilgi verip ayrıca fotoğraf eklemesi çalışmasının önemini artırmıştır (Akyurt, 1946).

Adana şehri kitabelerini belgeleyen bir diğer araştırmacı da M. Yüksel'dir. Yazarın Adana Arkeoloji Müzesi asistanlığı yaptığı yıllarda, Çukurova'daki Türk-İslam dönemine ait kitabeleri belgelediği çalışması, iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Adana merkezde ve ilçelerinde bulunan eserleri, ikinci bölümde ise Tarsus'taki eserler incelenmiştir. Yazar kitabeler yanı sıra, yapılar hakkında da kısaca bilgi vermiştir (Yüksel, 1990).

F.D. Oral'ın 1996 yılında hazırladığı ve Adana'nın 16. yüzyılda fiziksel yapısının incelediği yüksek lisans tezi, kentin Ramazanoğulları dönemindeki sınırlarının belirlenmesi açısından önemli bir çalışmadır. Araştırmacı, seyyahların verdiği bilgiler ışığında ve günümüzde sadece birkaç kalıntısının bulunduğu kalenin planını çizmiştir. Tezde ayrıca, Ramazanoğulları'nın vakıf eserlerinden oluşan çarşının çizimi yapılmıştır (Oral, 1996).

Adana ve çevresi 13. yüzyıldan başlayarak çok sayıda yerli ve yabancı seyyahın ilgisini çekmiş ve eserlerine konu olmuştur. Ancak seyahatnamelerde sınırlı sayıda Adana'da bulunan yapılar hakkında bilgi verildiği görülür.

Bölge hakkında bilgi veren ilk eser, bir din adamı olan Wilbrand von Oldenburg'un "Filistin ve Küçük Asya'ya Seyahat" adlı seyahatnamesidir. W. Von Oldenburg, 1211-1212 yıllarında Çukurova'yı gezmiştir. 25 Ağustos 1211'de Akka'da karaya çıkıp Doğu sahilini kuzeye doğru ilerleyerek Antakya'ya gelmiş, buradan Çukurova'ya geçerek Misis/Yakapınar, Sis/Kozan, Tarsus ve Adana'yı dolaşarak Kıbrıs'a geçmiş buradan da Kudüs'e gitmiştir. Oldenbur bölgeye geldiğinde Kilikya/Çukurova'da Kilikya Ermeni Krallığı'nın Anadolu Selçuklu Devletine bağlı varlığını devam ettirdiğini kaydetmiştir. Seyyah, bölgede bulunan kaleler ile özellikle Kilikya

[4] Yazarın, söz konusu çalışması, Türk Tarih Kurumu tarafından yayına hazırlandığından, el yazmasından fotokopi ve fotoğraf çekimine izin verilmemiş, ancak kütüphane görevlilerinin gözetiminde eseri ayrıntılı bir şekilde inceleme ve not alma imkânımız olmuştur.

Ermeni Krallığı, Antakya Haçlı Prensliği ile diğer Haçlı Şovalyeleri arasındaki mücadeleler ile Çukurova'nın stratejik konumu hakkında bilgi vermiştir. Yine Adana'dan ziyade Misis, Sis ve Tarsus'u tanıtmıştır. Adana'nın nehir kenarında kurulmuş olduğunu, kalabalık nüfusa sahip olmamakla birlikte iktisadi açıdan önemli bir kapasiteye sahip olduğunu yazar. Şehirde çok sayıda falcı ve müneccimin bulunduğuna dikkat çekmiştir (Oldenburg, 2000, ss. 29-46).

Ünlü Venedikli tacir Marco Polo, 1270 tarihli seyahatnamesinde Adana kent merkezine yer vermemiştir. Ancak seyyahın eseri, bu dönemde önemli bir liman kasabası olan Ayas/Yumurtalık hakkında bilgi vermesi açısından önemlidir. Seyyah, Ayas'ın önemli bir ticaret merkezi olduğunu, ülkenin diğer bölgelerinde üretilen malların bu liman kasabasına getirildiğini ve dış ülkelere açılan büyük pazarlardan biri olduğunu yazar. Venedikli ve Cenevizli tacirlerin mal almak için buraya geldiklerini, hatta ülkeyi ziyaret etmek isteyenlerin bile ilk önce Ayas'a uğradıklarını belirtir. Marco Polo tek kelimeyle burayı, Küçük Ermenistan'nın en tipik bir kasabası olarak tanımlamıştır (Yavuz ve Özmen, 2000, s. 291).

Kudüs'e giderken 1432 yılında Çukurova'dan geçen Fransız seyyah Bertrandon de la Broquiere, bölge hakkında geniş bilgi vermiştir. Adana'nın güzel bir çevrede kurulduğunu, etrafının surlarla çevrili olduğunu ve çok iyi durumda bir ticaret şehri olduğunu vurgular. Ramazanoğulları hakkında geniş bilgi veren seyyah, yapılarından sözetmemiştir. Ancak nehrin üzerinde bulunan Taş Köprü'nün gördüğü en geniş ve oldukça uzun bir köprü olduğunu yazar. Seyyah, ayrıca Misis'in bir bölümünün harap olduğunu, Tarsus'un ise iyi konumda olduğunu kaydetmiştir (Schefer, 2000, ss. 20-22, 77-78, 168-175).

İstanbul'da görülecek bir iş için 936 H./ 1529 M. tarihinde seyahate çıkan arap seyyah Gazzi, Adana'da iki gün kalmıştır. Gezgin, küçük ve çok güzel olan şehrin bahçelerinin çok ve ağaçlarının çeşitli olduğunu belirtir. Seyhan Nehri'ndeki köprü üzerine kurulan su dolapları vasıtasıyla bağ ve bahçelerin sulandığını kaydetmiştir. Ramazanoğulları dönemine ait yapılardan bahsetmeyen seyyah, sadece Ulu Cami'de akşam ve yatsı namazları kıldığını, Adana'nın manzarasının pek hoş ve cenneti andıran bir yer olduğunu yazar (Kâmil, 1937, ss. 15-21).

Matrakçı Nasuh'un 1537 tarihli "Beyan-ı Menăzil-i Sefer-i Irakeyn" adlı eserinde geçtiği şehirleri tanıtan minyatürleri arasında, Adana kenti de vardır[5]. Nakkaş, söz konusu minyatürde Adana'yı şematik bir şekilde resmetse de, kentte 16. yüzyılda inşa edilen kimi yapılar hakkında

[5] Matrakçı Nasuh'un Adana şehrini betimlediği minyatürü bu bölümde tanıtmayı uygun gördük.

fikir edinebilmekteyiz. Resmin sağ tarafında Ulu Cami, hemen yanında betimlenen kubbeli yapının Çarşı Hamamı, biraz daha ön planda betimlenen yapının Irmak Hamamı, yine bunun yanında düz damlı, üç kemer gözlü betimlenen yapının ise Yağ Cami olduğu söylenebilir. Matrakçı Nasuh'un, Ramazanoğulları dönemine ait söz konusu yapıları, minyatüründe göstermesine karşılık Taş Köprü'yü betimlememiş olması dikkat çekicidir (Nasuhi Matraki, 1976, s. 108b).

Arap seyyah Kutbeddin el-Mekki, Mekke'den İstanbul'a giderken 965H./1557M. yılında Adana'da bir handa konaklamıştır. Seyyah, kaldığı handa Piri Paşa ile görüştüğünü ve şehirde Ramazanoğullarına ait iki büyük cami ile iki büyük medrese gördüğünü yazmıştır. Ayrıca medreselerin 50'şer Osmanî olduğunu ve her iki medresenin müderrisleriyle görüştüğünü belirtir (Kâmil,1937, ss.17-23).

1671 yılında Çukurova'dan geçen Evliya Çelebi, seyahatnamesinde Adana'ya dair ayrıntılı bilgiler vermiştir. Seyyah, kalenin konumunu tanımladıktan sonra, içinde küçük bir cami ile toprak damlı 37 evin bulunduğunu ve iki kapılı olduğunu yazar. 8700 evden oluşan şehirde, Eski Cami, Yeni Cami, Hasan Ağa Cami, Savcızade Cami, Cafer Paşa Camilerinden başka 22 medrese, 1 darülkur'a, 3 darülhadis, 40 sıbyan mektebi, 2 hamam, 17 han, 1 bedesten, 2 imaret, 3 çeşme ve 1090 dükkân bulunduğunu yazar. Bu eserler arasında Yeni Cami/Ulu Camiyi ayrıntılı tanıtmış ve kitabelerini vermiştir. Yine Ramazanoğullarına ait olan nehir üzerindeki köprünün alt yanında bulunan ve suyu kemerli kanallar vasıtasıyla hamamlara, çeşmelere ve camilere taşıyan dolaptan da bahsetmiştir (Evliya Çelebi, 1985, ss. 41-43).

26 Aralık 1706 yılında Adana'ya gelen Fransız seyyah Poul Lucas, Adana ve kalesi hakkında geniş bilgi veren bir diğer gezgindir. Adana'nın dünyanın en güzel iklimine sahip olduğunu vurgulayan Poul Lucas, Çakıt/Seyhan Nehri'ni Paris'in Sen Nehri'ne benzetir. Kaleye dair verdiği bilgiler Evliya Çelebi'yi doğrulamaktadır. Nehrin kenarında, küçük olan kalenin çevresinin 300 m. kadar olduğunu, kale ile aynı zamana ait olan kapılardan birinin onbeş gözlü köprüye açıldığını, bu köprünün sağ tarafında büyük su kemeri ile bunun alt tarafında nehirden geçen dolaplar ile şehre su taşındığını yazar. Ayrıca Adana kadar güzel ve fazla çeşmesi olan başka br şehir daha olmadığı bilgisini de eklemiştir (Ener, 1958, s.160).

19. yüzyılın başlarından itibaren Çukurova'ya çok sayıda batılı seyyahın geldiği görülmektedir. Bu seyyahların çoğu bölgenin antik tarihi ve eserlerleriyle ilgilenmiş, çok azı Türk dönemi yapılarından bahsetmiş olsa da şehrin 19. yüzyıldaki durumu hakkında verdikleri bilgiler önemlidir. Seyahatnamelerden, söz konusu yüzyıl boyunca kentin varlık gösteremediğini,

sonlara doğru ise salgın hastalıklar başta olmak üzere pek çok sorun yüzünden giderek önemini yitirdiği anlaşılmaktadır.

1813-1814 yıllarında Küçük Asya'ya seyahat eden İngiliz asıllı Kinner, Adana'nın konumu hakkında kısaca bilgi vermiştir. Seyyah, Adana'nın Tarsus'tan büyük olduğunu ve daha iyi inşa edildiğini belirtir. Buradaki halkın Türklerden ve Türkmenlerden oluştuğuna dikkat çeker. Adana şehrinin, Seyhan denen eski Saros'un sağ sahilinde her tarafı şeftali, kayısı, dut, incir ağaçları ve asmalarla çevrili, tatlı meyilli bir alanda amfiteatr şeklinde yükseldiğini yazar. Seyhan nehri kenarındaki şatonun köprüden uzak olmadığını ve taştan yapılmış kuleli duvarlarıyla yaklaşık ¼ millik bir çevreye sahip olduğunu tahminen belirtmiştir (Ener, 1958, s. 163).

1825-1826 yıllarında Çukurova'ya gelen Fransız seyyah Leon de Labord, bölgenin Antik tarihi ve eserleri hakkında araştırma yapmış ve bunların pek çoğunun gravürünü çizmiştir. Laborde, Adana'nın Doğu'nun en büyük şehirlerinden birisi olduğunu ifade etse de şehre girilince alçak ve perişan evleri, çamurlu sokakları ve resmi binalarının olmayışı nedeni ile insanın hemen fikrini değiştirdiğini ifade etmiştir. Seyyah, Taşköprü ile zengin bir mimariye sahip olduğunu söylediği Ulu Cami'nin gravürünü çizdiğini, fırsat buldukça bunları yayınlayacağını da bildirmiştir. Ancak Laborde'un iki ciltlik eserinde Ulu Cami'nin gravürü bulunmamakta buna karşılık Tarsus gravürü yer almaktadır (Ener, 1958, s.164).

Adana'ya 1836 yılında gelen L.D. Laborde Russenger, "Asya, Avrupa ve Afrika'da Seyahat" adlı dört ciltlik eserinin I. Cildinde şehre ait kısa açıklamalar vermştir. Seyyah aslında Mısırlı İbrahim Paşa tarafından Toroslar'daki madenleri incelemek üzere bölgeye davet edilmiştir. Tarsus yoluyla Adana'ya gelen Russenger, Adana'nın diğer Türk şehirlerinden daha geri olduğunu şöyle açıklamştır:

> *"Ağustos'un beş günü Adana'da kaldım. Şehir Tarsus'tan daha fakir etki bıraktı. Tarsus'tan küçüktür ancak iklimi ondan iyidir. Adana bir paşaliktır. İdare başında Ahmet Memlikli (İbrahim Paşa'nın Valisi) bulunmaktadır. Çarşıyı dolaştım, burası perişan bir haldedir ve ilgi çekici hiçbir şey yoktur"* (Ener, 1958, s. 165).

Fransız hükümeti tarafından Çukurova'nın envanterini çıkarmak için bölgeye gönderilen Victor Langlois'in gezisi 1852-1853 yıllarında gerçekleşti. Seyyah, Adana'nın güzel bir yerde ve amfiteatr şeklinde Seyhan nehri kenarında kurulduğunu ve şehrin yaklaşık 20-25 bin nüfusa sahip olduğunu yazar. Kentte bedestenden başka görülmeye değer dokuz cami bulunduğunu, hamamlarının ferah, üç kiliseden ikisinin Ermenilere ait olduğunu belirtir. Bu bilgilerin dışında

Adana'da eskiden birçok anıt ve eserin varlığı anlaşılsa da ayakta bir şey kalmadığını, Jüpiter ve Baküs tapınaklarının, Haçlı akıncılarının Çukurava'ya yerleşmesinden sonra yıktırılıp, taşları ile kilise yapımında kullanıldığını tahmin ettiğini söylemiştir (Langlois, 1861, s. 350).

Avusturya İmparatorluğunun Viyana'daki Şönbrun Sarayı'nın parklar müdürü olan Dr. Kotschy, Çukurova'ya 1856 yılında gelmiştir. Seyyah, Seyhan Nehri'nin derinliğine dikkat çekmiş, Kıbrıs ve Kuzey limanlarından küçük gemilerle Taşköprü'ye kadar gelinebildiğini yazmıştır (Sema ve Özmen, 2000, s.299).

C. Texier'in "Küçük Asya, Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi" adlı kitabının Kilikya yerleşimlerinin tanıtıldığı üçüncü cildinde Adana hakkında şu bilgiler verilmektedir.

> "*Adana, Sarus/Seyhan Nehri'nin sağ kıyısındadır. Roma dönemi boyunca bu şehirden çok az söz edilmiştir. İmparator Jüstinyen nehir üzerindeki köprüyü yaptırmıştır. Şehre hâkim küçük bir tepenin üzerindeki Bizans kalesi buranın en eski eseridir. 1836 yılında kale surunun kuleleri mevcut iken Mehmet Ali Paşa bunları yıktırmıştır. Adana, tamamen bir ticaret yeridir ve hiçbir eski esere sahip değildir. Tek anıtı, Tarsus'takinden sonra ve aynı tarzda Ramazanoğlu tarafından yaptırılan Ulu Cami'dir. Sekiz köşeli olan minaresi, İran taklididir. Şehrin manzarası, diğer Türk şehirlerinden daha hüzünlüdür. Adana, bini Ermeni olmak üzere sekiz bin haneli bir şehirdir. Halk yazın damlarda yatar. Kent, Mehmet Ali Paşa zamanında Mısır ordusunun karargâhı idi. O zamanlar Hıristiyanlar evlerinden güçlükle çıkabilirlerdi"* (Texier, 2002, ss. 486-487).

1875 yılında Çukurova'ya gelen İngiliz R. E. J. Davis, "Life in Asiatic Turkey" adlı eserinde Adana tarımı, nüfusu ve halkları hakkında bilgi vermiştir. Şehrin yaklaşık 35 bin nüfusa sahip olduğunu yazar. Bunun büyük bölümünün Müslüman bunun dışında çoğu Ortodoks olan Hıristiyan, Ermeni, birkaç Katolik Ermenisi ile birlikte az sayıda Yunanlı ve Amerikan hayranı Protestan nüfus olduğunu belirtir. Seyyah, şehrin en önemli yapısının Ulu Cami olduğunu belirttikten sonra yapının bezemelerinden bahsetmiştir (Davis, 1879, ss. 10-90).
Karçınzâde Süleyman Şükrü, "Seyahat-i Kübra" adlı eserinde memuriyeti dolayısıyla geldiği Adana ve Çukurova'nın 19. yüzyıl sonlarındaki durumu hakkında geniş bilgi vermiştir. Eserinde Anadolu ve Rumeli'nin birçok şehri anlatıldığı gibi; İran, Aşkabat, Buhara, Bakü ve Batı Türkistan'ı dolaşarak Avusturya'ya oradan Paris'e geçmiştir. Paris'ten Marsilya'ya inerek Tunus, Fas, Cezayir ve Mısır ülkelerini gezmiş, Süveyş Kanalı ve Kızıldeniz yoluyla Hint

Denizine geçerek Bombay'a ulaşmıştır. Hindistan ve Seyland'dan sonra Singapur'a uğrayarak Çin'e geçen gezgin en sonunda Urumçi'den kalkıp Petersburg'a gelmiştir. Eseri 1907 yılında uğradığı son yer olan Petersburg'ta basılmıştır.

1889 Temmuzunda Adana'ya gelen Süleyman Şükrü Çukurova'da üç yılı aşkın bir süre kalmıştır ve bölgenin sosyal ve iktisadi hayatına dair oldukça önemli bilgiler vermiştir. Seyyah, Adana'nın 35 bin nüfusa sahip olduğunu tahmin etmektedir. Şehirde, 1500 dükkân, 240 mahzen ve han, 10 cami, 76 mescit, 4 kilise, 4 hamam, 1 hastahane ile çeşitli çırçır ve un fabrikalrı bulunduğunu kaydeder. Eski tarz medrese ve mekteplerinin sayısının da 40'a yakın olduğunu yazar. Cami-i Kebir/Ulu Cami ve Taş/Ulu Cami Medresesi'nin şehrin önemli yapıları olduğunu vurgulamıştır. Yazarın Yağ Cami'nin puthanelikten kiliseye dönüştürüldüğünü söylemesi bizim için önemli bir bilgidir. Zira bu bilgiye modern araştırmacılarda dâhil başka yerde rastlanmamıştır (Mert, 2000, ss. 306-313).

Adana'nın 19. yüzyılın sonlarındaki durumu hakkında kapsamlı bilgi veren bir diğer seyyah da Şerafeddin Mağmumi'dir. Seyyahın yaşadığı dönemde toplumun önemli toplumsal sorunlarından birisi olan kolera hastalığı salgın durumda idi. Devlet tarafından bu konuda çözüm üretmek amacıyla oluşturulan komisyon çalışmaları içinde kendisine de görev verilir. Ş. Mağmumi 27 Nisan-7 Mayıs 1311 tarihleri arasında 12 gün Adana'da kalıp ardından Tarsus'a geçmiştir. Buradan dönüşünde tekrar Adana'ya uğrayıp şehirde 10 gün daha kalmıştır.

Şerafeddin Mağmumi, "Seyahat Hatıraları" adlı eserinde Adana'nın fiziki görünümü, şehir içi ulaşımı, zirai ve ticari durumu, sağlık şartları, seyir ve mesire yerleri ve yapıları hakkında bilgi vermiştir. Yazar, Büyük Saat, Mekteb-i İdadi gibi çağının yeni yapılarına yer verdiği gibi Ramazanoğulları'nın eserlerini de tanıtmıştır. Bugün üstü açık olan Ramazanoğulları Çarşısı'nın üzerinin çinko ile örtülü olduğunu ve bu çarşının yanında kărgir bir bedesten bulunduğunu kaydeder. Camiler arasında, Cam-i Atik/Yağ Cami ve Cami-i Kebir/Ulu Cami'nin görülmeye değer olduklarını söyledikten sonra kısaca Ulu Cami'yi tanıtır. Caminin duvarlarının çini ile kaplı, avlusunun mermerden döşeli, minaresinin ise Arap tarzında yapıldığını ve caminin haziresinde şair Ziya Paşa'nın mezarının bulunduğunu yazar. Eserinde kentin hastahanesi ve sağlık şartlarından bahsederken ise şu ifadesi oldukça çarpıcıdır: "*Adana belediye hastahanesi ne vakit gözümün önüne gelse dehşetten tüylerim ürperir"*. Şehrin belediye hizmetlerinin kötü ve oldukça yetersiz olduğunu ifade etmektedir (Mağmumi, 2002, ss. 173-185; Polat, 2002, ss. 169-181).

20. yüzyılın başında Çukurova'ya gelen Dr. Schaffer, "Cilicia" adlı eserinde bölgenin yaşam biçimi, tarım ve üretimi ile ilgili gözlemlerini anlatır. Schaffer'in de Adana şehriyle ilgili yaptığı gözlemler Şerafeddin Mağmumi'den farklı değildir. Seyyah, fakir olan şehrin oldukça kasvetli ve acıklı bir görünüşe sahip olduğunu söyler. Yaklaşık 45 bin nüfuslu kent ticaret ve endüstri bakımından Tarsus ve Mersin'den geridir. Adana'daTaşköprü ile güzel süslemelere sahip olan birkaç küçük camiyi ziyarete değer bulur (Sema ve Özmen, 2000, s.301).

II. ADANA'NINCOĞRAFİ KONUMU, SİYASİ VE KÜLTÜREL ORTAMI

II.1 COĞRAFİ KONUM

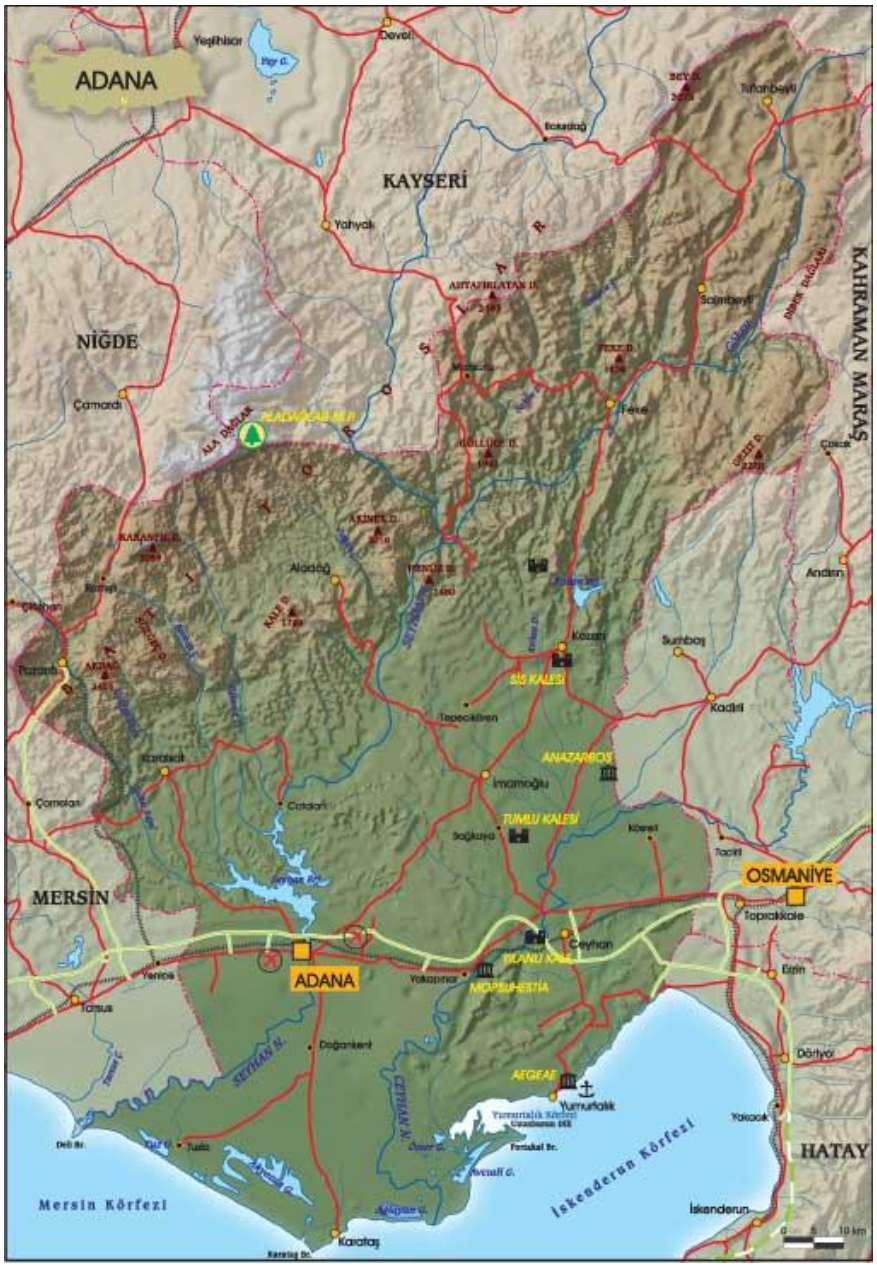

Harita1. Adana Fiziki Haritası (www.adanakultur.gov.tr).

Adana, 36.1º-38ºenlem ve 35 º-36.3ºboylam daireleri arasında (Anonim, 1973a, s.15), Doğu Akdeniz bölgesinde yer almaktadır. İlin komşuları; doğusunda Osmaniye ve Hatay, kuzey doğusunda Kahramanmaraş, kuzeyindeKayseri, kuzey batısında Niğde ve batısında Mersin

bulunmaktadır. Yüzölçümü 14.030 km^2 olan il merkezi denizden49 km.içeridedir. Şehir merkezinin denizden yüksekliği ise 23m. dir. Adana, 2016 nüfus sayımına göre 2. 201. 670 bin nüfusa sahiptir ve bu bağlamda, Türkiye'nin altıncı büyük kenti konumundadır (adana.gov.tr/index.php).

Adana'nın, Aladağ, Ceyhan, Çukurova, Feke, İmamoğlu, Karaisalı, Karataş, Kozan, Pozantı, Saimbeyli, Sarıçam, Seyhan, Tufanbeyli, Yumurtalık ve Yüreğir adlarında toplam on beş ilçesi vardır (Anonim, 1999, s. 37). Çukurova, Karaisalı, Sarıçam, Seyhan ve Yüreğir ilçeleri aynı zamanda Adana Büyükşehir Belediyesinin alt belediyeleridir.

İltopografik açıdan dağlık ve ovalık alan olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Kentin kuzey, kuzeybatı ve kuzeydoğu bölümleri Orta Toroslar adı verilen dağlar ile kuşatılmıştır. Orta Toroslar üzerinde, Aladağlar, Bolkar ve Tahtalı Dağları olarak tanınan üç ayrı dağ sırası yer almaktadır. Orta Torosların kuzeydoğu uzantısını oluşturan Binboğa Dağları ise, Kahramanmaraş'a kadar uzanır (Anonim, 1997, s. 37).Toros Dağları, Adana için Orta Anadolu ile arasında bir engel teşkil etmekte, aynı zamanda tarih boyunca varlığını devam ettirmesini sağlayan bir unsur olmuştur. Toros Dağları'nı aşmak için tarih boyunca çeşitli geçitler kullanılmıştır. Bunlardan en önemlisi Kilikya Kapısı olarak da bilinen "*Gülek Geçidi"*dir (Le Strange, 1966, s. 134)[6]. Orta Anadolu'yu Doğu Akdeniz'e bağlayan Gülek Boğazı sayesinde, Adana tarih boyunca önemini korumuştur. Özellikle Suriye'den başlayıp, Kilikya Kapısı yolu ile Torosları aşan ve Anadolu'yu boydan boya geçerek İstanbul'a ulaşan kuzey-güney yolu 16. yüzyılın sonlarında bölgenin önemini daha da artırmıştır (Braudel, 1993, s. 339; Müderrisoğlu, 2001a, s. 390).

Adana'da Çukurova ve Yukarı Anavarza ovaları bulunmaktadır. Her iki bölge "Adana Ovası" olarak tanınır. Seyhan ve Ceyhan nehirleri ile Cyndos/Berdan / Tarsus Çayı'nın taşıdığı alüvyonlardan oluşan ve Misis dağlarından Akdeniz sahillerine kadar uzanan Çukurova, Yakındoğu ve Türkiye'nin en büyük ve verimli kıyı ovasıdır (Anonim, 1997, s. 37; Ünal ve Girginer, 2007, s. 23).Seyhan(u.560 km) ve Ceyhan (u.509 km) nehirleri bakımından zengin olan Adana göller bakımından ise fakirdir(Anonim,1991, s. 42). Dağları, ovaları ve nehirleri

[6]Antik dönemin ünlü coğrafya yazarı Strabon (1993, s. 6), kitabında Kilikya Kapısı/Kilikiai Pylai'nın önemini vurgulamış, burasının Kilikya/Çukurova ve Syria/Suriye 'ye en kolay geçit veren ve en çok kullanılan kapısı olduğunu yazmıştır. Anadolu'yu gezen Seyyah C. Texier (2002, ss. 480-81)'de, Kilikya Kapısı'na dikkat çekmiş; Torosları aşmanın pek mümkün olmadığını, bir ordunun Toros'u geçebileceği tek geçitin Kilikya Kapısı olduğunu, bu yola sahip olan ve dağları ele geçiren her kuvvetin, Küçük Asya/Anadolu'nun içine saldırabilecek konumu sağlamış olduğunu belirtmiştir. Yazar, iki taş duvar arası gibi dar boğaz olan ve bir avuç insanın savunabileceği böylesi dar geçiti gördükten sonra, Büyük İskender'in kendi kendini tebrik ettiğini de belirtmiştir. Antik dönemde Gülek Geçidi ve Kervan Yolları için ayrıca bkz. H. Buyruk, 2016, ss. 161- 182.

ilecoğrafi çeşitlilik gösteren Adana, bu bağlamda tarım ve orman ürünleri açısından da Türkiye'nin üretici kentleri arasındadır.

Bölgedeki tarımsal verimliliği; başta pamuk olmak üzere hububat, yağlı bitkiler, sebzeler, meyveler, bağlar, bostan ve zeytinliklerolu̧turmaktadır. Toros Dağları; halkın su, odun ve keresteihtiyacını karşılamaktadır. Aynı zamanda yazın bunaltıcı sıcağında bölgenin yayla görevini üstlenmektedir.

II.2. SİYASİ VE KÜLTÜREL ORTAM

II.2.1. Türk Dönemi Öncesi

Adana, Eski Çağlardan itibaren İç Anadolu'yu Gülek Boğazı, Seyhan ve Ceyhan Nehirleri, Tarsus ve Misis üzerinden Orta Doğu'ya bağlayan tarihi yollar üzerinde yer alan önemli bir merkezdir. Aynı zamanda iç bölgelerin denize açılan kapısı konumundadır. Bu bağlamda il, konumu nedeni ile günümüze kadar kesintisiz yerleşime sahne olmuştur.

Adana'nın bilinen ilk adı bazı değişikliklerle günümüze ulaşmıştır. Bizans kaynaklarında geçen bir efsaneye göre; Tarsus halkı ile savaşan Uranus'un[7]oğulları Adanos ve Saros tarafından kurulduğu, kardeşlerden Adanos şehre, Saros ise nehre ismini vermiştir[8] (Ener, 1958, s. 9; Altay, 1965, s. 11; Darkot, 1965, s. 127)[9].Diğer bir efsaneye göre,"Adana" adının, bitki tanrısı Adonis'ten geldiği şeklindedir[10]. Orman ve tarım ürünleri açısından zengin olan Adana ile yoğun ticari ilişkileri bulunan Fenikeliler şehri Adonis'in yeri olarak tanımlamışlardır (Anonim, 1991, s. 24). Efsanelerin tersine bilimsel çalışmalar Adana adının kökeninin farklı olduğunu ortaya koymaktadır.

---

[7]Yunan mitolojisine göre Uranos, ilk tanrı kuşağı arasında Gök'ü temsil eden erkek ve baba tanrıdır. Uranos, Toprak Ana Gaia ile birleşerek birçok tanrısal varlıklar türetir (Erhat, 1984, s. 318).

[8]Antik coğrafya yazarı Strabon (1993,s. 4) ve Seyyah C. Texier (2002, s. 486)' in kitaplarında adı Saros olarak geçen nehir, günümüzdeki Seyhan Nehridir.

[9]Seyyah C. Texier (2002, s. 486), de, şehrin kuruluşunu, Bizans kaynaklarında geçen bu efsaneye dayandırmıştır.

[10]Köken ve kaynakları güney Akdeniz çevresine uzanan Adonis efsanesi bir toprak-bereket öyküsüdür. Yunan mitolojisinde yer alan efsane kısaca şöyledir: Ağaç kabuğunun çatlamasıyla, gövdesinden dünya güzeli bir bebek olarak çıkan Adonis'in güzelliğine vurulan Aphrodite, onu büyütsün diye yer altı tanrıçası Persephone'ye verir. Ama Persephone'de çocuğa tutulmuş, onu Aphrodite'ye bir daha geri vermeye yanaşmamıştır. Tanrıçalar arasındaki kopan kavgaya yargıçlık eden Tanrı Zeus, Adonis'in yılın dört ayını Aphrodite ile dört ayını da Persophene'nin yanında geçireceğine, geri kalan zamanda da istediği yerde yaşayabileceğine karar vermiş. Adonis sekiz ay Aphrodite'nin yanında kalmayı seçince, tanrıçanın güzel delikanlıya olan aşkını kiskânan öbür tanrıçalar Adonis'in üstüne bir yaban domuzu göndermişler ve kasığından yaralanarak kanaya kanaya can verdirmişlerdir (Erhat, 1984, s. 11-12).
Adonis, İbranice "efendi"anlamına gelen Tammuz/Temmuz adının Yunancalaştırılmış karşılığıdır. Ölüp yeniden dirilişi temsil eden Adonis, bitkisel varlığı temsil etmektedir. Kışın yer altında saklanan, baharla birlikte yeryüzüne dönen ve aşk cümbüşü içinde fışkırıp gelişen Adonis'e Suriye'de özellikle kadınlar taparlardı. Kadınlar yılda bir kez bahar bayramı yaparlar, saksılara, sepetlere tohum dökerler onları sıcak sularla sularlardı. Böylece hızla büyüyen bu bitkiler kısa zamanda solup ölürlerdi. Bu çiçeklere Adonis bahçeleri denilirdi (Erhat, 1984, ss. 11-12).

A. Ünal (2000, ss. 20-22), Adana'nın eski Yakındoğu ve Mısır kaynaklarında M.Ö. 1550'den beri bilinen *"Adaniya"* ve *"Danuna"*dan kaynaklandığını ileri sürmektedir[11]. Bu ismin ilk kez Hitit Krallarından Telepinu'nun Hattuşa'daki bir yazılı metninde *"Ad (t)aniia"* (Girginer, 2000, s. 78; Umar, 2000, s,18) veya M.Ö.1650 yıllarında *"Uru Adaniye"* (Ener, 1958, s.10; Aktan,1979, s. 75; Halaçoğlu, 2000, s, 11) olarak kullanıldığı kabul edilmektedir. Aynı isim M.Ö. 8.yüzyılda, Geç Hitit devri yerleşmesi Arzava/Karatepe hiyeroglif yazılarında da görülür (Ünal, 2000, s. 22; Girginer, 2000, s. 78). Bu bağlamda Adana ismi yaklaşık 3500 yıldır fonetik değişmeden günümüze kadar ulaşan ender şehir adları arasındadır.

Araplar kenti *"Ezene,""Adhanah", "Adanah", "Atanah"*, Osmanlılar ise *"Erdene", "Edene", "Ezene", "Azana" ve "Batana"*[12] olarak tanımlamışlar, 1872'de özellikle posta teşkilatında Edirne ile karıştırılmaması için şehrin ismi "*Adana"* olarak değiştirilmiştir (Halaçoğlu, 2000, s. 11; Ünal ve Girginer, 2007, s. 74). 1934 yılında şehrin adı *"Seyhan"* olarak değiştirlmiş ancak 1956 yılından sonra tekrar "Adana" adı kullanılmaya başlanmıştır (Anonim, 1981, s. 7).

Adana düz ve geniş ovalarıyla "Çukurova" olarakda tanınır. Coğrafi terim olarak Çukurova, M.Ö. II. binden günümüze kadar çeşitli isimlerle tanınmıştır. Yazılı kaynaklarda belirlenen en eski ismi "Kizzuwatna", Luvi belgelerinde ise Kizuwana olarak geçer (Ünal ve Girginer, 2007, s. 63)[13]. Çukurova, M.Ö. I. binde ise Kilikya eyaleti olarak tanınır[14]. Kilikya adı Helenler tarafından, Gülek Geçidi aşıldıktan sonra gelinen ülke için kullanılmış (Umar, 2000, s.3), aynı zamanda, Homeros'un İlyada destanına da bu ad konu olmuştur (Anonim, 1973b, s,21).

Günümüzde Çukurova, kuzeyde Toros Dağları/Bolkar ve Aladağlar, doğuda Amanoslar/ Nur Dağları, batıda Aşağı ve Yukarı Toros Ova'sının bittiği yer ve güneyde Akdeniz ile çevrilidir. Oysa Kizzuwatna ve Kilikya dönemlerinde daha geniş bir coğrafi alanı kapsamaktaydı. Kizzuwatna'nın kapsadığı alan kesin olarak tespit edilememiş olmakla birlikte M.Ö. I. binyılda Kilikya, Dağlık ve Ovalık Kilikya olarak ikiye ayrılmakta ve sınırları aşağı yukarı

[11]Umar (1993, s.16), kelimenin Anadolu'da Hititlerden önce yaşamış olan Luwi dilinden geldiğini ve "Ada "(Ana Tanrıça) ile "Wana/"Ana (ülkesi) kelimelerinden türetilmiş olduğunu kabul etmektedir. Kelime bu durumda "Ana Tanrıça Ülkesi" demektir. Yazar Luwi dilindeki belgelerde, "uwa" takısının eklenmesiyle, "Adanuwa," "Atanuwa," "Atanwa" biçimlerinde; Hitit çivi yazılı belgelerinde Hitit ağzına uydurulup sondaki "uwa" yerine "–iia "takısı eklenmiş olarak "Adaniia/Ataniia "biçimine dönüştüğünü ifade etmiştir.

[12]Antik dönemde "Danuna" olan kelimenin zaman içerisinde değişerek Osmanlı döneminde "Batana"ya dönüşmüş olduğu kabul edilmektedir (Anonim, 1991, s. 25).

[13]Araştırmacılar, Kizzuwatna isminin Asurca'daki Hilakku kelimesinden kaynaklandığını fakat ne anlama geldiğini henüz bilemediklerini ifade etmişlerdir (Ünal, 2006a, s. 17).

[14]Kilikya adının, bu bölgede bulunan zengin "Kilkin "yani kireç veya yine çok bol bulunan "Silex" yani çakmaktaşı madenlerinden dolayı verilmiş olduğu düşünülmektedir (Anonim, 1991, s. 25). C. Texier (2002, s. 477) ise, Kilikyalıların köken açısından Fenikeli sayıldıklarını, Fenikeli Agenor'un oğlu Kahraman Cilix'in bu bölgeye yerleştiğini belirtir. Yazar, bu savını bölgenin en eski sikkelerinin üzerindeki, Fenikelilerin mitoslarını ve tanrılarını içeren betimlemelere dayandırmaktadır.

belirlenebilmektedir[15]. Bu bölgenin eski çağlarda deniz yoluyla Kıbrıs, Mısır, Doğu Akdeniz ve Ege limanlarıyla canlı bir bağlantısı vardı. Ayrıca Gülek Geçidi ile İç Anadolu'ya, Bahçe Geçidi ile Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye-Mezopotamya'ya ve Beylan/Belen Geçidi ile Amik Ovası'na yine Suriye-Mezopotamya ve Fenike sahilleriyle bağlantı sağlaması bölgeyi her dönem önemli kılmıştır (Ünal, 2006a, ss. 17-18)[16].

Çukurova olarak da bilinen Adana, kara, deniz ve ırmaklar üzerinden sağladığı ulaşım, Anadolu ve Mezopotamya ile Doğu Akdeniz arasındaki köprü konumu, tarıma elverişli geniş toprakları ile uygarlık tarihi açısından önemli bir bölgedir. M.Ö. 1550 yıllarında bir kent olarak Adaniye ismiyle tarih sahnesine çıkmakla beraber, şehrin en azından 5000 yıl önce bir kent olarak mevcut olduğunu kanıtlayan arkeolojik ipuçları vardır (Ünal, 2000, s. 19). Adana'nın en eski yerleşimi olarak kabul edilen, bugün üzerinde Tepebağ Mahallesi yer alan ve aynı adla bilinen höyük, şehrin antik dönem ve öncesine ait çeşitli buluntular barındırsa da, henüz bilimsel kazısı yapılamadığından bu dönemler hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz (Girginer, 2000, s.78)[17]. Bugün Tepebağ Mahallesi'nde, 19. yüzyıl sonu, 20. yüzyıl başına tarihlenen Osmanlı döneminin geleneksel sivil mimarlık örnekleri yer almaktadır. Girginer (2000, s. 78), Tepebağ'daki höyüğün Hitit metinlerindeki Adaniia olması gerektiğini ifade eder.

Adana'da hâkim olan ilk devlet Boğazköy tabletlerine göre M.Ö. 2000'li yıllarda Seyhan ve Ceyhan nehirleri arasında kurulduğu düşünülen ve M.Ö.1400 veya M.Ö. 1370 yıllarına kadar devam eden Kizzuwatna Krallığı'dır (Anonim, 1981, s. 21; Ünal, 2000, ss. 48-49; Ünal ve Girginer, 2007, s.123). Araştırmacı, A. Ünal (2006a, s. 29), Kizzuwatna ülkesinin Hititler için büyük bir mistik merkez olduğunu, kültür açısından onlardan çok daha yüksek değerlere sahip olduklarını ve bundan dolayı en eski devirlerden itibaren Hatti ülkesine hep rahip, büyücü,

[15]Ovalık Kilikya/Adana Ovası/ Kilikia Pedeias, Dağlık Kilikya'nın doğusunda Torosların güneyinde Akdeniz'e ve doğuda İskenderun Körfezi'nden batıda Mersin'e kadar uzanan bölgedir ve verimli topraklara sahiptir. Dağlık Kilikya/İçel Ovası/Kilikia Trakheia ise Toros Dağlarının kıyıya yaklaşmasıyla meydana gelen engebeli kısımdır ve fakir bir geçim sağlar (Strabon, 1993, s.197).

[16]Çukurova'yı Orta Anadoluya ve Suriye'ye bağlayan kervan yolu için ayrıca bkz. Buyruk, 2016, ss. 161- 182.

[17]Adana /Çukurova, araştırma eksikliğinden kaynaklanan bazı boşluklar olmakla birlikte tarihin tüm safhalarını yaşamış bir bölge olarak kabul edilmektedir. Adana'da henüz tespit edilmemekle birlikte yakın çevresindeki kimi buluntular; Antakya civarındaki Musadağ ve Mersin- Taşucu'ndaki Sırtlanini Mağarası gibi yerlerde insanın daha Paleolitik Çağlar'dan itibaren buralarda yaşamış olmalarının bu kanıyı desteklediği kabul edilmektedir (Ünal, 2006a, s. 22: Ünal ve Girginer, 2007, s. 109). Bunun yanı sıra Tepebağ Höyük'te çeşitli dönemlerde yapılan sondaj çalışmaları sonucunda Adana'nın geçmişinin oldukça zengin olduğunu ortaya koymuştur. Uzmanlar tam olarak arkeolojik kazılar yapıldığı takdirde höyüğün Neolitik ve Kalkolitik kültürleri barındırdığını düşünmektedirler (Girginer, 2000, s. 81). Tepebağ Höyük'te 2013 yılında başlatılan ve halen devam eden kazılar, Adana Arkeoloji Müzesi Müdürlüğü, Adana Büyükşehir KUDEB ve Çukurova Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü işbirliği ile yapılmaktadır.

doktor ve diğer bilge insanlar gönderdiğini yazar[18]. Özellikle III. Hattusili ve eşi Puduhepa ile III. Hattusili'nin oğlu IV. Tuthaliya dönemlerinde Kizzuwatna Hitit ülkesinin bir kültür kaynağı olmuştur. Kraliçe Puduhepa Hitit ve Kizzuwatna ülkesindeki yazılı tabletleri kopya ettirmiş ve Hattuşa kütüphanelerini zenginleştirmiştir. Kizzuwatna Hitit kültürüne, dinine, edebiyatına ve günlük yaşantısına oldukça fazla etki yapmıştır (Ünal, 2006a, s. 29; Ünal ve Girginer, 2007, s.154) Sonunda Kizzuwatna Krallığına son verenler de Hititler olmuştur.

M.Ö. 1400 veya M.Ö. 1370 yılına kadar birçok Hitit kralı, Kizzuwatna Krallarıyla eşitlik esasına dayanan devlet antlaşmaları imzalamış ve Kizzuwatna Krallığı bu tarihe kadar bağımsızlığını koruyabilmiştir (Ünal, 2000, ss. 48-49). Hititler, I. Suppilulima (1370-1340) devrinde Kizzuwatna Krallığı'nı Hitit topraklarına katarak, devletin bir eyaleti haline getirmişlerdir (Ünal, 2000, s. 57). M.Ö. 1200 tarihinde Deniz Kavimleri sonucunda yıkılan Hitit Devletinin egemenliği, aynı zamanda bu bölgede de son bulmuştur (Ünal, 2000, s. 67).

Şehirde, Hitit devletini Kue/Que Krallığı takip eder (Ünal ve Girginer, 2007, s.173). Kue ülkesi, Ovalık Kilikya'yı kapsıyordu. Sınırları doğuda Amanos Dağları, batıda Namrun-Tarsus hattı, kuzeyde Karatepe'ye kadar uzanıyordu ve güneyde Tarsus- İskenderun arasındaki Akdeniz sahiliyle sınırlanıyordu. Başkentinin muhtemelen Adana olduğu kabul edilmektedir (Ünal ve Girginer, 2007, s,172). Kue ülkesinin kendi içinde bir birliği olmayıp, ülke birçok mahalli beyliklerden oluşmaktaydı (Ünal, 2006b, s.71; Ünal ve Girginer, 2007, s.181).

Bölge M.Ö. 720-612 yılları arasında Assur Devleti'nin hâkimiyeti altına girmiştir. Aslında Assurlular'ın Kilikya'yı ilk işgalleri III.Salmanassar (M.Ö. 858-824) zamanında gerçekleşmiş, ancak bu işgaller kalıcı olmayıp, III.Salmanassar Kue Krallığını haraca bağlamıştı. Assurlular bölgeyi idareleri altına aldıkları zaman, buralara atadıkları eyalet valileri vasıtasıyla yönetiyorlardı (Ünal, 2006b, s. 75; Ünal ve Girginer, 2007, s.192).
Anadolu ve Kilikya, M.Ö. 542 yılında Pers kralı Kyros'un işgalinden sonra, M.Ö. 401 yılına kadar Persler, Kilikya'yı yerli bir hanedanın hüküm sürdüğü krallık ve krallar vasıtasıyla (Syennesis) idare edip, ülkeye bir süvari birliği yerleştirmişlerdir[19]. Bu dönemde Anadolu'nun diğer bölgelerinde olduğu gibi Kilikya'da da doğrudan bir Pers hâkimiyeti olmamıştır. Burada asıl söz sahibi kişiler Synnesis ünvanını taşıyan mahalli krallardı. M.Ö. 401'de Persler son Synnesis'i sürgüne yollayıp, Kilikya'yı doğrudan kendilerine bağlayarak bu bölgede bir

[18]Kizzuwatna ülkesinin bu özelliklerini I. binyılda da devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Strabon (1993, s. 208), Sarpedon Artemisi'nin tapınağı ile kehanet ocağının da Kilikya'da bulunduğunu ve kehanetlerin tanrısal ilham sahibi kişiler tarafından söylendiğini yazmaktadır.
[19]Ne anlama geldiği bilinmeyen Synnesis adının, yerli Anadolu- Kilikya dillerinden türetildiği kabul edilmektedir (Ünal ve Girginer, 2007, s. 211).

Satraplık oluşturmuşlardır. Bu dönemde bile Pers hâkimiyeti çok yaygın ve katı olmadığı gibi Kilikya'da Pers nüfusu değil, sadece Pers idare sistemi vardı (Ünal ve Girginer, 2007, ss. 208-9).

Şehirde Pers Satraplığını Helenistik dönem izler. Bu dönem, Persler'in Adana'ya oldukça yakın Erzin civarında M.Ö. 333 yılında cereyan eden İssos Savaşı'nda Büyük İskender'e yenilmeleri sonucunda başlar. Ancak Büyük İskender 10 yıl sonra ölünce İmparatorluk komutanları arasında bölünür ve Kilikya Antigonos'un kurduğu idare altına girerek, M.Ö. 312 yılına kadar devam eder (Anonim,1981, s. 23; Anonim,1991, s. 26; Ünal ve Girginer, 2007, ss. 214- 226).

M.Ö. 312'den 133 yılına kadar Adana ve çevresi Seleukos Krallığının egemenliği altındadır (Anonim, 1981, s. 23). Seleukos Krallığı'nı Babil Valisi Selencos kurar ve bu dönemde idari ağırlık Adana'dan çok Misis yöresinde şekillenir. Seleukosların önemli krallarından, IV. Antiokhos (M.Ö.175- 164), döneminde birçok şehir adı değiştirilir. Adana'nın adı bu zamanda Antiochea ad Sarum olarak bilinir (Ünal ve Girginer, 2007, ss. 224-225). Seleukos Krallığı Romalılar tarafından tarihten silinmiştir (Anonim, 1991, s. 26).

M.Ö. 178- 12 yılları arasında ise bölgede Çukurova Korsanlarının egemenliği karşımıza çıkar. Seleukoslar'ın Romalılara yenilerek zayıflama sürecine girmeleri ile Kilikya'da meydana gelen idari ve siyasi zayıflık, otorite boşluğu yaratmıştır. Bu dönemde Akdeniz'de ticaret ve korsanlık yapan çeşitli korsan grupları, Kilikya'nın sahil yerleşim bölgelerinde bağımsız yönetim birimleri oluşturmuşlardır. (Anonim, 1981, s. 23; Ünal ve Girginer, 2007, s. 226)[20].
M.Ö. I. yüzyılın ortalarına doğru Kilikya sahillerine gelmeye başlayan Romalılar, Çukurova Korsanlarıyla mücadele etmeye başlarlar. İmparator Pompeius, M.Ö. 12 yıllarında Kilikya Korsanlarını etkisiz duruma getirerek, bölgede hâkimiyet kurmayı başarır. 395 yılına kadar Roma egemenliğindeki bölge, Anadolu'nun birçok yeri gibi bu dönemde oldukça yüksek bir refaha kavuşmuştur (Ünal ve Girginer, 2007, ss. 226-232)[21]. Bu bağlamda, Çukurova kentlerinde de büyük değişiklikler olur; Adana hızla gelişir. Ovada büyük çiftlikler kurulur ve Çukurova Roma için önde gelen besin depolarından biri haline gelir. Özellikle, şarap, bal, sirke ve çeşitli madenler Roma'ya gönderilir (Anonim, 1981, ss. 23-24). Roma dönemi, bölgenin

[20]Antik dönem coğrafya yazarı Strabon (1993, ss. 197-198)'da Syria/Suriye ve Kilikia/Çukurova'da egemen olan kralların iktidarsızlığından yararlanarak bölgede Kilikya Korsanlarının bir güç oluşturduklarını yazmıştır. Korsanlar bu dönemde, daha çok gelir sağladığı için en çok tutsak ihracatı ile ilgilenmişler ve giderek sayıları artmıştır. Çünkü zenginleşen Romalılar daha fazla köle talep etmekteydiler. Korsanlar, hem kolayca tutsak elde ediyor ayrıca bunları rahat pazarlayabilecekleri yerlere de yakındılar. Örneğin, aynı günde, on bin tutsağı hem alabilen hem de sevk edebilen Delos bu pazarlardan biridir. Hatta "*Tüccar, oraya git, gemini boşalt, her şey satılır"* atasözünün Delos'a atfen söylendiği belirtilmektedir.
[21] Kilikya'da, M.Ö. 51 yılında Romalı ünlü düşünür ve hatip Çiçero bir yıl valilik yapmıştır (Ünal ve Girginer, 2007, s. 211).

imar faaliyetleri bakımından da önemlidir. Adana'da Seyhan Nehri üzerine, mimar Auksentios tarafından, geniş kemer açıklıklı ve günümüzde kentin simgelerinden Taşköprü inşa edilir[22]. Aynı mimar Roma'da da 384 yılında bir köprü inşa etmiştir. 317m. uzunluğunda, 13m. yüksekliğinde ve 21 kemerli/gözlü olarak inşa edilen köprünün, günümüzde 14 kemer gözü sağlamdır (Özmen ve Özerol,2000, s,157-158)[23]. Bazı araştırmacılar, Adana'da Taşköprü dışında şehir suru, sütunlu caddeler, tapınaklar[24], odeon, tiyatro ve hamamların da olması gerektiğini savunmaktadırlar[25]. Tanzimat döneminde Abidin Paşa'nın açtırdığı ve günümüzde kendi adıyla bilinen caddenin Roma dönemindeki sütunlu yolun kalıntısı olduğu ifade edilmektedir (Hild ve Hellenkemper, 1990, s. 157). Ayrıca 7. yüzyıla ait bir kitabeden anlaşıldığına göre Roma döneminde şehirde bir stadyumun da olduğu bilinmektedir (Dagron ve Feissel, 1987, s.11). Romalılar Adana'da Seyhan Nehri kenarına hamam da inşa etmişlerdir. Ramazanoğulları döneminde ise, bu hamamın kalıntıları üzerine günümüzde Irmak Hamamı olarak bilinen ve hizmete açık yapı inşa edilmiştir (Anonim, 1972, s. 39; Ramazanoğlu, 2006, s. 171). Bunların dışında yine günümüze ulaşmayan, şehrin su sistemini oluşturan su dolaplarından bahsedilmektedir. Taşköprü'nün batısında yer alan büyük dolapların bir tür su dolabı-su kemeri bileşik sistemi oldukları ve söz konusu düzeneklerin dev bir su dolabı aracılığıyla ırmak suyunu kısa bir su kemerine aktarmak suretiyle, bu su hem kentsel kullanım, hem de sulama için kullanılmaktadır (Langlois, 1861, s. 345; Oral,1996, ss. 9-10)[26].

Roma İmparatorluğu'nun 395 yılında Doğu ve Batı olarak ikiye ayrılması sonrasında Adana'da Bizans /Doğu Roma idaresi başlar. Adana, Bizans yönetimi altında gelişerek, önemli bir ticaret merkezi olur. Özellikle İmparator Justinianus zamanında Adana ovalarında bayındırlık ve imar faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. İpek Yolu üzerinde bulunan Adana'nın önemi artarak, hayvancılık ve tarımsal uğraşının yerini ipek dokuma nedeni ile dut ağacı yetiştiriciliği alır (Anonim, 1981, s. 24). Olasılıkla Adana İç Kalesi bu dönemde inşa edilir[27]. Ayrıca Taşköprü

[22] Taşköprü'nün, Adana Arkeoloji Müzesi Arşivi'nde 1266 Envanter Numaralı Kitabesi bulunmaktadır.
[23] Taşköprü'nün, 1949 yılında yapılan onarımlardan sonra, 21 gözünden sadece 14'ü günümüze ulaşmış diğerleri ise toprak altında kalmıştır (Ünal ve Girginer, 2007, s. 418).
[24] Seyyah V. Langlois (1947, s. 52), Adana'da Romalılar zamanında Jüpiter ve Baküs adına inşa edilen tapınakların yıktırılıp daha sonra yerlerine kiliseler inşa edildiğini belirtir. Yazar, söz konusu tapınak resimlerinin o dönemin paraları üzerinde bulunduğunu da ifade etmiştir.
[25]Adana Kalesinin dış surlarından günümüze sadece birkaç kalıntı ulaşabilmiştir. Bu kalıntıların incelenmesi sonucunda "Opus Cementicum" tekniğinde yapılmış olduğu ve büyük ihtimalle surun Geç Roma dönemine ait olduğu düşünülmektedir (Oral, 1996, s. 57; Yıldırım, 2010, s. 143).
[26] Romalılar döneminde Adana ve çevresi için daha geniş bilgi bkz. F. Erhan, 2016, ss. 279- 306.
[27] Dış surlara nazaran günümüzde hakkında daha fazla bilgi mevcut olan Adana İç Kalesi, 1836'da Mısırlı İbrahim Paşa tarafından yıktırılmıştır (Sevgen, 1960, s. 23). Piri Reis tarafından 1513 yılında yapılan bir iç kale çizimi bulunmaktadır. Bu çizimde iç kale üç burçlu küçük bir kale olarak betimlenmiştir. (Piri Reis, 1935, s.750). Evliya Çelebi (1985, s. 42), Seyahatnamesi'nde Adana Kalesi'nin, dörtgen planlı, yedikuleli, 500 adım uzunluğunda ve çevresinin hendekle çevrili olduğunu yazmaktadır. Langlois (1861, s, 350) ise, kaleyi daire biçimli, 300 adımuzunluğunda ve çevresinin 60 adım genişliğinde, 40 adım derinliğinde bir hendekle çevrelendiğini yazmaktadır. İlk bakışta, seyyahların verdiği bilgiler farklı görünmekle birlikte, bu farklılıkların bakış açısından kaynaklandığı ve

onartılır (Sevgen, 1960, s. 22). Kilikya'da Bizans hâkimiyeti 7. yüzyılın başından itibaren ise çökmeye başlar. Çöküşü hazırlayan başlıca nedenler; öncelikle Sasanilerin 611 yılında Antakya, Adana ve Tarsus'a girmeleriyle başlayan, sonra da Arap saldırılarıyla devam eden savaş ve yağmalardır. Bu saldırı ve yağmalar sonucunda, Kilikya'nın nüfusu oldukça azalmış, ekonomisi çökmüş, kentler harap olarak içleri boşaltılmıştır (Ünal ve Girginer, 2007,s. 280). Uzmanlar bölgedeki bu karışıklığın 7. yüzyıl ortalarından 19. yüzyıla kadar hemen hemen her dönemde yaşandığını ve kentin gelişimini önleyen en önemli nedenlerden birisi olarak göstermektedir (Erdem ve Halaçoğlu,1988, s. 351; Halaçoğlu, 2000, ss. 11-12). Bu ilk Bizans hâkimiyetine 650 yılında Müslüman Araplar son verir (Ünal ve Girginer, 2007, s. 270).

Aslında, Adana'ya ilk İslam akınları 637 yılında Halife Ömer devrinde başlamıştır. Geçici türden olan bu akınlar Muaviye zamanında da devam etmiş ancak sonuç vermemiştir. Buna karşılık bölgenin İslam döneminde asıl fethi Emevi halifesi Abdülmelik zamanında gerçekleşmiştir[28]. Türk-İslam grupları tarafından iskâna açılması ise Abbasiler zamanında Halife Harun-ür Reşid döneminde Horasan'lı kumandan Süleyman et-Türki tarafından gerçekleştirilmiştir. Müslümanların egemenliğinin hızla yayıldığı ilk yüzyıllarda Adana, Bizans ile Müslümanlar arasında tampon bölge konumunda olan şehirlerden biriydi. Şehir, bu dönemde Emevi-Bizans ve Abbasi - Bizans mücadelelerine sahne olmuştur. Müslümanlar ve Bizanslılar arasındaki uzun ve yıpratıcı savaşlarda Adana tahrip olarak nüfusu oldukça azalır. Bu nedenle Abbasi halifesi Harun-ür Reşid döneminde ve onu takip eden zamanda şehir yeniden inşa edilir ve Suriye ile Bizans arasında tahkim edilmiş sınır hattı üzerinde stratejik bir konuma sahip olur. Adana Kalesi ve Taş Köprü bu halife tarafından onartılmıştır. Harun-ür Reşid Adana dışında Misis, Anavarza Haruniye'yi de tahkim ettirmiş, ayrıca Tarsus'u bir savunma kalesi olarak inşa ettirmiştir. Ancak Adana'da Abbasi halifesi Harun-ür Reşid zamanında kimi bayındırlık işleri ve kalkınma çalışmaları yapılsa da, bu dönemde Adana pek gelişmemiş, Misis mamur bir kent haline getirilmiştir. Bu dönemde tahminen, Misis 200.000 kişilik bir nüfusa sahipti. Kilikya'daki Arap Emirliğinin merkezi Tarsus da çok özel bir konuma sahipti (Darkot, 1965, s. 128; Anonim, 1981, ss. 24-25; Erdem ve Halaçoğlu,1988, s. 351; Halaçoğlu, 2000, ss. 11-12; Ünal ve Girginer, 2007, ss. 279-284)[29].

---

her birinin baktığı yönden doğru bilgileri verdikleri kabul edilmektedir (Oral, 1996, s. 66). Günümüze iç kaleden birkaç parça ulaşmıştır.

[28] Çukurova'da ilk cami bu dönemde inşa edilmiştir. Halife Abdülmelik'in oğlu Abdullah, 704 yılında fethettiği Misis Kalesi içinde bir cami yaptırmış ancak yapı günümüze ulaşmamıştır (Alkan, 2004, s. 204).

[29]Abbasiler ve Harun- ür Reşid'in Adana ve çevresindeki faaliyetleri için daha geniş bilgi bkz.Demirci, 2016, ss. 309-324; İ. Gökhan, 2016, ss. 325- 352.

İmparator II. Nikophoros Phokas (963-969) döneminde Bizanslılar, Araplardan kaybettikleri doğu eyaletlerini geri alabilmek için karşı saldırılar düzenlemişlerdir. İmparator 962 yılında yaptığı sefer sonucunda Anavarza/Anazarba ve Kahraman Maraş'ı zaptederek Müslüman Çukurova'nın hilafet ile bağlantısını koparır. 13 Temmuz ve 16 Ağustos 965 tarihlerinde yapılan saldırılarda ise Bizanslılar tekrar Ovalık Kilikya'nın tamamını Araplardan geri almışlardır. Ayrıca 968 yılında Suriye'nin antik başkenti olan Antakya'da fethedilerek Bizans devleti doğudaki gücünü perçinlemiş olur (Runciman, 2008a, s. 23; Ostrogorsky, 2011, s. 269).Yapılan saldırılar sonucunda Adana şehrinin boşaldığını, canlarını kurtarabilenlerin ise Misis'e kaçtığı görülür. Genel olarak ta Kilikya nüfusunun en az yarısının sistematik olarak katledildiği veya sürüldüğü ifade edilmektedir. Bu dönemde kentler harap olmuş ve birer köy durumuna düşmüştür. İkinci Bizans hâkimiyeti döneminde Kilikya'da Bizans varlığı hiçbir zaman ilk dönemdeki hâkimiyet kadar etkili olmamıştır. Bundan sonraki yıllarda Kilikya kentleri Bizans, Ermeni, Türk, Moğol, Arap, Memluk ve Haçlılar arasında sık sık el değiştirir hale gelmiştir (Ünal ve Girginer, 2007, s. 286).

İkinci Bizans hâkimiyetinden sonra, Adana ve çevresi 1080- 1375 yılları arasında Kilikya Ermeni Krallığınca yönetilmiştir. XI. yüzyılın ilk yarısında Bizans tarafından Doğu Anadolu'dan göçe tabi tutulan Ermeniler, aynı yüzyılın sonlarında I. Haçlı Seferinin Anadolu'da yarattığı siyasi otorite boşluğundan da yaralanarak bir siyasi teşekkül oluşturmayı başarmışlardır. Kilikya Ermeni Kralları, varlıklarını devam ettirebilmek için zaman zaman dönemin güçlü devletlerine tabi olmak zorunda kalmışlardır[30]. Ermeniler, Krallığın idari teşkilatını oluştururken Haçlılar ve Bizans'tan yararlanmışlar, Antakya Haçlı Prensliği ile de sürekli mücadele halinde olmuşlardır. Ermeniler bulundukları bölgenin verimli arazilere sahip olması yanında, ticari hareketlilikte bu dönemde halkın refah seviyesinin yükselmesini sağlamıştır. Özellikle Orta Çağ'da, Doğu Akdeniz'in yani Anadolu ve Suriye'nin deniz ticaretindeki en önemli limanı olan Ayas/Yumurtalık'ın bu dönemde Ermenilerin elinde bulunması karlığı hem ticari hem de askeri açıdan güçlü kılmıştır[31]. Krallık, Memluklerin yaptığı saldırı sonucunda Sis/Kozan'ı ele geçirmeleri ve Kralını esir alıp Mısır'a götürmeleri sonucunda, 1375 yılında sona ermiştir (Ersan, 2000, ss. 339-341; Ünal ve Girginer, 2007, s. 302).

II.2. 2. Türk Dönemi

[30] Ermenilerin Selçuklu, Danişmentli, Bizans, Haçlı ve Memlukler ile olan ilişkileri tekrara düşmemek için Türk Dönemi bölümünde daha kapsamlı bir şekilde ele alınacaktır.
[31] Ayas Liman- Kalesi'nin Orta Çağ'da stratejik önemi için bkz. F. A. Yiğit, 2016, ss. 451- 467.

1071 yılında, Malazgirt Savaşında Selçuklu Sultanı Alp Arslan (1063-1073) IV. Romanos Diogenes (1068-1071) komutasındaki Bizans ordusunu yenilgiye uğratarak, aralarında barış antlaşması yapılır. Fakat Bizans'ın antlaşma şartlarına uymaması üzerine Alp Arslan'ın fetih için Türkmenlere izin vermesi ile Anadolu toprakları Türklere açılmış olur ve AnadoluSelçukluları, on yıl içindeAnadolu'nun büyük bir bölümünü denetimleri altına alırlar. Anadolu'nun Türkleştirilmesi sürecinde, Anadolu Selçuklu Sultanı Süleyman Şah (1075-1086) Çukurova'ya gelerek 1082 yılında Tarsus'u, ardından 1083'de Adana, Misis ve Anavarza gibi önemli merkezlerle birlikte bütün Çukurova beldelerini hâkimiyeti altına alır[32]. Böylece Küçük Ermeni Krallığının batı kısmı Selçukluların eline geçmiş olur (Uyumaz, 2001, s. 169; Turan, 2010, ss. 58-62)[33]. Süleyman Şah 1083 yılında Suriye'den kadı ve hatip getirterek Çukurova'da idari ve dini teşkilat kurmaya başlar (Turan, 2010, s. 674). Fakat bölgedeki bu hâkimiyet kısa süreli olmuş, Bizans İmparatoru I. Aleksios Komnenos (1081-1118) ile Ermeniler, Türkler ve Haçlılar arasında Çukurova şehirleri üzerinde hâkimiyet mücadeleleri yaşanmıştır. Asıl karargahı Tarsus ve Çukurova'nın üst tarafı olan Ermeni Oşin, Çukurova'ya sık sık akınlar yapmış 1097 yılında Adana şehrinin bir kısmını ele geçirmeyi başarmıştır. Oşin buraya Türklerle mücadele etmeleri için bir kuvvet bırakmıştır. Öte yandan Haçlı komutanlarından Tankred, Çukurova'nın en önemli şehri olan ve bu sıralar bir Türk garnizonu tarafından tutulan Tarsus'u alarak ardından Adana'ya iner. Yine Haçlı komutanlarından olan Baudouin'de Adana şehrini fethetmek için yola çıkmıştır. Bu arada Welf adında bir şövalyede zorla Adana'ya girmiş, iç kaleyi elinde tutuyordu. Baudouin Eylül 1097 yılında Tarsus, Adana ve Misis'i ele geçirse de buraları Bizanslılara bırakmak zorunda kalır. Tankred Misis'e gider. Baudouin ise 1098 yılında merkezi Edessa/Urfa olan Urfa Haçlı Kontluğunu kurar. Böylece Adana ve çevresi Selçuklu egemenliğinden çıkmıştır (Demirkent, 1990, ss. 5-6; Sevim ve Merçil, 1995, s. 154;

[32] Süleyman Şah'ın Çukurova seferine başlamadan önce bölgenin denetimi Bizans'a tabi olan Ermeni Philaretos Brachamios'un elindeydi. Philaretos Bizans'a tabi görünmekle birlikte, öte yandan Büyük Selçuklu İmparatorluğuna da yıllık vergi ödeyerek bu devlete de tabi olduğunu gösteriyordu (Sevim ve Merçil, 1995, s. 424; Sevim, 2000, s. 102). Hatta Phileratos, Romanos Diogenes'in 1071 yılındaki yenilgisinden sonra başa geçen Bizans İmparatoru VII. Mikhael Dukas'ı tanımayarak bağımsızlığını ilan eder. İmparatorluğun karışık olduğu dönemde Phileratos, Çukurova'nın en önemli şehirlerini; Tarsus, Misis ve Anavarza'yı fetheder. Bölgedeki diğer küçük Ermeni hükümdarları Ruben ve Oşin onun vasalleri olurlar (Runciman, 2008a, s. 579). Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos'un bu durumdan rahatsız olup, Ermeni Prensliğini ortadan kaldırması konusunda Süleyman Şah'ı desteklemesi Çukurova seferini kolaylaştırmıştır (Cahen, 2011, ss. 10-11).

[33] A. Sevim ve E. Merçil (1995, s. 91) ve A. Sevim (2000, s. 120), Çukurova'nın fethi için farklı tarihler öne sürmüşlerdir. Buna göre Süleyman Şah, 1082/83 yılında Tarsus'u, 1084 yılında ise Adana, Misis ve Anavarza olmak üzere tüm Çukurova'yı fethetmiştir. Ayrıca Antakya'da 1084 yılında, şehrin iç kalesi ise 1085 yılında fethedilir. Azimi'de (2006, s, 28), Azimi Tarihi adlı kitabında Selçuklu Sultanı Süleyman Şah'ın adını anmadan 476H./1083-84M. tarihini vererek, Türkler'in, uçları, geçitleri, Rum'a açılan sınır kapılarını, Adana/Ezine, Anazarba/Aynu Zarba ve Misis/Masisa'yı fethettiklerini yazmaktadır. C. Cahen'de (1994, s, 92; ss. 10-11) Çukurova'nın 1084 yılında Süleyman Şah tarafından fethedildiğini ve bölgeye Büyük Selçukluların düşmanı olan Şii Trablusşam Beyi'ne başvurarak, Traplusgarplı Kadı-prens İbn Ammar'ı bölgeye kadı olarak atadığını, ardından Antakya'ya girerek St. Piyer Kilisesi'ni camiye dönüştürdüğünü yazar. Bu bilgilere ek olarak Antakya'da kötü gözle bakılan Bizans kilisesine karşı yerli Hıristiyanların kilisesini kolladığını ifade etmiştir. A. Sevim ve E. Merçil'de (1995, s. 425), Süleyman Şah'ın yerli Hiristiyan halkın isteği üzerine iki kilise inşa edilmesine izin verdiğini belirterek, Cahen'in ifadelerini doğrulamaktadır.

Runciman, 2008a, ss. 151-154; Ostrogorsky, 2011, s. 337). Haçlıların Kilikya seferi sonucunda; Tarsus'ta Guynemer, Adana'da Welf ve Misis'te Tankred'ten oluşan küçük Frank garnizonlarının bırakılmasını sağlamıştır. Bunlar ciddi bir saldırıya dayanacak güçte olmasalar da, bu durum Ermenilerin işine yaramıştır ve bölgedeKüçük Ermeni Krallığının temelini yaratmak imkânını sağlamıştır (Runciman, 2008a, s. 155). Yukarıda ifade edildiği üzere, kurulan bu krallığı daha sonra Memlukler ortadan kaldıracaktır (Darkot, 1965, s. 128; Halaçoğlu, 1988, s. 349; Kurt, 2002, s. 816).

Bölgede 11. yüzyılın sonlarındaki bu karışık durumun 12. yüzyılın başlarında da devam ettiği görülür. Tankred 1101 yılında Bizanslıların üç yıl önce yeniden işgal ettikleri Mamistra/Misis, Adana ve Tarsus'u geri almak üzere Çukurova'ya birlikler gönderir. Sefer sonunda Tankred, Tarsus'a vali olarak yabancı Bernard'ı atar (Runciman, 2008b, s. 27).

Antakya hâkimi Bohemund, 1103 yılı yazında Çukurova seferi için kumandanı Butimites'i gönderse de sonuç alınamaz. Ordu buradan Maraş'a geçerek burayı fetheder (Runciman, 2008b, s. 32). Selçuklular 1104 yılında haçlıları yenerek Çukurova'nın önemli müstahkem yerlerini; Tarsus, Adana ve Misis'i ele geçirirler (Ostrokorsky, 2011, s. 338). Aynı yılın yazında Bizanslıların Çukurova'ya sefer düzenledikleri ve aynı yerleri geri almak için işgal ettikleri görülür (Runciman, 2008b, s. 38)[34].

Bizanslılar 1107 yılında Çukurova'nın idaresini Ermeni Oşin'e bırakırlar. Oşin'in idaresindeki bölgeye Tankred'in 1108 veya 1109'da yeniden saldırdığı görülmektedir[35].Tankred'in kuvvetleri ilerleyince Oşin onları durdurmak için her hangi bir tedbir almaz ve Misis kısa bir kuşatmadan sonra hemen düşer. Tankred ilerleyen aylarda hâkimiyetini Adana ve Tarsus'a kadar yayar. Böylece bu sıralarda Antakya ve Urfa'nın hâkimi olan Tankred, Toroslar'dan Elcezire'ye ve Orta Suriye'ye kadar topraklarını genişletmeyi başarır (Runciman, 2008b: 45). S. Runciman'ın verdiği bu bilgilere karşılık C. Cahen (2011, s. 19) ise, 1107 yılı sonlarında ve 1108 yılında Çukurova'daki Ermeni Prensliklerine Türkmen akınları yapılmış olduğunu yazar.

İzleyen yıllarda Bizans İmparatoru II. İoannes Komnenos (1118-1143) ile kardeşi İsaakios arasında geçen mücadeleler sonrasında, imparatorun kardeşi Kilikya Ermeni hâkimi I.Thoros'a

[34]Antakya Prensi Bohemund, Bizansla yaptığı anlaşma gereği Çukurova şehirleri ve Latakia/Lazkiye civarındaki bütün arazileri doğrudan Bizans hâkimiyetine geri verir. Ermeni Rupen sülalesinin arazilerine dokunulmayacağı gibi, anlaşma gereği Antakya'nın Latin patriği uzaklaştırılarak, yerine Ortodoks bir patrik geçirilecekti. Devol denilen bu anlaşma sonucunda Antakya ve çevresinde uzun yıllar güçlü nüfuzu ile tanınan Bohemund tüm gücünü yitirerek İtalya'ya döner. Burada önemsiz biri olarak 1111 yılında vefat eder (Runciman, 2008b, ss. 41-42).

[35] Bu dönemde Çukurova'nın anahtarı Misis kalesidir (Runciman, 2008b, s. 44).

sığınır. Thoros ona kızını ve kızının çeyizi olarak Misis ve Adana'yı verir. Daha sonra kayınpederiyle kavga eden İsaakios, Selçuklu Sultanı Mesud'a iltica eder. Aynı zamanda imparatorun oğlu da Mesud'a sığınır ve Mesud onu kızlarından birisiyle evlendirir. Danişmentli Emiri Gümüştekin'in de Thoros'tan öc almak istediği görülmektedir. Bu amaçla Kilikya'ya sefer düzenleyerek Thoros'un başını kesip halifeye gönderir (Cahen, 1994, s. 107; Cahen, 2011, s. 26). I. Thoros'un 1129 yılında ölümü üzerine Adana çevresinde yeniden istikrarsızlıklar başlar. Thoros'un ölümünden faydalanan Antakya Prensi II. Bohemund 1130 yılında, Kilikya'da Haçlı hakmiyetini güçlendirmek ve Anavarza'yı ele geçirmek üzere harekete geçer. Bunun üzerine Thoros'un yerini almış olan kardeşi I. Leon[36], Danişmentli sultanı Emir Gazi'yi yardıma çağırır[37]. Emir Gazi II. Bohemund'u Anavarza kalesi civarında yenilgiye uğratır. Bohemund'un kafası kesilip mumyalandıktan sonra Emir Gazi tarafından halifeye gönderilir. Anavarza Ermenilerin elinde kalır. Bu tarihte Tarsus ve Adana Frankların elindedir. Ayrıca Misis'te de bir Frank garnizonu bulunuyordu. Bu seferden sonra Emir Gazi Çukurova'daki bazı Ermeni kalelerini fetheder. Ayrıca Leon'u da itaat altına alarak onu vergiye bağlar (Demirkent, 1994, s. 92; Sevim ve Merçil, 1995, s. 438; Sevim, 2000, s. 213; Kinnamos, 2001, s. 12, dn.26; Azimi, 2006, s. 170; Runciman, 2008b, s. 150).

I.Leon 1131 yılında Çukurova'ya sefer düzenleyerek Misis, Tarsus ve Adana'yı alır. 1135 yılında Danişmentli Emiri Muhammed Çukurova'ya girerek buraları tahrip eder. I. Leon Çukurova şehirlerini Antakya Prensi Raymond'a vermek vaadiyle hürriyetini satın alır. Fakat I. Leon ülkesine dönünce vaadini yerine getirmez ve taraflar arasında iki yıl süren savaşlar yaşanır (Runciman, 2008b, s. 165). 1137 yılında Bizans İmparatoru II. İoannes Komnenos, I. Leon'a ve Haçlılara karşı bir sefer düzenler. Kısa bir süre içerisinde Tarsus, Adana ve Misis alınır. Anavarza ise otuz yedi gün süren direnişten sonra teslim olur. Sefer sonunda Leon ve oğulları Ruben ile Toros esir edilerek İstanbul'a götürülür. Oğullardan Ruben öldürülür, Leon ise dört yıl sonra ölür. Daha sonra ikinci oğul Thoros kaçarak Çukurova'ya geri gelir (Demirkent, 1994, ss. 116-119; Sevim, 2000, s. 140; Kinnamos, 2001, ss. 14-15; Runciman, 2008b, s. 174, 176; Turan, 2010, s. 216; Ostrogorsky, 2011, s. 350). 1137 yılında Selçuklu Sultanı I. Mesud (1116-1155) ve Danişmentli Melik Muhammed'te bölgeye sefer düzenlemişlerdir. Zira II. İoannes Komnenos'un büyük bir ordu ile Selçuklu sınırlarını tahrip ederek Torosları aşıp yukarıda ifade edildiği gibi Ermenilerden Tarsus, Adana ve Misis'i aldıktan sonra Antakya'ya ulaşması, Atabeg İmadeddin Zengi'yi tedirgin etmiş ve bu sultanlardan yardım talep etmiştir. Adana

[36] C. Cahen (1994, s. 107), I. Leon'un Thoros'un yerine 1131 yılında başa geçtiğini ve Danişmentli Emiri Gümüştekin'in onu kendisine vergi ödemeye zorunlu kıldığını yazmaktadır.
[37] G. Ostrogorsky (2011, s. 350), Ermeni hükümdarı Leon'un Haçlı devletlerinin yardımı ile Kilikya'nın önemli müstahkem mevkilerini ele geçirdiğini ifade ederken Emir Gazi'den bahsetmemiştir.

havalisini işgal eden Mesud, buradan aldığı esirlerle ülkesine dönmüştür (Sevim ve Merçil, 1995, s. 439; Turan, 2010, s. 678).

Antakya Prensi Raymond'un 1142 yılında isyan ederek Çukurova'ya sefer düzenlediği görülmektedir. Bunu öğrenen İoannes Komnenos harekete geçse de daha Çukurova'ya varmadan yolda iki oğlunu kaybeder. 1143 yılında İmparator buraya ulaşır fakat aynı yıl ölür. Yerine I. Manuel Komnenos (1143-1176) geçer. Manuel babasının ölümünden sonra bir ay Çukurova'da kalıp, gereken bütün törenleri yapar. Ayrıca babasının ruhunu teslim ettiği yerde bir manastır kurar ve İstanbul'a döner (Kinnamos, 2001, s. 20,21, 27). Daha sonra I. Manuel, Danişmentli Emiri Yağıbasan ile Selçuklu Sultanı Mesud'akarşı müteffik olur (Cahen, 2011, s. 31)[38].

II. İoannes Komnenos'un ölümü üzerine Antakya Prensi Raymond bu kez yerine geçen I. Manuel'e Çukurova'nın kendisine geri verilmesini talep eder. İmparatorun bu isteği reddetmesi üzerine Raymond Çukurova'ya sefer düzenler. Buna karşılık I. Manuel,1144 yılında aralarında Türk kumandanı Porsuk'in de olduğu, kara ve deniz güçleri göndererek Raymond'u Çukurova'dan çıkarmalarını sağlar. Raymond'un ele geçirdiği kaleler kısa zamanda geri alınır (Kinnamos, 2001, s. 31; Runciman, 2008b, s. 193).

II. Thoros 1151 yılında Çukurova'ya sefer düzenleyerek bölgenin Bizanslı valisini Misis surları önünde mağlup edip katleder[39]. I. Manuel, 1152 yılında Thoros'un zapt ettiği yerleri geri almak için bölgeye kuzeni Andronikos Komnenos'un başında bulunduğu bir ordu gönderse de sefer başarılı olmaz. Andronikos kendini tembelliğe ve çadırında eğlenceye verince Thoros bundan faydalanıp Bizansı ağır bir yenilgiye uğratır (Kinnamos, 2001, s. 95; Runciman, 2008b, s. 277).

II. Thoros'un Tarsus, Adana Misis ve Anavarza şehirlerini fethederek Bizanslıların bölgedeki hâkimiyetine son vermesi üzerine, Anadolu Selçuklu Sultanı Mesud 1154 yılında büyük bir ordu ile Çukurova'yı istila etmeye başlar[40]. Ancak çıkan veba salgını ve ağırlaşan iklim koşulları yüzünden Sultan seferini tamamlayamadan geri dönmek zorunda kalır (Sevim ve Merçil, 1995, s. 441; Sevim, 2000, s. 145; Turan, 2010, ss. 216-17)

[38] C. Cahen (1994, s. 109), Mesud'un muhtemelen 1143 veya 1144 yılında Ceyhan'ı topraklarına dâhil ettiğinden bahsetse de bu olayla ilgili bilgiye Türk araştırmacılarında rastlanmamıştır. C. Cahen (2011, s. 32), bu yayınında da farklı bir tarih önermektedir. Burada Süleyman Şah'ın Çukurova'da yaptığı fetihlerin kesintiye uğradıktan altmış yıl sonra, yeniden Mesut tarafından 1149 yılında Ceyhan'ın öte tarafına ilk harekatın yapılmış olduğunu ifade etmiştir.
[39] O. Turan (2010, s. 217), Thoros'un bu seferini 1152 yılında yaptığını yazmıştır.
[40] C.Cahen (2011, s. 34), Mesud'un bu seferden önce 1153 yılında, büyük olasılıkla Bizans İmparatoru Manuel'in kışkırtması sonucunda Thoros'un Ermeni Prensliğini işgal ettiğini ve Thoros'la bir anlaşma yaptığından bahsetmektedir. Başarısız geçen 1154 yılındaki Çukurova seferini ise Manuel'in isteği üzerine, oğlu II. Kılıç Arslan ile yaptığını yazar.

II. Thoros'un, Anatakya hâkimi Renaud ile ittifak yaparak Çukurova'da bazı şehirleri işgal edip ele geçirmesi üzerine, I. Manuel, 1158 yılında bölgeye, ordunun başında bizzat kendisinin bulunduğu bir sefer düzenler[41]. Bu sıralarda Tarsus'ta bulunan Thoros seferden habersizdir. Ancak tesadüfen ordunun bir günlük mesafede olduğu haberini alınca derhal dağlara kaçar. Manuel, uzun zamandır fethedilemeyen Tarsus dâhil iki hafta içerisinde Anavarza'ya kadar tüm şehirleri ele geçirir. Ayrıca Antakya Prensliği'de itaat altına alınır. Fakat Manuel, Thoros'u bulamaz. Diğer taraftan İmparator, Danişmentli Emiri Yağıbasan'ı Bizans topraklarına saldırmaktan vazgeçirerek müteffiki olmaya ikna eder (Kinnamos, 2001,s.131, dn: 49, 132-133; Runciman, 2008b, s. 277; Ostrogorsky, 2011, s. 357).

II. Thoros, İsaurio bölgesindeki bazı şehirleri ele geçirince, Manuel 1165 yılında Aleksios'un başkumandanlığında Kilikya'ya önemli bir sefer gönderir. Ardından 1166 yılında Andronikos Euphorbenos'u Çukurova'daki sorunları çözmek için oraya vali olarak atar. Bu vali meseleleri çözmek yerine kendisi sorunlar yaratır. Buraya geldikten kısa bir süre sonra İmparatorun kız kardeşi ile evlenen Andronikos, 1167 yılında sebepsiz bir şekilde karısını terk eder. Çukurova ve Kıbrıs'tan topladığı vergilerle Filistin'e kaçar. Burada da pek çok soruna neden olur (Kinnamos, 2001, s. 181).

II. Thoros 1168 yılında ölünce yerine kardeşi Mleh başa geçer[42]. Mleh 1170 yılı başında, Halep Sultanı Nureddin'in yardımıyla Çukurova'ya akın ederek Misis, Adana ve Tarsus'u Bizans garnizonlarının elinden almayı başarır[43]. Mleh bundan sonra bölgede belli bir güç edinen Templier Şövalyelerinesaldırır. Haçlılar kısa süre için Çukurova'yı Bizans hâkimiyetine geçirse de, Mleh bir yıl sonra Çukurova Valisi Konstantin Koloman'ı esir ederek tekrar buraları alır (Kinnamos, 2001, s. 205; Runciman, 2008b, s. 325; Cahen, 2011,s. 40).
Ermeni Prensi III. Rupen (1178-1187), Franklarla ittifak edip Bizans'ın II. Kılıç Arslan'a (1155-1192) mağlup olmasından faydalanarak Adana ve Misis şehirlerini fetheder. Rupen'in Çukurova'daki Türkmenlere karşı saldırıya geçmesi üzerine II. Kılıç Arslan Selahaddin Eyyubi'den yardım talep eder. 1180 yılında yapılan sefer sonunda Rupen aldığı esirleri iade

[41] I. Kinnamos (2001, s. 131), Manuel'in Çukurova seferine çıkmadan önce Antakya Prensi Renaud ile bir anlaşma yaptığından bahsetmektedir. Renaud, Ermeni Thoros'a karşı bir sefer düzenlediği takdirde onu Antakya'nın yeni hâkimi olarak tanıyacağını ve para yardımında bulunacağını vaat eder. Renaud, Ermenilerin ele geçirdikleri toprakları geri alır fakat bu yerleri Templier tarikatına bırakır. Bunun üzerine Manuel, Renaud'a vaad ettiği parayı vermez. Renaud'ta İmparatora yüz çevirip, Ermeni Thoros ile anlaşır. Ermeniler Çukurova'daki Bizans kalelerine saldırırken, Renaud ise Ermenilerin desteği ile Bizans'a ait Kıbrıs adasına taarruz eder. Bu olaylardan sonra Manuel'in Çukurova'ya, Thoros'tan gizli olarak sefere çıktığı görülmektedir.
[42] Ermeni Mleh, bir zamanlar Templier şövalyelerine katılmış, fakat kardeşi Thoros ile arası bozulunca ona bir suikast teşebbüsünde bulunduktan sonra, Halep Sultanı Nureddin'in yanına kaçarak İslamiyeti kabul etmiştir (Runciman, 2008b, s. 325).
[43] I. Kinnamos (2001, s. 205), Mleh'in bu saldırısı için 1173 tarihini vermiştir.

etmesinin yanı sıra yüklü bir para ödeyerek barış sağlanır (Sevim ve Merçil, 1995, s. 445; Turan, 2010, ss. 238-39).

II. Kılıç Arslan'ın oğulları arasında uzun süren mücadeleler (1186-1196), Selçukluları sarsmıştır. Bunu fırsat bilen Ermeni II. Leon (1187-1219), topraklarını Torosları aşarak Kayseri'ye kadar genişletir[44]. Sultan'ın yerine geçen II. Rükneddin Süleyman Şah (1196-1204), memleketini sağlam idareye kavuşturduktan sonra, 1199 yılında Çukurova'ya bir sefer düzenleyerek II. Leon'u itaat altına alır. Böylece Rükneddin Süleyman Şah Selçukluların saltanat kavgalarından faydalanan Ermeni kralını kendisine tabi kılar (Sevim ve Merçil, 1995, s. 449; Turan, 2010, ss. 272-74)[45].

I.Gıyaseddin Keyhüsrev (1192-1196/1205-1211), 1208/9 yılında Çukurova'ya bir sefer düzenler. Zira Çukurova Ermenileri Selçuklu ülkesine saldırılarda bulundukları gibi, Toros dağlarından geçen Türkiye-Suriye kervan yolunun güvenliğini de bozmaya başlamışlardır. Sefer sonunda II. Leon Selçuklulara tabi olur ve Türkiye-Suriye ticaret yolu güvence altına alınır(Sevim ve Merçil, 1995, s. 457; Sevim, 2000, s. 162; Turan, 2010, s. 274)[46].

I.İzzeddin Keykavus (1211-1220) döneminde de Selçukluların Kilikya Ermenileri üzerine bir sefer düzenledikleri görülmektedir. Keykavus, Sis/Kozan Tekfuru II. Leon ödemesi gereken haracı ödemeyince 1216 yılında sefere çıkmaya karar verir. Sultan Ermenilere ait Çınçın ve Haçin/Saimbeyli kalelerini fetheder. Daha sonra Leon'u ağır bir yenilgiye uğratarak Ermeni Krallığı yeniden Selçuklulara tabi kılınır. Antlaşma gereği, gerektiğinde beş yüz ermeni askeri Selçuklu hizmetine verilecek ve her yıl yirmi bin altın vergi ödenip, Leon'a vasal Sis/Kozan Ermeni Kralı olarak menşur verilecektir (Sevim ve Merçil, 1995, s. 454; İbn Bibi, 1996a, ss. 183-190; Sevim, 2000, s. 166; Cahen, 2011, s. 73).

---

[44] Bizanslılar, II. Leon döneminde, Selçuklu fetihleri yüzünden Çukurova ve Suriye ile bağlantısını kaybederler. II. Leon krallık tacı giymek istediği zaman Bizans güçsüz kaldığı için bunu yapamıyor. Bu nedenle Leon, önce VII. Heinrich'e elçiler gönderir, sonuç alamayınca Papa III. Coelestinus'la irtibat kurarak Katolikliğe tabi olacağını vaad eder. Bu girişimlerden sonra Leon'a Sis/Kozan'da görkemli bir taç giyme töreni hazırlanır (Runciman, 2008c, ss. 78-79). Yazar Çukurova Ermenilerinin kısa bir parlak devreden sonra batılılaşmanın kendilerine çok az fayda sağladığını daha sonra fark edecekleri bilgisine de ilave etmiştir.

[45] O.Turan (2010, ss. 274-75), Süleyman Şah'ın Ermenileri tabiyeti altına aldığını Morgan'ın yazdığı Ermeni tarihinde resmini koyduğu iki sikkeye dayandırmaktadır. Bu sikkelerden birinin bir yüzünde İslam harfleriyle *"Sultan ul-Kaahir Ebu'l-Feth Süleyman bin Kılıç Arslan, Nasr ul-Emir ul-Muminin"* ibaresi ve üstünde de sadece 500 (hamse mie) rakamı yazılıdır. Sikkenin sefer sonunda Süleyman Şah'ın Ermeni krallığını tabiyete aldığını ortaya koymaktadır. İkinci sikke üzerinde de *"Sultan ul-mu'azzam Gıyas üd-dünya ve'd-din Ebul-Feth Keyhüsrev binKılıç Arslan"* yazılıdır. Bu sikkeden de I.Gıyaseddin Keyhüsrev'in de (1192-1196/1205-1211) Çukurova Ermeni kralını metbuu kıldığı anlaşılmaktadır. Yakın zamana kadar küçük Ermeni kralları tarafından, metbu Selçuklu sultanı olarak yalnız I. Alâeddin Keykubat ve II. Gıyaseddin Keyhüsrev namına, bir yanı Ermenice paralar basıldığı ve bunların hâkimiyetini kabul ettikleri biliniyordu. Böylece Süleyman Şah Ermenileri Torosların ötesine sürmesinin yanı sıra, onları tabiiyetine alarak yarım yüzyıldan fazla Ermeni kralları Selçuklulara bağlı kalmıştır.

[46] O.Turan (2010, s. 274), Gıyaseddin Keyhüsrev'in bu seferi için 1205 tarihini vermektedir. İbn Bibi (1996a, s. 58) ise, tarih bildirmeksizin Sultanın Leon'a özel hil'at ve padişahlara yakışır bir at hediye ettiğinden bahsetmektedir.

Selçuklu Devletinin gelişme ve yükseliş dönemini temsil eden Alâeddin Keykubad (1220-1237), güney sahillerini fethetmek için birçok sefer düzenlemiştir[47]. Öncelikle 1221 yılında Kalonoros/Alaiye/Alanya'yı fetheder. Sultan 1225 yılında da Ermenilere ve Haçlılara karşı Çukurova'ya bir sefer düzenler. Bu sefere, Mübariziddin Çavlı ve babası Gıyaseddin Keyhüsrev'in kayın pederi Emir Komnenos Maurozomes olmak üzere orduyu Ermenilere karşı, Antalya sübaşısı Mübariziddin Ertokuş'u da sahilden hem Ermenilere karşı hem de Kıbrıs Haçlılarının karaya çıkmalarına ve Ermenilerle birleşmelerine mani olmak için görevlendirmiştir. Selçukluların seferler sonucunda kuzey, doğu ve batıdaotuz Ermeni ve otuz Haçlı kalesini aldıkları rivayet edilir[48]. Türkiye-Suriye kervan yoluna engel olan Çukurova Ermenileri böylece ağır bir yenilgiye uğratılır. Dönemin Ermeni Kralı I. Hetum tekrar Selçuklu vasallığını kabul eder. Kral, kendi silah ve teçhizatı ile ihtiyaç ve sefer halinde, Selçuklulara bin süvari ve beşyüz çarkçıdan oluşan bir savaşçı ve yardımcı kuvveti göndermeyi, ayrıca İzzeddin Keykavus döneminde ödenen haracı iki katına çıkarmayı, sikke ve hutbeyi Sultan namına basmayı ve okutmayı taahhüt eder. Bu dönemi temsil eden en önemli bulgular arasında Sis'de, Hethum adına basılan paraların bir yüzünde İslami harflerle Sultan Alâeddin Keykubad'ın ve oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in adlarını taşıyan ve birinde de 630 yılını gösteren sikkelerdir (Cahen, 1994, s. 133, 141; Sevim ve Merçil, 1995, s. 461; İbn Bibi, 1996a, ss. 353-54; Sevim, 2000, ss. 171-72; Uyumaz, 2001, ss. 121- 130; Runciman, 2008b, s. 151; Turan, 2010, s. 363-68; Cahen, 2011, ss. 75-76).

Sultan AlâeddinKeykubad'ın ardından tahta geçen büyük oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev (1237-1246) zamanında Selçukluların merkezi idaresi sarsılmış, 1243 yılındaki Kösedağ savaşında Sultan, Moğol ordusuna yenik düşmüştür[49]. Selçukluların1245 yılındaMoğolların himayesi altında bulunan Ermenilere karşı bir sefer düzenlemek üzere, Moğollardan gerekli izni aldıkları

---

[47] C. Cahen (1994, s. 141), Alâeddin Keykubat'ın başarılarını şöyle yorumlamaktadır: *"Keykubad Doğu'nun büyük güçlerinden biriydi. Rodos'un karşısındaki kıyılardan Dicle nehrinin kaynağına ve Eskişehir'den Ağrı dağına kadar uzanan bütün Anadolu'nun hiç tartışmasız tek hâkimiydi. Komşusu olan küçük Hıristiyan Krallıkları, Kilikya'daki Ermenileri, Gürcüleri ve belkide Trabzon'u kendine bağımlı duruma getirmişti. Bazı paralar da bunu ortaya koyuyor. Örneğin Ermeni Kralı Hethum ile Sultan Keykubad'ın adını aynı sikkede görmek mümkün".* Alâeddin Keykubat için ayrıcabkz. Uyumaz, 2001, ss. 121- 130; Turan, 2010, ss. 347- 415.

[48] C. Cahen (2011, s. 76), seferde kesin olarak ele geçirilen Cencin kalesinin Karamanlıların doğup geliştikleri yer ve merkezleri olacağını ifade eder. Daha sonra ele alınan bölümde görüleceği üzere; Karamanoğulları ve Ramazanoğulları Memluklulere bağlı olacak ve ilişkiler bakımından bölgede önemli rol oynayacaklardır.

[49] Çukurova Küçük Ermeni Kralı I. Hetum, 1243 yılındaki Kösedağ Savaşından sonra Moğolların gücünü fark ederek saf değiştirip, onlara itaatlerini bildirir (Runciman, 2008c, ss. 251-52; Cahen, 2011, s. 238). Moğollar da Müslümanlara karşı Hıristiyan azınlıklardan faydalanmak istediklerinden Ermenileri Akdeniz'deki müteffikleri yaptılar (Cahen, 1994, s. 264). Böylelikle Ermeniler, Moğolların desteği ile Selçukluların Çukurova'da aldıkları yerleri 1247 yılında tekrar geri almayı başardılar (Cahen, 1994, s. 265; Sevim ve Merçil, 1995, s. 473; Runciman, 2008c, s. 261).

görülmektedir[50]. Uzun süren savaşta iki taraf ağır kayıplara uğrar. Tarsus düşmek üzere iken şiddetli yağışlar ve seller yanı sıra ordunun komutanlarından Şemseddin İsfahani'ye, Sultan Keyhüsrev'in Alanya'da vefat ettiği haberi verilince, derhal oraya dönmek zorunda kalır. İsfahani, Sultan'ın öldüğü haberini henüz bilmeyen Ermenilerle barış anlaşması yapmayı başarır. Anlaşmaya göre, Hethum savaş tazminatı ve Ermenilerin yaptığı zararları ödüyor, işgal ettikleri yerleri Türklere teslim ediyordu. Ayrıca eskisi gibi haraç ödemek suretiyle vasal bir devlet olmayı da kabul eder. Fakat bu durum kısa sürmüş, Moğolların Ermenileri daha kesin biçimde korumaları sonucunda teslim edilen yerler 1247 yılına varana kadar tekrar Ermenilerin eline geçmiştir. Zaten 1243 Kösedağ Savaşından sonra Keyhüsrev adına kesilen sikkelere bir daha rastlanmamıştır (Cahen, 1994, s. 145, 264, 265; Sevim ve Merçil, 1995, s. 461, 473; İbn Bibi, 1996a, s. 79, 85-87; Runciman, 2008b, ss. 251-52, 261; Turan, 2010, ss. 469-473; Cahen, 2011, s. 99, 238).

Moğolların himayesi altındaki Çukurova Ermeni Krallığı, bundan sonra da Türkiye Selçukluları, Halep Atabeyleri, Memlukler ve Karamanlılar tarafından sürekli sıkıştırılmıştır. Memlukler, Çukurova bölgesine Sultan Baybars döneminden itibaren çok sayıda akınlar yaptılar[51]. Sultan Baybars'ın komutanlarından Emir Seyf ed-Din Kalavun ve Hama hâkimi Mansur'un idaresinde Ermeni Kralı Hethum[52] üzerine 1266 yılında Çukurova'ya bir sefer düzenlenir[53]. Ermeniler yenilgiye uğratılır. Kalavun, Ayas, Misis, Adana ve Tarsus'u fetheder. El- Mansur ordusunu Mamistra/Misis üzerenden başkent Sis/Kozan'a sevk eder. Buradaki saray yağmalanır ve kilise yakılır. Memlukler yaklaşık kırk bin esir ve ganimetlerle Halep'e göre dönerler(Sevim ve Merçil, 1995, s. 11; Sevim, 2000, s. 30; Runciman, 2008c, s. 274; Çetin, 2009, s. 34).

Sultan Baybars, şahsen 1275 yılında Çukurova'ya bir sefer düzenler. Ovadaki şehirleri yağmalasa da payitaht Sis'e kadar ilerleyemez. Sultan 1277 yılında, Selçuklu Sultanı III. Keyhüsrev (1266-1284) zamanında, Anadolu'ya girmeyi kararlaştırır. Bu tarihlerde Karamanoğullarının güçlenmeye başladıkları görülmektedir. Aynı zamanda İlhanlı Abaka'da

[50] Ermeniler, Kösedağ yenilgisinden sonra Çukurova'ya gelen Keyhüsrev'in annesi ve kızını alıkoyarak Moğollara teslim ederler. Bu durum Keyhüsrev'in Ermeniler üzerine sefer düzenlemesine sebep olur (Cahen, 1994, s. 145, 264; Sevim ve Merçil, 1995, s. 473; İbn Bibi, 1996b, s. 7, 9; Cahen, 2011, s. 238).

[51] Memlukler Çukurova'ya, 1273, 1275, 1297, 1320, 1322, 1334, 1335, 1360, 1373-74, yıllarında seferler düzenlemişlerdir. Seferler sırasında bölgede Memluklere tabii olan Ramazanoğulları, Ermeni gücü karşısında güçlenerek Adana merkezli bölgeye yayılacaktır (Çetin, 2009, s. 35).

[52] Hethum, Memluklerden böyle bir sefer beklediği için, bağlı olduğu Moğol Hükümdarı Hülagü'nün 1265 yılındaki ölümü üzerine Memluk Sultanı Baybars ile anlaşmaya çalışıyordu. Fakat Baybars 1266 yılında savaş kararı alınca Hethum, Tebriz'deki İlhanın sarayına sığınır. Savaş sonunda Hethum'un oğlu Thoros öldürülür, diğer oğlu Leon ise esir düşer. Hethum, Tebriz'den döndüğünde ülkesinin harap olduğunu görür. Çukurova Ermeni Krallığı bu olaydan sonra tekrar toparlanamadı ve Asya siyasetinde sadece pasif bir rol oynadı (Runciman, 2008c, s. 274).

[53] O.Turan (2010, s. 545), bu savaşın 1275 yılında olduğunu ifade etmiştir.

Anadolu Sultanlığını elinde tutuyordu. Sonuçta Sultan Baybars, İlhanlı garnizonları tarafından Elbistan yakınlarında kaçmaya mecbur edilir (Runciman, 2008c, s. 295)[54].

İlhanlı Sultanı Muhammed (1304-1316) döneminde, Çukurova Ermenilerinin üzerine Bulargu kumandan olarak atanır. Müslüman olan Emir Bulargu, Ermeni kralına ait Sis/Kozan ve Ayas/Yumurtalık şehirlerini kendisine kışlak yapar[55]. Bulargu Ayas'ta bir cami inşa ettirir ve onu rengârenk nakışlar ile Anadolu halıları ile süsler. Kendisi, payitaht Sis'de de bir cami inşasına girişir. Bu dönemde Ermeniler Selçuklulara haraç ödedikleri gibi Moğollara da haraç veriyorlardı. Böylece onların yardımı ile Memlukler ile savaşıyorlardı. Ancak Memlukler Moğolları birkaç defa mağlup ettikleri ve Ermenileri sık sık tenkilde bulundukları için Ermeniler, Memluklerede ara sıra vergi ödüyorlardı (Turan, 2010, s. 649-652).

Karamanoğulları da 1318 yılında Çukurova Ermenileri üzerine bir sefer düzenlemişlerdir. Karamanoğulları bu seferde Tarsus ve çevresini işgal ederler. Bu yıllarda Anadolu'da, İlhanlı İmparatorluğunun hâkimi Emir Çoban'ın oğlu Timurtaş valilik yapıyordu. Timurtaş'ın Orta Anadolu'da güçlü bir düzen kurması, Karamanoğullarının yüzlerini Çukurova'ya yani Ermenilere çevirmelerine neden olur. Karamanoğulları Çukurova seferinden sonra, 1320 yılında da Konya'yı işgal ederler. Timurtaş Konya'yı kurtarır ve ardından 1321 yılında Ermenileri ortadan kaldırıp Çukurova beldelerini istila ve yağma eder. Böylece Timurtaş Karamanoğulları ile birlikte uc Türklerini de sıkı bir disipline sokar (Turan, 2010, ss. 660-61).

1321 yılından sonra Çukurova'da Memluklerin etkisi daha çok görülmeye başlar. Tarsus,[56]Memluk Sultanı en- Nasr Muhammed döneminde ve oğlu Hasan b. Muhammed b. Kalavun döneminde 18 Aralık 1347, 12 Ağustos 1351-2, 20 Ekim 1354, 17 Mart 1361 ve en son Halep naibi Emir Seyf ed-Din Beydemir el- Harezmî tarafından 1359 yılında, Türkmenlerden yardım alarak çıktığı Çukurova seferi sonucunda Adana[57] ve Misis ile beraber emanla alınarak

[54] İlhanlıların Çukrova'da uyguladıkları siyasi faaliyetler için bkz. M. Akkuş, 2016, ss. 561- 580.

[55] Moğolların 13. yüzyıldaki yaygınlığı, Uzak Doğu'dan gelen ana ticaret yollarının değişikliğini de beraberinde getirdi. Bu dönemde Çukurova'da Ermeni Krallığının Ayas/Yumurtalık limanı önemli bir ticaret merkezi haline gelir (Cahen, 1994, s. 313; Runciman, 2008c, s, 305; Yiğit, 2016, s. 453). Moğolların himayesi altında bulunan Ermeniler, Ayas'a kadar uzanan ticaret yolu sayesinde, 14. yüzyılda da devam edecek refah ve zenginlikler içerisinde yaşamışlardır. Anadolu'da İlhanlı hâkimiyetinin çökmesi sonucunda Ermeniler bu dayanaktan yoksun kaldılar ve 1337 yılından itibaren giderek bu zenginliklerini yitirdiler (Runciman, 2008c, s. 379).

[56] Tarsus, Malatya ve Ayıntab/Gaziantep Memluklerin Suriye bölgesinde Haleb'e bağlı birer naiblik ve Anadolu'daki uç şehirleri idi. Buralar stratejik bir öneme sahipti ve devlet bu bölgelere her zaman özel bir önem vermiştir. İslam devletlerinin gayri müslim devletlerle olan sınır bölgeleri olmaları bakımından, ilk fetihlerden itibaren müslüman ordularının en fazla faaliyet gösterdikleri bölgelerin başında gelmektedir (Çetin, 2009, s. VII, 21).

[57] Memlukler döneminde Halep niyabetinde naiblikler iki kısma ayrılmıştır. Bir kısmı Şam bölgesi sınırlarında olanlar (on bir tane idi), ikinci kısım ise Şam bölgesi sınırları dışında kalanlar ve bunlarda ikiye ayrılmıştı. Birinci kısım sagr/uç, ikinci kısım ise avasım/sınır naiblikleridir. Adana, Tarsus, Ayas, el Masisa/Misis, Bagras, Behesna, ed-Derbsak, Memluklerin Şam (Bahr-er-Rum) Denizi/Akdeniz kıyısında sagr/uç şehirleri idi. Sonuç olarak

tekrar Memluk topraklarına dâhil edilir[58]. Beydemir, buranın anahtarlarını Sultan Hasan'a gönderir. Sultan adına hutbe okutup, sikke kestirir. Beydemir, Adana ve Tarsus'a birer naib tayin ederek Haleb'e geri döner (Çetin, 2009, ss 28-29)[59].

Adana, 1352 veya 1353 tarihinde Memluk devletine bağlı olarak kurulan Ramazanoğulları Beyliği idaresi altına girmiştir (Uzunçarşılı, 1984, s. 176; Kopraman, 1989, s. 163; Kurt, 2002, s. 816)[60].

Ramazanoğulları'nın mensup oldukları Üçoklu[61] Türkmenleri, Moğol istilası nedeni ile 13.yy'da Anadolu'ya kalabalık sayıda gelen Türkmenler arasında bulunuyorlardı (Sümer, 1979, s,62; Kartekin,1979, s, 17)[62]. 14. yüzyıl ortalarında Memluklü Suriye valilerinin Kahire'ye karşı giriştikleri bir siyasi hareket sırasında, Dulkadiroğlu Karaca Bey'in kendisinden beklenilen şekilde hareket etmemesi üzerine Karaca Bey'in yerine emir tayin edilen Ramazan Bey'in adına izafeten kurulacak olan beyliğe Ramazanoğulları Beyliği denmeye başlanmıştır (Sümer, 1963, s. 36; Kopraman,1989, s. 163; Uzunçarşılı, 1984, s. 176; Sümer, 2007, s. 442; Kanat, 2000, s. 101).

Böylece Ramazanoğulları Beyliğinin 1352 veya 1353 tarihinde Adana merkez olmak üzere Çukurova'da Memluklere bağlı olarak kurulduğu kabul edilir (Uzunçarşılı, 1984, s, 176; Kurt,

---

Halepnaibliğinde irili ufaklı kırk kadar küçük naiblik vardı. Bunlardan Suriye hududu dışında olan Adana, Ayas, Darende, Divriği, Elbistan, Malatya, Maraş, Sirfendikar, Sis ve Tarsus hudut kaleleri olup, bunların korunmasına çok önem veriliyordu. Tarsus, Gülek Boğazı'nın güney çıkışını koruyor, Ramazanoğulları ile Torosların ötesindeki devlet arasındaki irtibatı kesiyordu. Memlukler Sis ve Tarsus'u doğrudan doğruya idaresi altında bulundurmak suretiyle Üçokları daimi kontrolü altında tutuğu gibi, batıdan Karamanlıların hareketlerini de önlüyordu. Suriye hududu boyunca, bir tampon bölge oluşturmak Memluk hudut siyasetinin önemli bir özelliği idi. Toroslardan Fırat'a kadar uzanan Memluk topraklarının önemli kısımlarında yarı bağımsız bir şekilde yaşayan küçük birer Türkmen beyliği olan Dulkadiroğulları ve Ramazanoğullarını bu siyaset içinde değerlendirmek gerekir. Bu dönemde Antakya'nın Memluklere bağlı doğrudan bir valilik olduğu görülmektedir. (Çetin, 2009, s. 24,27, 28).

[58] A. Çetin. (2009, s. 29), Tarsus ve çevresinin 1359 tarihinden önce, 1340 yılında vefat eden el-Melik en-Nasr ed-Din Ebu el-Meali Muhammed b. es-Sultan el-Malik el-Mansur Seyf ed-Din Ebi el-Muzaffer Kalavun döneminde yapılan, Sis bölgesinin ele geçirilişinin anlatıldığı sırada tarih belirtilmeden, Memluk idaresine girdiği kaydedilmesine rağmen, bu tarihin günümüzde tam olarak tespit edilemediğini yazar.

[59] Adana ve çevresinde Memluklara bağlı olarak kurulacak olan Ramazanoğulları dönemi ile ilgili ayrıntılı bilgi bu bölümden sonra verilecektir.

[60] Ramazanoğulları Beyliğinin Memluklara bağlı kuruluşunu ele alan en son çalışma bkz. C. Kanat, 2016, ss. 421-430.

[61] Bazı tarihçiler Çukurova'ya gelen Türk beyliğinin Üçok boyuna, bazı tarihçiler ise Yüreğir boyuna mensup olduğunu belirtmişlerdir (Ramazanoğlu, 2006, s. 35). Buna karşılık Sümer ve Çobanoğlu (2007, s. 443), Ramazanoğulları'nın Oğuzlar'ın Üçok koluna bağlı Yüreğir boyuna mensup olduğunu kabul ederler.

[62] Hoca Sadettin Efendi (1999, s. 245), Selçuklu Sultanı Süleyman Şah'ın (1075-1086) ölümü üzerine, kendisine bağlı boyların dağıldığını; Yüreğir, Kusun, Kuştimur, Varsak, Kara İsa, Özer ve Gündüz Beyleri'nin Çukurova'ya inip, buraya yerleştiklerini yazmıştır. Yazar ayrıca, bunlardan Yüreğir Bey'in adı geçen boylara baş ve buğ olup, Misis, Adana ve Tarsus'u Ermenilerin elinden alıp, buraların hâkimi olduğunu belirtmiştir. Seyyah C. Texier (2002, s. 476)' de Adana'nın da içinde yer aldığı Kilikya bölgesini tanıtırken, Anadolu'nun başka hiçbir bölgesinde bulunmadığı kadar Türkmen boylarına ait çok sayıda bağımsız beyden bahsetmektedir. Yazar ayrıca, zamanında, Osmanlı Devletinin bile (dağların konumu nedeni ile) bu bölgede tartışılır bir yetkisinin olduğunu; özellikle Ramazanoğulları'nın bölgede uzun yıllar tam bir özgürlük içinde yaşadıklarına dikkat çekmiştir.

2000, s,817)[63]. 1516 tarihine kadar Memluklere bağlı olan beylik, Yavuz Sultan Selim'in 1516 yılında Memluk Sultanlığına son vermesiyle birlikte 1517 yılında Osmanlı İmparatorluğuna bağlanır (Holt,1999, s. 84). Beylik 1608 yılına kadar Osmanlılara bağlı olarak yurtluk ve ocaklık sancak olarak varlığını sürdürmüştür (Kurt, 2002, s. 817; Uzunçarşılı, 1984, s.178). Pir Mansur Bey'in 1608 tarihinde beylikten çekilmesi üzerine Adana doğrudan doğruya diğer Osmanlı vilayetleri gibi bir eyalet konumuna getirilmiştir (Uzunçarşılı,1984, s.178).

Beylik kurulduktan kısa süre sonra vefat eden Ramazan Bey'in yerine, oğlu İbrahim Bey, 1354 yılında beyliğe tayin edilmiştir. Ramazanoğlu İbrahim Bey'in, belli dönemlerde Memluklara karşı nüfuz mücadelesi verdiği görülmektedir. Sis/Kozan'ı Memlukler'in elinden almak isteyen İbrahim Bey, Dulkadiroğlu Halil Bey ile ittifak yapsa da bu konuda başarılı olamamıştır. Bu Bey daha sonra yol kesmek, Anadolu hacıları ve tacirlerini soymak, tekrar Sis'i ele geçirmek için Karaman Bey'i ile ittifak yapmakla itham edilip, kendisi, kardeşi ve annesiyle birlikte yakalanıp Sis'e getirilerek idam edilmiştir. İbrahim Bey, Çukurova'yı Memluk hâkimiyetinden kurtarmak ve bu bölgeyi bağımsız idare etmeyi amaç edinmiş olsa da sonuçları beylik adına vahim olmuştur. Memluk Sultanı İbrahim Bey'den sonra Sis, Tarsus ve Ayas'ın yönetimi için doğrudan doğruya Kahire'den valiler gönderilmeye başlanmıştır. Böylece Çukurova'da Memluk idaresi güçlenmiş, Ramazanoğulları Beyliği eski önemini yitirerek, beyleri nerdeyse birer "boy beyi" durumuna düşmüştür (Sümer, 1979, ss. 616-17; Kurt, 2002, s.817; Sümer ve Çobanoğlu, 2007, ss. 442-43).

İbrahim Bey'den sonra Temmuz 1401 tarihinde beyliğin başına kardeşi Şihabeddin Ahmet Bey geçer. Ahmet Bey'de kardeşi gibi Memluklara karşı bağımsızlık mücadelesi vermiştir. Başa geçtikten bir yıl sonra Memluklere isyan eden Halep Valisi Timurtaş'ın yanında yer alsa da her ikisi bozguna uğratılır. Ahmet Bey aynı zamanda kızını Memluk Sultanı Ferec'e vermişti. Ahmet Bey'in kızı sultanın baş hatunu olmayı başarır. Bu vesileyle Ahmet Bey 1410 yılında damadı Ferec'i ziyaret etmek için Mısır gitmiştir. Fakat bu akrabalıktan beklenilen sonuçlar her iki taraf için de gerçekleşmemiştir. Sultan Ferec 1412 yılında kuşatıldığı Şam'da öldürülür ve yerine Emir Şeyh, "Melik el-Müeyyed" unvanıyla Memluk sultanı olur. Sultan Ferec döneminde Memluk komutanları arasındaki çekişmelerden yararlanan Karamanoğulları Tarsus'u ellerine geçirmişlerdir[64]. Ahmed Bey, 1415'deKaramanoğlu'nun elinde bulunan Tarsus'u yedi ay kuşatmanın ardından elinden alarak, buranın idaresine oğlu İbrahim'i atamıştır.

[63] Bazı kaynaklar beyliğin kuruluş tarihini 1352 (Kartekin, 1979, ss. 30-31; Sümer, 2007, s. 442), bazıları 1353 olarak (Uzunçarşılı, 1984, s. 176; Kurt, 2002, s. 817), bazıları ise her iki tarihi bir arada vermektedir (Sümer, 1963, s. 1; Kanat, 2000, s.100).

[64] Karamanoğulları Beyliğinin ortaya çıkması ve onların ardından da Osmanlıların görülmeleri Çukurova'daki şehirlerin 15. yüzyılda sürekli el değiştirmelerine yol açmıştır A. Çetin (2009, s. 35).

Bu Bey, hutbeyi Memluk Sultanı Melikü el- Müeyyed Şeyh adına okutmuştur. Tarsus aslında bazen Timurlenk, bazen de Bak- b. Karamanın adına hutbe okunan bir yerdi. Bir süre sonra Kramanoğlu Mehmed Bey tekrar Tarsus'a saldırır. Bunun üzerine Melikü el- Müeyyed Şeyh üzerine bir ordu göndererek şehir yeniden ele geçirilir. Ahmet Bey 1417 yılının sonlarında vefat etmiştir. Hanedanın en önemli şahsiyeti olarak kabul edilen Ahmet Bey, Adana'dan başka Sis/Kozan, Ayas/Yumurtalık, Misis ve Tarsus'u idaresi altında bulundurmuştur (Sümer, 1979, s. 616; Kurt, 2002, ss. 817-818; Çetin, 2009, s. 36).

Ahmet Bey'in ölümü üzerine oğlu Sarımeddin İbrahim Bey kardeşlerini bertaraf ederek beyliğin başına geçer. Memluk Sultanı tarafından iyi karşılanan İbrahim Bey, bu dönemde Karamanlıların elinde bulunan Tarsus'un yeniden Memluklar'ın eline geçmesinden sonra oraya Vali olarak atanmadığı için, Karamanoğlu Mehmed Bey ile ittifak yaparak Tarsus'u kuşatır. Bunun üzerine beylikten azledilerek, 1418 yılında, yerine kardeşi İzzeddin Mahmut atanır[65]. 1419 yılında ise kaynaklar Ramazanoğullarından Sadaka adında bir beyin Sis yakınlarında öldürüldüğünden bahsetmektedirler. Bu beyin kimliği ve niçin öldürüldüğü konusunda bilgi mevcut değildir. (Kurt, 2002, s. 819; Sümer ve Çobanoğlu, 2007, ss. 442-43).

Şeyh ve halefleri döneminde Memluk Devleti, Çukurova'da güçlü bir şekilde yerleşmiştir. Bu durum hem Ramazanoğulları'nın aynı zamanda Memluklara bağlı Dulkadiroğulları'nın da bölgedeki nüfuzunu iyice azaltmıştır. Ramazanoğulları'nın başına, 1419 yılında Mehmet Bey, sonra onun da yerine Ali Bey geçmiştir. Memluklar Ramazanoğulları beylerini sık sık azlederek bölgedeki güçlerini en aza indirmeyi başarmışlardır (Kurt, 2002, s. 819).

1427 yılında Beyliğin başında Mehmet Bey görülmektedir. 1430 tarihinde Memluk Sultanı Baybars'ı ziyaret eden Türkmenler arasında Adana ve Misis hâkimi Mehmet Bey'in adı geçse de hakkında fazla bilgi olmadığı görülmektedir. Bu beyden sonra, 1439-40 tarihinde Adana ve Misis hâkimi olarak anılan Eylük adına rastlanmaktadır. Ancak bir vuruşma sırasında Eylük aynı yıl hayatını kaybeder (Sümer ve Çobanoğlu, 2007, ss. 443-44).
1457 yılında Dündar Bey, Ramazanoğulları'nın başında bulunuyordu. Bu Bey, Karamanlılarıneline geçen Tarsus'un, geri alınmasında Memluk Sultanlığına yardım etmiştir[66]. 1462 yılında beyliği son bulan Dündar Bey'in hakkında fazla bilgi mevcut değildir.1470-71'de başa getirilen Ömer Bey, Memluk Devletine sadık kalmış, 1485 yılında Adana'yı fetheden

[65] A. Çetin (2009, s. 36), İbrahim Bey'in azledildikten sonra yerine oğlu Hamza'nın Adana'ya atandığını yazar. Bu bilgiye ek olarak; daha sonra Karamanoğlu Mehmed Beyin oğlu Mustafa'yı Tarsus'un fethi için görevlendirdiğini ve şehrin yeniden ele geçirildiğini ifade eder.
[66] Karamanoğlu İbrahim Bey 1455 yılında Memluk idaresi altındaki Tarsus, Adana ve Gülek'i ele geçirir. Memlukler karşı sefer düzenleyerek 1457 yılında bu şehirleri tekrar geri alırlar (Çetin, 2009, ss. 37-38).

Osmanlı kuvvetlerine karşı giriştiği bir savaşta yenilerek esir alınmış ve İstanbul'a götürülmüştür. Kaynaklar Ömer Bey'in akibeti hakkında bilgi olmadığını yazmaktadır (Sümer ve Çobanoğlu, 2007, s. 444).

Osmanlılar tarafında esir alınan Ömer Bey'den anlaşılacağı üzere, 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlılarla Memluklar arasında Çukurova'da nüfuz mücadeleleri başlamıştır (Tekindağ, 1967, ss. 347-348; Kurt, 2002, s. 819; Hoca Sadettin Efendi, 1999, ss. 244-262; Varlık, Tarihsiz, s. 123)[67]. Sürekli büyüyen Osmanlı Devleti'nin Çukurova'da Türk birliğini sağlamaya çalışması kaçınılmazdı. Bu dönemde Ramazanoğulları, Osmanlılara karşı Memluk kuvvetleri arasında yer alıyorlardı. 1485 yılında Karaman Beylerbeyi Karagöz Paşa Osmanlılara karşı harekât içinde yer alan Turgutoğulları ve diğer Varsak beylerini yenerek bunların ellerindeki kaleleri ele geçirir. Ceyhan Nehri kenarında yapılan savaşta Karagöz Paşa, Üçok Türkmenlerinden Kuştemürlü, Kusunlu ve Karaisalıların desteğini almıştır. Savaş sonucunda Gündüzoğlu Mehmed Bey öldürülür, Ramazanoğlu Ömer Bey ise esir edilerek İstanbul'a götürülür. Tarsus ve Adana'da hutbe Osmanlı padişahı adına okunmaya başlar. Osmanlı ordusu Çukurova'yı kısa bir süre için ele geçirse de, Osmanlılar 1486 yılında Memlukların karşı saldırıları sonucunda yenilerek bölgedeki hâkimiyetleri son bulur[68]. Osmanlılar yenilginin Varsaklar ve Turgutoğullarının neden olduğuna düşünmüş, 1487 yılında büyük bir orduyu yola çıkararak, Memlukların Tarsus ve Küvvare kalelerini boşaltıp, Ayas limanına çekilmelerini sağladılar. Osmanlılar, 18 Mart 1458 tarihinde de Vezir Hadım Ali Paşa'yı 60.000 kişilik bir ordu ile karadan, Hersekzade Ahmet Paşa'yı ise 100 yelkenli ile denizden Çukurova'nın fethi ile görevlendirdiler. Hadım Ali Paşa Adana, Tarsus ve Sis şehirlerini ve bütün Çukurova kalelerini ele geçirir[69]. Ancak bu Osmanlı hâkimiyeti uzun sürmemiştir. Osmanlı ordusu Memluk ordusuna 17 Ağustos 1488 tarihinde yenilir ve 1 Nisan 1489 tarihinde de Adana ve Tarsus tekrar Memluklerin eline geçer (Yücel ve Sevim, 1990, s. 209; Kurt, 2002, s. 820; Çetin, 2009, ss. 37-39; Varlık, Tarihsiz, ss. 123-124; Miroğlu, Tarihsiz, ss. 268-269).

---

[67] Çukurova'da Osmanlılarla Memlukler arasındaki hâkimiyet mücadelelerini çeşitli nedenlerin olayları tetiklemesiyle meydana gelmiştir. 1481 yılında Cem Sultan, II. Bayezid karşısında yenilince Tarsus'a gelmiş ve Memluklu Sultanı Kayıtbay nezdinde Halep naibi Özbek'ten Memluk Devletine iltica için izin ister. Bunun yanında Osmanlı'nın Dulkadirli Ala üd-Devle'yi desteklemesi ve Memluk toprağı olan Malatya'nın işgali, Osmanlı'nın Memluklere ilk tecavüzüydü. Giderek sorunlar artmaya başlar. Ala üd- Devle sonradan Memluk Sultanının yanında yer almıştır (Çetin, 2009, s. 38).

[68] Suriye'nin emniyeti için Adana ve Tarsus önemliydi. Çünkü Memluk Sultanı Kayıtbay, Arap memleketlerinin kapısı saydığı bu yerlerin elden çıkmasının mülkünün sonu olacağını anlamıştı. Memluklere yenilen Osmanlılar barış amaçlı elçiler gönderseler de Kayıtbay, barışın tek koşulunun Adana, Tarsus ve Karaman'ın geri verilmesi olduğunu söyler (Çetin, 2009, s. 39).

[69] Hadım Ali Paşa aynı zamanda Karaman Beylerbeyi Yakup Paşa'yı, Memluk askerinin tahrip ettiği Adana ve Tarsus kalelerinin onarımı için buraya gönderir (Çetin, 2009, s. 39).

15. yüzyılın sonları ile 16. yüzyılın başlarında Beyliğin başında, Ramazanoğulları arasında ün yapan Halil Bey görülmektedir. Bu Beyin mezar kitabesinden babasının Davut olduğu anlaşılmaktadır. Davut Bey, Ömer Bey'in kardeşidir[70]. Bu şahsın beylik yapıp yapmadığı kesin bilinmemektedir. Kaynaklar Halil Bey'in otuz yıl beylik yaptığını yazmaktadırlar. Bu durumda Halil Bey'in 1485 yılında esir alınan Ömer Bey'in yerine geçmiş olması gerekir. Halil Bey zamanında Ramazanoğulları güçlenmiş, kendisine tabi on, on beş bin askeri olduğunu kaynaklar bildirmektedir. Beylik en refah dönemlerinden birini Halil Bey zamanında yaşamıştır. Halil Bey, bir dönem Memluklerle ters düşmüş, bunun üzerine Memluk sultanı üzerine ordu gönderince, kaçıp Osmanlı sultanının himayesine girmiştir. Kısa bir süre sonra Memluk Sultanı Kayıtbay ölür ve yerine Kansu başa geçer. Kansu, Halil Bey'in af isteğini kabul ederek Halil Bey'iyeniden beyliğin başına getirir. Halil Bey mezar kitabesine göre 1513 yılında vefat etmiştir (Sümer, 1979, s. 618; Kurt, 2002, s. 820)[71].

Halil Bey ve daha sonra yönetimde bulunacak oğlu Piri Paşa zamanı, Ramazanoğulları Beyliğinin en güçlü ve bayındır olduğu dönemler olmuştur. Halil Bey'den önce gelen Ramazanlı beylerine ait cami, medrese ve hamam gibi herhangi bir esere rastlanmamasına karşın, Adana'da günümüze ulaşan bu dönem yapılarının tamamına yakını Halil Bey ve Piri Paşa döneminden kalmıştır. Halil Bey Adana'da iki cami ve bir medrese yaptırıp, Eski camiyi de tamir ettirmiştir(Sümer, 1963, s. 60).

Halil Bey'den sonra kardeşi Mahmut Bey başa geçer ancak, 1514'de Memluk Sultanı tarafından azledilerek, yerine amcasının oğlu Selim Bey tayin edilir[72]. Bu nedenle Mahmut Bey İstanbul'a gidip Yavuz Sultan Selim'e sığınır. 1515 yılında yapılan Memluk seferine Yavuz'la birlikte katılır ve 1516 yılındaki Mercidabık zaferinin ardından Mahmut Bey'e Ramazanoğulları

[70] 1471 yılında Dulkadiroğlu Şahsuvar Bey üzerine yürüyen Memluk kuvvetlerine yardıma gelen Ramazanoğlu Ömer Beyin yanında kardeşi Davud da vardı. Davud Bey 1480 yılında Memluklarla Akkoyunlular arasında yapılan Ruha savaşında şehit düşmüştür. Kesin olmayan bir rivayete göre, Davut Bey'in mezarı Halep şehrindedir (Kurt, 2002, s. 819). Ancak Kurt (2002, s. 820), anılan mezarın aslında 1517 yılında Yavuz Sultan Selim'le birlikte Ridaniye Savaşı'na katılarak orada şehit düşen Mahmud Bey'e ait olduğunu ileri sürmektedir.

[71] Y. Kurt ve M. A. Erdoğru (2000, s. XIX) ile M. Alkan (2004, s. 70), Halil Bey'in ölüm tarihini 1510 yılının Ağustos'u olarak belirtmişlerdir.

[72] Selim Bey Adana'da günümüze ulaşmayan bir Mescit inşa ettirmiştir. 16. yüzyılda bu Mescitin etrafında oluşan mahalleye de Selim Bey Mesciti Mahallesi denilmiştir. Mahalle zamanla Sugediği adını almıştır. Hurufat kayıtlarında Selim Bey Mesciti bu mahallede geçmektedir. Adana Evkaf Defterinde "Vakf-ı Mescit-i Selim Bey" olarak geçen vakfın vakfiyesi mevcut değildir (Sümer, 1963, s. 55; Kurt ve Erdoğru, 2000, s. XXV; Kurt, 2002, s. 820; Alkan, 2004, ss. 70-71). 1514-1516 yılları arasında Ramazanoğlu beyi olan Selim Bey için bir türbe inşa edilmiştir (Kurt ve Erdoğru, 2000, s. XXVI; Alkan, 2004, s. 224).

sancakbeyliği verilir[73]. Mahmut Bey Ridaniye'de, 1517'de yapılan savaşta hayatını kaybeder (Sümer, 1979, s. 618)[74].

Osmanlıların ilk sancak beyi Mahmud Bey'in ölümü üzerine Halil Bey'in oğlu Kubad Bey göreve getirilir. Fakat kısa bir süre sonra, Halil Bey'in diğer oğlu Piri Bey'e de Çukurova hâkimiyeti verilir. Bundan dolayı Kubad Bey'in elinde sadece Adana şehri kalmıştır. Kubad Bey, Adana ve Tarsus'ta birer medrese yaptırmıştır (Alkan, 2004, s. 71)[75].Çok geçmeden Piri Bey, yönetimi tamamen eline geçirir. Piri Bey'e ait ilk kitabe 1520 tarihlidir. Bu bey, Kanuni Sultan Süleyman'ın teveccühüne nail olmuştur. Piri Paşa'nın bu dönemde Osmanlıya karşı çıkan isyan ve ayaklanmaların bastırılmasında yardımcı olduğu görülmektedir. Özellikle 1526 yılı başlarında ortaya çıkan Safevi kaynaklı ayaklanmaların ve Kalender Çelebi isyanının bastırılmasında Piri Paşa askerleriyle büyük başarılar göstermiştir. Kalender Çelebi isyanının bastırılmasından sonra Piri Paşa üç yıl kadar İstanbul'da oturmuştur. Bu durum Adana'da yeniden karışıklıkların yaşanmasına neden olmuştur. Ayaklanmaların bastırılması ve yağmalamaların önlenmesi için Paşa tekrar Adana'ya gönderilir. Piri Paşa'ya resmi yazışmalarda "Cenab-ı Emaret-meab" diye hitap edilirdi. Piri Paşa'ya yeri geldiğinde beylerbeyilerden bile daha fazla saygı gösterilmesini kiskânan bazı Beylerbeyileri Paşa'yı incitince sancakbeyliğinden istifa eder. Bunun üzerine kendisine önce Karaman Beylerbeyiliği verilir. Adana'ya kendisinin yerine Ali Paşa atanır. Piri Paşa daha sonra Şam Beylerbeyiliğine atanır. Ancak Adana'ya gönderilen mirliva, Varsak Türklerinin çıkardıkları isyanları önlemede başarısız olunca Piri Paşa yeniden Adana Sancakbeyliği'ne atanır. Piri Paşa 1543-44 ve 1550-51 yıllarında iki defa Halep Beylerbeyiliği görevinde de bulunmuştur. Piri Paşa görevde olduğu süre içerisinde Halil Bey tarafından kurulan Ramazanoğulları vakfının mütevellilik görevini üzerine almıştır. Piri Paşa, babasından 1522 Halep akçası gelirle devraldığı vakfı, yılda 383.985 Osmanlı akçası gelirli büyük bir vakıf haline getirir. Buna ilaveten 1555 yılına kadar esas vakfiyesine yaptığı yedi ek vakfiye ile vakfa yeni gelirler eklemiştir. Kendisi 1567 yılında Adana'da vefat etmiştir.(Sümer, 1963, s. 60; Sümer, 1979, s. 618; Kurt, 2002, s. 821).

Babası Halil Beyle birlikte Piri Paşa yönetiminde Ramazanoğulları, en güçlü dönemlerini yaşamışlardır. Piri Paşa başta Adana olmak üzere, beyliğin hâkim olduğu diğer yerlerdeçok

[73] 24 Ağustos 1516 yılındaki Merc-i Dabık ve 22 0cak 1517 yılındaki Reydaniyye savaşları Osmanlıların Memluk Devletini kesin olarak ortadan kaldırmalarıyla sonuçlanmıştır. Bu tarihten sonra Memluklerin, Türkiye, Suriye ve Mısır'daki toprakları Osmanlıların idaresi altına girmiştir. Dolayısıyla Adana ve çevresi de Osmanlının idaresi altındadır (Çetin, 2009, s. 40).

[74] Ridaniye'de şehit düşen Mahmut Bey'in cenazesi Halep'te gömülür ve burada adına bir türbe inşa edilir (Kartekin, 1979, s. 70; Alkan, 2004, s. 223).

[75] M. Alkan (2004, s. 71), Kubad Bey'in vakıf kurmuş olduğunu fakat vakfiyesinin günümüze ulaşmadığını belirtir. Ramazanoğlu ailesinin vakıflarına dâhil edilmeyen bu vakfiyenin varlığını araştırmacı şöyle açıklamaktadır: Kurulan başka vakıfların mevkii tarif edilirken "Kubad Paşa Medresesi" tabirine oldukça sık rastlanmaktadır.

sayıda eser yaptırmıştır. Adana'da babası Halil Bey'in başlattığı iki camiyi tamamlatmış, bir medrese, bir türbe, bir imaret, iki hamam, hanlar, iki çeşme, bir saray veiki köşk inşa ettirmiştir. Piri Paşa, Kızıldağ Yaylasın'da cami, imaret, hamam ve saraydan oluşmuş bir yapı topluluğu, Tekürşen mezrasında bir köşk, Bor'da ve Ayas'ta birer hamam inşa ettirmiştir (Alkan, 20004, s. 150, 151, 153, 167).

Piri Paşa'nın ölümü üzerine Adana sancağına küçük oğlu Derviş Mehmet Bey atanır. Derviş Bey bazı kötü alışkanlıkları yüzünden ancak altı ay beylik yapar ve ölümü üzerine Sis sancak beyi olan ağabeyi İbrahim Adana'nın hâkimi olur. İbrahim Bey zamanındaki en önemli olay, Osmanlılar'ın Kıbrıs'ı fethetmeleridir. Savaşa Ramazanoğulları da katılmıştır. Adana "hac" yolu üzerinde bulunduğundan Adana beylerinin görevlerinden birisi de hacıların Çukurova'dan geçerken can ve mal güvenliklerinin sağlanmasıydı. 1573 yılında İbrahim Bey hacıların güvenliklerinin sağlamak üzere görevlendirilmiştir (Kurt, 2002, s. 822).

1587 yılında İbrahim Bey'in oğlu Mehmet Bey Adana hâkimi olarak görülür. Bu beyin oldukça gaddar ve kan dökücü olduğu söylenmektedir. Mehmet Bey 1605 yılında vefat eder ve yerine oğullarından Pir Mansur beyliğe tayin edilir. Pir Mansur Bey'in 1608 yılında beylikten çekilmesi üzerine, Osmanlılar bu tarihten itibaren Beyliği "ocaklık" statüsü ile nitelendirmişlerdir. Ancak Ramazanoğulları, Osmanlı döneminde yalnız Adana hâkimleri diye tanınır. Adana hâkimleri, bu yörede kendilerine dirlik olarak tahsis edilen yerin geliriyle geçinmek zorunda bırakılmıştır. Bu nedenle Ramazanoğulları'nın durumu sancak beylerinkinden çok farklı değildir. Bu Beylikte tek istisna hâkimliğin babadan oğla geçmesidir. Kısaca Ramazanoğulları Beyliği'nin Osmanlı dönemindeki konumunun, Memlukler zamanınkinden oldukça farklı olduğu söylenebilir (Sümer ve Çobanoğlu, 2007, s.445).

Ramazanoğulları Beyliği, Anadolu Türkmen hanedanları arasında en uzun ayakta kalan beyliklerinden birisidir. Beyliğin asıl hâkim olduğu yerler Adana ve Misis yöresi olarak bilinse de, beylik bir dönem bugünkü Adana vilayeti, İçel vilayetinin doğusu (Mersin ve Tarsus çevresi) ile Maraş'ın kuzeyini içine alan, yaklaşık 33.000 km'lik bir alana da hâkim olmuştur. Fakat kısa sürede Maraş'tan Dulkadiroğulları lehine çekilmiştir (Ramazanoğlu, 2006, s. 36)[76].

[76] F. Sümer (1979, s. 619) ve Sümer ve Çobanoğlu (2007, s. 445), Ramazanoğulları'nın asıl hâkim oldukları yerlerin kendi yurtları olan Adana ve Misis olduğunu, Ayas, Sis ve Tarsus'un Memluk Sultanlarının doğrudan atadıkları valilerce yönetildiğini; böylece bu valiler aracılığıyla Ramazanoğulları ve diğer Üçoklu aileleri göz altında tutularak, devlete karşı güçlenmeleri önlenmiş oluyordu.

Adana'da Roma-Bizans dönemlerinden sonra ikinci büyük imar faaliyeti bu dönemde yapılmıştır. Ramazanoğulları Beyliği döneminde, Adana ve Tarsus yanı sıra, Halep, Misis, Tell Hamdun, Kızıldağ, Bor ve Tekürşen/Terkeşen'de de bazı yapılar yaptırdıkları bilinmektedir[77]. Ramazanoğulları Beyliği'nin hâkim olduğu bu şehirlerde inşa ettirdikleri, 6 cami, 4 mescit, 1 namazgâh, 5 medrese, 3 han, 8 hamam, 2 türbe, 2 imaret, 4 çeşme, 1 sebil, 2 arasta, 5 konak ile çok sayıda dükkân, işyeri, değirmen ve su dolabından ancak bir bölümü günümüze gelebilmiştir (Çam,1988, s. 2).

F.Sümer (1963, s. 60), Ramazanoğulları Beyliği teşkilatı hakkında hiçbir şey bilinmediğini ancak Dulkadiroğullarında olduğu gibi teşkilatın Oğuz/Türkmen geleneklerine dayanmış olabileceğini ifade eder[78]. Dulkadiroğulları'na ait Kanunname bulunmasına rağmen Ramazanoğulları Beyliğinin böyle bir şeye sahip oldukları hakkında bilgi olmadığını da kaydeder. Ramazanoğulları hiçbir zaman tam bağımsız olamadıkları için kendi adına sikke de kestirmemiştir. Ancak araştırmacı Sümer'in bu iddiasına karşılık N. Çam (2016, s. 485), yakın zamanlarda Ramazanoğulları beylerinden Şehabeddin Ahmed'in, Memluklulara bağlı Adana'da kesilmiş sikkelerinin ortaya çıktığını belirtir.

Suriye'nin belli başlı hac ve ticaret yollarına hâkim noktalarda kurulan Ramazanoğulları Beyliği, Memluk Sultanlığı bakımından önemli bir konuma sahiptir (Tekindağ,1967, s. 345). Çukurova'nın jeopolitik durumu sebebiyle de Ramazanoğulları, Memlukler için Anadolu'nun kapısı durumundaydı. Çukurova aynı zamanda Osmanlılar içinde önemli bir konuma sahipti. Bu nedenle Ramazanoğulları, Memlukler ve Osmanlılar arasında bir tampon bölge konumundaydı (Kanat,2000, s. 105).

Ramazanoğulları döneminde, Adana zenginleşerek, çok sayıda okul açılmış, pazar yerleri kurulmuş, susam yağı çıkaran yerlerle, pirinç unu yapan değirmenler, boyahaneler ve aşevleri açılmıştır. Kısaca Çukurova dolayısıyla Adana, bu dönemde tarımsal, ekonomik ve sosyal bakımdan ileri bir düzeydedir (Sümer, 1963, ss. 60-61).

Ramazanoğulları sülalesi, Anadolu'da varlıklarını günümüze kadar sürdürebilmiş ender Türkmen ailelerden birisidir. Ramazanoğulları Vakfı'nın malları, 19. yüzyılda birer ikişer satılıp

[77] K. Ener (1958, ss. 148-149), Ramazanoğulları'nın Halep'te, bir kale, medrese ve hastane yaptırdıklarını bunlardan sadece hastanenin ayakta olduğunu belirtmiştir.
[78] K. Ener (1986, s. 258), Ramazanoğullarına ait arşivin yakılmış olduğundan bahsetmektedir. Bu arşiv "gereksizdir düşüncesiyle" Adana Emniyet Müdürlüğünün avlusundaki eski binadan alınarak Seyhan Nehri'nde oluşan adada yakıldığı rivayet edilmektedir.

tüketilince ailenin bölgedeki önemi kaybolsa da bugün, Maraş, İstanbul ve Ankara olmak üzere Anadolu'nun birçok şehrinde yaşayan Ramazanoğullarına mensup aile vardır (Kurt, 2002, s. 822).

Adana, 1517 yılında Yavuz Sultan Selim zamanında Osmanlı İmparatorluğu'na katılır. Bu tarihe kadar Memluklara bağlı olan Ramazanoğulları,1608 yılına kadar babadan oğula geçen valilik sistemi ile yani yurtluk- ocaklık statüsü ile Osmanlılar tarafından idare edilmeye başlanır (Kurt, 2002, s. 817). Yurtluk yalnız hayat boyu bakmak anlamına geldiği halde yurtluk ocaklık babadan oğula aktarılabilmektedir. Yani kendisine yurtluk ve ocaklık olarak bir arazi geliri verilen kişi gerçek anlamda o yerin sahibi değildir, araziyi satamaz, bağışlayamaz, vakfedemez. Yalnızca o yerin şer'i ve örfi vergisi kişiye aittir. Osmanlı Devleti'nde bu uygulamaya, ilk kez Yavuz Sultan Selim zamanında doğu ve güneydoğu Anadolu'nun fethinden sonra başlanmıştır. Adana'nın yurtluk-ocaklık statüsünde olmasının nedeni Ramazanoğulları Beyliğinin kendi istekleriyle Osmanlı Devleti'ne katılmasıdır. Bu vasıtayla Ramazanoğulları ailesi 1608 yılına kadar Adana'nın ırsi valisi olarak kalmayı başarmışlardır (Pakalın, 1954, s. 639).

Ramazanoğlu Pir Mansur Bey'in 1608 tarihinde beylikten çekilmesi üzerine Adana doğrudan Osmanlı Devletinin, Halep Eyaletine bağlı bir sancağı haline getirilerek idare edilmeye başlanmıştır. (Uzunçarşılı, 1984, s. 178). Adana'yı bu tarihten 1833'e kadar merkezden atanan valiler/müsellimler idare etmişlerdir. 1512 tarihinde Yavuz Sultan Selim'in tahta geçmesinden önce imparatorlukta Rumeli, Anadolu, Rum ve Karaman olmak üzere dört eyalet bulunmaktadır. 16. yüzyılda sınırların genişlemesiyle eyaletlerin sayısında hızlı bir artış olmuştur. Yavuz Sultan Selim ve oğlu Kanuni Sultan Süleyman zamanında 17 yeni eyalet kurulmuştur. 1521 yılında kurulan Halep Eyaleti bunlardandır (Akgündüz, 1990, s. 28) Yavuz Sultan Selim Memluk Devleti'nin topraklarını fethettiğinde, Şam Eyaleti'ni 1516 yılında kurmuştur. Şam Eyaletinin sınırları kendi başına bir devlet oluşturacak kadar geniştir. Bu eyaletten ilk olarak Halep Eyaleti ayrılmıştır. Ardından 16. yüzyıl boyunca 1570 yılında Trablusşam ve 1594 yılında Urfa, Şam Eyaleti'nden ayrılıp kendi başına eyalet olarak kurulan sancaklar olmuşlardır. 16. yüzyıl ikinci yarısında Halep Eyaleti'nin sancakları; Halep, Adana, Hama, Tarsus, Birecik, A'zaz/Kilis, Hıms/Humus, Ma'arra, Üzeyr, Selimiye ve Balis'tir (Akgündüz, 1991, s. 485). Osmanlı Devleti döneminde Adana Sancağı'nın sınırları ise yaklaşık şöyledir; batı sınırı bugünkü Tarsus, kuzey sınırı Karaisalı ve Pozantı ilçeleri ile Kozan'ın ve Kadirli'nin batısından Hamus Çayını izleyerek güneyde Akdeniz'e inmektedir (Kurt, 1992, s. 26; Alkan, 2004, s. 29).

Adana sancağının merkezi Adana'dır veYüreğir, Sarıçam, Dündarlı, Hacılı, Karaisalı, Berendi, Kınık ve Ayas nahiyelerinden oluşmuş bir idari yapıya sahiptir. Adana sancağında oluşan bu idari yapı yüzyıllarca sürmüştür (Kurt, 1992, s. 26; Alkan, 2004, ss. 29-30).

1833 yılına kadar Halep Eyaleti'nin bir sancağı olan Adana, bu tarihten itibaren Osmanlıya karşı isyan eden Mısır valisi Mehmet Ali Paşa tarafından alınmış, oğlu İbrahim Paşa tarafından ise bağımsız olarak idare edilmeye başlanmıştır[79]. İbrahim Paşa, Adana'da yaşamı yeniden örgütleyip, rüşveti yasaklar. Şehir'de yoğun bir denetim düzeni geliştirip, yönetim meclisi oluşturur. Yönetim meclisi üyeleri nerede bulunurlarsa bulunsunlar, halkın bütün yakınmalarını dinlemek ve alınan kararları İbrahim Paşa'ya bildirmek zorundaydılar. Ovada tarımı geliştirip, Adana'yı selden korumak amacıyla sel sularının akması için bugün Kuruköprü denen yere bir kanal açtırmıştır (Anonim, 1981, s. 29). Adana'da işçi - işveren ilişkilerini düzenlemeye yönelik çabalar ve bunları kurala bağlayan ilk resmi görevli İbrahim Paşa olmuştur. İlk kez tarım işçilerinin gündelikleri, yemek ve ücret ödeme düzeni gibi birçok sorunu düzene koymağa çalışmış; o yıllara kadar haftanın altı günü çalışan tarım işçileri beş buçuk gün çalışmaya başlamış, işçiler her pazartesi günü öğleye kadar çalışacak, öğleden sonra kente inerek gündeliklerini alacak, bu süre içinde işçilerden para kesilmeyecekti. Ayrıca, günlük dinlenme süreleri çoğaltılmış, yemek ve dinlenme molalarına bir yenisi eklenmiştir. Halk buna "İbrahim Paşa Soluğu" adını vererek, modern çağa kadar tarım işçileri akşam dualarında Paşa'yı anar olmuştur. Bu durum Adana'da 1950'lerde başlayan sendikalaşmanın temelleri olarak kabul edilir (Anonim, 1981, ss. 31-32). İbrahim Paşa, şehrin gelişimi açısından önemli çalışmalar yapmış olsa da, 1836 yılında Adana Kalesi'ni yıktırmıştır (Sevgen, 1960, s. 23). İbrahim Paşa'nın idaresi sadece dokuz yıl sürmüş ardından Adana tekrar Halep Eyaletine bağlanmıştır (Darkot, 1965, s. 128).

1867'ye kadar Halep'e bağlı bir paşalık olarak yönetilen Adana, bu tarihten itibaren bağımsız bir vilayet haline getirilmiştir. O tarihe kadar Konya'ya bağlı İçel sancağı da, Adana'ya bağlanarak, bütün Çukurova'yı kapsayan bir vilayet olmuştur (Anonim, 1981, s. 31; Erdem ve Halaçoğlu, 1988, s. 350).

Osmanlı döneminde Adana'nın nüfusu Müslüman halklar, gayrimüslimler ve konar-göçerlerden oluşmaktadır. 16. yüzyılda nüfusun çoğunluğu konar- göçer hayat yaşayan cemaatlerden oluşmaktaydı (Kurt, 1992, s. 47). 16. yüzyıldaki (1525) tahrir defterlerine göre

[79] Seyyah C. Texier (2002, s. 476), Mehmet Ali Paşa'nın yedi yıl boyunca Tarsus, Adana ve Urfa taraflarının sahibi olduğunu, oğlunun da şayet Avrupa işlerine karışmasaydı, söz konusu yerlerin hâlâ efendisi olabileceğini belirtmiştir.

Adana nüfusu şöyledir: Müslüman vergi mükellefi 516, Gayrimüslim vergi mükellefi 82 olmak üzere toplam 598'dir. 1530'da; Müslüman vergi mükellefi 459,Gayrimüslim vergi mükellefi 85 olmak üzere toplam 544'tür. 1536'da; Müslüman vergi mükellefi 929, Gayrimüslim vergi mükellefi 141 olmak üzere toplam 1070'tir. 1547; Müslüman vergi mükellefi 758, Gayrimüslim vergi mükellefi 159 olmak üzere toplam 917'dir. 1572; Müslüman vergi mükellefi 866, Gayrimüslim vergi mükellefi 157 olmak üzere toplam 1023'tür (Oral, 1996, s. 28; Saban, 2006, ss. 165-166).

17. yüzyılda Adana'nın konumu ve nüfusu hakkındaki bilgileri 1671 yılında Hicaz'a giderken Adana'dan da geçen Evliya Çelebi vermektedir. Evliya Çelebi, Adana'nın dört köşeli, beş yüz adım çevresi olan yedi kuleli ve iki kapısı olan bir kalesi olduğunu yazmaktadır. Kale içinde 37, kale dışında ise 8700 ev bulunduğunu, halkın Türkmenlerden oluştuğunu, şehirde az sayıda Arap, Rum, Ermeni ve Yahudi bulunduğunu kaydetmiştir (Evliya Çelebi, 1985, s. 41).

19. yüzyıl ikinci yarısı ile 20. yüzyıl başlarındaki Adana nüfusu, salnamelerden ve 1893 sayımından öğrenilmektedir. 1289H./1872M. tarihli salnamesine göre, Adana, Kozan, Cebel-i Bereket/Osmaniye ve İç-il/İçel sancaklarından oluşan Adana Vilayeti'nin toplam nüfusu 157.503'tür. Bu nüfusun 138.554'ü Müslüman, 19.049'u Hıristiyandı. 11.825 hanesi bulunan Adana'nın merkez nüfusu ise 30.000 kadardır. 1893 sayımına göre Adana nüfusu (sadece merkez) şöyledir: Müslüman; kadın 26.785, erkek, 31.374 Rum; kadın 712, erkek 893, Ermeni; kadın 4.336, erkek 5.276, Katolik; kadın 306, erkek 342, Protestan; kadın 304, erkek 332 olmak üzere toplam; kadın 32.443, erkek 38.217, genel toplam; 70. 660'tır (Anonim, 1981, s. 41; Erdem ve Halaçoğlu, 1988, s. 350; Halaçoğlu, 2000, s. 13).

Adana'da, 1525 Tahrir defterine göre 17 mahalle vardır (Kurt, 1992, s. 59; Kurt, 2004, ss. 3-17). Bu tarihte Gayrimüslim nüfusa ait mahalle ismine rastlanmamaktadır (Oral, 1996, s. 32). 1572 Tahrir defterine göre mahalle sayısı 28'e çıkmıştır ve "Tayife-i Ermeniyan" isimli 157 vergi mükellefi barındıran bir mahalle bulunmaktadır (Oral, 1996, s. 32; Kurt, 2005b, s. 7-30). 1750 tarihine gelindiğinde şehrin mahalle sayısı 46'ya çıkmıştır. Bu mahalleler arasındaki "Zımmiyan Mahallesi" 208 hanesi ile en kalabalık ve bütünü Hıristiyan halka ait olan tek mahalledir ve bundan başka Karasofu/Karasoku, Bab-ı Tarsus, Kuruköprü ve Çelemli mahalleleri halkının % 80'ni Hıristiyanlardan oluşmaktadır. 19. yüzyılın ilk yarısında ise Adana'da mahalle sayısı 62'ye çıkmıştır (Alkan, 2004, s. 268; Yörük, 2012, ss. 307- 308).

Osmanlı Döneminden günümüze kadar ulaşan bazı mahalleler; Cami-i Cedid-i Halil Bey Mahallesi/Ulu Cami Mahallesi, Kara Sofu Mahallesi, Tepebağ Mahallesi, Kayalıbağ Mahallesi, Mescit-i Cedid-i Halil Veled-i Sarıyakup Mahallesi/ Sarıyakup Mahallesi, Mescit-i Derviş Ali Mahallesi/Alidede Mahallesi, Karasoku Mahallesi, Mestanzade Mahallesi, Kocavezir Mahallesi, Mirzaçelebi Mahallesi, Kuruköprü Mahallesi, Hanedan Mahallesi, Hurmalı Mahallesi ve Çınarlı Mahallesi'dir (Alkan, 2004, s. 279).

Adana, Osmanlı Dönemi mimarisi ve sanatı açısından zengin bir bölge değildir. Mahalle isimlerinden anlaşıldığı üzere, mahalleler genelde bir mescit etrafında kurulmuştur. Bu mescitlerin ancak bir kısmı ve kimi camiler günümüze ulaşmıştır. Bu yapılar küçük ölçeklidir ve çoğu bölgesel özellikler yansıtmaktadır. Bazı yapıların bir kısmı, külliye olarak inşa edilmiştir. Tezin katalog bölümünde, detaylı bir şekilde tanıtılacak olan söz konusu yapı topluluklarınınınbir kısmı günümüze ulaşmamış, mevcut olanların ise, ya camileri veya mescitleri tek yapı halinde bulunmaktadır.

Osmanlı hâkimiyetinin başlamasından 19. yüzyıla kadar Adana ve Çukurova, zaman zaman çıkan iç karışıklıklar ve iskân zorlamaları dışında, oldukça dengeli bir dönem yaşamıştır. Osmanlı Devleti'nin uç kenti, uç bölgesi olmaktan çıkıp, merkezi bir valilik haline gelmesi, kısmen bu dengeli yaşamın nedeni olarak kabul edilir. Mısır'lı İbrahim Paşa dönemi, Adana için Osmanlı hâkimiyeti süresince en büyük siyasal olaylardan biridir. Osmanlı'nın 1858 yılında Arazi Kanunnamesi ile "miri arazi" düzenindeki bozulmayı resmen belgelemesi sonucunda, topraklar özel mülkiyete konu olmuştur. Öte yandan, 19. yüzyılda batıda sanayileşme hareketinin hızlanması ve bütün dünyayı kendi yapısına uydurmaya yönelmesiyle birlikte, Osmanlı Devleti'ni de dışa açılmaya zorunlu kılmıştır. Dolayısıyla Çukurova'da da 19. yüzyılın ikinci yarsından başlayarak dünya pazarına açılış dönemine girilmiştir. Bu dönemde Adana'nın zenginliğini simgeleyecek olan pamuk ekimi İngilizlerin, Fransızların, daha sonraları da Almanların etkileri ile giderek önem kazanmıştır. Bu yıllara kadar Adana'da tarım, tahıla dayalı idi. Tarihi çok eskilere giden pirinç ekimi, Adana'da dört ayrı yörede yapılırdı. Pamuk ekimi Adana ovalarında İlk çağlardan beri yapılmasına rağmen, 1820'lere kadar ancak yöresel gereksinimi karşılayacak düzeydeydi. Aynı zamanda pamuk, ilkel yöntemlerle eğrilmekte ve dokunmaktaydı. Adana ve Çukurova'da pamu ekimine1830'lardan sonra önem verilmiştir. Bu yıllarda İbrahim Paşa modern tarımcılığın temellerini atarak, Kıbrıs'tan ve Mısır'dan pamuk tohumu getirtir. Yanı sıra buğday ve arpada ürün verimini artırmak için ekim tekniklerinde yenilikler yapıldı. Pamuk ekiminde usta zenciler getirtilerek Adana'ya yerleştirildiler. Bütün bu çabalar sonucunda, Adana ovalarında elde edilen pamuk miktarı 1850'lerde 50.000 balyayı

bulur. Adana'da pamuk ekim alanları o dönemin önemli pamuk üreticisi olan Mısır'ın ekim alanlarından 250.000 dönüm fazla idi. Mısır'ın toplam ekim alanı 552.643 dönüm iken, Adana'da bu alan 800.000 dönümdü. Çukurova'da 1860'lar pamuğun altın çağı olmuştur. 1861 yılında başlayan Amerikan iç savaşı, o günün en önemli pamuk alıcısı olan İngiltere'yi darboğaza sokunca, pamuk fiyatları birden yükseldi. İngiltere bu durumda yeni ekim bölgeleri arayışına girer ve el atılan bölgeler arasında Mısır ve Çukurova başta gelir. İngiltere, Osmanlı Devleti ile bir ortaklık kurarak, önceleri pamuk ekimi için propaganda yapmış ardından pamuk ekiminden alınan "aşar" vergisinin kaldırılması için çaba sarf eder. Osmanlı Devleti bütünüyle vergileri kaldırmasa da büyük oranda vergi alımını düşürür ve pamuk ekimi için başka ödünler de verir (Anonim,1981, ss. 31-32).

Adana'da tarımın gelişmeye başlaması, sanayileşmeye de adım atılmasını sağlamıştır. Adana'da çağdaş anlamda sanayi 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarında ortaya çıkar. Pamuk üretiminin artması ve dış pazarlara açılma, Adana'ya çağdaş tarım araçlarının girişini hızlandırmıştır. Ağırlıklı yabancı şirketlerin olduğu bu dönemde, Fransızlar 1864 yılında Adana'da ilk pamuk işleme/çırçır fabrikasını kurdular. İngilizler 1865'lerde Çukurova'yla ilgilenirken, Adana'nın ikinci pamuk işleme kuruluşlarını oluşturdular. Bir İngiliz işadamı Adana'da, Mersin'de ve Tarsus'ta üç fabrika kurdu. Bunun ardından yine İngiliz işadamları tarafından daha modern yöntemlerle çalışan Adana'da bir çırçır fabrikası kurdular. İngiliz işadamları aynı zamanda Adana ve Çukurova'nın gerek duyduğu tarımsal araç ve gereçleri de dış ülkelerden sağlıyordu. Tarımda dışarıdan getirilen makinelerin yanı sıra, içerde üretilen makinalar da kullanılmıştır. (Anonim,1981, ss. 32-33).

19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başındaki atılan tüm adımlar Adana'nın çağının gerisinde bir görünüm sergilediği görülmektedir.20. yüzyıl başında Adana'yı gezmiş olan Dr. Schaffer, şehrin durumunu şöyle ortaya koymuştur:

> *"Nüfus yaklaşık olarak 45 bin kadardır. Adana ticaret ve endüstri bakımından Tarsus ve Mersin'den geridir. Tarsus'ta olduğu gibi burada da eski şehrin kalıntılarına rastlamak mümkün değildir. Çünkü Doğu ile Batı arasında geçit noktası üzerinde bulunması nedeniyle Adana daima savaşlara sahne olmuş ve sık sık tahrip edilmiştir. Bugün bir ekonomik önem taşımayan bu vilayet merkezinin özellikle Konya'ya kadar gelen Anadolu - Bağdad demiryolu tamamlandıktan sonra kısa bir zamanda çok büyük bir kalkınma göstereceğine şüphe yoktur"*(Ener 1993, ss. 225- 226).

19. yüzyıl ilk yarısında Anadolu'yu gezen Seyyah C. Texier (2002, s. 476, 486)'in, sadece Adana için değil, şehrin de içinde bulunduğu tüm Kilikya yerleşimleri için benzer izlenimler edindiği görülmektedir:

" Kısacası Kilikya'nın üç bin yıldan beri manzarası değişmemiş denilebilir… Kilikya tarafından en yeni yayınlanan raporlar, bu sahayı en koyu, en hüzünlü renklerle resmeder. Eski şehirler artık sadece zamanın yavaş yavaş neden olduğu tam bir yıkımın resmini taşıyor; toprak yabani otlarla, karışık damarlarla ve çalı çırpı ile kaplıdır. Bunlar yolların bile izlerini silmiştir[80]. Kilikya üzerine yapılan bir araştırma artık ancak coğrafya açısından yararlı olablir; kıyı şehirlerinin durumu sürekli şu kelimelerle özetlenir: yıkılmış bir orta çağ kalesi ve onu çevreleyen toprak yığınları… Roma dönemi boyunca, Adana'dan çok az söz edilmiştir… Şehir, tamamen bir ticaret yeridir; hiçbir eski esere sahip değildir. Tek anıtı, Tarsus'takinden sonra ve aynı tarzda Ramazanoğlu tarafından yaptırılmış Ulu Cami'dir… Şehrin manzarası, diğer Türk şehirlerinden daha hüzünlüdür. Evlerin sokağa pencereleri olmadığı için, sokak diye tuğladan iki uzun duvar arasında gidilir. Bini Ermeni olmak üzere Adana, sekiz bin haneli bir şehirdir".

Tanzimat döneminde Adana'nın 1867'de bağımsız bir vilayet olması, Batılılaşma sürecinde yeni yapı gereksiniminin oluşması sonucunda şehirde imar faaliyetlerini artırmıştır. Bugün şehirde Osmanlı döneminden mevcut yapıların çoğu 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başına tarihlenen ve çoğu sivil mimari olan örneklerdir. Eserlerin birçoğunu bu dönemde Adana'da valilik yapmış olan paşalar yaptırmıştır. Tanzimat döneminin önemli şairlerinden kabul edilen Ziya Paşa, 1879- 1880 yılları arasında Adana valiliği yapmıştır. Bugün Adana'nın simgelerinden birisi olarak kabul edilen ve Büyük Saat olarak bilinen saat kulesinin yapımına 1880 yılında başlanmıştır. Saat kulesi Ali Münif Yeğenağa Caddesi'nde, Ulu Cami ve Yağ Camisi'ne yakın mesafede bulunmaktadır (Acun, 1994, s.7). Ziya Paşa yapım faaliyetlerinin yanı sıra, önemli onarımlar yaptırmış, aynı zamanda şehrin kültürel faaliyetlerine de önem vermiştir. Adana ve Misis köprülerini tamir ettiren Paşa, yanı sıra, memurların kendilerini geliştirmeleri için Fransızca olmak üzere çeşitli kurslar açmıştır. İstanbul'dan tiyatro oyunları getirtmiştir. Aynı zamanda oyun ve kurslara katılımı zorunlu kılmıştır (Anonim, 1967, s. 4; Uçman, 2000, s. 400; Özmen ve Özerol, 2000). Yapımına Ziya Paşa zamanında başlanan Saat Kulesi, 1881- 1883 yılları arasında Adana valiliği yapan Abidin Paşa döneminde tamamlanmıştır. Abidin Paşa, bugün kendi adıyla bilinen caddeyi de açtırmıştır. Askeri Rüştiye Mektebi yapılmak üzere kurulan fakat Mekteb-i İdadi olarak açılan okul yine Abidin Paşa zamanında yaptırılmıştır. Taşköprü'nün güneyinde yer alan yapı, 1934 yılından 1998 depremine kadar Kız Lisesi olarak kullanılmış, depremden sonra onarılarak günümüzde Adana Valiliği Kültür Sanat Merkezi olarak kullanılmaktadır (Anonim, 1967, s. Çam, 2010, ss. 209-214). 1898-1908 tarihleri arasında Adana'da valilik görevinde bulunan, şehircilik ve imar faaliyetlerine önem veren Süleyman Bahri Paşa, 1901 yılında, Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkışının 25. yıldönümü dolayısıyla Kuruköprü'de bir meydan çeşmesi yaptırmıştır. Kendi adıyla tanınan ve daha sonra yıktırılan çeşme, bugün Atatürk Caddesi üzerindeki Atatürk

[80] Seyyah C. Texier bu izlenimlerini, Anadolu'yu gezen bir başka seyyah, V. Langlois (1854, ss. 54-55)'ten aktarmıştır.

parkının yanında aslına uygun olarak yeniden inşa edilmiştir (Özmen ve Özerol, 2000, s. 163; Çam, 2010, ss.237- 240)). Süleyman Bahri Paşa, çeşmenin yanı sıra, günümüzde Seyhan Kaymakamlık binası olarak kullanılan Adana Hükümet Konağını ve yine günümüzde İmam Hatip Ortaokulu olarak kullanılan, Sanayi Mektebi'ni de yaptırmıştır. Sanayi Mektebi'nin inşa tarihi kesin olmamakla birlikte, 1900 yılından önce yaptırıldığı düşünülmektedir. 1900 yılında inşa edildiği kabul edilen Hükümet Konağı, Tanzimat dönemini temsil eden tipik örneklerdendir (Anonim, 1967, s. 5; Ramazanoğlu, 2006, s.183). Adana'da 1909-1910 yılları arsında valilik yapan Cemal Paşa, 1909 yılındaki Ermeni ayaklanmasından sonra Ermeni Eytam Okulu'nu yaptırmıştır. Ziyapaşa Mahallesinde bulunanbina yüksek çatısıyla ve çatı pencereleriyle, orta ve kuzey Avrupa yapılarını çağrıştırır. Günümüzde Adana Fen Lisesi olarak kullanılmaktadır (Ramazanoğlu, 2006, s. 186). Tanzimat döneminde valilerin inşa ettirdiği yapıların dışında, mimari özellikleri bakımından ilgi çekici olan başka yapılar da vardır. Tepebağ Mahallesi'nde bulunan ve 1998 Adana depremine kadar Tepebağ Lisesi olarak kullanılan fakat günümüzde harap durumda olan yapı önemli örneklerdendir. Adana'da yatılı olarak açılan ve 1891 yılında ruhsatı alınan Amerikan İnas Mektebi/Amerikan Kız Koleji, cephe özellikleri bakımından, İtalyan veya Fransız bir mimar tarafından tasarlandığını düşündürmektedir (Ramazanoğlu, 2006, s.182). Geç Osmanlı döneminde inşa edilen Adana Garı ise son örneğimizi oluşturur. Anadolu-Bağdat Demiryolu hattının üzerinde, 1917'de inşa edilmiştir. Bu dönemde inşa edilen diğer demiryolu istasyonu binalarının genel karakterini taşımakla birlikte yapı, I.Ulusal Mimarlık Akımı'nın kimi etkilerini de taşımaktadır (Çam, 2010, ss. 268- 272).

Adana, 21 Aralık 1918 tarihinden 20 Ekim 1921 yılına kadar Milli Mücadele dönemi yaşamıştır. Bu dönemde şehir Fransızlar tarafından işgal edilmiştir. Fransa'nın bölgeye ve Suriye'ye ilgisi daha Orta Çağ'da, Haçlı Seferleri sırasında başlamış, 1630'lara gelindiğinde Fransızlar, Ermeniler'i Katolikleştirme propagandası başlatıp, siyasi ve ticari çıkarları için kullanmaya çalışmışlardır. Kapitülasyonlar adı verilen ticari imtiyazlarla birlikte Fransa, 1740 yılında Osmanlı Devleti'ndeki Katolikleri himaye hakkını resmen kazanır ve bölgeye ilgisi giderek artar. Diğer taraftan 1914 yılında Osmanlı Devleti'ne 3,5 milyar Frank borç veren Fransa, bu alacağını güney vilayetlerinin işgali için bir neden olarak göstermiştir. Ayrıca Fransa Hükümeti ve kamuoyu, Kilikya adını verdiği Çukurova'yı Suriye'nin bir parçası sayıyordu. Bazı Fransız yazarları, bölgedeki çeşitli madenlerle, tarım ve orman ürünlerinin zenginliğini tanıtıyor, bunların getirisi ve toplanacak vergi ile Fransa'nın dış ticari bağımlılıktan kurtulacağını yazıyorlardı. Fransa bölgeye sahip olursa, Bağdat demiryolları denetimini de ele geçirecekti. Ayrıca Gülek Boğazı, Suriye'nin savunması yönünden önem taşıyordu. Bu nedenle, Fransa bölgenin dağlık kuzey kesimindeki Adana, Maraş, Antep ve Urfa Vilayetlerini işgal

etmeyi planlamıştı (Çelik, 2000, s. 110). Öte yandan Batılılar, 20. yüzyıl başlarında, Osmanlı Devleti topraklarını, gizli antlaşmalarla paylaşma planları yapıyorlardı. Adana ve çevresi ile ilgili gizli antlaşma, 3 Ocak 1916 tarihli M. Sykes-G. Picot Sözleşmesi olup, buna göre Fransa, Suriye'nin tamamını, Musul, Kilikya ve Orta Anadolu'da Sivas'a kadarki yerleri alacaktı. Fransızlar bu gerekçeler doğrultusunda Adana'yı 21 Aralık 1918 tarihinde işgal ederler (Çelik, 2000, s. 112).

Bu dönemde, 21 Ocak 1919'da Mersin, Tarsus ve Osmaniye'de kurulan, 3300 kişilik "Adana Cephesi" ile 21 Ekim 1919'da faaliyete geçen Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin çalışmaları mücadele etmede etkili olmuştur. 20 Ekim 1921'de, T.B.M.M. Hükümeti ile Fransa arasında yapılan Ankara Antlaşması uyarınca kurulan Tahliye Komisyonu'nun kararına göre, Fransızlar, Adana ve havalisindeki yerleşim merkezlerini tahliye etmişlerdir. Türk heyetinin 1 Aralık 1921'de teslim aldığı Adana'ya, Türk ordusu 20 Aralık'ta, Yenice'ye 19 Aralık 1921, Tarsus'a 27 Aralık 1921, Mersin'e 3 Ocak 1922, Ceyhan'a 23 Aralık 1921, Osmaniye'ye 29 Aralık 1921, Toprakkale'ye 29 Aralık 1921, Fransızlar'ın 31 Aralık 1921'de tahliye ettiği Dörtyol'a 1 Ocak 1922'de girmiştir. Fakat kurtuluş bayramları, Adana'da Beş Ocak, Tarsus ve Mersin'de 3 Ocak, Osmaniye'de 8 Ocak, Dörtyol'da 9 Ocak olarak kabul edilmiştir (Çelik, 2000, s.119 Anonim, 1981, ss. 41-45).

Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte Adana yapısal bir dönüşüm içine girmiştir. 19.yüzyıl sonu 20.yüzyıl başlarında Adana'da belli bir gelişim gözlense de, şehrin asıl gelişmesi Cumhuriyet dönemiyle birlikte başlamıştır. Özellikle, 1960 sonrasında kırsal kesimin kente açılması ve ulaşım-iletişim ağının gelişmesiyle, geleneksel kültürde bir çözülme başlamıştır. Bu dönemin en önemli özelliği, kapalı coğrafyası içinde belli bir kültürel yaşayışı olan Adana'nın geleneksel yaşam biçiminden sıyrılmaya başlamasıdır. 1950-1970 yılları arasındaki sanayileşme, ticaretin hızlanması ve makineli tarıma geçiş, yüzlerce yıllık kültürel yapıyı derinden sarsmakla birlikte, beraberinde nüfusun hızla artmasını da getirmiştir (Anonim, 1981, s. 139).

20. yüzyılın başlarında 20.000- 30.000 arasında olan şehir nüfusu, 1927 sayımında 72. 652, 1935 sayımında 76.573, 1940 sayımında 88. 119, 1970 sayımında 347.454, 1985 sayımında ise 777.554'e yükselmiştir (Darkot, 1965, s. 128; Erdem ve Halaçoğlu, 1988, s. 351). Adana nüfusu 1990 sayımına göre, 1.945. 65 olup, nüfusun 1.366.060'ını şehir merkezi oluşturmaktadır (Anonim, 1991, s. 50). 2012 yılı sayımına göre, toplam nüfus 2.125.635 olup bunun 1.617.284'ü şehir merkezindedir. Son olarak, 2016 nüfus sayımına göre, 2.201.670 bin nüfusa sahiptir (adana.gov.tr/index.php). Adana bugün Türkiye'nin, nüfus bakımından en

kalabalık kentlerinden olması bir yana, sanayi ve ekonomisi ile de önde gelen şehirlerinden birisidir. Son birkaç yıl öncesine kadar Türkiye'nin dördüncü büyük şehri iken, günümüzde altıncı büyük şehir konumundadır.

Adana'nın gelişiminde ve nüfusun hızla artışında gerek zirai gerek sınaî bakımından gelişmeler rol oynamaktadır. Ayrıca açılan Toros ve Amanos tünelleri ile yeni demiryolları sayesinde, şehrin bir taraftan Suriye'ye ve Diyarbakır'a, diğer taraftan İstanbul'a bağlanmasının da Adana'nın gelişiminde önemli rol oynamıştır. Hava, kara ve deniz yollarıyla Türkiye'nin önemli ihraç merkezlerinden biri durumuna gelen Adana, bu gelişmelere paralel olarak, Türkiye'nin çeşitli yörelerinden göç eden işçi kitleleri sebebiyle, gecekondu mahalleleriyle çevrilmiştir. Bundan dolayı belediye hizmetlerinin yerine getirilmesinde büyük zorluklarla karşılaşılmasına rağmen Adana, giderek modern bir şehir hüviyeti kazanmaktadır. Bunda, geçimi ziraate dayanan halkın modern usullerle ziraat yapması sonucu daha çok ürün elde edilmesinin yanı sıra, bu ürünlerin Adana'da kurulmuş sayıları doksana ulaşan fabrikalarda işlenmesinin de büyük payı vardır. Türkiye'de üretilen pamuğun üçte biri Çukurova'da elde edilerek, bunları işleyen altmış kadar kumaş, bez ve iplik fabrikasıyla, yan ürünleri işleyen yağ ve sabun fabrikaları bulunmaktadır (Darkot, 1965, s. 129; Erdem ve Halaçoğlu,1988, s. 351).

Adana'da Cumhuriyetle birlikte değişen kültürel yapı beraberinde yeni mimari ve şehircilik anlayışlarını getirmiştir. 1923 yılında inşa edilen Tepebağ Ortaokulu ile 1924 tarihli Ticaret Lisesi Cumhuriyetle başlayan yeni dönemin ilk mimarlık örneklerindendir. 1926-1938 yılları arasında belediye başkanlığı yapan Turhan Cemal Beriker döneminde, mimari, heykel ve çevre düzenlemeleri bakımından önemli adımlar atılmıştır. Heykeltıraş Hadi Bara'nın Atatürk Anıtı ve Heykeli, Atatürk Parkı, Sebze Hali, Buzhane Binası ve İsmet İnönü Kız Enstitüsü gibi yapılar bu dönemi temsil eden önemli örneklerdir. 1940 yılında Prof. Hauser'in Adana İmar Planı'nı yeniden ve kesin olarak yapması önemli bir bayındırlık çalışması olarak kabul edilmektedir. 1935-1950 yılları arasında II. Ulusal Mimarlık Dönemi'nin estetik ve klasik anlayışlarına dayanan bir mimari anlayış vardır. Bu dönemde, Klasik Osmanlı yapılarının süsleme ögeleri kullanılmış, Alman ve İtalyan mimarilerinin de etkisinde kalınmıştır. Bu dönemi temsil eden yapılar arasında 1932 tarihli üç yapı; Adana Şehir Stadyumu, Mimar Semih Rüstem'inkendi Evi ve Sait Bey Evi, 1933 yılında inşa edilmiş olan Belediye Mezbahası/Kanara, Mimar Seyfi Arıkan'ın 1939 tarihli Adana Belediye Oteli, Mimar M. Mortaş, E. Tüzüner ve M. Doğu üçlüsünün 1946 yılında yaptıkları Adana Adalet Sarayı ve K. Söylemezoğlu, R. Erhan, O. Tolun üçlüsünün 1944 tarihli Adana Belediye Sarayı sayılabilir. 1950'lerden sonra, ekonomik ve toplumsal yaşamdaki hızlı değişme, mimariyi de etkilemiştir.

1950 yılına ait Seyhan Hidroelektrik Santrali, 1957 tarihli Yetiştirme Yurdu, Mimar Coşkun Erdal'in 1968 yılındaki Çocuk Bakım Yurdu, Tamay Sürmen'in 1977 tarihli Hacı Ömer Sabancı Kız Yurdu gibi yapılar Adana'daki yapı sanatının sayılı örneklerindendir (Anonim, 1981, ss. 153-154).

1980'li yıllar ve sonrası Adana mimarisi ve şehirciliği oldukça karışık bir görünüm arz etmektedir. Seyhan Nehri kenarında, Taşköprü paralelinde inşa edilen Sabancı Merkez Camisi'nin mimarlık tarihi açısından önemi olmasa da, konumu ve büyüklüğü açısından görülmesi gereken bir yapıdır. Temeli Aralık 1988'de atılan, 18 Aralık 1998'de kullanıma açılan yapı, Klasik Osmanlı dönemi cami tipinde tasarlanmıştır. Yapı, Yakındoğu'nun en büyük camisi ünvanına sahiptir (Özmen ve Özerol, 2000, ss. 164-165). Osmanlı döneminde mimari açıdan fakir olan kentin, adeta bu fakirliğini kapatacak şekilde inşa edilen bir diğer örnekte, bugün şehrin ikinci merkezini oluşturan Yeni Adana'da, Turgut Özal Bulvarı üzerinde, yapımı 2015 yılında tamamlanan Ramazanoğlu Camisi'dir. Kuşkusuz 2000'li yıllarda Adana mimarisini otel inşaatları temsil etmektedir. Seyhan nehri kenarının doğu yönüne inşa edilen Hilton Oteli ile başlayan furya, yine nehir kenarında, Hilton Oteli'nin kuzey tarafında, inşası kısa süre içerisinde tamamlanan Shereton oteliyle devam etmiştir. Bu iki otel dışında da kentin pek çok noktasında nitelikli, niteliksiz mantar gibi biten ve çok sayıda hala yapımı devam eden otel mevcuttur.

Sonuç olarak, Anadolu'da yazılı tarih başlangıcından itibaren Adana'yı egemenliği altına alan çok sayıda devlet olsa da, bugün şehir bu zenginliğini ortaya koyacak maddi kalıntılardan yoksundur. Şehrin coğrafi ve jeopolitik konumu böyle bir durumun ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Antik dönemlerde varlık göstermiş olan şehrin, önemli geçit noktaları üzerinde olması; doğu ülkeleriyle Batı Anadolu ve oradan da Avrupa ülkeleri arasında ulaşımı sağlaması, nehir (Seyhan, Ceyhan) ve verimli ovaları nedeniyle tarihin her döneminde sürekli istilalara uğraması ve savaşlara sahne olması Adana'nın belli bir gelişimin dışında kalmasına neden olmuştur. Bunun yanı sıra şehir, tarihin belli dönemlerinde deprem ve sel felaketleriyle tahrip olmuş, yeniden kurulmuştur. Tarihinde çok sayıda sel felaketi yaşayan şehir, belli tarihlerde meydana gelen sellerden daha fazla etkilenmiştir. Bu sellerden 1845'teki öyle büyük olmuş ki, Seyhan ve Ceyhan, hatta Berdan Irmağı, Ova'da tek bir nehir gibi birleşip akmışlardır. 1873 ve 1874 yıllarının Ocak aylarında ardı ardına iki sel felaketi yaşanmıştır. 1895'te gelen sel daha baskın olmuş birden bire kabaran iki nehir, büyük can ve mal kaybına yol açmıştır. Seyhan Nehri taşkınları aynı zamanda, bataklık alan ve sıtma sorunu oluşturmuştur. Şehir, bu sorunlardan ancak 20. yüzyılda gerçekleştirilen bataklık kurutma ve 20. yüzyıl başında

gerçekleştirilen Seyhan Nehri kenarına set oluşturma ve baraj çalışmaları sonucunda kurtulmuş ve hızlı bir gelişme sürecine girmiştir (Anonim, 1981, s. 11). Sel felaketlerinin yanı sıra Adana, 526'da ve 1259'da iki büyük depremle yerle bir olmuş ve yeniden kurulmuştur. Kaynaklar, o günlerin yerleşme alanlarından Misis, Anavarza, Adana, Karataş ve Tarsus'un baştanbaşa yıkıldığını yazmaktadırlar. 1880 sonlarında yaşanan deprem de çok etkili olmuş ve Adana halkı günlerce evlerine girememiş, kamu kuruluşları sokakta çalışmışlardır (Anonim, 1981, s. 11). Bunları İlkçağın sonlarından 19. yüzyıl sonlarına kadar şehrin önemli bir varlık gösterememesinin önemli unsurları olarak kabul etmek gerekir.

III. ADANA KENT MERKEZİNDEKİ YAPI TOPLULUKLARI

Şekil 1. Adana Merkezdeki Yapı Topluluklarının Mahallelere Göre Şehir Planındaki Dağılımı

III.1. GÜNÜMÜZE ULAŞAN YAPI TOPLULUKLARI

III.1. 1. Yağ Cami Yapı Topluluğu

Ramazanoğulları dönemine ait, cami ve medreseden oluşan küçük ölçekli bir yapı topluluğudur[81]. Ortak avluyu paylaşan yapılar, mimari açıdan biçimsel bütünlük göstermez. Bu durum, Ramazanoğlu Halil Bey döneminde, bir kiliseden camiye dönüştürülen ilk yapıdan sonra, oğlu Piri Paşa'nın camiye ilaveler yapıp medreseyi inşa ettirmesiyle açıklanabilir. Külliyenin konumlandığı bölgede zemin kotu yükselmiş olduğu için binalar, yoldan daha aşağıda kalmıştır.

III.1.1.1. Cami

III.1.1.1.1. Yeri ve Adı

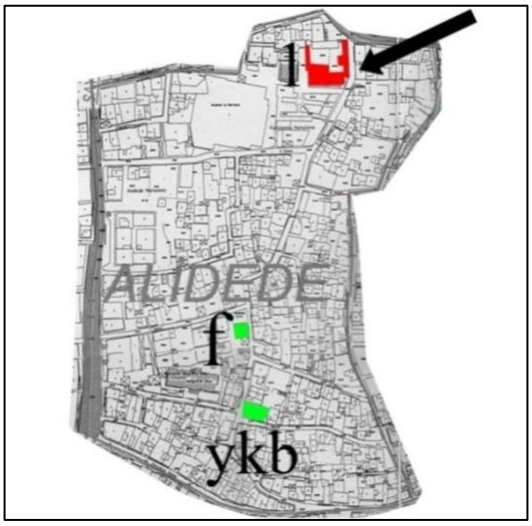

Harita2. Alidede Mahallesi

Yağ Cami, Büyük Çarşı semtinde, Alidede Mahallesi'nde, kuzey cephesi Ali Münif Yeğenağa Caddesi üzerinde, doğu cephesi 29006 sokakta, güney cephesi küçük bir dinlenme parkına bakmakta, batı cephesi ise Alidede Caddesi üzerinde, Adana İl Müftülüğüne bakmaktadır.

[81] G. Ramazanoğlu (2006, s. 148), Piri Paşa döneminde, yapı topluluğuna bir imaret eklendiğini ifade etmiştir. Ancak bu bilgiyi doğrulayan veriye rastlanmadığı gibi, külliye hakkında bilgi veren diğer kaynaklarda da bu durumla ilgili her hangi bir açıklama mevcut değildir. Evliya Çelebi (1985, s. 42), Seyahatnamesinde Adana'da iki imaret bulunduğunu yazar. Piri Paşa, Ulu Cami yakınında, Halil Bey Medresesi'nin giriş kapısı yanında, medresede kalan öğrenci ve misafirlere hizmet vermek amacıyla bir imaret kurmuştur. Daha sonra Piri Paşa, bugünkü İmam Hatip Ortaokulu'nun bulunduğu yere kendi adıyla anılan imareti (İmaret-i Cedid) yaptırmıştır. Evliya Çelebi, Adana'ya geldiği sırada hem eski aynı zamanda yeni imaret de hizmetini devam ettirmiş olabilir. Piri Paşa İmareti hakkında bkz. Ulu Cami bölümü.

Evliya Çelebi (1985, s. 41)'de, adı Eski Cami olarak geçen yapının, diğer eski kaynaklarda Cami-i Atik, Cami-i Köhne ismiyle tanındığı görülmektedir[82]. Yapı, 19. yüzyılda önünde yağ pazarı kurulması nedeniyle günümüzde Yağ Cami adını almıştır (Yüksel, 1990, s. 37; Altay, 1965, s. 24; Anonim, 1983, s. 17; Bayhan, 1998b, s. 19; Kurt ve Erdoğru, 2000, s. XXVI; Alkan, 2004, s. 205; Ramazanoğlu, 2006, s. 149; Ramazanoğlu, 2012, s. 168).

III.1.1.1.2 Tarihlendirme

III.1.1.1.2.1 Kitabe

Yapıya ait üç kitabe mevcuttur. Birincisi, caminin harime giriş kapısının batı üst tarafında yer almaktadır. İkinci kitabe, cami ve medresenin konumlandığı ortak avlunun taç kapısı üzerinde bulunmaktadır. Üçüncü kitabe ise bugün Adana Arkeoloji müzesi'ndedir.

Fotoğraf 1. Giriş kapısı kitabesi

3- Caminin en eski kitabesi harime giriş kapısı batı üst tarafında bulunan,1.37m.x0.33m. boyutlarında, mermer üzerine iki satır sülüsle yazılan Arapça kitabesidir[83].

Kitabe Metni:

١ـ جدد هذا المسجد المبارك المقر الكريم العالي المولوي الأمير والكبيري الغرسي خليل ابن رمضان أعز الله أنصاره

٢ـ وضاعف اقتداره بتاريخ مستهل شهر ذي القعدة الحرام سنة ست وتسعمائة من الهجرة النبوية

Okunuşu:

[82]Adana Evkaf Defterinde, adı Cami-i Atik olarak geçen yapının, 1525 yılında Cami-i Köhne adıyla kayıtlı olduğu görülmektedir (Kurt ve Erdoğru, 2000, s. XXVI-XXVII).

[83] N. Çam (2010, s. 108), Türk mimarisinde kitabelerin genellikle kapı, mihrap ve pencere gibi mimari ögelerin tam üstündeki yerlere konulduğunu dikkate alarak, kitabenin şimdiki yerinin onun asıl yeri olmadığını düşündürdüğünü ifade etmiştir.

1- Ceddede heze'l Mescite'l mübarek el-makarr el-kerim al-âlî el-mevlevî el-emir ve'l kebiri el-garsi Halil bin ramazan eazze'llahu ensarahu.

2- Ve dâ'afa iktidarahu bi tarihi müstehelli şehr-i zi'lkadeti'l haram senete sitte ve tis'a mie mine'l hicreti'n- nebevîyyeti.

Türkçesi:

1- Bu mübarek Mesciti Ramazan-oğlu Makarr, Kerim, Ali, Mevlevi Emir ve Kebiri, Garsi Halil (Allah yardımlarını aziz eylesin) yeniledi/yaptırdı.

2- Ve Hicret-i Nebeviyenin 906 H./1501 M. yılının Zilka'det'ül-Haram ayının hilalinde O'nun (Halil Bey'in) iktidarı iki kat arttı.

2- Caminin onarımı ve medresenin yapımı ile ilgili olan ve yapıların ortak avlusuna girişi sağlayan taç kapıdaki kitabe, 1.48x0.51m boyutlarında, mermer üzerine iki satır halinde sülüsle yazılmış ve Arapçadır.

Fotoğraf 2. Taç kapı kitabesi

Kitabe Metni:

١ـ في زمان دولت صاحب قرآن أعظم سلطان سليمان شاه خان بن سلطان سليم خان عز نصره

٢ـ أنشأ هذه المدرسة وترميم هذا الجامع من أمير الأعيان بيري بن خليل بن رمضان في سنة٩٦٠

Okunuşu:

1- Fî zemâni devleti sâhibkırân 'a'zam Sultân Süleymân Şâh Hân bin Sultân Selîm Hân azze nasrahu,

2- Enşe'e hezihi'l medresete ve termîmi haze'l câmi'i min emîri'l a'yân Pîrî bin Halîl bin Ramazân fî seneti 960.

Türkçesi:

1- Sultan Selim Han oğlu en büyük sahib-kıran, sultan Süleyman Şah Han (yardımı aziz olsun) devleti zamanında[84],

2- Ramazanoğlu Halil oğlu ayan emirlerinden Piri tarafından 960 H./1552 M. yılında bu medrese yaptırıldı ve bu cami onarıldı.

3- Üçüncü kitabe bugün yapıda mevcut değildir. 0.99x0.31m boyutlarında, mermer üzerine iki satır sülüsle Arapça olan kitabe, günümüzde Adana Arkeoloji Müzesi'ndedir. Envanter Numarası 1237'dir.

Kitabe Metni:

١ـ المتوكل على الله المنان بيري بن خليل بن رمضان غفر الله له

٢ـ ولوالديه بتاريخ غرة شهر محرم الحرام سنة اثنين وثلثين وتسعمائة

Okunuşu:

1-El-mütevekkil 'ala'llah el-Mennân Pîrî bin Halîl bin Ramazân gafara'l-lâhu lehu

2- Veli- vâlideyhi bi târîhi gurreti şehri Muharremi'l-harâm senete isneyni ve selâsîne ve tis'amie.

Türkçesi:

Ramazanoğlu Halil oğlu Piri- Allah onu, anasını ve babasını affetsin- Mennan olan Allah'a tevekkül etmiştir.
Tarih, Muherremü'l-Haram ayının başı, 1525[85].

III.1.1.1.2.2 Vakfiye

Ramazanoğulları döneminde iki çeşit vakıf kurulmuştur. Birincisi, küçük boyutlu vakıflar, ikincisi ise Ramazanoğulları vakıflarıdır. Küçük boyutlu vakıflar, 1547 yılına ait Adana Evkaf

[84] M.Yüksel (1990, s. 38), Kanuni Sultan Süleyman için kullanılan "sahib-kıran" deyiminin iki anlamı olduğunu belirtmiştir. Birinci anlamının zamanında sa'deyn denilen Zühre ile Müşteri'nin birleştiğinde dünyaya gelen, diğer anlamının ise kıranın bir sikke adı olması dolayısıyla zamanında para basılan anlamına geldiğini ifade eder.
[85] M. Yüksel (1990, s.38), 18 Ekim 1525 tarihli bu kitabenin, bir onarım dolayısıyla yazılmış olduğunu düşünmektedir.

Defteri'nin birinci bölümünü oluşturmaktadır. Bu vakıfların sayısı on dokuzdurve hepsi birMescitin ismi ile tanınır[86].

Adana'daki vakıflardan diğeri olan Ramazanoğulları Vakıfları[87] 16. yüzyılda bu aile tarafından, ilkini Halil Bey olmak üzere sırasıyla Davud oğlu Mahmud Bey, Selim Bey ve Piri Mehmet Paşa tarafından kurulmuştur[88]. Kente mimari açıdan katkı sağlayan Halil Bey ve Piri Mehmet Paşa Vakıfları olmuştur. Ramazanoğulları Vakıfları kentteki vakıf malı dükkânların % 79'unu oluşturarak, kentin ticari faaliyetlerine yön vermesi ve fiziksel yapısını etkilemesi açısından önem taşımaktadır (Oral, 1998, s. 10; Kurt, 2000, ss. 574-75).

Adana Yağ Camive Ulu Cami yapı toplulukları hakkında geniş bilgi içeren Halil Bey Oğlu Piri Mehmed Paşa vakfiyesi günümüze ulaşmıştır[89]. Vakfiye bugün Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi 646 Numaralı Müstakil Vakfiye Defterinde yer almaktadır. Piri Paşa, 945H./1539M. Zilhicce/Nisan-Mayıs'ın başlarında babası Halil Bey'in vakıflarını da bir zeyl ile kendi vakıflarına dâhil ederek birleştirmiştir. Vakfiye ve bunun zeyillerini oluşturan sekiz vakfiyeyi kapsamaktadır. Vakfiyelerin ilki 945 H./1539 M. sonuncusu ise 962H./1555 M. tarihlidir. Aslı Arapça olan vakfiyelerin, 1939 yılında mütercim Refik Şallı tarafından yapılan tercümesi 1961 numaralı Tercüme Defteri'nde bulunmaktadır. Asıl defter, Nezâret-i Sadr-ı Âli kâtiplerinden Mehmed tarafından daha önce vakıf muhasebesinde olan kaydına dayanılarak bir şerh olarak kaleme alınmıştır. Bu işlem 9 Recep 1272 H./28.3.1856 M. tarihli fermana dayanılarak yapılmıştır (Alkan, 2004, s, 10-11).

---

[86] Ramazanoğulları vakıflarıyla ilgili çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan başta Y. Kurt ve M.A Erdoğru (2000) ile M. Alkan (2004; 2014)'ın yayınları, Ramazanoğulları vakıflarıyla ilgili oldukça kapsamlı bilgi mevcuttur.

[87] Osmanlı dönemi tarih kitaplarında Adana ve Tarsus'un Memluk nüfuzundaki Ramazanoğulları'nınhâkimiyetinde iken "Haremeyn evkafına ait varidat" olduğu kayıtlıdır. Hoca Sadedin Efendi'ye göre, Osmanlılar 896 H./1490 M. yılının sonlarında Çukurova'da Memluklara ait üç kaleyi; Adana, Tarsus ve Gülek'i ele geçirmişler ve bu kalelerin Haremeyn evkafı olduğunu öğrenince, eskiden olduğu gibi bu vakfın devamını sağlamışlardır. Bu durum, 1491 yılı Nisan ayında yapılan Osmanlı-Memluk anlaşmasında çözüme kavuşturulmuştur. Dönemin Osmanlı elçisi Bursa Kadısı Şeyh Ali Çelebi, Adana ve Tarsus'un Mekke ve Medine evkafına ait yerler olmasından dolayı buralarla diğer kalelerin –Larende, Ereğli- anahtarlarını Memluk Hükümdarı Kayıtbay'a teslim etmiştir. Bölgenin bu statüsü Osmanlı hâkimiyetine kadar devam etmiştir. Sonraki yıllarda Haremeyn varidatının Ayas/Yumurtalık iskelesinden gemiler ile İskenderiye'ye nakledilerek oradan da Mekke ve Medine'ye gönderilmesi bir gelenek haline gelmiştir. Bu kayıtlardan, Memluklar döneminde Çukurova bölgesinin önemli bir kısmının gelirinin Haremeyne vakfedildiği anlaşılmaktadır. Memluklardan sonra Haremeyn hizmetlerini üstlenen Osmanlı Devleti'nin de aynı giderleri yine büyük vakıflar kurarak karşılama yoluna gittiği bilinmektedir. Ancak Osmanlılar, 1491 yılı anlaşmasında resmen tanıdıkları Adana ve Tarsus'un Haremeyn varidatı olduğu hükmünü, söz konusu bölge kendi hâkimiyetlerine geçtikten sonra sürdürmemişlerdir (Alkan, 2004, ss. 20-21).

[88] M. Alkan (2004, s. 70-71), Ramazanoğlu sülalesinin 1514 yılında Mahmud Bey'in yerine geçen amcasının oğlu Selim Bey'in vakfiyesinin, Ramazanoğlu ailesinin vakıflarına dâhil edilmediğini belirtir.

[89] Mütercim Refik Şallı tarafından 1939 yılındaTürkçe'ye çevrilen Ramazanoğulları vakıfları, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yayınlanmıştır. Bu konuda Bkz. Bayhan (1998a).

M. Alkan (2004, s. 11), bu vakfiyenin dışında Piri Paşa'ya ait 969H./1561-62M. tarihli bir vakfiyenin varlığından, 1201H./1787M. tarihli bir pusula ile haberdar olduğunu bildirse de, yaptığı araştırmalar sonucunda bu vakfiyeye ulaşamadığını ifade etmiştir[90].

Halil Bey'in Vakıfları, Ulu Camii/Cami-i Cedid, Ulu Camii Medresesi/Medrese-i Atik, Küçük Mescit, Harem Dairesi/Vakıf Sarayı, Selamlık Dairesi/Tuz Hanı yapılarından oluşmaktadır. Piri Paşa Vakıfları ise, Yağ Camii/Cami-i Atik, Yağ Camii Medresesi/ Medrese-i Cedide, İmarethane, Misafirhane, Darü'l Hadis, Darü'ş-şifa, Kütüphane, Yayla Camii ve İmareti, Ramazanoğulları Çarşısı/Sekiz Kapılı Çarşı, Çarşı Hamamı/ Yeni Hamam ve Gön Hanı/Vakıf Çarşısı yapılarından oluşmaktadır (Kurt, Erdoğru, 2000, s, XIX – XXXV). Vakfiyenin tamamı incelendiğinde 2 cami, 2 medrese, 1 imaret, 5 hamam, 292 dükkân, 3 menzil/konak, 1 susam yağhanesi, 9 su dolabı, 1 çeşme, 31 arsa, 4 han, 13 bahçe, 9 ev, 4 peyke, 1 bağ, 1 ekmek fırını ve 300 sofadan oluşan 351 kalem vakıf mülk kaydı bulunmaktadır (Bayhan, 1998b, ss. 11-12).

III.1.1.1.2.3 Yapım Tarihi Ve Banisi

Yapı Ermeni Saint Jacques Kilisesi'ne[91] ekler yapılarak Ramazanoğulları döneminde, caminin giriş kapısı batı üst tarafında yer alan kitabesine[92] göre, 906 H./1501M.[93] yılında Halil Bey

---

[90] M. Alkan, 2004 yılında tamamladığı doktora tez çalışmasında Adana'da 400 yıla yayılan, Ramazanoğulları ve Osmanlı dönemlerine ait vakfiyeleri tespit edip incelemiştir. Bu çerçevede Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Milli Kütüphane Yazmalar Bölümü- Adana Şer'iye Sicilleri taranarak; Cumhuriyet dönemi öncesinde, Adana Sancağı sınırları dâhilinde 716 vakıf kurulmuş olduğunu tespit etmiştir. Kayıtlara yansıyan en eski vakıf Ramazanoğlu Halil Bey Vakfıdır. Halil Bey'den önce, yani 1353 yılından 1500'lü yıllara kadar, hüküm sürmüş Ramazanoğlu beylerinin vakıf kurmadıkları görülür. Dikkat çeken bu durumun şimdilik açıklaması yapılamamaktadır (Alkan, 2004, ss. 10-11,20-24).

[91] 19. yüzyıl sonlarında Adana'ya gelen Seyyah Karçınzade Süleyman Şükrü Bey, Seyahat-i Kübra adlı eserinde, yapının puthanelikten/tapınaktan kiliseye daha sonra ise camiye dönüştürüldüğünü kaydetmiştir (Mert, 2000, s. 312). Seyyahın bilgileri göz önüne alındığında yapının inşa tarihinin Roma dönemine kadar götürülebileceği fikrini ortaya koyar. Öte yandan N. Çam (2010, s. 1079, caminin kiliseden dönüştürülen apsis bölümündeki, Türk- İslam etkisiyle yapılmış mukarnaslı nişlerin yapının orijinal dönemine ait olduğunu, bu nedenle kilisenin geç devir bir Hiristiyan yapısı olması gerektiğini kabul eder.

[92] Anonim (1983, s. 17)'de, söz konusu kitabenin caminin hemen bitişiğindeki medresenin kapısı üzerinde yer aldığı belirtilmiş ve yapının Halil Bey tarafından 1501 yılında kiliseden camiye dönüştürüldüğü yazılıdır. Bu bilginin aynı şekilde, araştırmacılardan F. Bayhan (1998b, s. 19), ile Y. Kurt ve M.A. Erdoğru (2000, s. XXVI)'da da kitabenin medrese kapısı üzerinde yer aldığı bilgisinin olması ilginçtir.

[93] G. Ramazanoğlu (2006, ss. 149,150), caminin 1501 yılından daha erken tarihte inşa edilmiş olması gerektiğini ifade etmiştir. Anılan tarihin araştırmacı Hadi Altay tarafından belgesiz olarak öne sürüldüğünü ve sonraki çalışmalarda kaynak olarak gösterilerek aynı bilginin tekrarlandığını yazmıştır. Yazara göre, caminin yapım tarihi konusunda bir kaynak bulunmadığı gibi, 1501 tarihini, şehirdeki bir kilisenin camiye dönüştürülmesi için çok geç olduğunu kabul eder. Araştırmacı savını şöyle desteklemektedir; Türklerde bir şehir savaşla alınırsa, fetihten sonra en büyük kilisenin camiye dönüştürüldüğünü ve hemen namaz kılındığı bilinmektedir. Adana'nın fethinden hemen sonra bu ilkenin uygulanmış olması gerekir. Ayrıca, yeni bir cami inşa ettirebilecek kudretteki Piri Paşa'nın, bağımsız bir cami kurmak yerine, eski kiliseyi genişletecek şekilde bitişen bir cami yaptırması, fetihle camiye dönüştürülen ilk kilisenin buradaki yapı olduğunu düşündürmektedir. G. Ramazanoğlu bu savlarını öne sürerken yapının kitabesinden bahsetmemiştir. G. Ramazanoğlu'nun bu savlarına karşılık, birçokaraştırmacının yapının kiliseden camiye dönüştürülme tarihini 1501 Halil Bey dönemi, camiye ilaveler yaptırıp tamamlatan kişinin ise oğlu Piri Paşa olduğu konusunda hemfikir oldukları görülür (Anonim,1972, s. 13; Özmen, 2000, s. 222; Özüdoğru, 2002, s. 144). M. Alkan (2004, s, 205), bu soruna daha farklı yaklaşmaktadır. Bilindiği üzere Adana'da günümüze ulaşan en eski Türk eseri kitabesine göre, 812 H./1409 M. tarihli, Ulu Camiyakınındaki Ağca Bey Mesciti'dir (Yüksel, 1990, s. 18). Halil Bey Ulu Cami'den önce, bugün Ulu Cami Medresesi avlusunda yer alanKüçük Mesciti 989 H./1492 M. yılında

tarafından camiye dönüştürülmüştür[94]. Daha sonra oğlu Piri Paşa, avluya giriş taç kapısı üzerinde yer alan kitabesinden anlaşılacağı üzere, 960H./1552M.yılında, camiye ilaveler yapmış ve bir medrese inşa ettirerek yapı topluluğuna dönüştürmüştür (Yüksel, 1990, s. 37; Altay, 1965, s. 24; Özlem,2000, s. 222; Alkan, 2004, s. 205, 213). Bazı araştırmacılar, bugün Adana Bölge Müzesi'nde bulunan kitabedeki 932 H./1525 M. yılını, caminin minaresinin inşa tarihi olarak kabul etmektedirler (Özüdoğru, 2002, s. 144; Ramazanoğlu, 2006, s. 151). F. Bayhan (1998b, s. 19), minarenin kilisenin camiye çevrilişinden yirmi dört yıl sonra, yani diğer araştırmacıların ileri sürdüğü 1525 yılına ait olduğunu kabul eder. Kurt ve Erdoğru (2000, s. XXVI) ise, minarenin tarihine yorum yapmaksızın, 1525 Piri Paşa dönemi olarak vermişlerdir. Söz konusu minare günümüzde mevcut olmayıp, bugünkü minare 1941 yılında yapılmıştır (Çam, 2010, s. 107)[95].

Kuşkusuz Ramazanoğulları şehri fethettiklerinde, buradaki kiliseyi fiilen camiye dönüştürmüş olmalılar. Bu bağlamda, biz de M. Alkan'ın da belirttiği gibi, caminin yapım yılını veren kitabeye dayanarak, eserin 1501 tarihli olduğunu düşünmekteyiz.

III.1.1.1.3 Yapının Geçirdiği Onarımlar Ve Bugünkü Durumu

Cami çeşitli dönemlerde birçok kez onarılmıştır. Tarihi bilinen ilk onarım, avluya girişi sağlayan taç kapı üzerindeki medresenin yapım, caminin onarım tarihini veren kitabeden anlaşılmaktadır. Bu kitabeye göre Ramazanoğlu Piri Paşa camiyi 1552 yılında tamir ettirmiştir[96]. N. Çam (2010, s. 109), bu tarihteki onarımın büyük kapsamlı olduğunu ve son cemaat yerinin eklendiğini kabul eder.

(Yüksel,1990, s. 18) inşa ettirmiştir. Ulu Cami inşaatına ancak 16. yüzyıl başında başlandığına göre; M. Alkan,1353 yılında kurulan Ramazanoğulları'nın toplu ibadeti olan Cuma namazının nerede kılınmış olduğuna dair soruya kesin bir cevap verilemediğini ifade etmiştir. Ancak genel kanılara göre, şehrin kilisesi fetihle birlikte camiye çevrilmiş, fiilen cami hizmetini yerine getiren kilise, 1501 yılında ise fiziken camiye dönüştürülmüş olmalıdır. N. Çam (2010, s. 109) ise caminin yapım tarihi konusunda farklı görüşler ileri sürmektedir. Şöyle ki; yapının kesin inşa tarihini verecek herhangi bir süsleme veya teknik bilgiye sahip olunamadığını, bu nedenle Türklerin Çukurova'yı fethettikleri 1360 yılını dikkate alarak, caminin ilk yapılış tarihinin 14. yüzyılın ikinci yarısı olarak kabul etmektedir.

[94] N. Çam (2010, s. 105), yapıyı kiliseden camiye ilk kimin çevirdiğinin bilinmediğini; Ramazanoğlu Halil Bey'in camiyi esaslı şekilde yenilediğini, oğlu Piri Paşa'nın da taçkapıyı, son cemaat yerini ve avlunun üç tarafında yer alan medreseyi yaptırdığını kabul eder.

[95] G. Ramazanoğlu (2012, s. 169), minarenin 1950'li yıllarda yenilenmiş olduğunu yazmıştır.

[96] N. Çam (2010, s. 109), caminin 1552 yılından önce de Halil Bey tarafından onartılmış olduğunu, caminin yapım tarihini veren1501 tarihli kitabeye dayandırarak kabul etmektedir. Yazar, savını söz konusu kitabemin hem asıl yerinde olmayışından hem de kitabede geçen "ceddede/yeniledi" ifadesine dayandırmaktadır. Ancak bu tarihte Halil Bey'in caminin nerelerini, ne ölçüde onarttığının bilinmediğini yazmıştır.

Kitabesi bugün Adana Arkeoloji Müzesi'nde bulunan minareye ait 1525 tarihli minare günümüzde mevcut olmayıp yerine 1941 yılında yenisi yapılmıştır. Dolayısıyla caminin söz konusu tarihte de onarım geçirdiğini kabul etmek gerekir[97].

1998 tarihli Adana ve çevresinde meydana gelen deprem sonucunda, diğer eserler gibi Yağ Camisi de zarar görmüştür. Yapıyla ilgili son onarımlar, depremden sonra yapılmıştır. Bu son onarımlar geniş çaplı olup, iç ve dış sıva raspası yapılmış, sıvalar yenilenmiş, bozuk doğramalar elden geçirilmiş, klasik kiremit örtü yenilenmiş ve boya badana işleri yapılmıştır (Adana Koruma Kurulu Arşivi).Cami günümüzde bakımlı ve ibadete açıktır.

III.1.1.1.4 Plan

Yapı dıştan, kuzey- güney yönünde düzgün olmayan kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Kuzeyde yaklaşık L planlı medrese ve güneyine bitişik doğu- batı yönünde dikdörtgen planlı camii ile caminin güneydoğusuna kaynaşan kilise yer alır. Bu bölümde güneyde bulunan cami ve bitişiğindeki kilisenin planı tanıtılacaktır.

Yapının kuzeydoğu köşesinde yer alan dışa taşkın taç kapıdan yaklaşık L planlı avluya girilir. Avlunun güneybatı bölümünde dört serbest payeye doğu- batı yönünde atılan kemerle biçimlenmiş bir son cemaat yeri bulunur. Son cemaat yerinin doğu ve batısında eksende birer pencere vardır. Güneyde yaklaşık eksende ve simetriğinde ibadet mekânına açılan üçlü giriş ve batısında bir pencere yer alır.

İbadet mekânı kuzey- güney yönünde dizilen ikişerden sekiz payeye atılan kemerlerle mihraba dikey, orta sahın daha geniş olan beş sahına ayrılmıştır. Sütunlar birbirine sivri kemerlerle bağlanmıştır. İbadet mekânının güneydoğusunda dikdörtgen planlı, tek mekânlı ve yarım daire biçimli apsisle sonlanan ve üzeri yarım daire tonozla örtülü bir kilise yer alır.

Caminin güney duvarı ekseninde yarım daire nişli mihrap ile batısında yedi basamaklı minber bulunur. İbadet mekânı batı duvarında yaklaşık eksende ve kuzey köşede birer, güney duvarda eksene simetrik ikişerden dört pencere görülür. Kilisenin güney duvarında eksende ve batı köşede birer doğuda eksende bir pencere bulunur. Ayrıca apsisin kuzey ve güneyinde birer

[97] N. Çam (2010, s. 109), minarenin yenilendiği sırada caminin de esaslı bir onarımdan geçirilmiş olduğunu; bu tamirler sonunda mihrabın eski şeklini tamamen yitirdiğini ve minberin kalın bir yağlıboya tabakası altında bırakıldığını ifade etmiştir.

dikdörtgen niş vardır. Avlunun güneybatı köşesinde, güneydeki mekânların ve apsisin batısına bitişik kare kaideli minare yer alır.

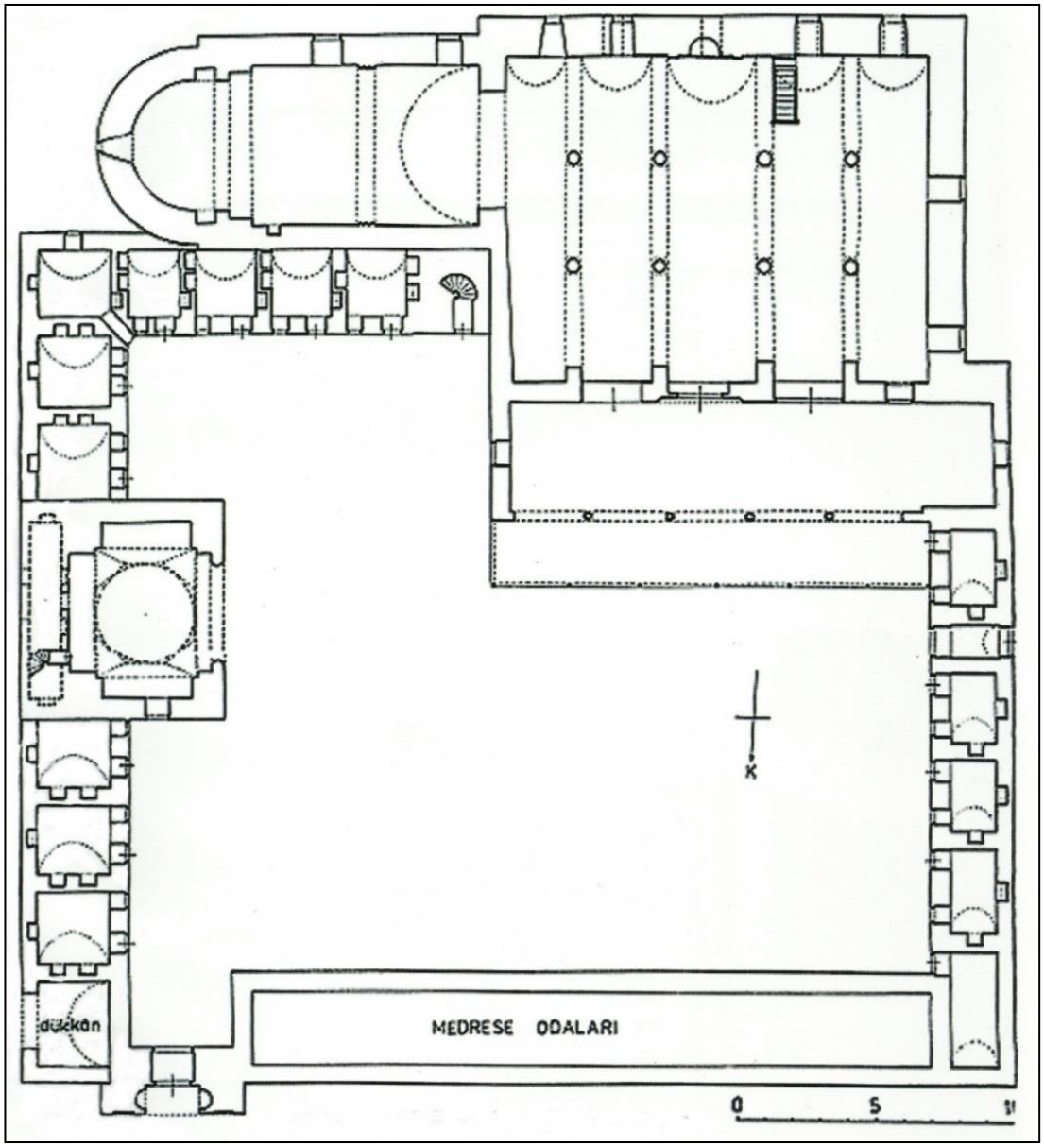

Şekil 2. Plan, cami ve medrese (Çam, 2010, s. 111)

Fotoğraf 3. 1900 yılına ait Yağ Camive meydanını gösteren bir fotoğraf (Baltacı ve Uygur, 2009, s.17)

III.1.1.1.5 Dış Tanıtım

Kiliseden camiye dönüştürülen yapı, bitişiğindeki medrese ile ortak avlu içerisinde yer alır. Yapı topluluğunda mimari açıdan birimler arasında biçimsel bütünlük sağlanmamıştır. Yapılar, mimari kompozisyon ve yapım tekniği açısından farklılıklar taşır. Avluya kuzeydoğu köşede bulunan taç kapıdan girilir. Girişin hemen yanında başlayan, doğu tarafta medrese odaları/hücreler ve medrese dershanesi yer alır. Avlunun güneyinde cami inşa edilmiştir. Ayrıca avlunun batı tarafında medreseye bağlı odalar/hücreler sıralanmıştır. Avlunun kuzeybatı tarafından aşağıya inen merdivenlerden enlemesine ince uzun mahzen gibi bir bölüme ulaşılır[98].

Avlunun güneyine inşa edilen caminin doğu cephesi kiliseden kalma, beşik tonoz örtülü, yarım daire biçimli büyük bir apsisten ibarettir. Apsisin ekseninde çift çerçeve içinde yuvarlak kemerli küçük bir pencere yer alır.

[98] Kilisenin orijinal dönemine ait olduğunu düşündüğümüz bu kısım, bugün abdest yeri olarak kullanılmaktadır. Mekâna dikey konumda boylu boyunca tam ortadaki sıranın iki tarafına musluklar eklenmiştir.

Fotoğraf 4. Harimin kuzey cephesi ve son cemaat yeri (M. Can Kızgındemir)

Fotoğraf 5. Yer altındaki mahzen (abdest yeri)

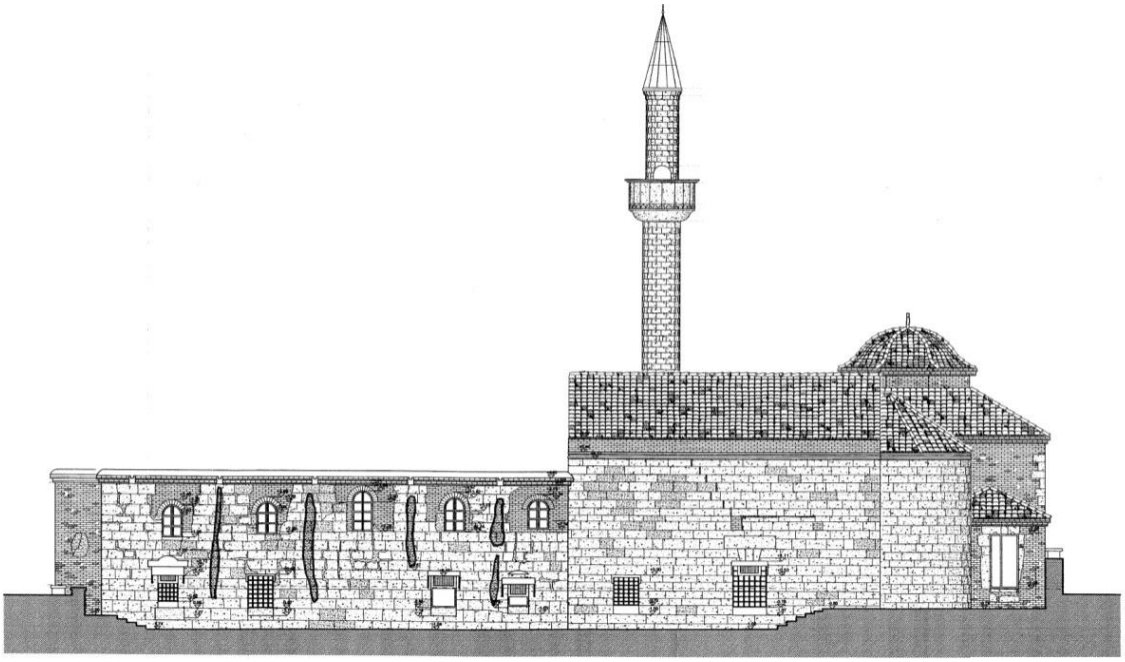

Şekil 3. Güney cephe görünüş (Adana Vakıflar Bölge Müdürlüğ Arşivi)

Güney cephe iki bölümden oluşmaktadır. Daha yüksek ve alt seviyeden başlayan biri küçük diğeri daha büyük dikdörtgen iki penceresi olan doğu kısmı, kilise cephesini oluşturur. Kiliseye sonradan eklenen harimin batı bölümü daha hareketli tasarlanmıştır. Burada doğu ve batı köşelerde, alt seviyeden başlayan, dikdörtgen birer pencere yer alır. Üst kısımda ise eksendeki daha ince uzun olan sivri kemerli, dikdörtgen beş pencere bulunur. Cephenin saçak kısmı çift sıra zikzak ile süslenmiş olup, saçakta aslan başlı beş adet çörten mevcuttur.

Fotoğraf 6. Güney cephe(M.Can Kızgındemir)

Fotoğraf 7. Batı cephe

Sade inşa edilen batı cephede, yapıyı aydınlatan dikdörtgen iki pencere bulunur. Bu bölümde de cephe saçağı çift sıra zikzak ile süslenmiştir. Cami cephesinin bitiminde, dershane odalarının başladığı kısımda açılan basit bir kapıdan, birkaç basamak merdiven ile yapı topluluğunun avlusuna girilir.

Kuzey cephe taç kapıya kadar avlu duvarı olarak sade bir şekilde örülmüştür. Kuzeydoğu köşede avluya girişi sağlayan taç kapı yer alır. Yapının sade ve yalın görünümü ile tezat teşkil eden, dikdörtgen formlu külliye taç kapısı oldukça yüksek ve anıtsal yapılmıştır. Aynı şekilde taç kapının yüksek ölçülerine tezat oluşturan basık kemerli giriş kapısı, alçak bir görünüme sahiptir. Kapı kemeri siyah-beyaz alternatif taş dizilerinden meydana gelmiştir. Kapı kemerinin üzerinde uçları palmet motifleriyle taçlanan bir kartuş içinde yapının kitabesi bulunur. Girişin iki yanında kum saati biçiminde sütunceler vardır. Bu silmelerle profillendirilmiş portalin tepeliği, Adana Ulu Camii batı taç kapısında olduğu gibi dendanlarla taçlanmıştır. Yapıyla aynı benzerlik, mukarnaslı kavsarada simetrik olarak aralara yerleştirilen sarkıtlarda da görülür. Kavsaranın iki yanındaki üçgen boşluklarda birer kabara yer alır. Taç kapının iki tarafında mukarnaslı mihrap nişleri mevcuttur.

Harimin kuzey cephesi, son cemaat yeri ve giriş kapısı olarak düzenlenmiştir. Yerden bir basamak yüksek tutulan son cemaat yeri, kare kaideli, dört sütuna oturan beş sivri kemerin taşıdığı, düz damlıdır. Cephenin, ekseninde giriş kapısı ve kapının iki yanında sivri kemerli büyük açıklıklar vardır. Ancak bunlar bugün doğrama takılarak camekân tarzı pencereye

çevrilmiştir. Son cemaat yerinin camekânlı bölümünün batı yönünde ve batı duvarında da dikdörtgen birer pencere vardır. Cephe saçağında dört adet çörten bulunur.

Fotoğraf 8. Son cemaat yeri ve giriş kapısı

Giriş kapısı, mukarnaslı kemerle çevrelenmiştir. Kapı kemeri aynası üzerinde bitkisel motiflerden oluşturulmuş bir pano yer alır. Kapının sağ üst tarafında, mermer üzerineiki satırlık bir kitabe yer alır. Minare, kuzeydoğu köşede, yani apsisin ve sonradan eklenen bölümün başladığı yerdedir. Silindirik forma sahip olan minarenin uzun prizmal kaidesi, beden duvarı hizası yüksekliğindedir.

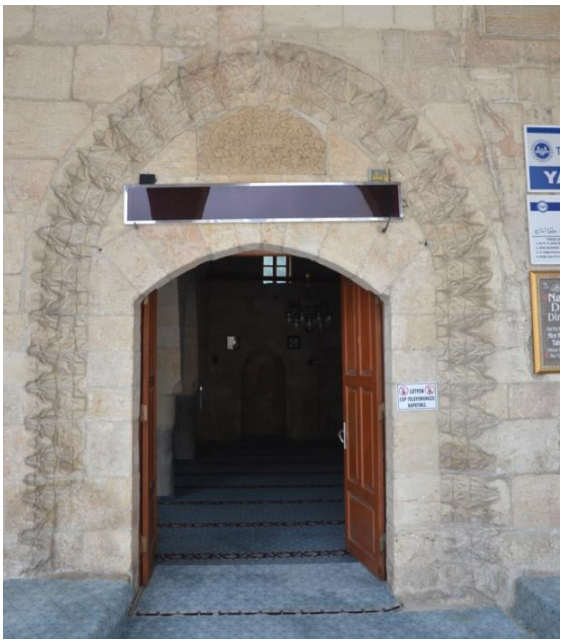

Fotoğraf 9. Harime giriş kapısı

III.1.1.1.6 İç Tanıtım

Camiye giriş, kuzey cephede yer alan kapıdan sağlanır. Doğu- batı doğrultusunda konumlanan harim, iki kısımdan oluşur. Doğu yönde yapının orijinal döneminden kalma yarım silindir biçimli kilise kısmı, batı tarafta ise buna eklenen enine dikdörtgen, mihraba paralel, ikişerden sekiz payeye atılan sivri kemerlerle mihraba dikey, orta sahın daha geniş olan beş sahınlı mekân karşımıza çıkar[99]. Kilise bölümü sonradan eklenen ibadet mekânından bir basamak daha aşağıdadır.

Harim kısmını oluşturan sivri kemerlerin geçiş açıklıklarına tezat olarak sütunlar oldukça kısa; yaklaşık birer metre boyundadır. Bu açıklıklar göz önüne alınarak sütun boylarının daha uzun olması gerektiği düşünülebilir. Belki de bu sütunların bir kısmı zemin dolduğu için altta kalmıştır.

Fotoğraf 10. Harimin içinden görünüm

[99]N. Çam (2010, s. 106), kilise olarak tanımladığımız kısmı, apsis ve koro bölümü olarak kabul eder.

Fotoğraf 11. Harimin kilise bölümü

Fotoğraf 12. Mihrap

Fotoğraf 13. Minber

Güney duvarda yer alan mihrap nişi hafif sivri kemerli olup dikdörtgen çerçeve içine alınmıştır. Bunun orijinal olmadığı yapıya sonradan eklendiği düşüncesi hâkimdir. Yedi basamaklı minberin köşk kısmısütun başlıkları yüzeysel mukarnaslı olan içten dilimli kubbe, üstten ise külahla örtülüdür. Minber kapısının üstü bir sıra iri palmet motiflidir ve lotus ve palmetlerden oluşan bir taçla sonlanmıştır. Ayrıca kapının üzerinde bulunan ve kartuş içine alınan kitabe bölümü boş bırakılmıştır. Mihraba tezat teşkil eden minber, süslemeleri bakımından yapının en dikkat çekici mimari ögeleri arasındadır.

Harimin içi oldukça sadedir. Duvarlarda hareketliliği sağlayan eski yapıdan kalan apsis bölümünün kuzey ve güney duvarlarına mukarnaslı küçük nişler açılmıştır[100].

III.1.1.1.7 Malzeme- Teknik

Caminin genelinde malzeme olarak kesme taş ve tuğla kullanılmıştır. Harim içindeki sütunlar ile son cemaat yeri sütunları ise devşirme malzemedir. Yapıda kilise ve taç kapı ön yüzü düzgün kesme taş, sonradan eklenen harimin güney duvarı düzensiz kesme taş, batı cephe yer yer düzgün yer yer düzensiz kesme taş, kuzey cephede düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır. Son cemaat yeri doğu ve batı duvarları, avlu taç kapısı arka yüzü kapı hariç ve sonradan eklenen harimin üst cephe pencere kemerleri tuğla ile örülmüştür. Apsis beşik tonoz ile Piri Paşa'nın eklettiği harimin ahşap örtü sistemi kiremitle kaplıdır. Mihrap ve minber taş malzemeyle yapılmıştır.

III.1.1.1.8 Süsleme

Yağ Cami süslemeleri bakımından genelde sade bir yapıdır. Ancak kuzeydoğu köşede yer alan cami ve medresenin konumlandığı avlunun taç kapısı, harime giriş kapısında ve minberde nitelikli süslemeler kullanılmıştır. Bu süslemeler yanı sıra harimin kilise bölümü kuzey ve güney duvarlarına birer mukarnaslı küçük nişler açılmıştır.

Yapının dikdörtgen biçimli yapı topluluğu taç kapısı oldukça yüksek ve anıtsal yapılmıştır. Taç kapının yüksek ölçülerinin aksine basık kemerli giriş kapısı, alçak bir görünüme sahiptir. Kapı kemeri siyah-beyaz alternatif taş dizilerinden meydana gelmiştir. Kemerin iç yüzeyi basit

[100] N. Çam (2010, s. 107), mukarnaslı nişlerin kilisenin orijinal dönemine ait olduklarını ve Türk sanatının etkisiyle yapılmış olduklarını kabul eder.

geometrik motifle süslenmiştir. Kapı kemerinin üzerinde bulunan yapının kitabesi, uçları palmet motifleriyle taçlanan bir kartuş içine alınmıştır. Girişin iki yanında kum saati biçiminde sütunceler vardır. Bu silmelerle profillendirilmiş portalin tepeliği, dendanlarla taçlanmıştır. Mukarnaslı kavsarada simetrik olarak aralara yerleştirilen sarkıtlar vardır. Kavsaranın iki yanındaki üçgen boşluklarda birer kabara yer alır. Taç kapının iki tarafında mukarnaslı mihrap nişleri mevcuttur.

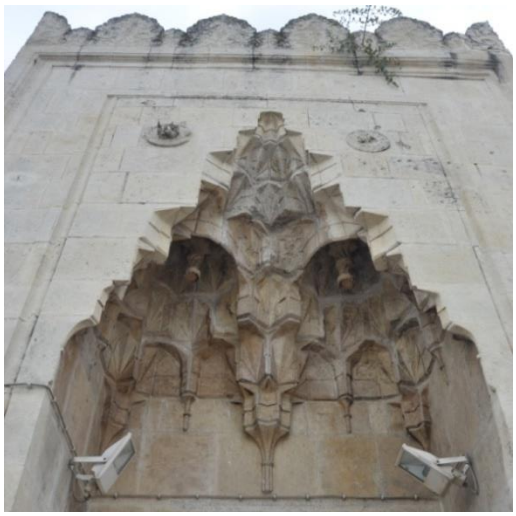

Fotoğraf 14. Taçkapı süslemeleri

Fotoğraf 15. Giriş kapısı aynalığındaki pano

Harime giriş kapısı mukarnaslı kemerle çevrelenmiştir. Kapı kemeri aynası üzerinde bitkisel motiflerden oluşturulmuş bir pano yer alır.

Oldukça sade mihrap nişi hafif sivri kemerli olup dikdörtgen çerçeve içine alınmıştır ve köşelerinde sütunceler vardır. Harimde süslemeleri bakımından en dikkat çekici birim minberdir. Minberin nitelikli işçiliği mihrap nişiyle tezatlık teşkil eder ve şimdiki mihrap yerine orijinalde daha nitelikli bir mihrabın olması gerektiğini düşündürmektedir. Son derece süslü olan minber, mukarnas başlıklı sütunlara oturan köşk kısmı iri palmet motifleriyle ve sivri külahla taçlanmıştır. Merdivenlerin altında kalan üçgen formlu boşluk geometrik desenlerle ve merdiven korkuluğu bitkisel motiflerle işlenen kabartmayla süslenmiştir. Köşk bölümündeki korkuluk şebeke biçimindedir ve altındaki kemer bursa kemeri tipindedir.

Fotoğraf 16. Kilisenin kuzey duvarında niş

Fotoğraf 17. Kilisenin güney duvarında niş

Fotoğraf 18. Merdiven korkuluğu süslemeleri

Fotoğraf 19. Köşk kubbesi ve süslemeleri

III.1. 1. 2 Medrese

III.1.1.2.1 Yeri ve Adı

Yağ Medresesi, Büyük Çarşı semtinde, Alidede Mahallesi'nde, kuzey cephesi Ali Münif Yeğenağa Caddesi üzerinde, doğu cephesi 29006 sokakta, güney cephesi Yağ Camisi apsis kısmına bitişik, batı cephesi ise Alidede Caddesi üzerinde, Adana İl Müftülüğü'ne bakmaktadır.

Evkaf kayıtlarında adı Medrese-i Cedid/Yeni Medrese olarak geçen yapı, vaktiyle önünde yağ pazarı kurulması nedeniyle günümüzde bitişiğindeki cami ile birlikte Yağ Medresesi adını almıştır (Kurt ve Erdoğru, 2000, s. XXVIII; Alkan, 2004, s. 231). Y. Kurt ve M. A. Erdoğdu (2000, s. xxvııı)' da, ayrıca Piri Paşa Medresesi olarak ta adlandırılmıştır.

III.1.1.2.2 Tarihlendirme

III.1.1.2.2.1 Kitabe[101]

III.1.1.2.2.2 Vakfiye[102]

III.1.1.2.2.3 Yapım Tarihi Ve Banisi

Yapının avluya giriş taç kapısı üzerinde yer alan kitabesine göre, medrese Ramazanoğlu Piri Paşa tarafından 960H./1552M. yılında inşa ettirilmiştir[103]. Y. Kurt ve M.A. Erdoğru (2000, s, XXIX), medresenin kitabesine rağmen, yapının daha önce faaliyette olduğunu kabul ederler. Bu kanılarını, Adana Evkaf Defteri kayıtları ve Piri Paşa'nın 1547 tarihli III. Vakfiyesi'ne dayandırmaktadırlar. Kitabede yer alan tarihin belki de taç kapının yapıldığı ve böylece yapı topluluğunun tamamlandığı tarihi gösterdiğini düşünmektedirler. Bu nedenle Kurt ve Erdoğru, medresenin yapım tarihini kesin olarak 1540 ile 1547 yılları arasında düşünmemiz gerektiğini ifade etmişlerdir[104]. Araştırmacılardan M.H. Altay (1965, s. 25) ve E. Kartekin (1979), yapının 1557- 1558 tarihine ait olduğunu belirterek, daha sonraki araştırmacıların bu tarihi devam ettirmelerine neden olmuşlardır. Anonim (1983, s. 19)'de, medresenin, 1501 yılında Halil Bey tarafından kiliseden camiye çevrildikten elli yedi yıl sonra inşa edildiğini, yani1558 tarihli olduğu belirtilmiştir. F. Bayhan (1998b, s. 19)'da,Anonim kaynağında geçen1558 yılını, aynı şekilde tekrar etmiştir. G. Ramazanoğlu (2006, s.151)'da, yapının kitabesine göre 1557-58 tarihli olduğunu belirterek, yukarıda adı geçen çalışmaları kaynak göstermiştir. Bize göre, yapının inşa tarihi, Y. Kurt ve M.A. Erdoğru'nun geniş araştırmaları sonucunda ifade ettikleri gibi, 1540- 1547 yılları arası olmalıdır.

---

[101] Medrese ile ilgili tek kitabe, avluya giriş taç kapısı üzerinde yer almaktadır. Cami ile medrese ortak avluyu paylaşmakta ve kitabede her iki yapı ile ilgili bilgi mevcut olduğu için, söz konusu kitabe Yağ Camisi bölümünde tanıtılmıştır. Bu konuda bkz. Yağ Cami Kitabe bölümü.

[102]Yapının vakfiyesi için bkz. Yağ Cami Vakfiye bölümü.

[103] Y. Kurt ve M.A. Erdoğru (2000, s. XXIX), ile N. Çam (2010, s. 125), 960 H. tarihini 1553 M. yılı olarak vermişlerdir

[104] Adana vakıflarını incelemiş olan M. Alkan'a (2004, s. 231) göre, medresede 1525 yılından itibaren eğitim-öğretim faaliyetleri bulunmaktaydı.

III.1.1.2.3 Yapının Geçirdiği Onarımlar Ve Bugünkü Durumu[105]

Dershane odası günümüzde Bayanlar Mesciti olarak kullanılmaktadır[106]. Doğu yönde bulunan altı öğrenci hücresinin sokağa bakan taraflarına vitrin açılmıştır ve bugün bu odalar sırasıyla kuzeyden güneye doğru, meşrubatçı, kitapçı, terzi, çantacı, mefruşat dükkânları olarak hizmet vermektedirler. Batıda bulunan hücrelerin bir kısmı imam ve müezzin odaları, diğer kısmı da tuvaletler olarak kullanılmaktadır.

III.1.1.2.4 Plan[107]

Yapı, düzensiz bir plana sahiptir ve tek katlıdır[108]. Kuzeydoğu köşedeki taç kapıdan yaklaşık L planlı avluya girilir. Avlunun güney ve doğusu ile kuzey ve batısında öğrenci odaları sıralanmıştır[109].

Batıda kuzey- güney yönünde dikdörtgen planlı sivri tonoz örtülü beş mekân bulunur. Güneydeki ilk mekânın bitişiğinde dışa açılan bir kapı yer alır. Mekânlar avluya birer kapı ve pencere ile açılmaktadır. Ayrıca kuzey ve batı duvarları ekseninde birer niş görülür.

Avlunun doğusunda yaklaşık ekseninde dıştan kare içten haç planlı dersane odası ile güneyinde iki kuzeyinde dört yaklaşık kare planlı ve sivri tonoz örtülü öğrenci hücreleri yer alır. Bu birimler de avluya birer kapı ve pencere ile açılmaktadır. Ayrıca güneydeki birimlerin güney duvarlarında ikişer, doğu duvarlarında birer, kuzeydeki odaların kuzey duvarlarında ikişer, doğu duvarlarında da birer dikdörtgen niş görülür.

Yaklaşık dıştan kare planlı dersane odası, doğusunda kuzey- güney yönünde dikdörtgen planlı ve sivri tonoz örtülü birmekân ile batısına bitişik haç planlı orta bölümü pandantiflerle geçilen

---

[105] Yağ Medresesi aynı avluda yer alan cami ile birlikte ortak onarımlar geçirdiğinden, tekrara düşmemek için burada yeniden ele alınmamıştır. Bkz. Yağ Cami, Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu bölümü.

[106]Günümüzde Bayanlar Mesciti olarak kullanılan dersane odasını, N. Çam (2010, s. 122), yapıyı incelediği 2001 yılında burasının Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yayın satış yeri olarak kullanıldığını tespit etmiştir.

[107] Medrese planı için bkz. Çalışmanın Yağ Cami planı bölümü.

[108] E. Kartekin (1979, s. 115), Y. Kurt ve M.A. Erdoğru (2000, s. xxvıı), günümüzde tek katlı olan medresenin orijinalinde iki katlı olduğunu yazmıştır. Yazarlar, bu kanıya, dershane odasının içindeki, oldukça dar merdivenlerle çıkılan üst kattaki odadan dolayı varmış olabilir. Dershanenin iki katlı olabileceğine dair bunun dışında herhangi bir kanıt olmadığı gibi sadece küçük bir odanın varlığı yapının bu şekilde planlanmış olduğunu göstermemektedir. Bu odanın ne amaçla inşa edildiği ise kesinlik kazanmamıştır.

[109] N. Çam (2010, s. 123), 19. yüzyıl sonlarında veya 20. yüzyıl başlarında çekilen, İstanbul Yıldız Sarayı "Sultan Abdülhamit Albümü"ndeki bir fotoğraftan kısmen anlaşıldığına göre, avlunun kuzeyinde de medrese hücreleri ve helâların bulunduğunu tespit etmiştir. Ancak yazar, fotoğrafta bacaları görülen bu odaların sayısının tam olarak tespit edilemediğini ifade etmiştir.

kubbe ile kuzey ve güneyi ise sivri tonozla örtülmüştür. Dersane odası kuzey duvarındaki bir pencere ile batı duvarındaki kademeli kemerle avluya açılır.

Avlunun güneyinde yaklaşık kare planlı ve üzeri sivri tonoz örtülü beş oda yer alır. Mekânlardan dördü birer kapı ve pencere ile avluya, güneydoğu köşe mekânı bir kapıyla avluya, güney duvarındaki bir pencere ile dışa açılmaktadır. Bu mekânların batı duvarlarında ikişer dikdörtgen niş vardır. Güneydoğu köşe mekânının doğu duvarında dikdörtgen bir niş daha yer alır.

III.1.1.2.5 Dış Tanıtım

Yapı, birlikte tasarlandığı cami ile bir bütünlük sağlamadığı gibi, medresenin birimleri arasında da uyum ve bütünlük görülmez. Medrese, bitişiğindeki cami ile ortak avlu içerisinde yer alır. Avluya kuzeydoğu köşede bulunan taç kapıdan girilir. Girişin hemen yanında, doğu tarafta medrese odaları/öğrenci hücreleri ve bu odaların bitiminde, medrese dershanesi, dersanenin bitiminde tekrar medrese odaları güney- kuzey yönünde kare birimler halinde sıralanmıştır. Avlunun batı tarafında yine güney- kuzey yönünde aynı şekilde öğrenci hücreleri yer alır. Avlunun kuzeybatı tarafından aşağıya inen merdivenlerden enlemesine ince uzun mahzen gibi bir bölüme ulaşılır.

Medresenin doğu cephesinde -dershane odası cephesi hariç- altı vitrin açılarak küçük birer dükkân olarak kullanılmaktadır. Cephenin saçak kısmı çift sıra zikzak ile süslenmiştir.

Yapının güney cephesi, cami bölümünün apsis kısmı ile bitişiktir ve burası sadece içte avludan seçilebilmektedir.

Medresenin batı cephesi oldukça sade inşa edilmiştir. Burada cami batı cephesinin bitiminde ve medrese cephesinin başladığı kısımda yapı topluluğu avlusuna girişi sağlayan basit bir kapı yer alır. Cephenin saçağı diğer cephelerde olduğu gibi çift sıra zikzak ile süslenmiştir. Kuzey cephe taç kapıya kadar avlu duvarı olarak sade bir şekilde örülmüştür. Kuzeydoğu köşede avluya girişi sağlayan taç kapı yer alır[110].

[110] Medrese camiyle ortak avluyu paylaştığı için taç kapı, Yağ Camisi bölümünde tanıtılmıştır.

Fotoğraf 20. Avlu, doğuda dersane odası ve öğrenci hücreleri (M. Can Kızgındemir)

Fotoğraf 21. Batıdaki öğrenci hücreleri (M. Can Kızgındemir)

Kare prizmal mekâna sahip, eyvan biçimli dershane odasına giriş, birkaç basamaklı merdivenle avlunun doğu tarafından sağlanmıştır. Dershanenin eyvan kemeri silmelerle hareketlendirilmiş, üzengi taşları mukarnas bezemeli konsollara oturtulmuştur. Saçağın kademeli konsol frizi, içi kabartmalı kare panolardan oluşturulmuştur. Kuzey cephede, dershanenin tek penceresi yer almaktadır. Dikdörtgen biçimli silmelerle çevrelenmiş olan pencerenin iç çerçevesi yine dikdörtgen biçimli olup mermerdendir. Kubbe ile örtülü olan mekânın üstü kiremit kaplamadır.

Doğu yönde bulunan öğrenci hücrelerinin arka/doğu yöndeki cephelerine altı vitrin açılmış ve günümüzde dükkân olarak kullanılmaktadır. Bu hücrelerin avlu tarafında, sonradan yapılan sahte kapı ve pencereleri bulunmaktadır.

Fotoğraf 22. Dersane odası

III.1.1.2.6 İç Tanıtım

Dershane odası sade olup, güney duvarında basit, hafif sivri kemerli, taştan inşa edilmiş mihrap nişi yer alır. Duvarlar beyaz badana ile sıvanmıştır. Mekânı örten kubbe, köşelerdeki dört gömme ayak üzerine oturmaktadır. Sekizgen kasnak üzerine oturan kubbeye geçiş pandantiflerle sağlanmıştır. Doğu duvarın kuzey köşesinde basık ve dar ahşap bir kapıdan, yine oldukça dar taş merdivenlerden üst kata çıkılmaktadır. Bu katta düzensiz dikdörtgen biçimli bir oda yer almakta ve batı tarafında bir penceresi bulunmaktadır. Oda dershane odası gibi beyaz badana yapılmıştır. Bu kısmın işlevi bilinmemektedir[111]

[111] N. Çam (2010, s. 124), bu odanın eser için önemli bir özellik arz eden, müderris hücresi olduğunu ileri sürmektedir. Yazar, dershane irtibatlı bir müderris odasının yapılış amacının, müderrise verilen değeri ortaya koyduğunu belirtir.

Fotoğraf 23. Dersane odası, mihrap

Medrese hücrelerinin içinde niş ve ocak bulunmaktadır. Dıştan kiremit kaplı olan öğrenci hücreleri içten beşik tonozludur.

III.1.1.2.7 Malzeme- Teknik

Medresede doğu ve batı cephelerde tuğla malzeme kullanılmıştır. Dershane odasının giriş kısmı düzgün kesme taş ile doğu, kuzey ve güney cepheler tuğladan inşa edilmiştir. Bu malzemeler dışında dershane odasının kubbesi ve öğrenci hücrelerinin tonoz örtüleri dıştan kiremit ile kaplıdır.

III.1.1.2.8 Süsleme

Medrese, süslemeleri bakımından oldukça sadedir[112]. Yapıda süslemeleriyle dikkat çeken tek yer, kare mekândan oluşmuş üstü kiremitle kaplı kubbeli dershanedir. Minare hariç, külliyenin en yüksek yapısı olan eyvan kemerleri, silmelerle hareketlendirilmiş olan bu dershaneye birkaç basamak merdivenle çıkılmaktadır. İçi oldukça sade olan (sadece kuzey duvarda küçük bir pencere ve güney tarafta küçük sade bir mihrap nişi bulunmaktadır), dershanenin tüm

[112] Avluya giriş taç kapısı süslemeleri Yağ Cami bölümü bezemelerinde tanıtıldığından, tekrara düşmemek için bu bölümde ele alınmamıştır.

süslemeleri saçak kısmında göze çarpmaktadır. Adana Ulu Cami harimin kuzey cephesi saçağında görülen kademeli konsol frizi, Adana Yağ Camisi dershane odasının saçağında da kullanılmıştır. Adana Ulu Camisi'nde konsolların araları -bir kaç çörten biçiminde aslan başı kabartması hariç- boş bırakılmışken dershane konsolunun her panosunda geometrik ve bitkisel bezemeler mevcuttur. Bir kaç panodaki süslemeler yıpranmış olduğu için fazla bilgi sahibi olamasak da diğer panolardaki süslemeler oldukça sağlamdır ve nitelikli kompozisyonlarla süslenmiştir.

Fotoğraf 24. Dersane odası, saçakta kademeli konsol ve süslemeli panolar

Fotoğraf. 25 Pano, konsoldan ayrıntı

Fotoğraf 26. Pano, konsoldan ayrıntı

III. 1. 2. Adana Ulu Cami Yapı Topluluğu

Ramazanoğulları Beyliği döneminin en önemli yapı topluluğudur. Günümüze ulaşan şekliyle cami, türbe, medrese, çeşme ve "vakıf saray" olarak adlandırılan Ramazanoğlu konağı yapılarından oluşan külliyenin, yapıldığı dönemde ise geniş ölçekli ve daha fazla yapıya sahip

olduğu vakfiyesinden anlaşılmaktadır. Caminin içinde bir sıbyan mektebi/ daru't-ta'lim[113] ile yapı topluluğu kapsamında bir dar'ül-hadis, hamam,[114] külliye civarında darüşşifa[115], kütüphane[116] ve caminin batısında bir imaret[117] bulunduğu kayıtlı olmakla birlikte, maalesef bu yapılar günümüze ulaşmamıştır (Çam, 2010, s. 5)[118]. Cami ve türbenin bitişik olduğu yapı topluluğunda, medrese ve saray caminin doğusundaki yolun üzerine sıralanır. Medrese yolun kuzeyinde, saray ise güneyinde konumlanmıştır.

III.1.2.1 Cami

[113] Vakfiyesinden anlaşıldığına göre bu birim, Ulu Cami'nin batısında bulunan dikdörtgen bölümdür (Alkan, 2004, s, 225).

[114] Hamam, Ramazanoğlu Sarayının/Vakıf Saray yakınlarında bulunuyordu (Alkan, 2004, s. 167).

[115] Uzmanlar darüşşifa ile ilgili çeşitli yorumlar yapmışlardır. N. Çam (1988, s.28), O. Aslanapa (1990, s. 369) ve Y. Kurt ile M.A. Erdoğru (2000, s. XX), Ulu Cami'nin, burada daha önce bulunan bir darüşşifanın yerine kurulmuş olma ihtimalini vermektedirler. Uzmanlar bu ihtimalin caminin batı taç kapısı girişinde bulunan kulevari mukarnas örtülü kubbesi bulunan bölümdeki bir odanın, bir dershaneyi hatırlatan görünümüne dayanarak vermişlerdir. Ayıca bu bölümün kubbe kasnağında, yılan/ejder motifinin de görülmesi uzmanlarca bu kanıyı desteklediği görüşü hâkimdir. Araştırmacı M. Alkan (2004, ss. 239-240), 1572 tarihli Evkaf Defterinde Ulu Cami yakınında bir Darüşşifanın bulunduğunun kayıtlı olduğunu tespit etmiştir. Bu birimin vakfiyelerde geçmediğini, bu nedenle darüşşifanın 1555 yılından sonra –son Ramazanoğlu vakfiyesi bu tarihe ait- yapılmış olduğunu ileri sürmektedir. Evkaf defterine göre darüşşifada günlük yirmi akça ile bir tabib çalışmaktadır. Bu durumda yapının yeri, caminin yakınında ayrı bir yapı olmalıdır. Belgede "dar kurb-ı Cami-i Cedid" olarak geçmektedir. Şayet Ulu Cami içinde veya bitişik bir yapı olmuş olsaydı, Halil Bey mektebi gibi, bu külliye görevlileri arasında kaydedilmesi gerekirdi. Darüşşifanın giderleri görevlileri dışında, Ramazanoğlu vakfının idari görevlileri arasına yazılmıştır. Araştırmacı aynı zamanda, 1067 numarlı hurufat defterinde, Piri Paşa İmareti'ne bağlı olarak 1714 yılında bir tabib tayininin yapıldığını saptamıştır. Burada tabib, Şeyh Mehmed'in vefat etmesi üzerine yerine Şeyh Hüseyin atanmıştır. M. Alkan, Vakfiyede yazılmadığı için yeri kesin tespit edilemeyen darüşşifanın imaretin bünyesinde hizmetini sürdürüyor ise imarete de bir tabib tayin edilmiş olabileceğini ifade etmiştir. Son olarak imarette hastalara da yemek tayin edilmesi bir başka dikkat çekici unsur olarak vurgulanmıştır.

[116] Y. Kurt ve M.A. Erdoğdu (2000, s. xxxıı), Ulu Cami Medresesi içerisinde bulunan kitaplar için 1570 yıllarında günde 5 akça alan bir kütüphane memurunun varlığından bahsetmekteler. Medrese kütüphanesinde bulunan kitaplardan birinci bölümü 45 ciltten oluşan 28 ayrı kitap, kitapların ikinci bölümü ise 87 ciltti ve medresede okuyan öğrenciler için vakfedilmişti.

[117] Ramazanoğlu İmareti olarak bilinen yapı, "İmaret-i Cedid" veya "Piri Bey İmareti" olarak ta bilinmektedir. Y. Kurt ve M.A. Erdoğru (2000, s. XXIX), imaretin ilk olarak 1530 tarihli mufassalda geçtiğini yazmaktadırlar. Buna göre yapı, Piri Bey tarafından 1525-30 yılları arasında inşa ettirilmiştir. Eserin ilk olarak, Ulu Cami yakınında, Halil Bey Medresesinin giriş kapısı yanında olan yerde- bugün hela olarak kullanılmakta- medresede kalan öğrenci ve misafirlere hizmet vermek amacıyla iki odalı bir mutfak olarak –bacaları hala durmakta ve mutfak görünümlü- açılmış olduğu düşünülmektedir. Daha sonra Piri Bey, bugünkü İnkilap İlkokulu'nun bulunduğu yere kendi adıyla anılan imareti/İmaret-i Cedid yaptırmıştır. İmaret, mutfak, kiler, dört hücreli misafirhane, ahır, çeşme ve helaları olan bir kompleksti. İmaret her gün 15-20 kişinin çalıştığı, 100-150 kişinin iki öğün yemeğinin pişirildiği ve 40 misafirin kalabildiği bir fiziki mekâna sahipti. Yapı, 19. yüzyılın sonuna kadar hizmetini sürdürmüştür. Bir araştırmaya göre dönemin Adana Valisi Bahri Paşa tarafından (1898-1907), önce hastane, sonra matbaa olarak kullanılmış; Cumhuriyet dönemiyle birlikte yeniden inşa edilerek ilkokul olarak kullanılmıştır. 2002 yılında onarılan yapıdan günümüze imaretten bir şey kalmamıştır (Akyurt, 1946, s. 22; Ener, 1986, s. 267; Kurt ve Erdoğru, 2000, s. XXIX; Alkan, 2004, ss. 241-43).

[118] Ramazanoğlu Piri Paşa'nın vakfiyesinde, yapı topluluğunun bir parçasını oluşturan Ramazanoğulları Vakıf Çarşısı/Sekiz Kapılı Çarşı kataloğa dâhil edilmemiş ancak çalışmanın değerlendirme kısmında yapı topluluğuyla birlikte bu çarşının şehrin fiziki, kültürel ve ekonomik yapısı üzerindeki etkileri değerlendirelecektir. Çarşıda bulunan özel şahıslara ait bütün mülkler Piri Paşa tarafından satın alınarak vakfa dâhil edilmiş ve böylece çarşının bütünü vakıf eserlerden oluşmuştur. Çarşıyı oluşturan vakıf eserlerden Hamam-ı Cedid/Çarşı Hamamı, 51 manifatura dükkânı bulunan Kapalı Çarşı/Bezzâzistân ve Bakırcılar çarşısı çarşının merkezini oluşturuyorlardı. Bunların dışında, çarşıda vakıf evler, Pamuk Kapanı Hanı, ekmek fırını, susam masarası, bakkal, attar ve sanatkarların faaliyet gösterdiği 186 dükkân, 14 fırın, kıl dokunan 2 dükkân, 1 tabbâğhâne, ayrıca 5 han bulunmaktaydı (Kurt, 2000, s. 579).

III.1.2.1.1 Yeri ve Adı

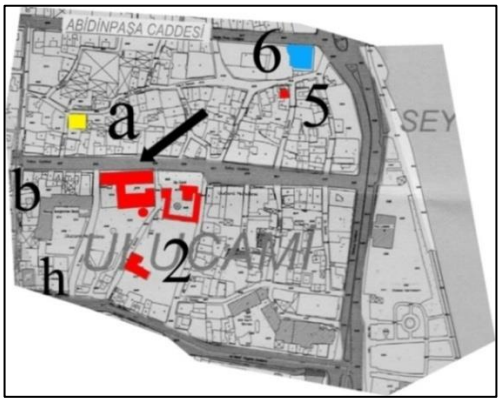

Harita 3.Ulu Cami Mahallesi

Yapı, Ulu Cami Mahallesi'nde, kuzey cephesi Kızılay Caddesi'nde, doğu cephesi 25007. Sokakta, güney cephesi Ziya Paşa Parkı'na bakmakta, batı cephesi ise 25005. Sokaktadır.

Arşiv kaynaklarında Halil Bey Camii, Cami-i Cedid-i Halil Bey, Cami-i Cedid/Yeni Cami (Kurt ve Erdoğru, 2000, s. xx) olarak geçen Ulu Cami'den Evliya Çelebi (1985, ss. 41-42) Ramazanoğlu Camii olarak bahseder. Karçınzade Süleyman Şükrü Bey (Mert, 2000, s. 312)ve Şerafeddin Mağmumi ise yapıyı Cami-i Kebir ismiyle tanıtmaktadır (Telci, 2000, s. 317). Günümüzde Ulu Cami olarak bilinir.

III.1.2.1.2 Tarihlendirme

III.1.2.1.2.1 Kitabe [119]

Fotoğraf 27. Doğu Taç kapıda kitabe

[119] Yapı kitabelerini Çam (1988, ss. 18-23) ve Yüksel (1990, ss. 23-26), okuyup Türkçeleştirmişlerdir. Bu bölüm Çam ve Yüksel'e dayanılarak yazılmış ancak bir uzman tarafından tekrar gözden geçirilmiştir.

Yapıda, doğu ve batı taç kapıları ile minberde olmak üzere üç kitabe mevcuttur. Bu kitabelerden başka caminin çeşitli yerlerinde Kur'andan ayetler ve dini yazılar da bulunmaktadır. Camide bulunan kitabelerden yapının tarihi ve banileri hakkında bilgi edinilebilmektedir. Caminin inşa kitabeleri şunlardır:

1. En eski kitabe doğu taç kapısında, kavsaranın altındaki bordürlerde, tek satır halinde, sülüs hatlıdır. Kitabe, kapının tam üstündeki kısım ve kavsaranın iki yan kanatlarındaki kısım olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Kitabe cephede 2,70m. yanlarda ise 1,50m. uzunluğundadır. Kapının üstündeki kısımda, Tevbe suresinin 109. ayeti ile Necm suresinin 39. ayeti bulunmaktadır. Kavsaranın güney kanadında başlayıp kuzey kanadında biten diğer kısımda ise bani ve inşa tarihi yer almaktadır.

Kitabe Metni:

بسم الله الرحمن الرحيم: "أفمن أسس بنيانه على تقوى من الله ورضوان خير أمن أسس بنيانه على شفا جرف هار

وأن ليس للإنسان إلا ما سعى صدق الله العظيم

بسم الله الرحمن الرحيم: أنشأ هذا المسجد المبارك المقر الكريم العالي الغرسي خليل بن رمضان أعزّ الله أنصاره بتاريخ

(خيره صحّ).

Okunuşu:

"Bi'smi'llahirrahmâni'r-rahîm Efemen essese bünyânehu a'lâ takva min Allahi ve rıdvani hayrün em men essese bünyânehu alâ şefâ cürufin Harun ve en leyse li'l-insâne illâ mâ se'a. Sadakallahul azim".

"Bi'smi'llahirrahmâni'r-rahîmEnşe'e haze'l-Mescite'l-Mübareke'l-Mekarru'l-Kerimü'l-Âliyu'l-Garsiyyu el-Halil b. Ramazan Eaza'llahu ensârehu bitârihi (hayruhu sahha).

Türkçesi:

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla, binasını Allah korkusu ve rızası üzerine kuran kimse mi hayırlıdır, yoksa yapısını yıkılacak bir yarın kenarına kurup ta onunla birlikte kendisini de cehennem ateşine çöküp yuvarlayan kimse mi? Hakikaten insan için kendi çalıştığından başkası yoktur.

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla, bu Cennet- mekân camiyi, Makarr, Kerim, Yüce, Garsi Ramazanoğlu Halil yaptırdı. Allah onun yardımlarnı aziz etsin. Hayrı her türlü kusurdan arınmış olarak gerçekleşti, ibareli tarih914 H./1509 M.".[120]

2. Minberin kapısı üzerinde bulunan,0.90m.x0.24m. boyutlarında, mermer üzerine tek satır halinde sülüs ile yazılmış olan kitabe, caminin tamamlandığı tarihi vermektedir.

Fotoğraf 28. Minber kitabesi

Kitabe Metni:

أتمّ هذا المسجد المسجد المبارك بعنايت الله تعالى بيري خليل بن رمضان سنة ست وعشرين وتسعمائة.

Okunuşu:

"Etemme Haze'l-Mescite'l-Mübâreke bi-inâyetillahi Te'âlâ Piri b. Halil b. Ramazan Sene: Sitte ve Işrine ve Tis'amie'-".

Türkçesi:

" Bu mübarek camii, Ramazanoğlu Haliloğlu Piri Allah'ın inayeti ile 926H./1520M. senesinde tamamlattı".

3. Caminin üçüncü kitabesi batı taç kapısı üzerinde olup, 1,97m.x0.70m. boyutlarında mermer üzerine iki satır sülüsle Arapça olarak yazılmıştır.

[120] Yüksel (1990, s. 25), hayrihi sahhin (hayrı her türlü kusurdan arınmış olarak gerçekleşti) ibaresinin, Ebced'le karşılığının H.913 tarihini verdiğini hesaplamıştır.

Fotoğraf 29. Batı taç kapıda kitabe

Kitabe Metni:

١ـ بنى هذا الجامع الشريف في أيام الدولة السلطان الأعظم والخاقان المعظم سلطان سليمان شاه خان بن سليم خان خلّد الله تعالى

٢ـ خلافته صاحب الخيرات الأمير الأمراء الكرام بيري باشا ابن أمير المرحوم الشهير خليل بك بابن رمضان في غرة محرم الحرام سنة ثمان وأربعيين وتسعمائة.

Okunuşu:

1- "Buniye hâze'l-Cami'u'ş-Şerif-u fi Eyyami'd-Devleti es-Sultanu'l-âzâm ve'l-Hâkâni'l-Muazzaâm es- Sultân Şah Süleyman b. Selim Hân, Hallede'llahu Te'âlâ"

2- Hilâfetahu Sahibu'l-Hayrati'l-Umera'i'l-Kerim enşe e Piri b. Emiri'l-Merhumi'ş-Şehir Halil Bey bi-İbni Ramazan Fi Gurreti Muharremi'l-Harâm-Sene: Semane ve Erba'ina ve Tıs'amie".

Türkçesi:

"Bu camii şerif, Büyük Sultan ve Muazzem Hakan Selim Han Oğlu Şah zamanında – Allah onun hilafetini daim ve baki etsin- Merhum ve Meşhur Halil Bey'in oğlu, hayırlı işler sahibi, Emirler Emiri, cömert, Piri Paşa tarafından 948H./1541M. senesinde muharrem ayı ortasındayapılmıştır"[121].

Kitabelerden, cami inşasına 1508/1509 yılında Halil Bey döneminde başlandığına, 1541'de ise Piri Paşa tarafından tamamlandığı anlaşılmaktadır.

Camideki diğer yazılar şöyledir:

[121]M.Yüksel (1990, s. 25), Gurreti Muharremi'l-Haram-Sene ibaresini, "Muharrem ü'l Haramın ilk gününde yaptırdı" olarak okumuştur.

1.Mihrap nişinde, sülüsle,1,24m.x0.23m. boyutlarında, Rahman Suresi, 27.ayet yazılıdır.

Fotoğraf 30. Mihrap nişi kitabesi

Kitabe Metni:

ويبقى وجه ربك ذو الجلال والإكرامالرحيمالرمناللهبسم

Okunuşu:

“Bi’smi’llahirrahmâni’r-rahîm. Ve yebka vechu Rabbike Zü’l-Celâli ve’l-ikrâm”.

Türkçesi:

“Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla, Ancak azâmet ve ikram sahibi olan Rabbi’nin Zâtı Bâki kalacaktır”.

2. Mihraptaki diğer kitabe, 1,56m.x0.24m. boyutlarında bir çerçeve içinde sülüsle bir satır halinde, Cin suresinin 18. ayeti yer alır. Kitabe şöyledir:

Kitabe Metni:

" وأن المساجد لله فلا تدعوا مع الله أحدا"

Okunuşu:

“Ve enne’l-Mesâcide li’llahi felâ ted’u me’allahi ehaden”.

Türkçesi:

“Muhakkak Mescitler Allah içindir. Onun için orada Allah ile birlikte hiçbir şeye tapmayın”[122].

[122] M.Yüksel (1990, s. 23), kitabeyi şöyle Türkçe tercüme etmiştir: “Hakikatte mescitler Allah’ındır. Onun için Allah ile birlikte hiçbir şeye ve kimseye tapmayın”.

3. Harimin batısındaki mekânın, güney duvarı penceresi üzerinde, 0,7m.x0,38m. boyutlarında bir çerçeve içinde çini pano üzerine kelime-i tevhid yazılıdır.

4. Aynı mekânın kuzey duvarındaki ara kapı üzerinde, 0.75m.x0.70m. boyutlarında çini pano üzerine İsra Suresi, 13. ayeti, son kısmı yazılıdır.

Kitabe Metni:

كتاباً يلقاه منشوراً

Okunuşu:

"Kitâben yelkâhu menşûrâ"

Türkçesi.

"Kitapları onlara açılmış olarak verilecektir".

5. Son kitabe yine batıdaki mekânın, yukarıda belirtilen kuzey duvar, ara kapısının batı tarafındaki kapısı üzerinde yer almaktadır. Burada kelime-i tevhid ikinci defa yazılmış olup kitabe, 0,68m.x0,23m. boyutlarında, mermer levha üzerine yazılıdır.

III.1.2.1.2.2 Vakfiye

Ramazanoğulları döneminde adı bilinen ilk vakıf kurucusu Halil Beydir. Osmanlı arşiv kaynaklarında bu beyin vakıf eserleri "Vakf-ı Camii ve Medrese-i Halil Bey" şeklinde kayıt edilmiştir. Ancak Halil Bey tarafından düzenlenmiş bulunan vakfiye elde mevcut değildir. Halil Bey'in vakıfları, oğlu Piri Paşa'nın hazırladığı vakfiyeden öğrenilmektedir. Piri Paşa, 945H./1539M. Zilhicce/Nisan-Mayıs'ın başlarında babası Halil Bey'in vakıflarını da bir zeyl ile kendi vakıflarına dâhil ederek birleştirmiştir (Kurt ve Erdoğru, 2000, ss. XIX- XX; Alkan, 2004, s. 10-11)[123].

III.1.2.1.2.3 Yapım Tarihi ve Banisi

Yapının kitabelerinden, inşasına 1508/1509 yılında Halil bey zamanında başlanmış olduğu ve oğlu Piri Paşa'nın 1520 ve1541 yıllarında yaptırdığı ilavelerle tamamlandığı anlaşılır. Camide

[123] Adana Ulu Cami vakfiyesi ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Adana Yağ Cami vakfiyesi bölümü.

bulunan bu kitabelere rağmen inşa tekniği ve işlev bakımından farklı birkaç bölümden oluşan yapının bazı kısımlarının kesin tarihlendirilmesi sıkıntı yaratmaktadır[124].

Caminin doğu taç kapısında yer alan kitabe en eski kitabedir ve 914 H./1508-9 M. tarihlidir. Kitabede yapının banisi olarak adı geçen Halil Beyin sandukası üzerindeki kitabe 916H./1510 M. yılına aittir. Bu durumda caminin yapımına 1508-9 yılından önce başlanmış, ancak bu beyin ölümü üzerine yapımına bir süre ara verilmiş olmalıdır. Şöyle ki; harimin güney duvarının pencere yukarısına kadar, ortası kaba, kenarları ince yontulmuş taşlardan yapılırken, üst kısımlar ve diğer yerler hep ince yontulmuş taşlardan örülmüştür. Bu veriler inşaata bir süre ara verildiğini göstermektedir. Harimin güney duvarındaki malzeme farklılığı yanında, harimle türbenin, harimle batıdaki kuzey-güney doğrultusundaki dikdörtgen mekânın, son cemaat yerinin kuzey batı köşesinin, minare kaidesi ile son cemaat yerinin kuzey doğu köşesinin, son cemaat yerinin kuzey batı köşesiyle batıdaki bölümün birleşme yerlerinde ve batı taç kapısının kuzeyinde bulunan dilatasyonlar, 1508-9 yılı öncesinde başlanılan inşaattan yapının bugünkü haliyle bir dönemde ele alınmadığının göstergesidir. Aksine bazı kalıntılardan yararlanıldığını, bazı kısımlarının da sonradan eklendiğini göstermektedir (Çam, 1988, ss. 24-25).

N. Çam (1988, s. 25), şimdiki caminin yerinde başka bir yapının bulunduğunu ve güney duvarında minaresi bulunan batıdaki bölümle birlikte bir külliye teşkil ettiğini kabul eder. Ayrıca burasının kısmen tahrip olması veya ihtiyaca cevap vermemesi nedeniyle batıdaki binadan ve harimin batısındaki kuzey güney doğrultusundaki dikdörtgen mekândan yararlanılmak suretiyle bu camiinin inşa edildiğini ifade etmiştir. Bu durumda caminin yapılması bir seferde değil, safhalar halinde olmuştur. Buna göre de, önce harimle birlikte doğu taç kapısı ve minarenin yapımına başlanmış ve caminin bu ilk hali 1520-21 yılında tamamlanmış olduğu kabul edilmektedir.

Batı taç kapısı, üzerinde yer alan kitabesine göre 1541 yılında yapılmıştır. Bu taç kapının yapımı sırasında batı bölümünün onarım görmesi ve bazı tadilatların yapılmış olmasını da düşündürmektedir. Gerek bu onarım, gerekse daha başka onarımlarla caminin batısındaki bu

[124] Anonim (1972, s. 2) de, asıl binanın batı tarafındaki giriş kısmının, karakter itibariyle, Ramazanoğlu Halil Bey'in yaptırdığı yapıdan farklı görünüşte olması ve inşa tekniğinin daha önceki dönemin özelliğini göstermesi bakımından, caminin tarihinin daha eskilere götürülebileceği ifade edilmiştir. Giriş kapısının üzerinde, mukarnaslı konik çatının, Selçuklu mimarisi tarzında yapılmış olması, 16. yüzyılda küçük bir beylik halinde bulunan Ramazanoğulları'nın burada önce küçük bir mescit yaptırdığı, daha sonra Beyliğin büyümesi ve Mescitin ihtiyaca cevap verememesi nedeniyle bunun yanına bugünkü asıl binanın yapılmış olduğu sanılmaktadır. Araştırmacı Çam (1988, s. 24)' da, tarihlendirme işini zorlaştıran nedenin, caminin başka bir yapının yerine inşa edilmiş olmasına bağlamaktadır. Bu konuda, Matrakçı Nasuh'un 1531 yılında yaptığı Adana minyatürünün (Yurdaydın, 1976, s. 108b) konuya bazı açıklıklar kazandırdığını kabul etmektedir. Bu minyatürden en azından caminin 1531 yılında çini panolarla kaplanmış olduğu anlaşılmaktadır.

kısım orijinal halini kaybetmiştir. Çam (1988, s. 25), bu kısmın zaviye özelliği taşıyan planına rağmen Piri Paşanın vakfettiği sıbyan mektebi olabileceğini düşünür.

Yapının inşa tarihi gibi, harim, harimin batısındaki dikdörtgen mekân ve türbenin duvarlarında yarıya kadarki bölümde uygulanan çini panoların tarihi de tartışma konusudur. Uzmanlar kullanılan ilk çini panoların 16. yüzyıl Klasik Osmanlı dönemi "İznik Çinileri "olduğunu kabul etmektedirler. Bu bezemelerin 16. yüzyıl içindeki yapım tarihi, araştırmacılar tarafından tartışılmıştır. Bazı araştırmacılar 16.yüzyıl ikinci yarısını kabul ederken bazıları daha erken tarihler vermektedirler. Çam (1988, s. 24), Matrakçu Nasuh'un1531 yılında yaptığı Adana minyatürüne dayanarak bu çinilerin en azından 1531 tarihli olduğunu ileri sürmektedir. Otto-Dorn (1971, s. 119), farklı teknikte yapılmış olan çini panoların bir kısmının 16. yüzyıl ikinci yarısına ait olduğunu, daha sonra yapıya eklenen panoların ise Kütahya üretimi ve 18.yüzyıla ait olduğunu ifade etmiştir. Erdmann (1958,s. 24)'da Otto Dorn gibi ilk çinilerin 16. yüzyıl ikinci yarısına ait olduğunu kabul etmektedir. Oktay Aslanapa (1973, s. 243), caminin tamamlandığı inşa tarihine dayanarak çinileri 1540- 41 yılına tarihlemiştir. Çini panoları doğrudan 16. yüzyıla tarihleyen Ramazanoğlu (2006, ss.133-134), 1529 yılında bir süre İstanbul'da kalan Piri Paşa'nın buradaki çini kaplamalı camileri çok beğenerek Ulu Cami'yi de çinilerle kaplatmayı istediğinin düşünülebileceğini ifade etmiştir.

III.1.2.1.3 Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu

Caminin onarımına ait bilinen en eski kayıt, 1763-70 yılları arasıdır. Bu tarihte yapının oluklu kiremitleri 350 kuruş harcanarak değiştirilmiştir (Alkan, 2004, s. 190).
Cami 1891 tarihinde önemli onarımlar geçirmiştir (Ramazanoğlu, 2006, s. 133).

Yapıda, 21. 01. 1983 tarihinde de tamirler yapılmıştır. Yapı, merkez üssü Ceyhan olan 27 Haziran1998 depreminde büyük hasar görmüştür. Deprem sonrasında, caminin taşıyıcı sistemi ve malzemesinin nitelikleri büyük ölçüde etkilenmiş ve hasara uğramıştır. Doğu taç kapıdan avluya girişin kuzey tarafında iki açıklıklı olarak düzenlenmiş sütun, kemer ve kubbe serisi yapının depremden en fazla hasar gören yerleri olmuştur. Bunların dışında avlunun batı revakında bozulmalar, batı taç kapısı girişinin önündeki kubbe ve iki yan kemerde çatlamalar, güney ve kuzey duvarlarında çatlamalar, kuzey cephede ve minarede de çatlamalar oluşmuştur. Ayrıca deprem sonrasında yapıdan yaklaşık 160 çini pano çalınmıştır. Caminin çini restorasyon çalışmalarına 21.05.2004 tarihinde başlanmıştır. Yapıda deprem sonrasında, çini restorasyanları

dışında, oldukça kapsamlı onarım çalışmaları yapılmıştır (Adana Koruma Kurulu Arşivi). Cami günümüzde bakımlı ve ibadete açıktır.

III.1.2.1.4 Plan

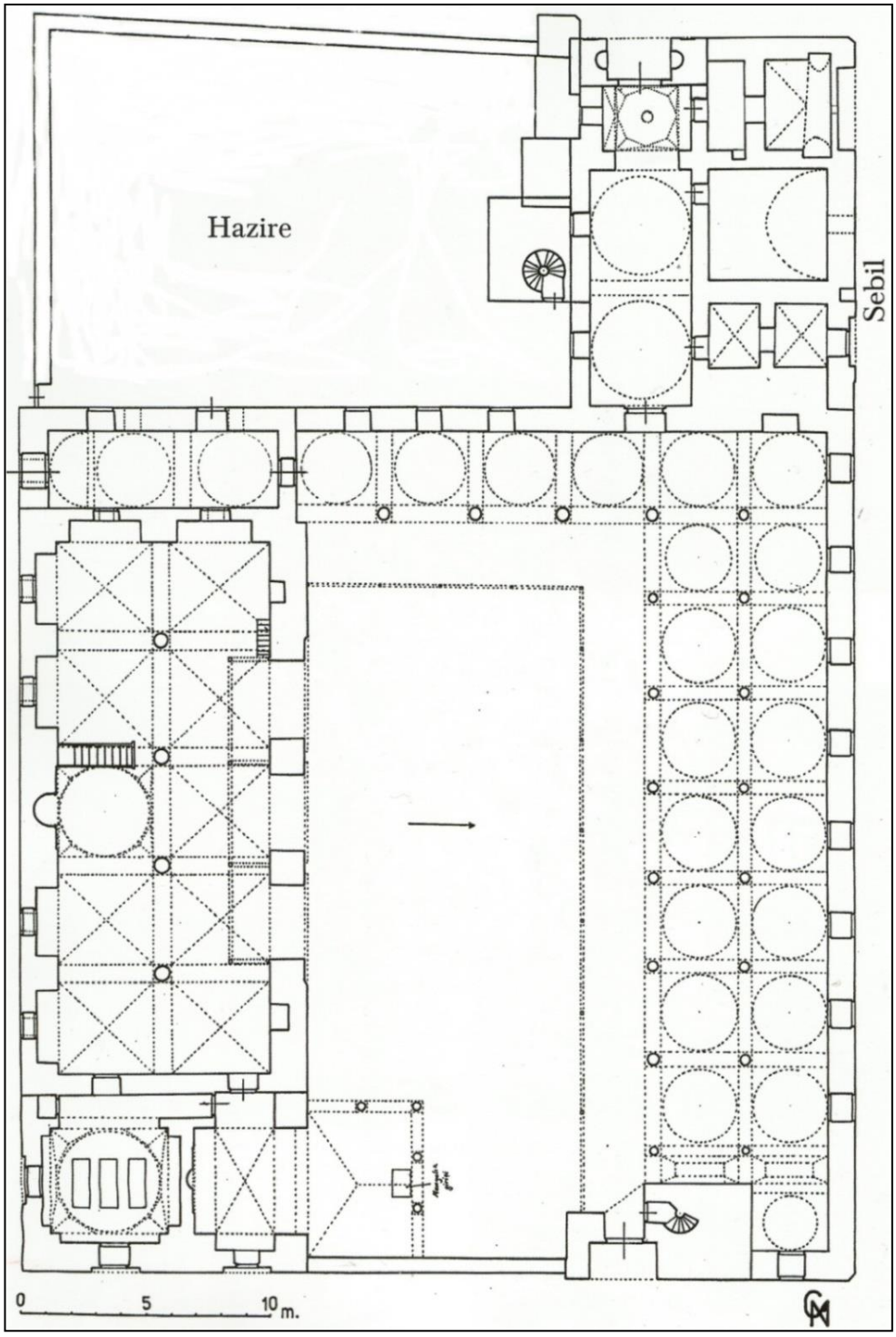

Şekil 4. Plan, Ulu Cami ve Türbesi (Çam, 2010, s.38)

Yapı, dıştan doğu- batı yönünde, düzgün olmayan dikdörtgen planlıdır. Aynı doğrultuda dikdörtgen planlı avlunun güneyinde cami ile güneydoğu köşesinde türbe ve kuzeybatı köşesine bitişik darüşşifa ile güneyine bitişik, harime dikey konumda, kuzey- güney yönünde dikdörtgen planlı bir birim yer alır.

Doğu cephede eksenin kuzeyindeki dikdörtgen nişli kapıdan doğu- batı doğrultusunda dikdörtgen planlı ve kuzeyinde çift sıra, batısında tek sıra sütunlar ve kemerlele biçimlenmiş revaklı avluya girilir. Revakların üzeri pandantiflerle geçilen kubbelerle örtülüdür

Avlunun güneyinde yaklaşık eksende iki kare paye ve duvarlara atılan kemerlerle biçimlenmiş, ibadet mekânına açılan üçlü bir kapı yer alır. Harim, yaklaşık eksende bulunan tek sıra dört sütun ve batıdaki duvar payesine atılan dört yönden kemerlerle kareye yakın dikdörtgen planlı on birime ayrılmıştır. Mihrap önündeki birim pandantiflerle geçilen kubbe, diğer birimler ise haç tonoz ile örtülmüştür. Güney duvar ekseninde yarım daire nişli mihrap ile batısında yedi basamaklı minber bulunur. Kuzey duvarın doğu ve batısında dikdörtgen birer niş ile üçlü açıklık boyunca uzanan bir mahfil yer alır.

İbadet mekânının güney duvarında dışa açılan eksene simetrik ikişer, doğu duvarın ekseninde güneydeki türbeye açılan bir pencere bulunur. Aynı duvarın kuzeyindeki kapı ise türbenin giriş mekânına açılır. Batı duvarda eksene simetrik iki pencere, güneybatı köşede yer alan kuzey-güney yönündeki dikdörtgen planlı ve üzeri iki kubbe ile yarım kubbeyle örtülü mekâna açılmaktadır. Bu mekân batı duvarındaki eksene simetrik birer pencere ile hazireye, kuzey duvarının eksenindeki kapı ile revaklı birime açılır.

III.1.2.1.5 Dış Tanıtım

Yapının cepheleri düzenleme açısından farklılık gösterir. Doğu cephe, caminin bitişiğindeki türbe ile ortaktır. Cephede eksenin kuzeyi revak, bitişiğinde minare, taçkapı, avlu ve türbe cephesi olarak dizilmektedir. Cephe, bu sırayla tanımlanacaktır.

Kuzeydoğu köşedeki revağın dışa yansıyan cephesinde yaklaşık eksende dikdörtgen bir pencere ile üzerinde basık hafifletme kemeri yer alır. Kademeli saçak silmesi ile sonlanan bu bölümde kasnak ve kubbe dışa yansımaktadır.

Doğu cephede eksenin kuzeyindeki ikinci birim olarak yansıyan minare cephenin en yüksek elemanıdır. Minare taçkapı ile kuzey köşedeki revak cephesinin arasında konumlanır. Dikdörgen prizmal tipteki minare kaidesi oldukça yüksektir. Kaidenin üst kısmında taç kapının tepeliğine yakın konumda daire biçimli silmelerle sınırlandırılmış bir pencere yer alır. Silmelerle kademelenen pabuçluk kısmından sekizgen gövdeli ve tek şerefeli minareye geçilir. Gövde yatay bileziklerle vurgulanmıştır. Şerefe altı mukarnaslıdır. Petek kısmı çokgen olup dilimli bir külah ve alemle sonlanır.

Yüksek bir kaide üzerinde bulunan, beş sıra mukarnas kavsaralı taç kapı, düz bir tepelikle sonlanmaktadır. Dikdörtgen biçimindeki kapının üzerinde yatay üçüncü şeritte, niş boyunca uzanan kitabe yer alır.

Fotoğraf 31. Doğu taç kapı

Fotoğraf 32. Minare

Doğu cephenin yaklaşık orta bölümü (avlu cephesini oluşturan) daha aşağı seviyededir. Cephenin güney bölümü daha yüksek tasarlanarak türbenin cephesi vurgulanmıştır. Doğu cephenin güneyindeki türbeye açılan eksene simetrik, lentolu ve söveli dikdörtgen biçiminde pencereler bulunur. Pencereler üst seviyede saçak altında üç sıra mukarnaslı dikdörtgen niş içinde konumlanır. Pencereleri, iki yandaki dilimli gövdeli, gövdeleri düğüm motifli, mukarnaslı sütunceler ile dıştan bezemeli bir bordürle sınırlar. Kademeli saçak silmesiyle sonlanan bu bölüme, türbenin sekizgen kasnağı ve sivri kubbesi yansımaktadır.

Güney cephe Ziya Paşa Parkına bakmaktadır[125]. Bu cephede caminin bitişiğindeki türbe ile ortaktır. Cephenin doğusu türbeye, batısı caminin ibadet mekânına aittir. Güney cephede eksene simetrik, alt seviyede lentolu ve söveli altı dikdörtgen pencere görülür. Batıdaki beş pencerenin üzerinde simetrik sivri kemerli şebekeli pencereler vardır. Türbeye açılan pencere, saçak altında üst seviyede üç sıra mukarnas dizisiyle sınırlanmış dikdörtgen bir niş içinde yer alır. Pencereyi lentolu ve söveli iki yanında, dilimli gövdeli, düğüm motifli bezemeli mukarnas başlıklı sütunceler sınırlar. Sütunceler dıştan bezemeli dikdörtgen çerçevelerle vurgulanmıştır.

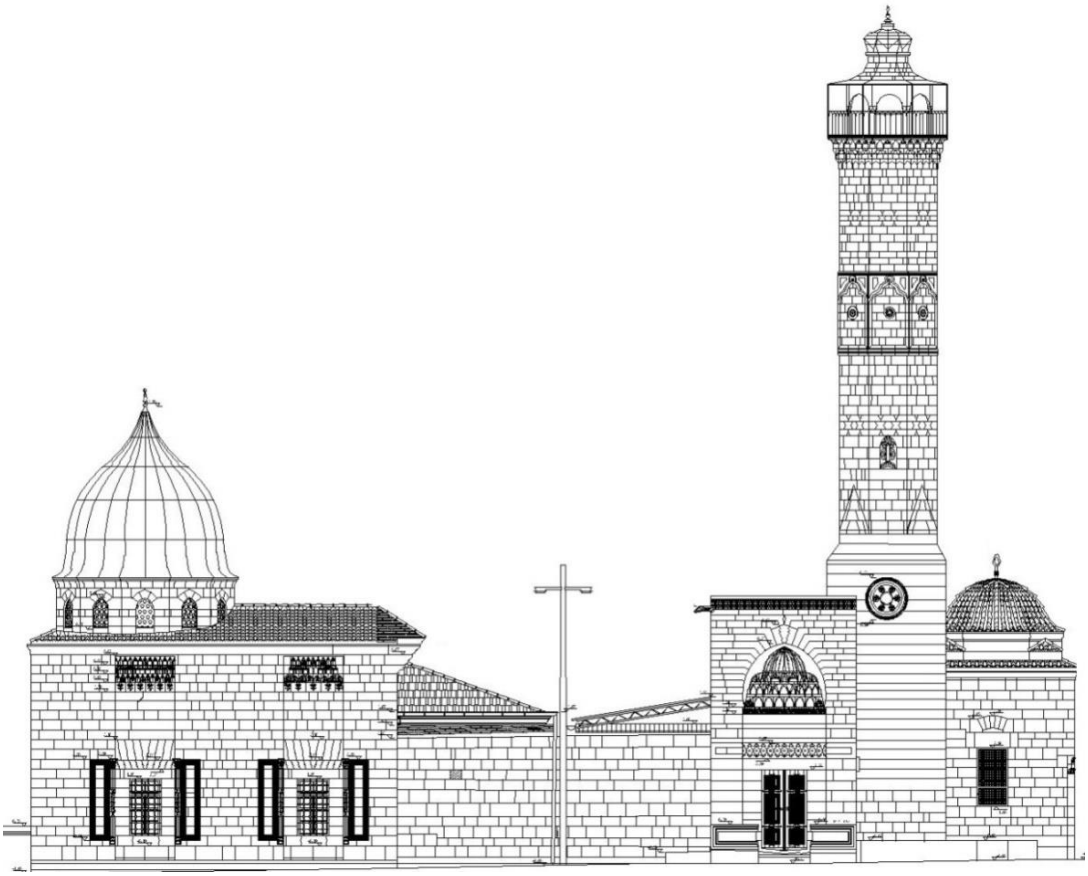

Şekil 5. Cami ve türbe, doğu cephe görünüş (Adana Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi)

Güney cephenin doğu köşesinde, daha geç tarihte inşa edilen Ramazanoğlu Türbesi yer almaktadır. Ayrıca özgününde caminin haziresi olduğu düşünülen bu alan, günümüzde Tanzimat döneminde Adana'da valilik yapan Ziya Paşa adına park olarak düzenlenmiştir ve burada valinin mezarı bulunmaktadır.

Batı cephenin güney bölümü sağır, dışa kademeli kuzey bölümde yaklaşık eksende bir taç kapı bulunur. Cepheden dışa taşkın ve yüksek olan taç kapı altı sıra mukarnas

[125] Bugün park olan bu alan, bir zamanlar caminin haziresini oluşturuyordu.

kavsaralıdırMukarnasların arasından sarkan plastik sarkıtlar göze çarpar. Kavsarayı iki yandaki sütuncelere oturan, içte aynalı, dışta sivri kemer kuşatmaktadır. Kapıyı iki dış bükey silmenin çerçevelediği, bezemesiz bir bordür kuşatmaktadır. Taç kapı, üstte dilimli tepelikle sonlanır.

Taç kapı nişinin yan yüzlerinde çok cepheli, beş sıra mukarnas kavsaralı dikdörtgen çerçeveli yan nişler bulunur. Geçmeli taşlarla biçimlenen basık kemerli kapının üzerinde iki satırlık kitabe yer alır.

Caminin kuzey cephesi oldukça hareketli düzenlenmiştir. Eksenin batısında çeşme, yüksek bir pencere ile doğusunda sekiz dikdörtgen pencerenın bulunduğu birimleri içerir. Çeşme, dikdörtgen nişli, yüzeyi kademeli zikzak bezemeli, sivri kemerlidir. Çeşme nişinin içinde üste seviyede dikdörtgen bir pencere yer alır[126].

Çeşmenin doğusunda, biri alt diğeri üst seviyede iki küçük dikdörtgen pencere dikkati çeker. Cepheden daha yüksek tutulan üç dilimli, ikiz kemerli niş içine açılan pencere, lentolu ve sövelidir. Pencerenin iki yanında, dilimli gövdeli ve düğüm motifleriyle bezeli mukarnas başlıklı sütunceler görülür. Pencere ve niş dıştan bezemeli bir bordürle çerçevelenmiştir. Cephenin doğu bölümünde, aynı seviyede sekiz dikdörtgen pencere görülür. Kademeli saçak silmesi ile sonlanan cepheye, kasnak ve kubbeleri yansımaktadır. Ayrıca eksenin batısında mukarnaslı külah ile doğusunda minare cephesinin düşey elemanları olarak algılanmaktadır.

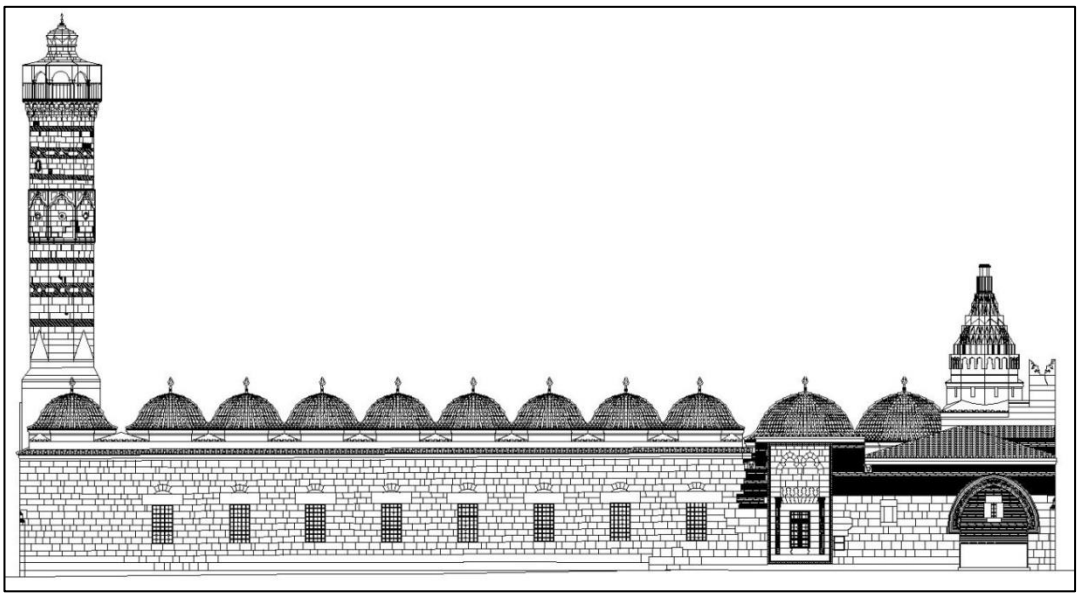

Şekil 6. Kuzey cephe görünüş (Adana Vakıflar Bölge Müdürlüğ Arşivi)

[126] N. Çam (2010, s. 47), yayınında bu birimi, “Ulu Cami Çeşmesi” adı altında bağımsız bir yapı olarak incelemiştir.

Fotoğraf 33. Batı taç kapı

Fotoğraf 34. Kuzeybatı cephe (M. Can Kızgındemir)

Fotoğraf 35. Üstten görünüm, kuzey cephe ve son cemaat yeri kubbeleri(M. Can Kızgındemir)

III.1.2.1.6 İç Tanıtım

Doğu ve batı taç kapılardan avluya girilir. Avluya giriş, doğu taç kapısından doğrudan sağlanmakta, batı taç kapısından ise hemen gerisinden yükselen kulevari mukarnaslı örtünün yer aldığı ve bugün mescit olarak değerlendirilen üç odalı bölümden ulaşılmaktadır[127]. Avlunun revakları zeminden yüksek tutulmuştur. Dikdörtgen avlunun batısında bir sıra revak bulunan yapının kuzeyinde iki sıra halinde inşa edilen revaklar son cemaat yerini oluşturmaktadır. Avluda ayrıca her iki yönden bir sıra sundurma bulunmaktadır. Avlu revaklarının sütunları dikdörtgen prizmal kaideli ve başlıklıdır. Sütunlar, birbirlerine sivri kemerlerle bağlanmaktadır. Söz konusu sütunlardan, kuzeydoğu köşedeki, ikinci sıradakinin kaidesinin üzerinde, sütunu çevreleyen dört hayvan motifi vardır. Birbirinin aynı olan bu motifler yengece benzemektedirler[128].

[127] N. Çam (2010, ss. 44- 45), bu kısmı Adana yapılarını incelediği yayınında bağımsız bir yapı; "Ulu Cami Sıbyan Mektebi" olarak incelemiştir. Yazar, caminin bu bölümünün sosyal amaçlı bir yapıya daha uygun olduğunu düşünmektedir. Aslında burasının sıbyan mektebinden önce darüşşifa olarak inşa edilmiş olabileceğini ve camiden daha eski bir tarihe ait olması gerektiğini ifade etmiştir. N. Çam bu savını, odalardan birisinin kubbe kasnağında yer alan ejder motifine dayandırmaktadır. Darüşşifa olarak yapılmış olan bu kısmın daha sonra fonksiyonunu kaybederek sıbyab mektebine dönüştürülmüş olabileceğini yazmıştır.

[128] N. Çam (2010, s.17), söz konusu motifin yengeç olduğunu ve bu tip motife, bilindiği kadarıyla Türk Sanatında başka bir yerde rastlanmadığını ifade eder.

Avlu günümüzde yer yer bozulmuş geometrik desenli kompozisyonlar halinde siyah beyaz mermerlerle döşenmiştir. Revaklı avlunun batısında üç odadan meydana gelen dehlizin ikisi kubbe ile diğeri giderek daralan mukarnas sıralarından meydana gelen kulevari konik örtülüdür.

Fotoğraf 36. Sütunu çevreleyen yengeç motiflerinden biri

Harimin kuzey avlunun güney cephesinde, yaklaşık eksende dikdörgen iki paye ile duvar payelerine atılan kademeli sivri kemerlerle ibadet mekânına üçlü bir giriş oluşturulmuştur[129]. Dıştaki kemerlerin yüzeyi içte mukarnas, dışta bezemeli bordürle çevrelenmiştir. Cephe, çatının saçaklarını taşıyan profilli konsollarla tamamlanmıştır. Konsolların arasında çörtenler bulunmaktadır.

İbadet mekânı, silindrik gövdeli, dikdörtgen prizmal başlıklı sütunlara atılan sivri kemerlerle, yaklaşık kare planlı on birime ayrılmıştır. Mihrap önündeki birim kubbe, diğer birimler haç tonozla örtülüdür.

Harimin batısında yer alan kıbleye dik bir şekilde inşa edilen mekân, birer pencere ve kapı ile doğudaki harime; bir ara kapı ile kuzeydeki son cemaat yerine, bir kapıyla da batıdaki hazireye açılmaktadır. Harimle bağlantıyı sağlayan şimdiki kapının eskiden parmaklıklı bir ara pencere olduğu, parmaklık yuvalarından anlaşılmaktadır.

[129] Avlunun güney cephesinin doğu tarafında avlu kotundan yükseltilmiş bir eyvan bulunmaktadır. Burası türbeye ait olduğu için, türbe tasvir edilirken tanıtılacaktır.

Fotoğraf 37. Avlu ve Son Cemaat Yeri(M. Can Kızgındemir)

Fotoğraf 38. Harime giriş kapıları ve konsol(M. Can Kızgındemir)

Harimin kuzey duvarında, üç kapı boyunca uzanan ve ince ahşap sütuncuklar üzerine mahfil inşa edilmiştir. Mahfilin iki tarafında ahşap kapaklı dolap nişleri yer almaktadır. Mahfile batı tarafta bulunan on basamaklı ahşap bir merdiven ile çıkılmaktadır.

Fotoğraf 39. Harimin içinden görünüm

Harimin kuzey duvarı ve mihrabın bulunduğu kemer gözü hariç her kemer gözü karşısına dikdörtgen şeklinde birer pencere konulmuştur. Bunlardan harimin batısındaki dikine mekâna açılan batı penceresi aynı zamanda ara kapı durumundadır. Kıble duvarındaki pencerelerin üstünde birer renkli camlı pencere bulunmaktadır. Batıdaki dikine mekânın kıble penceresi daha geniş, daha yüksek ve sivri alınlıklı olarak inşa edilmiştir. Bu bölümün batı duvarındaki bir pencere ile bir kapıda tuğladan sade alınlıklı olarak yapılmıştır. Son cemaat yerinin kuzey duvarında da her kemer gözünün karşısına içten sivri kemerli dıştan düz atkılı ve üzerlerinde hafifletme kemerlerinin bulunduğu birer pencere konulmuştur. İbadet mekânının doğusunda eksenin güneyindeki pencere ile kuzeyindeki kapı bitişiğindeki türbeye açılmaktadır.

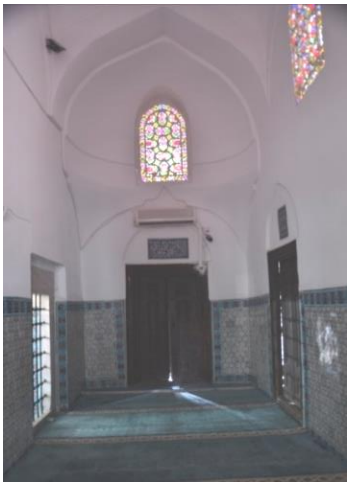

Fotoğraf 40. Harimin batısındaki mekân

Fotoğraf 41. Kuzeybatıdan görünüm ve mahfil

Güney duvar ortasındaki mihrap, yarım daire nişli, beş sıra mukarnas kavsaralıdır. Mihrap dıştan kademeli silmelerle, bezemeli ve bezemesiz bir bordürle kuşatılmıştır. Mihrap nişini iki yandaki sütunceler sınırlar. Mihrabın üzerinde sivri kemerli bir alınlık yer alır. Mihrabın üst tarafında, ortada bir kitabe mevcuttur.

Mihrabın batısına bitişik, yedi basamakla çıkılan minber bulunur. Minberin basık kemerli kapısının üzerinde iki sıra mukarnas dizisi ile üzerinde, kartuş içine alınmış kitabe levhası ve palmetli bir tepelik bulunur. Silindirik gövdeli ve mukarnas başlıklı dört sütuncenin taşıdığı köşk kısmı bir kubbe ile örtülmüştür ve madeni bir alemle sona ermiştir. Köşk kubbesi içten ve dıştan dilimlidir.

Fotoğraf 42. Mihrap nişi

Fotoğraf 43. Minbe

Fotoğraf 44. Mihrap önü kubbesi

III.1.2.1.7 Malzeme ve Teknik

Yapıda, malzeme olarak sarı, siyah ve beyaz renkli mermerler ile beyaz kesme taş ve kısmen de tuğla, ahşap ve devşirme malzeme kullanılmıştır. Doğu taç kapısı, minare, bordürleri harimin kuzey cephesi kemerleri, mihrap önü kubbe kasnağı, minber ile kıble duvarının dış yüzeyinde siyah ve beyaz taş sıraları almaşık olarak kullanılmıştır. Doğu taç kapısının mukarnas çerçevesinin içinde kalan kısım almaşık olarak sarı, siyah ve beyaz mermerle örülmüştür. Caminin güney-batı tarafındaki kapı ve pencere alınlıklarında çok az olmakla beraber tuğlada kullanılmıştır. Harimde kemerleri duvarlara bağlayan konsollarda korint tipi devşirme sütun başlıkları kullanılmıştır.

Eski bir yapı kalıntısı üzerine bina edildiği anlaşılan (Çam 1988, s. 8) revaklı avlunun batısındaki kısımda tuğlaya daha çok yer verilmiştir Buranın batı, kuzey ve güney duvarları yarı yükseklikten itibaren hep tuğladır. Camiden oldukça değişik bir görünüşe sahip olan bu bölümün kimin tarafından, ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Caminin aksine burada genellikle tuğla kullanılmış olması, kuzeyde zikzaklı bir kemerin meydana getirdiği geniş niş ve bunun hemen doğusunda kenarları dama taşlı bir çerçeve içerisinde dilimli ikiz sağır kemer alınlıklı bir pencerenin bulunması konuyu daha da karmaşık hale getirmektedir.

Yapıda, mahfil ahşap, mihrap ve minberde ise beyaz ve renkli mermer malzeme kullanılmıştır.

III.1.2.1.8 Süsleme

Ramazanoğulları Beyliği yapıları içinde süslemeleri bakımından en zengini şüphesiz Adana Ulu Camisi'dir. Yapı, Suriye, Mısır dolayısıyla Zengi-Eyyubi ve Memlük etkilerini bünyesinde yansıtmaktadır. Bunun yanı sıra Irak bölgesinden, Anadolu Selçuklu ve Osmanlı mimarisinden unsurlara da yer verilmiş olması, bu yapıyı Anadolu Türk Mimarisinde benzersiz yapar (Uysal,1985, s. 282)[130].

Caminin doğu ve batı taç kapıları ile minarede, kuzey cephe pencerelerinde, mihrap önü kubbesi, kulevari mukarnaslı örtüde taş süsleme kullanılmıştır. Mihrapta renkli mermer ve çini panolardan oluşan süslemeler bir arada kullanılmış, minberde kırmızı, sarı, beyaz ve siyah mermer süsleme uygulanmış, mahfilde ise ahşap süslemeye yer verilmiştir. Harimin güney,

[130] G. Ramazanoğlu (2006b, ss. 275-277), yapının bazı süslemelerini Orta Asya Mimari geleneğine bağlamaktadır.

doğu, batı ve kuzey cephesinin mahfile kadar olan kısmı ile harimin batısında bulunan dikdörtgen bölümde duvarlar yarıya kadar çini panolarla süslenmiştir.

Yapının doğu taç kapısının çerçevesi, hafifçe dışa doğru taşmaktadır. Düşey dikdörtgen taç kapı cephesinin ortasında yüksek sivri kemerli çerçeveli niş yer almaktadır. Taç kapıda, dikdörtgen giriş açıklığının üstündeki atkının yüzeyi kilim motifini andırır bir biçimde geçmeli mermer kaplamalarla süslenmiştir. Bunun üzerindeki yatay bordürün yüzeyini kaplayan kitabe, dört taraftan beyaz mermerle kaplanmıştır. Kitabe bordürünün portal cephesindeki uzantısında siyah-beyaz kontrastıyla verilmiş kasetleme görülür. Kavsaranın içindeki mukarnas sıraları tepede bir yarım kubbecikle sonlanmıştır. Taç kapının çerçevesinin üst kenarında yer alan iki sıra halinde dizilmiş palmet kabartmaları inci dizili bordürler arasına alınmıştır.

Doğu taç kapıya bitişik olarak inşa edilen köşk tipi minare, kare kaide üzerine çokgen gövdelidir. Sarkıtlı şerefe altlığıyla kesilen gövde, ikisi düğümlü beşi düz yedi kuşakla, ortada ise üst tarafı düğümlü ve dilimli bir şekilde sona eren sağır kemercikle süslenmiştir. Gövdede ayrıca küçük pencereler açılmıştır. Minarenin kaidesinde oldukça süslü dilimli dairevi rozet biçimli düzenlenmiş pencere göze çarpmaktadır.

Fotoğraf 45. Doğu taç kapı süslemeleri

Fotoğraf 46. Minare süslemelerinden

Fotoğraf 47. Minare süslemelerinden ayrıntı

Fotoğraf 48. Minarede rozet biçimli pencere

Batı taç kapısı beden duvarlarından daha yüksek tutulmuştur. Düşey dikdörtgentaç kapıçerçevesinin ortasına açılan niş kaş kemerli bir dış çerçeve içine yerleştirilmiştir. Girişin iki yanında mukarnaslı mihrap nişleri ve nişin köşelerinde birer sütunce vardır. Mukarnasların arasından sarkan plastik sarkıtlar ve taç kapıyı taçlandıran bitkisel karakterli tepelik Adana Yağ Cami taç kapısında da aynı şekilde uygulanmıştır. Memluklu üslubundaki doğu taç kapısının aksine batı taç kapısı Osmanlı tarzında yapılmıştır.

Fotoğraf 49. Batı taç kapıda mihrap nişi

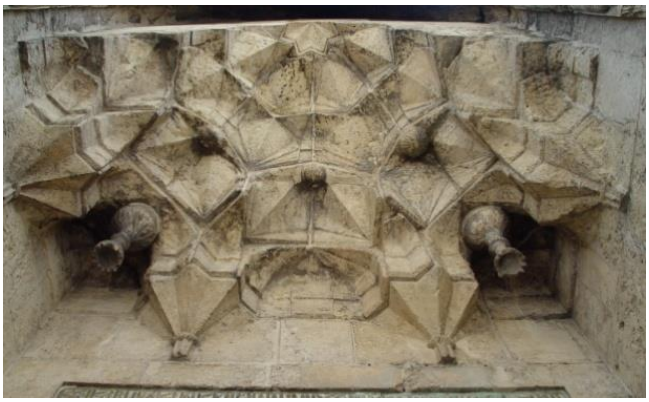

Fotoğraf 50. Mukarnas arasında sarkıtlar

Yapının dikkat çeken süslemelerinden biri, batı taç kapısının hemen gerisinden yükselen kulevari iri mukarnaslı örtüdür. Bu örtüyü taşıyan çokgen kasnağı çepeçevre kuşatan mukarnas nişleri arasında servi ağacı kabartmasına doğru uzanan simetrik iki ejder motifi görülür[131].

Kuzey cephenin batı tarafında zikzaklı bir kemerin meydana getirdiği niş ve bunun doğusunda kenarları dama taşlı bir çerçeve içerisinde dilimli ikiz sağır kenar alınlıklı bir pencere mevcuttur.

[131] Bazı araştırmacılar bu bitkiyi hayat ağacı olarak yorumlamaktadırlar. Bu konuda bkz. (Uysal, 1985, s. 280; Özüdoğru, 2002, s. 146).

Fotoğraf 51.Kulevari mukarnaslı örtü

Fotoğraf 52. Örtü kasnağında ejder ve hayat ağacı

Fotoğraf 53. Pencere düzenlemesi

Fotoğraf 54. Kademeli kemerli niş

Fotoğraf 55,56,57. Giriş kapısı süslemelerinden ayrıntı

Avlunun güney duvarında yer alan ve harime açılan üç kapının sivri kenarları siyah-beyaz taş sıralarından örülen, etrafı biri geometrik diğeri mukarnas süslemeli iki silme ile çevrilmiştir. Kuzeydeki üç kapı boyunca uzanan ve ince ahşap sütuncuklar üzerine inşa edilen mahfil, iri baklava dilimi şeklindeki desenleri, hançervari ve boğumlu sarkıtları ve sütuncukların dirsek şeklindeki başlıkları ile mihrap ve minberden daha sade bir görünüme sahiptir.

İki yanı sütunceli, üst tarafı mukarnas kavsaralı olan mihrap nişi ve alınlığı çiniyle kaplıdır. Çini panoların yüzeyi lale, sümbül, hançer yaprakları ve penç çiçekleri ile süslüdür. Nişin sivri kemerli kavsarası dendan motifiyle siyah-beyaz mermer geçmelerle örülmüştür. Mihrabı üç taraftan çevreleyen yüksek kabartmalı düğümlü bordür içine yanlarda siyah-beyaz mermer kakmalı geometrik şekillerin yanı sıra düğümler arasındaki kartuş işi boşluklardan en alttaki dikine boşluklara bitkisel, üsttekilere ise vazo şeklinde istif edilmiş yazı ve palmet motifi işlenmiştir. Düğümlü bordürün ortasında ve üst kısmında bulunan daire biçimli motiflerde, kırmızı- beyaz taşlarla meydana gelen kakma tekniğinde geometrik motifler işlenmiştir.

Fotoğraf 58. Mihrap süslemelerinden ayrıntı

Fotoğraf 59. Mihrapta kakmalı motif

Mihraba göre daha sade düzenlenen minberin, giriş kapısı üzerinde iki sıra mukarnas olup, palmet benzeri dendan motifleriyle taçlandırılmıştır. Minberde mukarnas süslemeye kubbeyi taşıyan sütun başlıklarında da yer verilmiştir. Kubbenin her bir dilimi arasında palmet benzeri motifler yer almaktadır. Merdiven korkuluğunda üstte siyah mermerden bir bant oluşturulmuştur. Minberin yan tarafındaki üçgen yüzey de aynı şekilde siyah bantla çevrelenmiş olup, süsleme bakımından minberin en dikkat çeken kısmını oluşturmaktadır. Üçgen yüzeyin içinde kırmızı, sarı, beyaz ve siyah mermerle işlenmiş kakma tekniğinde yıldız ve çeşitli geometrik motifler bulunmaktadır.

Fotoğraf 60. Minber kubbesi, içten görünüm

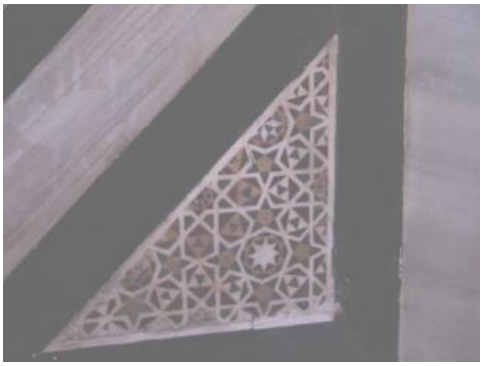

Fotoğraf 61. Minber süslemelerinden

Avlunun kuzey cephesindeki ikiz kemerli niş içine alınan pencere, bezemeli olmasına karşılık harimin ve son cemaat yerinin pencereleri sadedir. Sadece kıble duvarının mihrap arkasına denk gelen kısmında siyah-beyaz taşlarla bazı geometrik şekiller yapılmıştır.

Harimin ve harime dikey konumdaki bölümün duvarları, yarısına kadar yükseklikteki kısmı çini panolar ile süslenmiştir[132]. Çini panolarda süsleme programı ve teknik açıdan farklılıklar göze çarpmaktadır. Bu farklılığın yapının zaman içinde onarım geçirmesi sonucu oluştuğu söylenebilir. Şöyle ki; türbe ve ona bitişik cami 1891 tarihinde önemli onarımlar geçirmiştir. Ayrıca 1998 depreminden sonra da yapıdan yaklaşık 160 çini pano çalınmış ve bu tarihte de yapı esaslı bir onarım geçirmiştir. Bu onarımlar sırasında farklı tarihlere ait çiniler kullanılmıştır (Ramazanoğlu, 2006, s. 133).

Fotoğraf 62. Harimin batı duvarı çinilerinden

Fotoğraf 63. Harimin doğu duvarı çinilerinden

Camide kullanılan beyaz hamurlu değişik renk ve desenlerden oluşan çini panolar, sır altı tekniğinde yapılmış olup genellikle, farklı boyutlarda olan kare ve altıgenlerden oluşturulmuştur.

[132] Cami ve Türbede kullanılan çini süsleme programı ve ölçülerinin yazımında, araştırmacı N. Çam (1988, ss. 13-18)'ın yayınından faydalanılmıştır.

Yapıda, harim duvarının büyük bir bölümü, 0.25 x 0.25m. boyutlarında çini panolarla süslenmiş, beyaz zemin üzerine firuze, açık mavi, lacivert ve kırmızı renklidir. Bu çiniler, karşılıklı olarak yer alan iki açılmış gül ile iki karanfilin ince yapraklı ikişer sapla kendi aralarında ve bu saplar arasında kalan boşluktaki sekiz dilimli bir çiçeğin iki yanındaki stilize edilmiş goncalarla birer dairevi çizgi ile birleşmesi ve bu goncaların sivri uçlarında zıt yönde iki yaprağın yer almasıyla meydana gelmektedir. Ortadaki küçük çiçek daha uzun ve "S" şeklinde bir kıvrım yaparak tomurcuklu ve tek yapraklı diğer bir dal ile de hep yan istikamette olmak üzere, stilize edilmiş karanfil ve açılmış gül motiflerinden oluşmaktadır. Böylelikle kompozisyon dört kare pano üzerinde tamamlanmakta, diğerlerinde de aynı desen tekrarlanmaktadır.

Harim duvarı çinilerinin üst tarafları ince bir sıra halinde, 0.20x0.20m. boyutlarındaki açık lacivert zemin üzerine beyaz, kahverengi, mavi ve mercan kırmızısı desenlerden oluşturulmuştur. İç içe dalgalar şeklinde büyük bir çiçeğin alt veya üstünde zıt yönden çıkan ve kenarları tırtıllı bir yaprakla biten birbirine dolanmış iki saptan meydana gelmiş motifin alt tarafı tuğla kırmızısı düz bir çizgi ile, üst tarafı da birbirlerine karşı yönde geçmeli palmet motifi şeridi ile konturlanmıştır. Yapraklar ve iç içe çiçeklerin ikisi kırmızı puanlarla, dallar ise tomurcuk ve düğmelerden ibarettir.

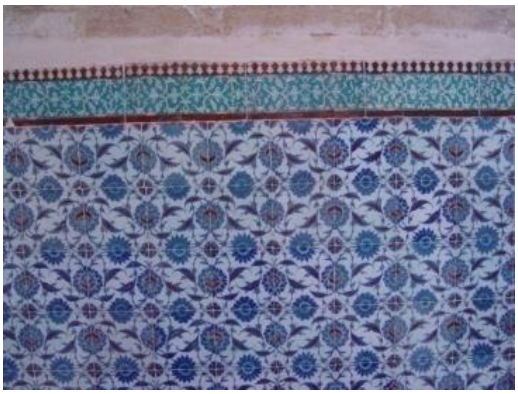

Fotoğraf 64. Çini pano, güney duvardan

Fotoğraf 65. Çini pano, kuzey duvardan(M. Can Kızgındemir)

Mihrap nişini süsleyen çini panolar 0.23x0.23m. boyutlarında olup, beyaz zemin üzerine mavi, yeşil, açık lacivert ve kırmızı renklidir. Ortada şakayığa benzeyen bir motif ile üst kenarlarında iki, yan kenarlarında birer tane yarım şakayığın ana motif olarak kullanıldığı kompozisyonun yukarı kısmı, yanlardaki yarım şakayıktan çıkan gül, sümbül, yaprak ve tomurcuk yüklü çiçek demeti ile tamamlanmıştır. Kompozisyonun alt bölümü ise ortadaki ana motiften çıkan ve stilize edilmiş yaprak, çiçek ve tomurcukla beş kıvrık dalın kendi aralarında kıvrımlar yapmasıyla

oluşturulmuştur. Ana motiflerin içi rumilerle süslenmiştir. Mihraptaki bu süsleme, papatya ve kenarları tırtıllı söğüt yaprağı şeklindeki motiflerin nöbetleşe sıralanmasıyla meydana gelen her biri 0.09.x0.09m. boyutlarındaki başka çinilerle çerçevelenmiştir. Kubbe geçişlerine kadar yükselen mihrap alınlığında ise harim duvarında uygulanan çini panolara benzer süslemeye yer verilmiştir.

Minberin batı tarafında, harimin kuzey duvarında, güney batısında ve harimin batısındaki dikine dikdörtgen mekânda, 0.14x0.17m. boyutlarında, kahve, beyaz, mavi ve lacivert renkli çini panolar kullanılmıştır. Ters yönde geçmeli olarak birbirlerini tamamlayan yan yana her dört palmetten ikisi kahverengi, biri lacivert öbürü mavi renklidir. Kahverengilerin içi, lotus-palmet karışımı diğer bir motiften çıkan düğmeli rumilerle, tabanı ise yürek şeklindeki bir başka motiften kaynaklanan rumi ile beyaz renkli yapılmıştır. Diğer palmetlerin içine bir lotus, gövdesine de küçük bir yürek deseni işlenmiştir.

Harimin batısındaki bölümün büyük bir kısmı ve harimin kuzey duvarının doğu bölümünde, her kenarı onar cm altıgenler halinde çini panolarla süslenmiştir ve beyaz zemin üzerine lacivert, kahve, mavi ve açık yeşil renklidir. Çizgiler ise siyahtır. Üsluplaşmış bir erik çiçeği etrafında altı rumi ile beş veya altı yapraklı altı çiçeğin nöbetleşe sıralanması ve bu son çiçeklerin Rumilerden her birinin etrafında küçük yapraklı bir sapla üçer üçer birbirine bağlanması ile oluşturulmuştur. Rumilerin sapları, ortadaki çiçekle, iki kanadının her biri de yandaki başka bir ruminin kanadıyla sivri tepelikler halinde birleşmektedir.

Harimin doğu duvarı, 0.16x0.16m. boyutlarında ve beyaz zemin üzerine firuze, açık mavi ile lacivert renkli çini panolarla süslenmiştir. Bu panolarda, 0.25x0.25m. ölçülerindeki panoların kompozisyonun aynısı burada daha küçük bir alanda ve daha sık tekrarlanmıştır.

Harimin çeşitli yerlerinde ve batıdaki mekânın güney duvarında üst çerçeve olarak uygulanmış, 0.30x0.14m. boyutlarında, parlak mavi zemin üzerine siyah konturlu beyaz desenlerden ve kırmızı ve beyaz üst çerçeveden meydana gelen çini panolar bulunmaktadır. Alttaki kiremit kırmızısı düz ve üstteki kahverengiye yakın koyu kırmızı ile beyaz palmet sıralarından meydana gelen alt ve üst konturlar arasındaki zemin üzerine beyaz renkli Çin bulutuna benzer kümecikler karşılıklı “V” meydana getirecek şekilde işlenmiştir. Bu şekiller arasında kalan boşluk, çifte lotus şeklinde istif edilen puanlarla doldurulmuştur. Motiflerin kenarları siyah boyayla kıvrımlı bir şekilde kontur yapılmak suretiyle daha zengin bir görünüş elde edilmiştir.

Şekil 7. Cami ve türbede kullanılan çini pano örnekleri (Adana Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi)

Harimin batısında yer alan dikine mekânın batı duvar penceresi alınlığında, 0.24x0.24m. ölçülerinde, sarı, koyu lacivert, firuze, yeşil, koyu mavi, açık mavi, beyaz ve kırmızı renkli çini panoya yer verilmiştir. Ortadaki küçük bir rozet etrafında birbirine ikişer sapla baklava meydana getirecek şekilde bağlanmış dört beyaz palmet ile yine aynı rozete birer sapla bağlanan dört rumi panonun asıl kompozisyonunu teşkil etmektedir. Rumilerin her birinin ucunun diğer bir rumi ile birleşmesinden meydana gelen iri palmetler içine almaktadır. Dıştaki bu palmetin tepesi de başka bir küçük palmetle sona ermekte, içteki beyaz palmetlerden ters yönde çıkan iki kısa kıvrık dal, firuze, koyu lacivert ve mavi renkli üç hatla çevrilmiş ve böylece kompozisyon tamamlanmıştır.

Yine harimin batısındaki mekânın, kuzey duvarındaki ara kapısı üzerinde 0.25x0.25m. ölçülerinde kitabeli çini pano yer almaktadır. Burada beyaz, mavi, yeşil ve patlıcan moru renkleri kullanılmıştır. Kare şeklindeki dokuz pano üzerinde tamamlanan kompozisyon, yapraklar, çiçekler ve tomurcuklarla yüklü iç içe helezonlar halinde kıvrık dallardan meydana gelmektedir.

Şekil 8. Caminin güneydoğu köşedeki çinilerinden ayrıntı (Adana Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi)

III.1.2.2 Türbe

III.1.2.2.1 Yeri ve Adı

Ulu Cami'nin güneydoğu köşesine bitişik olarak tasarlanan türbe, Ulu Cami Mahallesi'nde, doğu cephesi 25007. Sokağın üzerinde, güney cephesi ise Ziya Paşa Parkı'na bakmaktadır. Kuzey cephe avluya bakmakta ve batı tarafı camiyle ortak duvarı paylaşmaktadır

.

Yapı, Ulu Cami Türbesi olarak bilinir. Eski müze müdürü N. Kum (1941a, s. 15), makalesinde Ramazanoğulları Türbesi adını vermiş, G. Ramazanoğlu' (2006, s. 139) da, yapıyı Ramazanoğlu Türbesi olarak adlandırmıştır.

III.1.2.2.2 Tarihlendirme

III.1.2.2.2.1 Kitabe [133]

Türbede bulunan üç sandukanın da birer kitabesi mevcuttur ve bu kitabeler mezar sahipleri hakkında bilgi vermektedir. Benzer şekilde, üç mezarın kitabesi de aynı büyüklükte ve üslupta yapılmıştır. Kitabeler, kapağı açılmış zarf biçimindedir ve dikdörtgen kısımları 0,61x0,20m. ölçülerinde,üçgen bölümlerinin ikiz kenarları 0,40m. boyutlarındadır. Her üçü de lacivert çini

[133] Türbede bulunan sanduka kitabelerini N. Çam (1988, s. 21-23) ve M. Yüksel (1990, s. 27-28) okuyup Türkçeye tercüme etmiştir.

zemin üzerine beyaz nesihle yazılıdır ve çevresi kahverengi birer cetvelle çevrilidir. Satır aralarına da mavi cetveller çekilmiştir. Türbenin kitabeleri şunlardır:

1.Türbenin birinci kitabesi, Caminin ilk banisi Halil Bey'e aittir.

Fotoğraf 66. Halil Bey'in Mezar Kitabesi(M. Can Kızgındemir)

Kitabe Metni:

١ـ هذا

٢ـ مرقد شريف المرحوم المغفور

٣ـ المحتاج إلى رحمة الله الملك الغفور الأمير خليل

٤ـ ابن الأمير داود ابن الأمير ابراهيم الشهير باين رمضان عليهم الرحمة والرضوان

٥ـ قد انتقل من دار الفنا إلى دار البقا في أوائل جمادى الأولى من شهور سنة ست وعشر وتسعما

Okunuşu:

1- "Hâzâ

2-Markadu-Şerîfu'l-Merhûmu'l-Mağfûr

3 -El-Muhtâc ilâ Rahmeti'llahi'l-Melikü'l-Gafûr el-Emîr Halîl

4- İbni'l-Emîr Dâvud İbni'l-Emîr İbrâhîmi'ş-Şerîf İbni Ramazân aleyhimü'r-Rahmeti ve'r-Rıdvân

5- Kad intikale min Dâri'l-Fenâilâ Dâri'l-Bekâ fî evâili Cumâdii'l-ûlâ min Şuhûri Sene: Sitte ve Aşare ve Tıs'amie".

Türkçesi:

“Bu (rası), Affedicilerin Meliki olan Allah’ın Rahmetine muhtaç, bağışlanmış merhum, şerefli Ramazanoğlu Emiri meşhur İbrahim Bey’in oğlu Halil Bey’in mezarıdır. Allah’ın rahmeti ve rızası üzerine olsun. 916 H./1510 M. senesinin cemaziyül evvel ayının başlarında Fena aleminden Beka alemine göç etti”.

2. İkinci kitabe ortadaki sanduka üzerinde olup, Piri Paşa’nın oğlu Muhammed Şah’a aittir.

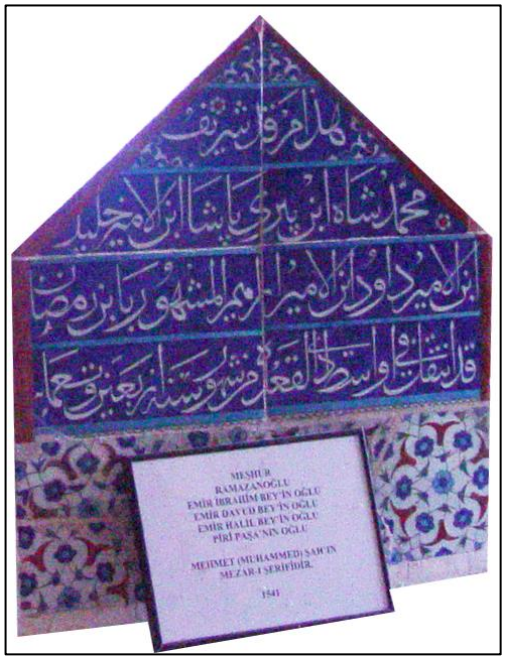

Fotoğraf 67. Muhammed Şah’ın Mezar Kitabesi(M. Can Kızgındemir)

Kitabe Metni:

١ـ هذا مرقد شريف

٢ـ محمد شاه ابن بيري باشا ابن الامير خليل

٣ـ ابن الأمير داود ابن الأمير ابراهيم المشهور بابن رمضان

٤ـ قد انتقل في اواسط ذي القعدة من شهور سنة أربعون وتسعمائة

Okunuşu:

1- “Hâzâ Merkadu Şerîfu

2- Muhammed Şâh İbni Piri Paşa İbni’l-Emîr Halîl

3- İbni'l-Emîr Dâvud İbni'l-Emîr İbrâhîm el-Meşhûr bi-İbni Ramazân

4- Kad intekale fî evâsiti zi'l-kâdeti min şuhûri sene erbaûne ve tis'amie"

Türkçesi:

" Bu(rası), 940 H./1541 M. senesinin Zi'l- kade/Mayıs ayının ortalarında vefat eden Ramazanoğlu (meşhur) İbrahim'in oğlu Davud'un oğlu Emir Halil'in oğlu Piri Paşa'nın oğlu Muhammed Şah'ın mezar-ı şerifidir".

3. Üçüncü sanduka Piri Paşa'nın diğer oğlu Mustafa Bey'e aittir.

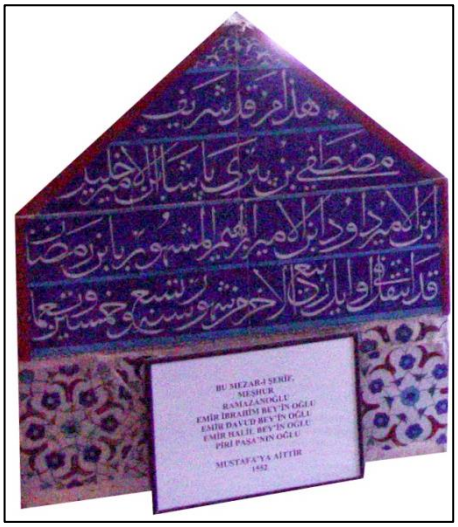

Fotoğraf 68. Mustafa Bey'in Mezar Kitabesi(M. Can Kızgındemir)

Kitabe Metni.

١ـ هذا مرقد شريف

٢ـ مصطفى ابن بيري باشا ابن الأمير خليل

٣ـ ابن الأمير داود ابن الأمير ابراهيم المشهور بابن رمضان

٤ـ قد انتقل في اوايل ربيع الآخر من شهور سنة تسع وخمسين وتسعمائة.

Okunuşu:

1- "Hâzâ Merkadu Şerîfu.

2- Mustafa ibni Pîrî Paşa İbni'l-Emîr Halîl

3- İbni'l-Emîr Dâvud İbnî'l-Emîr İbrâhîm el-Meşhûr bi-İbni Ramazân

4- Kad intekale fî evâ'ili Rebi'l-âhir min şuhûri sene: tis'a ve hamsîne ve tis'amie"

Türkçesi:

"Bu(rası) mezar-ı şerif Ramazanoğlu Meşhur İbrahim Bey'in oğlu Davud Bey'in oğlu Halil Bey'in oğlu Piri Paşa'nın oğlu Mustafa'nın mezarıdır.959H./1552M. senesinin Rebi'l-ahir/Mart ayının başlarında/sonlarında ahrete intikal etti".

III.1.2.2.2.2 Vakfiye[134]

Türbe cami ile birlikte tasarlandığı için vakfiyede ayrıca belirtilmemiştir.

III.1.2.2.2.3 Yapım Tarihi Ve Banisi

Türbede, caminin ilk banisi Halil Bey ile torunları,(Piri Paşa'nın oğulları) Muhammed Şah ve Mustafa Bey'e ait üç sanduka yer almaktadır. Bu sandukaların tarihi sırasıyla 1510, 1541 ve 1552 yıllarını vermektedir. Kitabeler sanduka sahiplerinin ölüm tarihini içerdiğinden, türbenin inşa tarihi kesin değildir.

O. Aslanapa (1973, s. 243), türbenin 1540 yılında Piri Paşa tarafından yaptırıldığını kabul etmektedir. N. Çam (1988, s. 26) ise, yapının bu tarihte inşa edildiğine dair herhangi bir kaydın olmadığını dolayısıyla cami ile türbe arasında böylesi uzun bir zaman farkının olmasının mümkün olamayacağını düşünmektedir. Çünkü türbe belirtilen tarihte inşa edilmiş olsaydı, caminin güneydoğu köşesinde gereksiz bir boşluk olacağını haklı olarak savunmaktadır. Bu nedenle N. Çam (1988, s. 7), Ulu Cami'ye bitişik inşa edilen yapının, malzeme ve teknik açıdan harimden farklılık göstermesi nedeniyle türbe ve harimin üç, beş yıl gibi bir arayla yapılmış olduğunu kabul etmektedir. Türbe duvarları harimin kıble duvarından daha farklı; sarımtırak taşlarla örülmüş, diğerinin aksine tamamı ince yontulmuş taşlarla inşa edilmiştir.

III.1.2.2.3 Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu[135]

III.1.2.2.4 Plan

[134]Bkz. Adana Ulu Cami Vakfiye bölümü.
[135]Türbe, Ulu Cami onarımlarıyla birlikte ele alındığından tekrara düşmemek için burada ayrıca değinilmemiştir. Bu konuda bkz. Ulu Cami bölümü.

Türbe, Ulu Cami'nin güneydoğu köşesine bitişik olarak tasarlanmıştır ve kuzey- güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Yapı, doğu- batı doğrultusunda dikdörtgen planlı ve üzeri çapraz tonozla örtülü giriş ile yaklaşık kare planlı üzeri tromplarla geçilen kubbeyle örtülü olan iki bölümden oluşmaktadır. Ayrıca türbenin kuzeyinde dört sütuna atılan kemerlerle biçimlenmiş dikdörtgen planlı ve yarım haç tonoz örtülü bir ön mekân bulunmaktadır.

Türbeye giriş güneybatı köşede bulunan kapıdan sağlanmaktadır. İçinde üç lahit bulunan yapının batı duvarında caminin harimine açılan, doğu ve güney duvarlarında birer pencere açıklığı mevcuttur[136].

III.1.2.2.5 Dış Tanıtım

Türbe, üzeri kubbeyle örtülü ve içinde üç lahitin yer aldığı kare prizmal tipte üst kat ile beşik tonozla örtülü mumyalıktan/alt kattan oluşmuştur. Yapının, doğu ve güney cepheleri camiyle ortaktır[137].

Türbenin kuzeyinde giriş mekânı ile güneyinde sandukaların bulunduğu birim yer alır. Kuzey cephede, haç tonozla örtülü giriş kısmı, bir ara kapıyla harime, bir kapıyla da türbeye bağlanmaktadır. Giriş mekânının güney duvarı ortasında yarım daire nişli mihrap bulunur. Mihrap, dıştan bezemeli iki bordürle kuşatılmıştır. Daha kuzeyde, cami avlusundan bir basamak yükseltisi olan mukarnas başlıklı dört sütun üzerine inşa edilen sundurma görülür. Kuzey cephe yarıya kadar yükseklikte çini panolarla kaplanmıştır.

Fotoğraf 69. Kuzey cephe ve mihrap

[136] Yapı, camiyle birlikte tasarlandığından, burada ayrıca plan konulmamıştır. Bkz. Ulu Cami planı.
[137] Tekrara düşmemek için burada doğu ve güney cepheler tanıtılmayacaktır. Bkz. Ulu Cami Tanıtım Bölümü.

Fotoğraf 70. Kuzey cephede sundurma (M. Can Kızgındemir)

Fotoğraf 71. Kuzey cephede haç tonoz

Fotoğraf 72. Doğu cephe

Fotoğraf 73. Güney cephe

Türbenin sivri kubbesi, mihrap önü kubbesine benzer bir şekilde yapılmış, yüksek kasnak üzerine oturtulmuştur. On iki kenarının her birisine renkli cam pencere konulan kubbede, mihrap önü kubbesinin aksine renkli taşa yer verilmemiştir.

Fotoğraf 74. Kubbe

Fotoğraf 75. Kubbe, içten görünüş

III.1.2.2.6 İç Tanıtım

Yapının üst mekânında, camiyle ortak olan batı duvarında harime açılan bir pencere yer alır. Türbede, çini panolarla kaplanmış üç sanduka bulunmaktadır. Üst mekân duvarları yarıya kadar yükseklikte çini panolarla süslenmiştir.

Fotoğraf 76. Türbe lahitleri (M. Can Kızgındemir)

Türbenin altındaki mumyalığa kuzey cephedeki sundurmada bulunan, etrafı ferforje ile çevrili bir merdivenle inilmektedir. Üzeri beşik tonozla örtülen mumyalık bölümünde 16 mezar yeri bulunmaktadır. Üçü dolu olan bu mezarların diğerleri ise sonradan vefat edecek kişiler için hazırlanmış olduğu, ama kullanılmadığı ifade edilmektedir (Ramazanoğlu, 2006, s. 140).

Fotoğraf 77. Batı duvar ve harime açılan pencere (M. Can Kızgındemir)

Fotoğraf 78. Mumyalığa inen merdiven bölümü

Fotoğraf 79. Mumyalık

III.1.2.2.7 Malzeme ve Teknik

Düzgün kesme taşla inşa edilen yapının, türbe önü mekânının kemerlerinde ve mihrap nişinde siyah ve beyaz taş almaşık olarak kullanılmıştır. Türbenin kuzey cephesinde yer alan sundurmanın örtüsünde ahşap kullanılmış üstü ise kiremitle kaplanmıştır. Üst mekân kubbesi kurşun ile kaplanmıştır.

III.1.2.2.8 Süsleme

Türbenin, doğu ve güney cephe pencerelerinde taş süsleme, mihrap ve harime giriş kapısı ile türbeye giriş kapısının bulunduğu kuzey cephede ise süslemeler çini panolar halinde uygulanmıştır. Ayrıca yapı içinde duvarlar yarıya kadar çini ile kaplanmıştır.
Yapıda pencereler yüksek nişler içerisine alınmıştır. Bu nişler üçer sıra mukarnaslıdır ve iki tarafında sütunceleri bulunmaktadır. Sütunceler yivli ve saç örgülü olup, başlıkları ise mukarnaslıdır. Her bir pencerenin yan tarafı dikdörtgen şeklinde yükselen ve geometrik şekilli düz silmelerle süslenmiştir. Doğu cephede yer alan pencereler simetrik düzenlenmiştir ve üst taraflarında siyah- beyaz ve açık sarı taşların meydana getirdiği bir geçme frizi bulunur.

Güney cephedeki pencere doğu cephedeki pencerelerle kompozisyon olarak benzer biçimde düzenlense de dikdörtgen çerçevede yer alan geometrik süslemeler daha sadedir. Bu pencereyi çevreleyen bordür, üç kırık çizginin kesişmesi sonucu oluşmuş zikzak örgü şeridir.

Fotoğraf 80. Doğu cephedeki pencereler

Fotoğraf 81. Pencere sütuncelerinden

Fotoğraf 82. Doğu pencere, ayrıntı

Fotoğraf 83. Doğu pencere, ayrıntı

Fotoğraf 84. Güney pencere süslemeleri

Fotoğraf 85.Güney pencere süslemeleri, ayrıntı

Türbenin giriş kapısı üzerinde yer alan bitkisel motiflerden oluşturulmuş taçvaridüzenleme göze çarpmaktadır.

Fotoğraf 86. Giriş kapısında taçvari süsleme

Türbenin çokgen kasnaklı, sivri kubbesinin, on iki kenarının her birine renkli cam pencere konulmuştur. Mihrap önü kubbesinin aksine, türbe kubbesinde renkli taşa yer verilmemiştir.

Türbe önündeki mihrap, siyah, sarı ve beyaz taş sıralarından meydana getirilmiştir. Yukarısına hançer şeklinde ve içi renkli taş kakmalı motif işlenmiştir. Saç örgü ve geometrik desenli iki silmeyle üç taraftan çevrilmiş olan mihrap, ince siyah bir hatla konturlanmıştır.

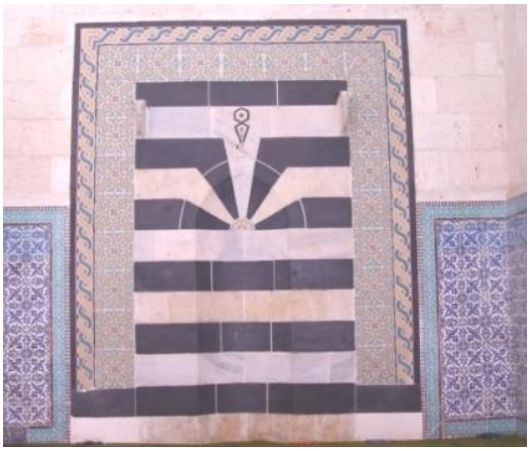

Fotoğraf 87 Mihrap

Fotoğraf 88. Mihrap çerçevesi, ayrıntı

Türbenin kuzey cephesi, mihrabı ve iç mekân duvarları yarıya kadar çini panolarla donatılmıştır. Ayrıca türbe içinde yer alan üç sanduka da bütünüyle çini ile donatılmıştır. Çini panolarda süsleme programı ve teknik açıdan farklılıklar göze çarpmaktadır. Bu farklılığın yapının zaman içinde onarım geçirmesi sonucu oluştuğu söylenebilir. Şöyle ki; türbe ve ona bitişik olan cami

1891 tarihinde önemli onarımlar geçirmiştir. Bu onarımlar sırasında farklı tarihlere ait çiniler kullanılmıştır (Ramazanoğlu, 2006, s.133).

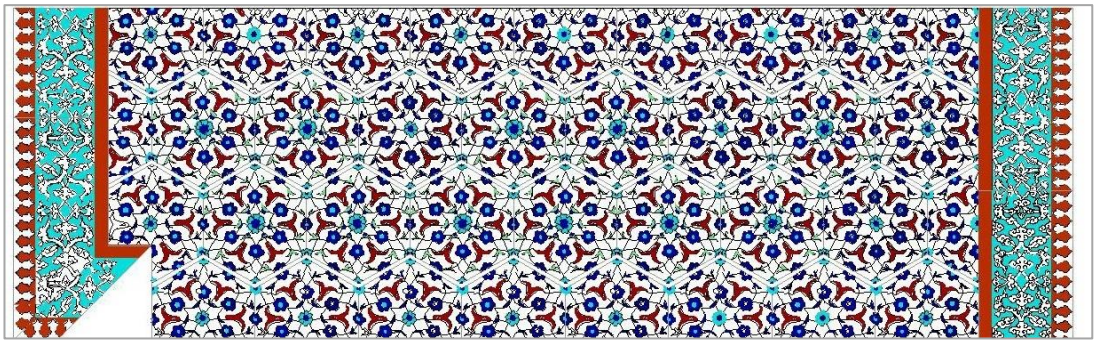

Şekil 9. Türbenin kuzeybatı cephe köşesindeki çini pano (Adana Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi)

Türbede kullanılan beyaz hamurlu değişik renk ve desenlerden oluşan çini panolar, sır altı tekniğinde yapılmış olup genellikle, farklı boyutlarda olan kare ve altıgenlerden oluşturulmuştur.

Yapının içi ve türbe önü mekânının batısında yer alan çini panoların boyutları 0,10x0,10m olan altıgenlerden oluşmuştur. Bunlar beyaz zemin üzerine lacivert, kahve, mavi ve açık yeşil olup çizgileri siyahtır. Üsluplaşmış bir erik çiçeği etrafında altı sade rumi ile beş veya altı yapraklı altı çiçeğin nöbetleşe sıralanması ve bu çiçeklerin rumilerden her birinin etrafında ufak yapraklı bir sapla üçer üçer birbirine bağlanmasıyla oluşturulmuş kompozisyon bir diğer grubu oluşturur. Bu kompozisyonda, rumilerin sapları, ortadaki çiçekle, iki kanadının her biri de yandaki başka bir ruminin kanadıyla sivri tepelikler halinde birleşmektedir.

Türbe önü mekânının batı duvarında, yukarıda açıklaması yapılan çini panolardan süsleme ve boyut açısından farklı olan çinilerde mevcuttur. Bunlar; her kenarı 0.10m olan altıgenlerden oluşan, beyaz zemin üzerine, kahverengi, lacivert, mavi ve siyah desenlerden oluşturulmuştur. Ortadaki kahverengi, beyaz ve lacivert renkli iç içe üç çiçek motifinin altı tane altıgen puanlardan bezeme yapılmıştır.

Yine türbe önü mekânında 0.30x0.14m. boyutlarında parlak mavi zemin üzerine siyah konturlu beyaz desenlerden ve kırmızı ve beyaz üst çerçeveden meydana gelen bir grup çini bulunmaktadır. Alttaki kiremit kırmızısı düz ve üstteki kahverengiye yakın koyu kırmızı ile beyaz palmet sıralarından meydana gelen alt ve üst konturlar arasındaki zemin üzerine beyaz renkli Çin bulutuna benzer kümecikler karşılıklı “V” meydana getirecek şekilde işlenmiştir. Bu şekiller arasında kalan boşluk, çifte lotus şeklinde istif edilen puanlarla doldurulmuştur.

Motiflerin kenarları siyah boyayla kıvrımlı bir şekilde kontur yapılmak suretiyle daha zengin bir görünüş elde edilmiştir.

Fotoğraf 89. Kuzey cephe, güney doğuda çini

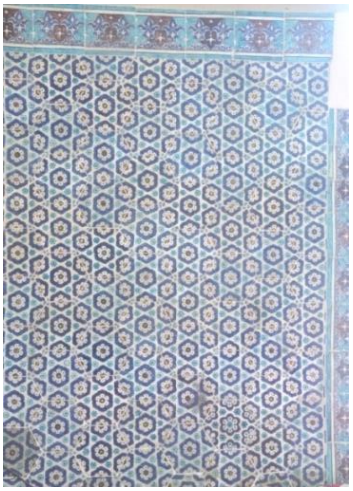

Fotoğraf 90. Kuzey cephe, batıda çini

Türbe önü mihrabının yan tarafında kullanılan çini panolar, her kenarı 0.25m ölçülerinde kare olan beyaz zemin üzerine mavi desenlidir. Çiçek şeklindeki yuvarlak bir motiften çapraz olarak ve dört bir yönden çıkan ikişer sapı birer düğüm halinde birleştikten sonra lotus motifine bağlanmaktadır. Yine aynı motiften çıkan ve diğerlerini kesen başka iki sap, dört bir yanda yer alan dağılmış dört gül motifi ile birleşmekte, böylece kompozisyon ortadaki ana motif etrafında lotus ve gül desenlerinin nöbetleşe sıralanmasıyla dört pano üzerinde tamamlanmaktadır.

Fotoğraf 91. Sanduka çinilerinden ayrıntı

Türbenin sandukaları 0.25x 0.25m. boyutlarında panolardan oluşmuştur ve beyaz zemin üzerine firuze, açık mavi, lacivert ve kırmızı renklidir. Bu çiniler, karşılıklı olarak yer alan iki açılmış gül ile iki karanfilin ince yapraklı ikişer sapla kendi aralarında ve bu saplar arasında kalan

boşluktaki sekiz dilimli bir çiçeğin iki yanındaki stilize edilmiş goncalarla birer dairevi çizgi ile birleşmesi ve bu goncaların sivri uçlarında zıt yönde iki yaprağın yer almasıyla meydana gelmektedir. Ortadaki küçük çiçek daha uzun ve "S" şeklinde bir kıvrım yaparak tomurcuklu ve tek yapraklı diğer bir dal ile de hep yan istikamette olmak üzere, stilize edilmiş karanfil ve açılmış gül motiflerinden oluşmaktadır. Böylelikle kompozisyon dört kare pano üzerinde tamamlanmakta, diğerlerinde de aynı desen tekrarlanmaktadır.

III.1.2.3 Medrese

III.1.2.3.1 Yeri ve Adı

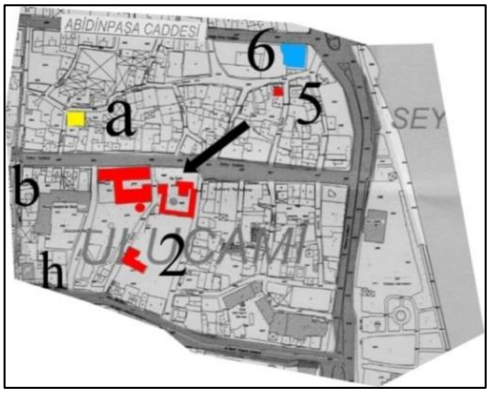

Harita3.Ulu Cami Mahallesi

Ulu Cami Mahallesi'nde, caminin doğusunda konumlanmıştır. Batı cephe cami ile yapıyı birbirinden ayıran 25007 Sokak üzerinde, kuzey cephe Kızılay Caddesi üzerinde, doğu cephe 25009. Sokak üzerinde, güney cephe ise Vakıf Saraya/Tuz Hanı bakmaktadır.

Adı arşiv kayıtlarında, Medrese-i Atik veya Halil Bey Medresesi olarak geçen yapı, bugün Ulu Camii Medresesi olarak bilinmektedir. 19.yüzyıl sonlarında Adana'ya gelen Karçınzade Süleyman Şükrü Bey, yapıdan Taş Medrese olarak bahsetmektedir (Mert, 2000, s. 312). Bu bilgi bize yapının Osmanlı döneminde Taş Medrese olarak adlandırıldığını göstermektedir.

III.1.2.3.2 Tarihlendirme

III.1.2.3.2.1 Kitabe

Fotoğraf 92. Taç kapı kitabesi

Yapının taç kapısı üzerinde iki satır halinde, sülüs hatla yazılmış bir kitabesi mevcuttur. Bunun dışında medrese avlusunda, 19. yüzyılda inşa edilen şadırvana ait beş satırlık bir kitabe daha mevcuttur[138].

Medresenin taç kapısı üzerinde yer alan 1,52x0.39m. boyutlarında, Arapça ve iki satır sülüsle yazılmış olan kitabesi şöyledir:

Kitabe Metni:

١ـ بنى هذه المدرسة المباركة حسبة لله تعالى في عهد دولت السلطان الأعظم والخاقان المعظم

٢ـ سلطان سليمان شاه خان خلّد ملكه بيري بن الأمير خليل المحتاج إلى رحمة رب الجليل في غرة محرم سنة سبع وأربعين وتسعمائة.

Okunuşu:

1- “Bena hazihi’l- medresete’l- mübârekete hasbeten lillahi Teâlâ fi ahdi devleti’s- Sultâni’l- A’zam ve’l- Hâkâni’l- Muazzam.

2- Sultân Süleymân ŞâhHân hallede mülkehu Pîrî bin el- emir Halîl el- muhtâc ila Rahmeti Rabbi’l- Celîl fî gurreti Muharrem sene seb’a ve erbaîne ve tis’amie (947)”.

Türkçesi:

[138] Bahsedilen geç tarihli kitabe bugün şadırvan üzerinde mevcut değildir. Yapıyı, 1988 yılında araştırma amaçlı ziyaret eden N. Çam, avluda bir kitabeye rastladığını ve bunu Adana Arkeoloji Müzesine kaldırdığını yazmıştır (Çam, 1988, s.34).

“Bu mübarek medreseyi, en büyük sultan ve büyük hakan Sultan Süleyman Han’ın saltanatı zamanında – Allah mülkünü daim etsin- Yüce Allah’ın rahmetine muhtaç Emir Halil Bey’in oğlu Piri, Allah rızası için, dokuz yüz kırk yedi senesi Muharrem ayı ortalarında yaptırdı”.

Şadırvan kitabesi, 0,41x0,40m. ölçülerinde, mermer üzerine Arapça sülüsle yazılmıştır. Kitabe şöyledir:

Kitabe Metni:

١ـ قد بنى هذا السبيل

٢ـ لروح محمد بن اسمعيل

٣ـ ووقف عليه دكان

٤ـ في دباغ خانه وبيتان

٥ـ في محلة بغجة صوفي سنة١٢٤٠ نورى

Okunuşu:

1- “Kad buniye hâzâ’s- sebîl
2- Li- rûhi Muhammed bin İsma’il
3- Ve vukife aleyhi dükkân
4- Fîdebbağhâne ve beytân
5- Fî mahallei Bağcei Sûfî sene 1240 Nuri”.

Türkçesi:

“Bu sebil İsmail oğlu Muhammed’in ruhu için yapıldı ve Tabakhanede bir dükkân ile Sofu Bahçesi Mahallesi’nde iki ev vakfedildi. 1824-25 yılı Nuri”[139].

III.2.3.2.2Vakfiye

Piri Paşa Vakfiyesi’nde, Ulu Cami Külliyesi içinde medreseden bahsedilmektedir[140].

III.1.2.3.2.3 Yapım Tarihi ve Banisi

[139] M. Yüksel (1990, s. 27), kitabede adı geçen Nuri’nin, kitabe yazı ustası/hakkak olduğunu, Çukurova’daki bir çok anıt ve mezar taşı kitabesinde imzasının görüldüğünü belirtmiştir. Ulu Cami Külliyesi çerçevesinde Medreseyi incelemiş olan N. Çam’ın çevirisinde Nuri adına rastlanmamıştır.
[140] Bu konuda Bkz. Adana Ulu Camisi, vakfiye bölümü.

Medresenin taç kapısı üzerinde bulunan kitabeye göre, yapı 947H./1540M.tarihinde, Ramazanoğlu Piri Paşa tarafından inşa ettirilmiştir. Ancak araştırmacılardan Y. Kurt ve M. A. Erdoğru (2000, s. XXI), yapının adının arşiv kayıtlarında Halil Bey Medresesi olarak geçtiğini, bu nedenle medresenin Piri Paşa döneminde yeniden imşa edilmiş veye tamamlattırılmış olduğunu düşünmektedirler. Ayrıca bu savı doğrulayan diğer bir bilgi de, 1525 ve 1530 tarihli mufassal defterlerde medresenin adının geçmesidir.

III.1.2.3.3 Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu

Yapı, çeşitli dönemlerde tamir görmüştür. Y. Kurt ve M. Erdoğru (2000, s. xxıı), medreseyle ilgili ilk onarımların 1547 yılında Piri Paşa tarafından yaptırılmış olduğunu kabul ederler. Bu onarımlar sırasında, medreseye beş öğrenci hücresi ilave edilerek, hücrelerin sayısı ona çıkarılmıştır.

Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından 1977 yılında bitirilen onarımlarda avluda bulunan enkazlar ve avluya bakan tarafındaki muhdes duvar kaldırılmıştır (Çam, 1988, s. 33).

Yapı, 1989 tarihinde daha kapsamlı onarımlar geçirmiştir. Yine Vakıflar Bölge Müdürlüğünce yapılan tamirlerde, muhdes dükkânlar yıkılarak, bulunan izlere göre medrese hücreleri yapılmış, hücre içi döşemeleri, avlu döşemeleri yenilenmiş, ahşap kapı pencereleri yenilenerek boya-badana yapılmıştır. Ayrıca dam örtüsü elden geçirilmiş, elektrik ve sıhhi tesisat işleri yapılmıştır (Adana Koruma Kurulu Arşivi).

Medrese, 27 Haziran 1998 tarihindeki depremde hasar görmüş ve büyük bölümü kullanılamaz hale gelmiştir. Depremden sonra yapılan onarım çalışmalarında, yapının depremden zarar gören bölümleri takviye edilmiş ve sağlamlaştırılmıştır. Bu çalışmalar sırasında öncelikle sıva raspası yapılmış, duvar, kubbe, tonoz gibi bölümlerde oluşmuş hasarlar giderilmiştir. Dershane odasının kaplama taşları numaralanarak bölümler halinde sökülerek yeniden örülmüştür. Yapıda gerekli strüktürel sağlamlaştırma ve tamirler dışında, zamanla çatı örtüsü ve yüzeyde oluşmuş bitkilerden de temizlenmiştir. Ayrıca zemin ve örtüden gelen rutubetin önlenmesi için gerekli su yalıtımı yapılmış, bina ve bina çevresindeki yapılmış ekler kaldırılmıştır (Adana Koruma Kurulu Arşivi).

Medrese çeşitli dönemlerde farklı işlevlerle değerlendirilmiştir. Bir ara fakirlerin barınağı olmuş, 1960'lı yıllarda İmam Hatip okulunun öğrenci yurdu olarak kullanılmıştır

(Ramazanoğlu, 2006, s. 141). Yapı, 1980'li yıllarda bir süre Güç Birliği Vakfı'na hizmet etmiştir.

Medrese, günümüzde iki farklı kurum tarafından kullanılmaktadır. Büyük bölümü Adana İl Müftülüğü Türk-İslam Sanatları merkezi olarak, bunun dışında güneydoğu cephedeki bir oda, batı cephedeki giriş kapısının yanındaki oda ile kuzey cephedeki dershane odasına bitişik olan oda Seyhan Belediyesi'nin ücretsiz Meslek Edindirme Merkezi (Seymer) olarak kullanılmaktadır. Ayrıca dershane odasının kuzey cephesine daha önce açılan büyük vitrin halen dükkân olarak (Çukurova Arıcılık) kullanılmaktadır.

III.1.2.3.4 Plan

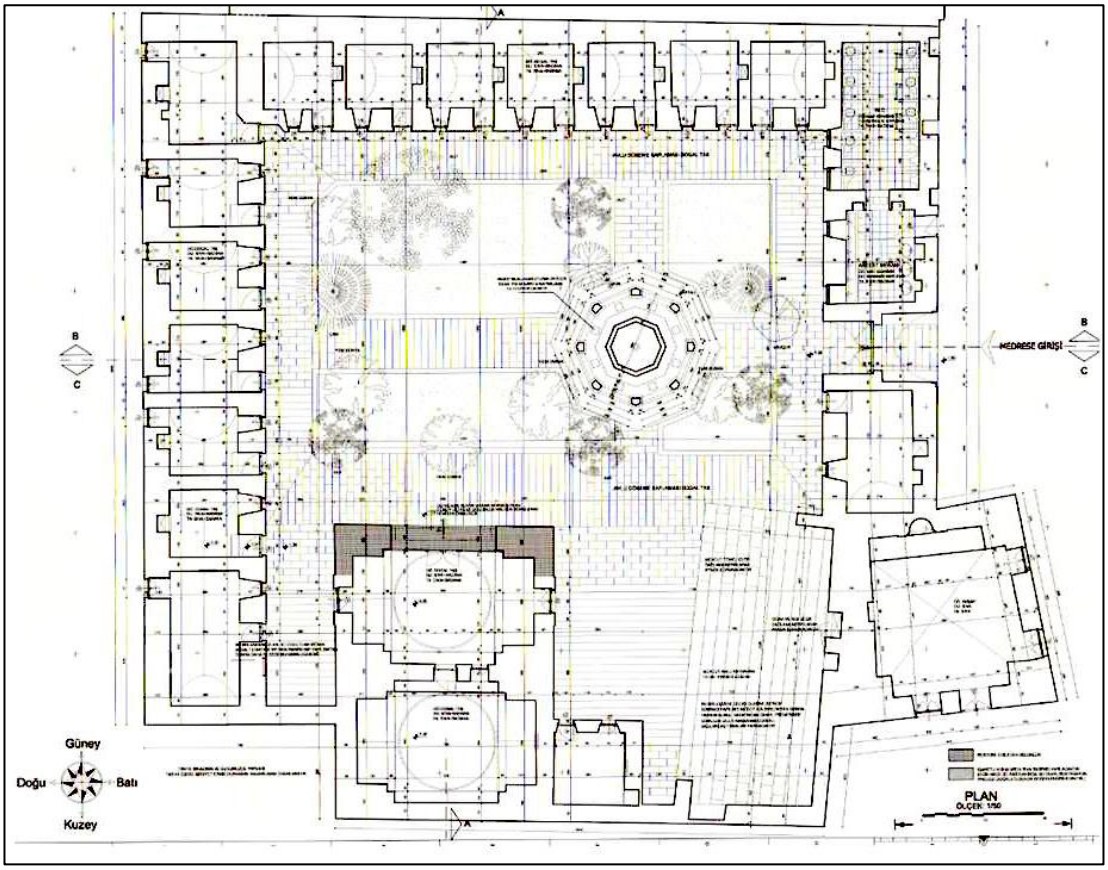

Şekil 10. Plan, medrese, (Adana Koruma Kurulu Arşivi)

Doğu- batı doğrultusunda düzgün olmayan dikdörtgen planlı medrese, asimetrik U plan şeması yansıtmaktadır. Medresenin kuzey batısında yaklaşık kare planlı dışa taşkın mescit yer alır[141]. Medresenin batı cephe eksenindeki dikdörtgen nişli sivri kemerli kapıdan, doğu- batı yönünde düzgün olmayan dikdörtgen planlı avluya girilir. Avlunun doğusunda altı, güneyinde dokuz, batısında iki öğrenci hücresi bulunur. Avlunun merkezden kuzeybatısına kaymış baldeken tipte, sekizgen bir havuz ve şadırvan yer alır. Avlunun kuzeydoğusuna kaymış, doğu- batı yönünde dikdörtgen planlı, kemerle birbirine açılan orta bölümü kubbeli iki birim, dersane odasını oluşturmaktadır. Kubbelere geçiş köşe üçgenleriyle sağlanmıştır. Öğrenci hücrelerinin duvarlarında, dikdörtgen birer niş ile dışa ve avluya açılan birer pencere ve avluya açılan birer kapı vardır. Öğrenci hücrelerinin üzeri sivri tonozla örtülmüştür.

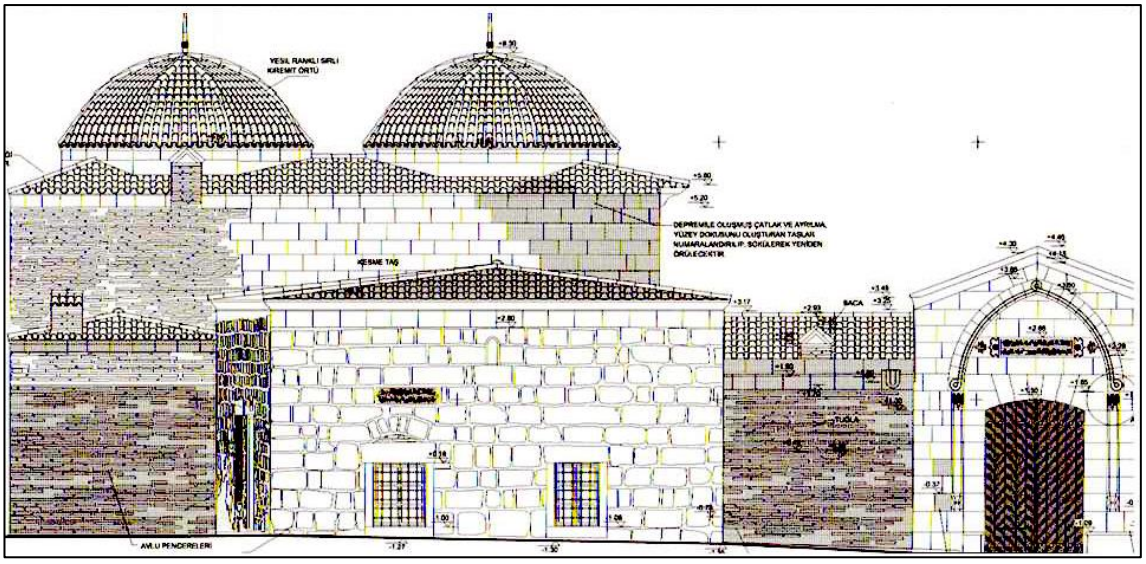

Şekil 10a. Medrese ve Küçük Mescit, Batı Cephe, Görünüş (Adana Koruma Kurulu Arşivi)

III.1.2.3.5 Dış Tanıtım

Avlu, dershane odası, öğrenci hücreleri ve mescitten oluşan yapının avlusuna, batı cephede bulunan taç kapıdan ulaşılmaktadır. Taç kapı ve dershane odası hariç yapı sade inşa edilmiştir.

[141] Medresenin günümüze ulaşmamış olan müderris odaları da vardı. Dönemin müze müdürü olan Hadi Altay'ın raporuna göre bu müderris odaları tüm uyarılara rağmen Adana Belediyesi tarafından 2 Kasım 1967 tarihinde yıktırılmıştır. Rapora göre üç kubbe ve bir üçgen çatı ile örtülen taş temelli bu tuğla yapılar ufak tefek ve yıkık çatlaklarla tarihi atmosferleri her ne kadar kısmen zedelenmiş iseler de yine eski eser niteliklerini koruyan yapılardı (Adana Koruma Kurulu Arşivi).

Fotoğraf 93. Medrese ve Küçük Mescit, üstten görünüş(M. Can Kızgındemir)

Medresenin kuzey cephesi oldukça kademelidir. Batıda mescit, orta bölüm ile doğudaki yüksek olan bölümlerden oluşur. Mescitin kuzey cephesinde batıda dikdörtgen bir kapı ile doğuda dikdörtgen bir pencere yer alır. Cephenin daha aşağı seviyede olan orta bölümü sağırdır. Dışa kademeli ve daha yüksek olan dersanenin cephesinin doğusunda özgün olmayan dükkân oluşturulmuştur. Dersanenin kubbesi kasnağıyla dışa yansımaktadır.
Doğu cephede eksenin kuzeyi içe kademelidir. Kademeli bölüm, dersane odalarının cephesidir. Eksenin güneyinde yaklaşık eşit aralıklarla dizilmiş ve eş büyüklükte, yedi dikdörtgen pencere mevcuttur. İçteki öğrenci hücrelerinin cephesi olan bu bölümün eğimli çatılı örtüsü ve bacaları dışa yansımaktadır. Cephede dersane odasının bulunduğu bölümün önü camekânlarla kuşatıldığı için algılanamaktadır. Yalnızca üst seviyede dikdörtgen mazgal bir pencere görülmektedir.

Medresenin güney cephesi, saçak seviyesinde üç kademelidir. Üst seviyede ortadaki yüksek olan, üç dikdörtgen pencere görülür. Pencerelerin hemen alt kısmında, restorasyonlar sırasında orijinalliğini kaybettiğini düşündüğümüz kısa bir friz bulunur.

Batı cephe bir sokakla camiden ayrılmıştır ve ekseninde taç kapı, taç kapının güneyinde iki, kuzeyinde bir oda, kuzeybatı köşesinde ise Mescitin batı cephesi yer almaktadır. Cepheden yüksek tutulan taç kapı etrafı silmeyle çevrelenmiş sivri kemerli, eyvan biçiminde düzenlenmiştir. Taç kapı nişini iki yandan kübik kaideli ve başlıklı, silindirik gövdeli sütunceler sınırlar. Taç kapının güney üst tarafında sade yapılmış bir çörten yer alır. Giriş kapısı basık

kemerli olup, üzerinde yapının inşa tarihi ve banisini veren bir kitabe bulunmaktadır. Taç kapının güney tarafındaki odalartuvalet olarak kullanılmaktadır. Kuzeybatı köşedeki dışa kademeli kısım Mescitin cephesini oluşturur.

Fotoğraf 94. Kuzey ve doğu cephe(M. Can Kızgındemir)

Fotoğraf 95. Güney cephe

Batı cephedeki taç kapıdan medrese avlusuna ulaşılmakta ve avlu etrafında medrese odaları "U" şeklinde sıralanmıştır dershane odası kuzeyde konumlanmıştır. Avlunun giriş aksında şadırvan, şadırvanın ise doğu tarafında güneş saati bulunur.

Avlunun kuzeyinde konumlanan dershane odası, 11.90x9.00m. ölçülerinde, zeminden birkaç basamak merdivenle yükseltilmiş eyvan biçimlidir. Renkli taşlarla örülmüş eyvan kemeri sivridir ve mukarnas işlemeli konsollara oturmaktadır. Odanın batı ve doğu cephelerinde düşey

dikdörtgen biçimli birer pencere vardır. Batıdaki pencere doğudaki pencereden daha zengin süslemelere sahiptir. Dershane odasının batı tarafına bitişik halde inşa edilen kareye yakın küçük bir oda mevcuttur. Odaya girişi sağlayan oldukça basık ve küçük kapısı dershane odasına bitişik vaziyettedir. Odanın batı tarafında, dikdörtgen, küçük, kaş kemerli bir penceresi vardır.

Avlunun doğu, güney ve batı yönlerinde "U" şeklinde sıralanan öğrenci hücrelerinden batı duvarın güneyinde yer alan iki hücre bugün helâ olarak kullanılmaktadır[142]. Batıdaki hücrelerden taç kapının kuzeyinde ve güneybatı köşesindeki 3.85x3m. ölçülerinde iken yine taç kapının güney tarafında ve avlunun güneyde sıralanmış yedi hücre daha küçüktür ve 2.70x2.70m. boyutlarında kare planlıdır. Doğu kanattaki hücrelerden kuzeydoğu ve güneydoğu köşedekiler hariç, diğer beş hücre güney kanat hücreleri ile aynıdır. Hücreler içten sivri tonoz dıştan oluklu kiremitle örtülüdür.

Fotoğraf 96. Taç kapı (M. Can Kızgındemir)

[142] Y. Kurt ve M. A. Erdoğru (2000, s. xxıı), günümüzde mevcut öğrenci hücrelerinin, 1547 tarihli Piri Paşa'nın yaptırdığı onarımlardan sonra yapıldığını, bu tarihe gelene kadar medresede beş öğrenci odasının mevcut olduğunu belirtmişlerdir.

Fotoğraf 97. Dersane odası(M. Can Kızgındemir)

Avlunun giriş aksında yer alan baldeken biçimindeki şadırvan, sekiz sütun üzerine piramidal örtülüdür ve zeminden biraz yükseltilerek inşa edilmiştir. Şadırvanın yanındaki mermerden güneş saati silindirik biçimlidir.

Fotoğraf 98. Avlu, güneydoğu cepheden görünüş(M. Can Kızgındemir)

Fotoğraf 99. Şadırvan(M. Can Kızgındemir)

III.1.2.3.6 İç Tanıtım

Yapının içi oldukça sadedir. Arka arkaya iki kısımdan oluşturulan dershane odasını, köşe üçgenleriyle geçilen iki kubbe örtmektedir. Hücreler birer kapıyla avluya açılmakta, doğu kanatta, köşedeki ve güneyden itibaren üçüncü ve beşinci hücrelerde iki niş, diğerlerinde ise birer niş mevcuttur. Her hücrede mazgal pencere ve ocak bulunur.

III.1.2.3.7 Malzeme ve Teknik

Yapıda, doğu cephe, güney cephe, batı cephenin taç kapısı hariç, bacalar ve dershane eyvanının kuzey bölümü tuğla, dershanenin eyvan kemeri renkli taş ile diğer yerler ise beyaz kesme taştan örülmüş olup, kapı ve pencere üstü levhaları betonarmedir. Dershane kubbeleri ve hücre tonozlarının üzeri oluklu kiremit ile kaplanmıştır.

III.1.2.3.8 Süsleme

Medresenin, külliyede yer alan cami ve türbe ile kıyaslandığında, süsleme bakımından oldukça sade olduğu göze çarpmaktadır. Süslemeler taç kapıda ve dershane odasının batı cephedeki penceresinde ve kısmen doğu penceresinde mevcut olup, taş malzeme ile yapılmıştır.
Taç kapı nişinin, iki tarafında birer sütuncesi olup, sivri kemerinin çevresi ince bir silmeyle süslenmiştir. Kemerin tepesinde, dairesel bir motif oluşturarak dönen silme, altlarda kıvrımlarla

sona ermektedir. Basık kemerli giriş kapısının üzerinde bulunan kitabenin etrafı ise birer palmet ve küçük bir rozetle süslenmiştir.

Fotoğraf 100. Taç kapı süslemeleri

Fotoğraf 1001. Dersane odası, eyvan süslemeleri

Dershane odasının batı cephesindeki düşey dikdörtgen mermer lentolu penceresi, dama taşlı bir diş sırası ve merkezinde altı yapraklı bir çiçeğin yer aldığı altı kollu yıldızların kesişmeleriyle meydana gelen geometrik desenlerle bezenmiş bir silmeyle çerçevelenmiştir. Ayrıca bu silmeyi çevreleyen, iç içe geçen dişler halinde düzenlenmiş, ince şerit biçiminde ikinci bir silme daha bulunmaktadır. Dershane odasının batı penceresiyle aynı tipte düzenlenmiş olan doğu penceresi süslemeleri bakımından daha sadedir. Bu pencereyi de iç içe geçen dişler halinde düzenlenmiş ince şerit biçiminde bir silme çerçevelemektedir. Pencere üzerinde kaş kemer taklidi yapılmak suretiyle, içine küçük bir fırıldak motifi ve bunun da üzerinde basit, üç yapraklı bir palmet motifi yapılmıştır.

Fotoğraf 102. Dersane, batı cephe penceresi

Fotoğraf 103. Dersane, doğu cephe pencere

III.1.2.4 Küçük Mescit

III.1.2.4.1 Yeri ve Adı

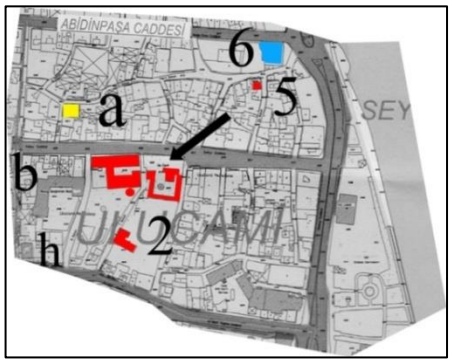

Harita3.Ulu Cami Mahallesi

Ulu Cami Mahallesi'nde, medresenin kuzeybatı köşesinde konumlanmıştır. Batı cephe cami ile yapıyı birbirinden ayıran 25007 Sokak üzerinde, kuzey cephe Kızılay Caddesi üzerinde, doğu cephe medrese avlusuna bakmakta, güney cephe ise medresenin taç kapısı hizasında ve 25007 Sokağa bakmaktadır.

III.1.2.4.2 Tarihlendirme

III.1.2.4.2.1 Kitabe

Yapının, batı cephe kuzey köşesinde yer alan pencerenin üst kısmında iki satırlık bir kitabesi vardır[143]. Kitabe, 1,20mx0,32m. boyutlarında, mermer üzerine iki satır nesihle Arapça yazılmıştır. Kitabe şöyledir:

Kitabe Metni:

١ـ أنشأ هذا المسجد المبارك العبد الفقير إلى الله تعالى المقر الغرسي (يمّ؟)

٢ـ الحاج خليل بن رمضان أعزّ الله أنصاره بتاريخ شهر رجب سنة ثمان وتسعين وثمانمائة

[143] Araştırmacılar bu küçük Mescitin Ramazanoğullarına ait en eski eserlerden birisi olduğunu ve batı duvarı üzerinde bulunan kitabesinin de günümüze ulaşan Adana'daki en eski İslami kitabe olduğunu kabul etmektedirler (Çam, 1988, s. 36; Yüksel, 1990, s. 19). G. Ramazanoğu (2006, s, 143; 2012, s. 161), kitabenin bu yapıya ait olduğuna dair bilgilerin mevcut olmadığını; kitabenin olması gerektiği yerde olmadığını -binanın kapısının üzerinde değil- üstelik bu kadar küçük bir yapının kitabesine Bey konumundaki Halil Bey'e ait azametli unvanlarının yazılmasının çelişkili olduğunu, bu nedenle kitabenin Ulu Cami'nin inşasının başlama tarihini gösterdiğini ve caminin kapısının tam karşısında olması nedeniyle sonradan Mescite monte edildiği izlenimini verdiğini iddia etmektedir.

Fotoğraf 104. Kitabe

Okunuşu:

1- "Enşe'e hâzâ'l- Mescite'l- mübâreke el-abdü'l- fakîr ila'llahi te'âle el- Mekarru'l- Garsiyyu (yetimmu?).
2- El- Hâc Halîl bin Ramazân eazzallahu ensârehu bitârihi şehri Receb sene ve tis'in ve semânemietin"

Türkçesi:

"Bu mübarek Mesciti 898H./1493M. senesi Recep ayında Cenab-ı Allah'ın kulu ve kölesi, Cennetmekân ve Garsi (hayırlı işler yapan) Ramazanoğlu Hacı Halil yaptırdı- Allah yardımlarını aziz etsin".

III.1.2.4.2.2 Vakfiye

Piri Paşa Vakfiyesi içerisinde yapıdan söz edilmektedir.

III.1.2.4.2.3 Yapım Tarihi ve Banisi

Kitabesine göremescit, Ramazanoğlu Halil Bey tarafından 1493 yılının Nisan ayında inşa ettirilmiştir.

III.1.2.4.3 Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu

Mescitin üzerinde bulunan levhaya göre, 1998-2004 yılları arasında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından onarılmıştır[144].Yapı günümüzde Bayanlar Mesciti hizmeti vermektedir.

III.1.2.4.4 Plan

Mescit, düzensiz yamuk dörtgen plan şemasına sahiptir. İçten içe en geniş uzunluğu 6.72x5.60m.'dir ve batı, güney ve kuzey duvarları dik açıyla kesiştikleri halde, dik açı yapmayan doğu duvarı daha uzundur. Kuzey ve güney cephelerde birer, batı cephede iki olmak üzere toplam dört pencere ve kuzey cephede bir kapı açıklığı bulunan yapının üstü düz dam, kiremit kaplamalıdır.

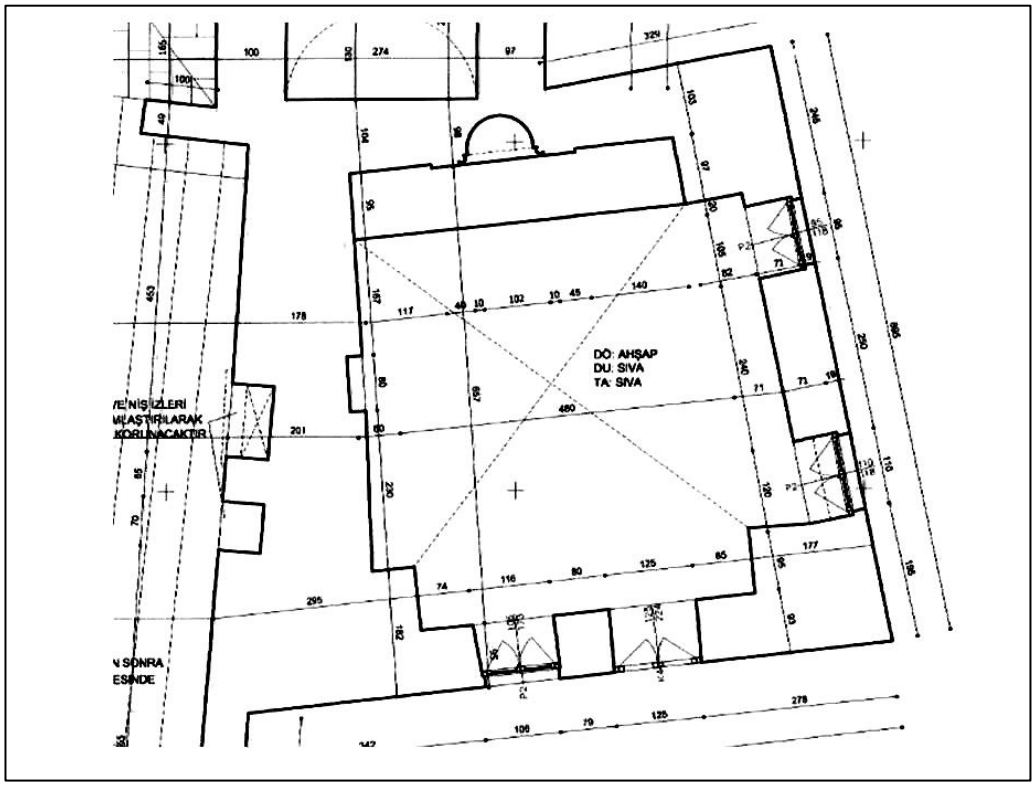

Şekil 11. Plan (Adana Koruma Kurulu Arşivi)

III.1.2.4.5 Dış Tanıtım

[144] N. Çam (2010, s. 52), 1976 yılında, doktora çalışmaları sırasında yapıyı ziyaret ettiklerini ve 1998- 2004 yılları arasında yapılan son onarımlarla eserin birçok yerinde değişikliğe gidildiğini ifade etmiştir. Yapının ilk şeklinde mevcut olmayan kuzey kapısı ve penceresi sonradan açılmıştır. Mescitin asıl kapısının bugün pencere haline getirilmiş olan batı cephedeki bölüm olduğunu yazmıştır. Yazar ayrıca, doğu duvarının kaldırılarak dışarıya camekânlı bir bölümün ilave edildiğinden bahsetse de söz konusu camekân bugün mevcut değildir.

Ulu Cami Medresesi'nin kuzeybatı köşesinde konumlanan yapının, doğu cephesi medrese avlusuna bakmaktadır. Mescit, mimari, malzeme ve işçilik açısından sade inşa edilmiştir.

Mescitin kuzey cephesi, medresenin kuzeybatı köşesindeki kademeli kısımdır. Cephenin doğusunda alt seviyeden başlayan dikdörtgen, bir pencereile batı yönünde sonradan açıldığı belli olan basit, dikdörtgen bir kapı yer alır. Cephe kademeli düz saçak silmesiyle sonlanır.

Batı cephe, medrese avlusunun kuzeybatı köşesinde yer alır. Cephede, eksene simetrik alt seviyeden başlayan dikdörtgen birer pencere vardır. Kuzeydeki lentolü ve söveli pencerenin üzerinde basık kemerli hafifletmekemeri görülür. Kemerin üzerinde eksenden güneye kaymış kitabe levhası bulunur. Üst seviyede küçük boyutlu sivri kemerli bir pencere vardır. Cephe kademeli düz saçak silmesiyle sonlanır.

Fotoğraf 105. Kuzey cephe

Doğu cephe medresenin avlusuna bakmaktadır. Cephenin ekseninde ve kuzey tarafında birer niş yer alır. Eksendeki yuvarlak kemerli, kuzey taraftaki ise dikdörtgendir ve diğerine göre daha kısadır. Cephenin güney köşesinde dört basamaklı taş merdiven vardır[145].

Düz dam örtülü Mescitin, güney cephesi sağırdır.

[145] Yapıyı incelediğimiz sırada, burada bulunan bir görevli bu merdivenin hutbe okumak için yapılmış olabileceğini ifade etmiştir.

Fotoğraf 106. Kuzey ve batı cephe (M. Can Kızgındemir)

III.1.2.4.6 İç Tanıtım

Mescite sonradan açılmış olan kuzey cephedeki kapıdan giriş sağlanmıştır. Duvarları sade olan yapının düz dam tavanını taşıyan çapraz tonoz, köşelerde duvarlara gömülü üç ayak üzerine oturtulmuştur[146]. Mihrap derin olmayan yarım daire sade bir niştir ve üst tarafında doğu ve batı yönlerinde birer tane kandil askılığı olarak kullanılan tabla yerleştirilmiştir.

III.1.2.4.7 Malzeme- Teknik

Mescit kesme ve kaba yonu moloz taş ile örülmüştür. Düz dam örtülü Mescitin üzeri kiremitle kaplıdır. Batı cephede bulunan kitabe mermerdir.

III.1.2.4.8 Süsleme

Yapı sade olup, üzerinde herhangi bir süsleme bulunmamaktadır.

III.1.2.5 Vakıf Sarayı/Haremlik[147]

[146] N. Çam (2010, s. 52), ayaklardan güneydoğu köşedeki dördüncüsünün, bir onarım sırasında iptal edilmiş olduğunu tespit etmiştir.

[147] Külliyeye bağlı olarak inşa edilen Vakıf Sarayı/Haremlik'in doğusuna inşa edilen Selamlık/Tuz Hanı bölümü günümüze ulaşmamıştır. Selamlık, 19. yüzyılda develerle getirilen tuzların burada satılmasından dolayı halk arasında "Tuz Hanı"adını almıştır. Bugün sadece bir avlusu ve avlunun batı köşesinde yer alan küçük bir mescit ile bu Mescite bitişik küçük bir hamamın sıcaklık kısmının kalıntıları kalmıştır. Diğer kısımları ise yıktırılarak

III.1.2.5.1 Yeri ve Adı

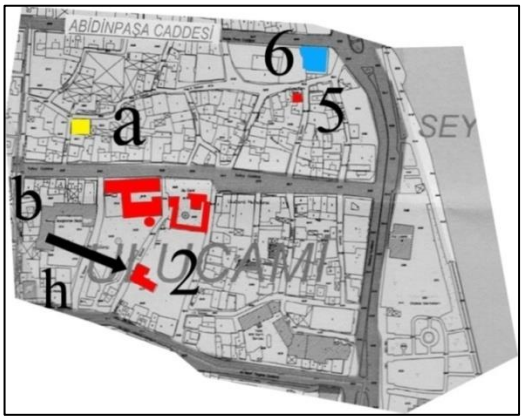

Harita3.Ulu Cami Mahallesi

Yapı, Ulu Cami Mahallesi'nde, caminin güneydoğusunda, batı cephesi Ziya Paşa Parkı'na bakmakta, bu cephe park ve cami ile 25007 Sokak ile ayrılmakta, güney cephe Ali Münif Yeğenağa Caddesi üzerinde, kuzey cephe Ulu Cami medresesine, doğu cephe ise bugün mevcut olmayan ve sarayın diğer bölümünü oluşturan Selamlık/Tuz Hanı'na bakmaktadır.

Ramazanoğulları Konağı'nın bir bölümünü oluşturan yapı, günümüzde Vakıf Sarayı, Haremlik gibi adlarla bilinir[148]. Çam (1988, s. 38) yapıyı, ayrıca Ramazanoğulları Evi olarak ta adlandırmıştır.

III.1.2.5.2 Tarihlendirme

III.1.2.5.2.1 Kitabe

ortadan kaldırılmıştır (Anonim, 1983, s. 30; Bayhan, 1998b, s. 30; Kurt ve Erdoğru, 2000, s. xxıv; Çam, 2010, ss. 75-76).

[148] G. Ramazanoğlu (2012, s. 163,166), Günümüzde "Vakıf Sarayı" veya "Haremlik" olarak adlandırılan yapının, aslında orijinalinde Beylik Sarayının Selamlığının sadece bir bölümü olduğunu ifade eder. Selamlığın diğer bölümü, daha sonraları Tuz hanı adı ile kullanılmış, zamanla harap olmuş ve son yıllarda Mesciti dışında tamamen yıktırılmıştır. Yazar, Sarayın Harem bölümünün ise yine neredeyse bütünüyle yok olduğunu, bugün sadece hamam ve mescit veya tevhid-hane olduğu anlaşılan iki küçük yapısının kalmış olduğunu belirtir. Sarayın diğer birimlerinin bulunması gereken arsada, 2007 yılına kadar "Vakıflar Çarşısı Tuz Pazarı" adlı baraka biçiminde bir çarşı bulunmaktaydı. Vakıflar Bölge Müdürlüğü bu yapıyı anılan tarihte yıktırmış ve harem bölümünün temel izleri ortaya çıkarılmıştır.

Fotoğraf 107. Güney cephede kitabe

Harem dairesinin güney cephesi üzerindeki, mermer üzerine iki satır nesihle, 0.80x0.38m. ölçülerinde, Arapça bir kitabesi vardır.

Kitabe Metni:

١ـ أنشأ هذا المكان المبارك الجناب العالي الغرسي

٢ـ خليل ابن رمضان أعزّ نصره في شهر شعبان سنة تسعمائة

Okunuşu:

1- "Enşe'e hâzâ'l- mekâne'l- mübâreke el-Cenâbu'l- 'Âliyü'l- Garsiyyü
2- Halîl İbni Ramazân e'azze nasrahû fî şehri Şabân sene tis'amie".

Türkçesi:

"Bu mübârek yeri şânı yüce, hayırlı işler yapan Ramazanoğlu Halil- yardımı aziz olsun- dokuz yüz yılı Şaban ayında yaptırdı".

Bunun dışında, batı cephedeki büyük odanın, batı duvarı üzerinde bulunan ve Hz. Zekeriyya ile ilgili bir ayet içeren kitabe, 1983 onarımları sırasında ortadan kaldırılmıştır (Çam, 1988, s. 39)[149]. Sıva üzerine yazılan tek satırlık sözkonusu kitabe şöyledir:

Kitabe Metni:

كلما دخل عليها زكريا المحراب

Okunuşu:

[149] Uzmanlar, bu ayetin genellikle mihrapların üzerinde yer aldığını, bu nedenle bu odanın, konağın Mesciti olarak kullanılmış olabileceğini düşünmektedirler (Çam, 1988, s. 39).

“Küllemâdahele ‘aleyhâ Zekeriyya’l- mihrâbe”

Türkçesi:

“…Zekeriyya mabede onun yanına her girişinde…” Âl-i İmran/37.

III.1.2.5.2.2 Vakfiye

Piri Paşa Vakfiyesi’nde, sarayın büyük ve yüksek bir yapı olduğu belirtilir. Vakfiyeye göre bahçe içindeki bina kışlık ve yazlık olarak inşa edilmiştir ve birçok odası bulunmaktadır[150]. Adana Evkaf defterinde Halil Bey’in konağında, hamam, buğday ve arpa ambarı, bir ekmek fırını, bir dükkân, iki ayrı mutfak ile ahırların yer aldığı kayıtlıdır (Kurt ve Erdoğru, 2000, s. 3).

III.1.2.5.2.3. Yapım Tarihi ve Banisi

Kitabesine göre, 900 H./1495 M. yılının Nisan ayında inşası tamamlanan yapının banisi, Ramazanoğlu Halil Bey’dir[151].

III.1.2.5.3. Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu

Vakıf Saray, zaman içindeki çeşitli müdahaleler ve onarımlarla özgün durumunu yitirmiştir. Yapı, Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından, 1983-84 yıllarında yapılan onarımlarla büyük ölçüde yenilenmiştir (Durukan, Karaman ve Saban, 2006, s. 304). Sözkonusu onarımlardan sonra, bir süre Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından kiraya verilmiştir[152].1990’lı yıllarda “Türkocağı Adana Şubesi” olarak kullanılmıştır (Karaman, 1992, s. 41). Yüksel (1990, s. 20) ise, yayınını hazırladığı dönemde konağı kiralayan bir ailenin içinde ikamet ettiğini ifade etmiştir.

---

[150] Piri Paşa Vakfiyesi için Bkz. Yağ Cami Vakfiye bölümü.

[151]Konağın diğer bölümünü oluşturan Selamlık/Tuz Hanı, 903 H./1497 M. tarihinde inşa edilmiştir. Bu durumda Selamlığın, Harem dairesinden iki yıl sonra yapıldığı anlaşılmaktadır. Çam (1988, s. 39), bu tarihlerden önce mevcut olan bir yapıdan faydalanılarak, yapının yeniden inşa edilmiş olduğuna dikkat çekmektedir. Ramazanoğlu (2006, s. 145) ise, bu tarihlerin sadece mevcut yapıların tarihleri olduğunu; eski sarayın 1490’lı yıllardaki Osmanlı-Memluklu savaşı sırasında yıkıldığı, şimdiki yapıların savaştan sonra inşa edildiğinin düşünülmesi gerektiğini ifade etmiştir.

[152] Yapının giriş katında, batı taraftaki odanın, Tanzimat döneminde, Ziya Paşa’nın valiliği sırasında, Valilik kabul salonu olarak kullanıldığı ileri sürülmektedir. Aynı oda daha sonra Hacı Hasan Efendi’nin (Ramazanoğlu) valiliği döneminde de kabul salonu olarak değerlendirilmiştir (Ramazanoğlu, 2012, s. 165).

27 Haziran 1998 tarihli depremden külliyenin diğer yapıları gibi hasar gören eser, depremden sonra yeniden tamir edilmiştir. 2008 yılında onarımı tamamlanan yapı, günümüzde Çukurova Üniversitesi'ne bağlı, "Ramazanoğlu Konağı Kültür Merkezi" olarak faaliyet vermektedir[153].

III.1.2.5.4 Plan

Yapı, doğu-batı doğrultusunda düzgün olmayan dikdörtgen planlıdır. Birisi ara olmak üzere üç kattan ve "L" biçimindeki zemin kat planının doğu ucunu teşkil eden bir terastan oluşmaktadır. Yapı iki avluludur; biri kuzeydoğusunda diğeri ise güneyinde bulunmaktadır.

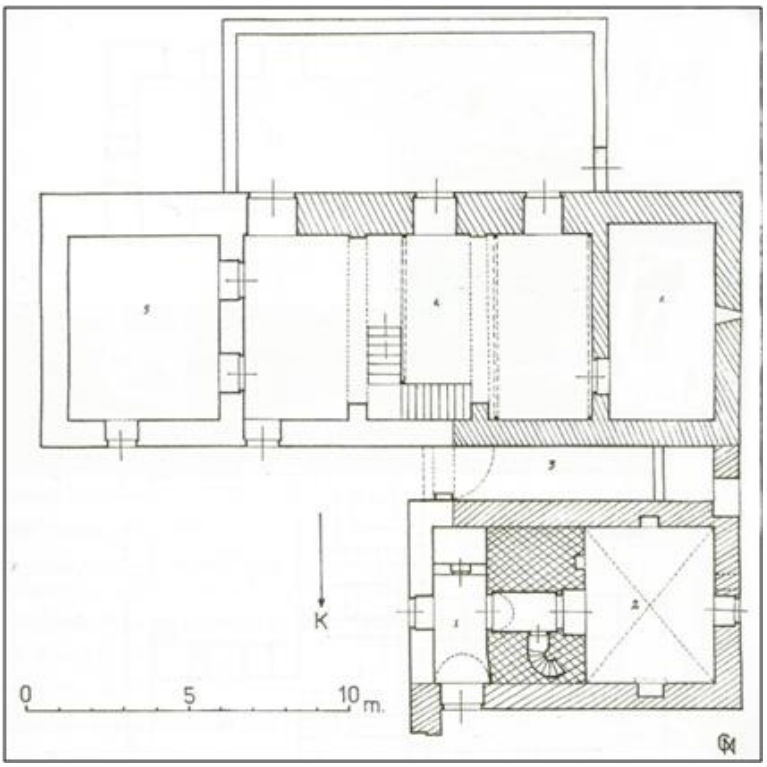

Şekil 12. Zemin kat planı (Çam, 2010, s. 73)

Kuzeydoğu köşedeki avlunun batı duvarının yaklaşık ekseninde doğu- batı yönünde dikdörtgen planlı, batısı çapraz, doğusu sivri tonoz örtülü bir mekân bulunur. Mekân bugün mutfak işlevi ile değerlendirilmiştir. Avlunun güney duvarında, eksenden batıya kaymış bir kapıdan doğu-batı yönünde dikdörtgen planlı ve sivri tonoz örtülü bir mekân bulunur. Mekânın doğusunda

[153] Ramazanoğlu Konağı Kültür Merkezi'nin yöneticiliğini sürdüren Doç. Dr. Gözde Ramazanoğlu, geçmişte valilik kabul salonu olarak kullanılan, giriş katındaki batı mekânı, Emetullah Ramazanoğlu'nun anılarına göre, mümkün olduğunca aslına sadık kalarak tefriş edildiğini, bu odanın günümüzde de Çukurova Üniversitesi Ramazanoğlu Konağı Kültür Merkezi'nin Rektörlük kabul salonu olarak değerlendirildiğini ifade etmiştir (Ramazanoğlu, 2012, s. 166).

eksene simetrik iki kapı ile girilen dikdörtgen planlı bir oda bulunur. Zemin katın ana mekânı, güney duvarındaki kapıyla güneydeki avluya açılır.

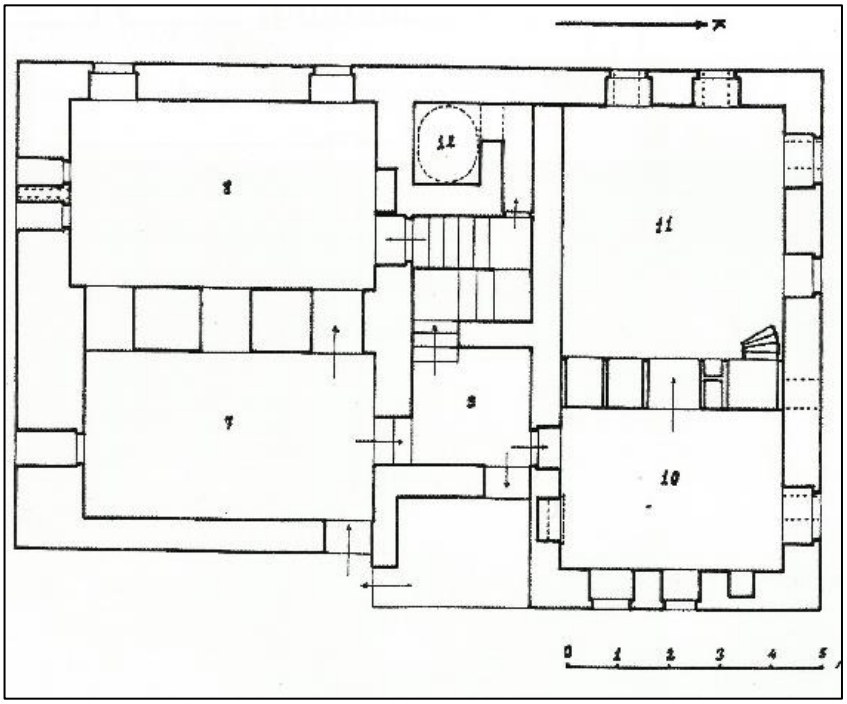

Şekil 13. Birinci kat planı (Çam, 2010, s.73)

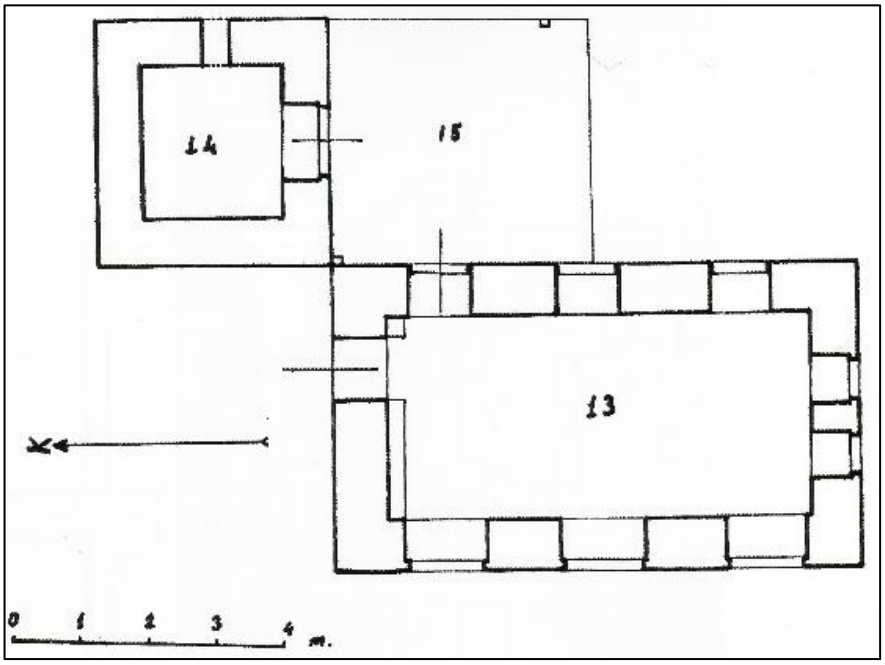

Şekil 14. İkinci kat planı (Çam, 2010, s. 74)

III.1.2.5.5 Dış Tanıtım

Yapı, zaman içindeki müdahaleler ve tamirlerle özgün durumunu yitirmiştir. Günümüze ulaşan haliyle üç katlı bir yapı görünümündedir. Binanın batı kısmı, güney ile kuzey cepheleri üç katlıdır. Yapının doğu cephesinin güney tarafı tek katlı, kuzey tarafı ise iki kattan oluşturulmuştur. Yapının avluları bugün zemin kottan birkaç basamak alttadır. Kuzeydoğu yöndeki avlu düzensiz dikdörtgen olup diğer avludan daha küçük boyutludur. Güneydeki avlu, kareye yakındır ve doğusunda, duvara iki metre uzaklıkta derin bir kuyu bulunmaktadır.

Konağın kuzey cephesi oldukça kademelidir. Kuzeybatı köşede üç katlı olarak dışa yansımaktadır. Cephede, daha aşağı seviyede eksenin doğusu sağırdır. Üç katlı birimin kuzey ve doğu cephesinde katları belirleyen, pencere düzenlemeleridir. Birinci katta kuzey cephede eksenin batısında iki, doğusunda bir, ikinci katta eksenin doğusunda iki, batısında bir dikdörtgen pencere yer alır. Birinci katın kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerindeki lentolü ve söveli dikdörtgen pencerelerin üzerinde sivri hafifletme kemerleri bulunur. Kuzeyden algılanan bu birimin doğu cephesinde birinci ve ikinci katta yaklaşık benzer düzenlenmiş ikişerden dört dikdörtgen pencere yer alır. Zemin katta, avluya girişi sağlayan eksenin doğusunda basık kemerli, dikdörtgen bir kapı vardır[154].

Yapının doğu cephesi güney bölümünde, geniş bir teras yer almakta ve bu terasın üzerinde yükselen bir kat bulunmaktadır. Kuzey bölüme göre daha dar olan bu cephede dikdörtgen bir pencere yer alır. İki katlı düzenlenen doğu cephenin kuzey bölümünde, her katta dikdörtgen ikişer pencere mevcuttur.

[154] N. Çam (2010, s. 65), yapının 1983 onarımından önce kuzeyde üç, batıda iki ve güneyde bir kapısının olduğunu tespit etmiştir. Ayrıca batı cephede basık kemerli bir kapının da yer aldığını; fakat Sultan IV. Murat'ın Bağdat seferi sırasında Adana'da bu evde konaklamasından ona hürmeten kapının kapatıldığının rivayet edildiği bilgisini de eklemiştir. K. Ener (1958, s. 229, dpn. 1) ise, Sultan IV. Murat için sarayın kuzey cephesinde bir kapı açtırıldığı ve ona hürmeten daha sonra bu kapının kapatıldığını ifade etmiştir. Yazar ayrıca, kuzey cephede antresi olmayan taş bir merdivenin 20 yıl önce yıktırılmış olduğunu da belirtmiştir.

Fotoğraf 108. Kuzey ve doğu cepheler ile teras (M. Can Kızgındemir)

Fotoğraf 109. Güney ve batı cepheler (M. Can Kızgındemir)

Fotoğraf 110. Güney cephe ve avlu (M. Can Kızgındemir)

Güney cephe, üç sıra asimetrik pencere düzenlemesi yansıtır. Alt seviyede yaklaşık eksende dikdörtgen küçük, eksenin doğusunda yarım sivri kemerli daha küçük boyutlu bir pencere vardır. Bu pencere sivri kemerli kapı açıklığının bir kısmının örülmesiyle oluşturulmuştur. Cephenin orta bölümünde eksene simetrik birer, üst seviyede eksende ve simetriğinde birer dikdörtgen pencere bulunur.

Batı cephe de, üç sıra pencere düzenlemesi yansıtır. Alt seviyede eksende dikdörtgen, orta bölümde iki dikdörtgen ve üzerinde ortasında küçük daire, üst seviyede daha büyük boyutlu iki dikdörtgen pencere yer alır. Bu bölümün üzeri eğimli çatı ile örtülmüştür.

III.1.2.5.6 İç Tanıtım

Zemin kata kuzeydoğudaki avludan açılan basit dikdörtgen bir kapı ile girilmektedir[155]. Kuzey bölümünde, üst kata çıkışı sağlayan taş merdivenlerin bulunduğu taşlık ve bunun iki yanındaki

[155] N. Çam (2010, s. 65), zemin katın kuzey ve güney olmak üzere iki kısımdan oluştuğunu; kuzey kısmın daha eski olduğunu tahmin etmektedir. Yazar, yapıyı 1976 yılında ziyaret ettikleri sırada burada bulunan dehlize biri kuzey, diğeri doğudan iki kapı ile girildiğini ve bitiminde bir tuvaletin yer aldığını tespit etmiştir. Bu alanın batısındaki oda ile dehlizin dar bir geçitle bağlanmış olduğunu; burada bulunan merdivenin aynı zamanda, herhangi bir tehlike karşısında konak sakinlerinin gizli kapıdan kaçıp kurtulmalarını sağlamak için düşünülmüş olduğunu ifade eder. Yazar bu savını yine 1976 yılında buradaki araştırmaları sırasında, bu kapının, yer altındaki gizli bir tünelle 75 m. kadar kuzeybatıdaki Ulu Cami'nin batı kısmının güneyindeki bir yer altı merdivenine bağlanmış olduğu tespitinedayandırmaktadır. Bu nedenle yapının uğrun/gizli kapısıyla da küçük bir saray özelliği taşıdığını kabul etmektedir.

birer mekândan oluşmuştur. Ortadaki mekânın tavanı çok yüksek tutulmuştur[156]. Zeminin güneye açılan diğer kapısından güneydeki avluya ulaşılmaktadır.

Birinci katta bir mutfak, bir salon, iki oda ve ara mekânlar bulunmakta ayrıca üst katın merdiven sahanlığının batısına gusülhane yerleştirilmiştir[157].

En üst katı oluşturan güney tarafta büyük bir yatak odası bulunmaktadır.

Fotoğraf 111. Zemin kat, ortadaki mekân ve merdivenler (M. Can Kızgındemir)

[156]G. Ramazanoğlu (2012, s. 164), Vakıf Sarayın Beyliğin yönetim merkezi olarak kullanılmış olduğunu ileri sürer. Araştırmacı bu savını, zemin katın ortadaki bölümün çok yüksek tavanlı oluşu ve batı yönündeki birinci katta yer alan odanın buraya açılan iki penceresine dayanarak, bu bölümün meclis odası olabileceğini düşünmektedir. Fakat bu konuda herhangi bir belgeye ulaşılamadığını da ilave etmiştir. Aynı zamanda, devlet büyüklerinin kente geldiklerinde –Sultan IV. Murat Bağdat Seferi sırasında ve Kanuni Sultan Süleyman Irakeyn seferi dönüşünde- bu sarayda ağırlanmış olduklarını ifade etmiştir.

[157]Gusülhane olarak adlandırılan küçük hamama suyun nasıl getirildiği henüz çözümlenememiştir. G. Ramazanoğlu (2012, s. 166), birinci katın üzerindeki teras/dam kısmında yer alan ve havuz olarak adlandırılan bölümün, süs havuzu olmaktan öte, su ihtiyacını karşılamak için yapıldığını düşünmek gerektiğini ifade etmiştir.

Fotoğraf 112. Zemin kat, doğudaki oda (M. Can Kızgındemir)

III.1.2.5.7 Malzeme- Teknik

Üç katlı yapıda kesme taş ve tuğla malzeme kullanılmıştır. Güney cephede ilk iki kat, diğer cephelerin alt kısımları iri bloklar halinde düzgün kesme taş, yapının üst katları ise tuğla ile inşa edilmiştir. Kuzey cephenin ikinci katında bulunan doğu ve batı köşelerdeki pencerelerin çerçeve ve lentolarında düzgün kesme taş kullanılmıştır.

III.1.2.5.8 Süsleme

Eser sade olup, günümüze ulaşan haliyle, üzerinde hiçbir süsleme bulunmamaktadır[158].

III.1.2.6. Ramazanoğlu Türbesi

[158] Günümüzde sade olan yapının 1880'li yıllarda, giriş katı, batı taraftaki tonozlu mekânın, dönemin beğeni anlayışına uyularak Dolmabahçe Sarayına benzer şekilde gösterişli nakışlarla donatıldığı, perde, korniş ve mobilyaların aynı anlayışta olduğu; Emetullah Ramazanoğlu'nun anılarına dayanılarak ifade edilmiştir (Ramazanoğlu, 2012, s. 165). Ancak bahsi geçen bu duvar işlemeleri günümüze ulaşmamıştır.

III.1.2.6.1 Yeri ve Adı

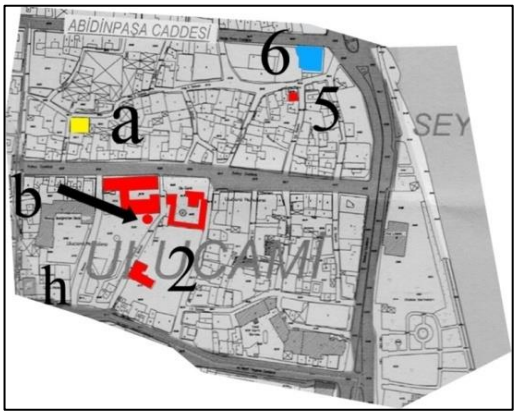

Harita3.Ulu Cami Mahallesi

Yapı, Ulu Cami Mahallesi'nde, Ziya Paşa Parkı'nın içinde, Ulu Cami mihrap duvarının önünde bulunmaktadır.

III.1.2.6.2 Tarihlendirme

III.1.2.5.2.1 Kitabe

Yapıya ait kitabe bulunmamaktadır[159].

III.1.2.6.2.2 Vakfiye

Türbeye ait vakfiye bulunmamaktadır.

III.1.2.6.2.3. Yapım Tarihi ve Banisi

Türbede, dört lahit bulunmasına rağmen ne sandukalarda nede yapının üzerinde kitabe bulunmamaktadır. Bu durumda yapının tarihi ve banisine ait kesin bilgi mevcut değildir. Ancak, A. Kılcı (2007, s.109, dpt, 268), türbenin yapım yılını, yapının en eski kitabesine göre tarihlediğini ifade ederek bunu 1593 olarak vermiştir. N. Kum (1941a, s. 18), tarih belirtmeksizin, türbenin Ramazanoğlu ailesine mensup kadınlara ait olduğunu ifade etmiştir. M.H. Altay (1965, s. 22), yapının Barok tarzda inşa edildiğini, bu nedenle 18. yüzyıla

[159] A. Kılcı (2007, s.109, dpn. 208), türbeye ait bir kitabeden bahsetse de söz konusu kitabeyi belgelememiştir ve nerede mevcut olduğunu yayınında bildirmemiştir.

tarihlenebileceğini ifade etmiştir. N. Çam (2010, s. 215) ise, eserin kemerlerinin ve kilit taşlarındaki rozetlerin üslubundan hareket ederek, türbenin 17. yüzyıl sonları ile 18. yüzyılın başlarına tarihlemektedir. Yazar ayrıca, 1760 yılına ait bir kayıtta Şeyh Osman Medresesi'nin yeri tarif edilirken Ramazanoğlu Türbesi'ne atıfta bulunulmasından dolayı da, bu türbenin o zaman mevcut olduğunu ortaya koyduğunu ifade etmiştir. Araştırmacı, yapının banisi konusunda ise şöyle düşünmektedir; eserin hem adı, hem de bulunduğu yerin Ramazanoğulları eserlerinin en yoğun olduğu yerde konumlanması, yapının Ramazanoğlu ailesinden biri tarafından yaptırıldığını işaret etmektedir.

III.1.2.6.3. Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu

Günümüzde türbenin kemer açıklıkları metal kafes ile örtülmüştür ve ziyarete kapalıdır.

III.1.2.6.4 Plan

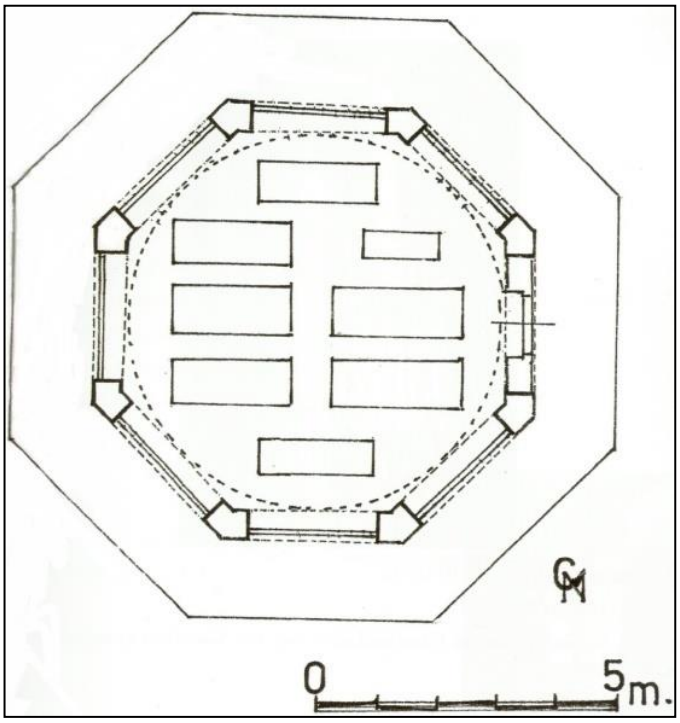

Şekil 15. Plan (Çam, 2010, s. 217)

Türbe, sekizgen gövdeli, baldeken planlıdır ve üzeri kubbe ile örtülüdür. İçinde sekiz lahit bulunmaktadır. Yapının doğu cephesinde kapı açıklığı bulunur.

III.1.2.6.5 Dış Tanıtım

Türbe, zeminden iki basamak yükseklikte kurulmuştur ve 0.80 m. kadar yükseltilmiş taş bir kaide üzerine, her kenarı yaklaşık 3.00 m. olan sekizgen gövdeli, baldeken tipindedir. Yapı, sütunların taşıdığı sivri kemerlerin üzerinde yükselen, sivri kesimli bir kubbe ile örtülmüştür. Kubbe kurşun ile kaplanmıştır.

Yapının doğu tarafındaki kemerlerin arasındaki mermer çerçeveyle sembolik (sahte) bir kapı girişi mevcuttur. Basık kemerli olan girişin üzerinde kubbemsi bir tepelik oluşturulmuştur. Baldekenin kemer açıklıkları metal kafes ile örülmüştür.

III.1.2.6.6 İç Tanıtım

Yapının içi oldukça sadedir. Türbe içerisinde sekiz lahit bulunmaktadır[160].
N. Kum (1941a, s. 18), yapıyı incelediği sırada, türbede bulunan sözkonusu sandukaların çini ile kaplanmış olduğunu tespit etmiştir. Ancak çiniler çalınmış olduğundan günümüzde mevcut değillerdir.

III.1.2.6.7 Malzeme- Teknik

Yapıda, beyaz, düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır. Sembolik kapı mermerden, kubbe ise kurşun ile kaplanmıştır. Gövdenin etrafı sonradan metal kafes ile örülmüştür.

III.1.2.6.8 Süsleme

Yukarıda ifade edildiği üzere, türbe içerisinde bulunan sandukaların günümüzde tüm çinileri çalınmış olduğu için yapının bezemeleri ortadan kalkmış durumdadır. Bugünkü haliyle yapıda süsleme olarak, sadece kilit taşlarında bulunan rozetler göze çarpmaktadır.

[160] N. Kum (1941a, s. 18), türbenin içinde çini mermer kaplamalı dört sanduka bulunduğunu yazmıştır.

Fotoğraf 113. Ramazanoğlu Türbesi

Fotoğraf 114. Türbenin mermerden sembolik kapısı

III.2. GÜNÜMÜZE KISMEN ULAŞAN YAPI TOPLULUKLARI

Bu bölümde tespit edebildiğimiz, kısmen günümüze ulaşmış yapı toplulukları tanıtılacaktır. Tümü küçük ölçekli kurulmuş olan bu külliyeler ya bir cami veya bir mescit etrafında konumlanmışlardır. Bu çerçevede, Kemeraltı/Savcıoğlu, Hasan Ağa/Hasan Kethuda, Mestanzade, Şeyhzade/Şeyhoğlu, Yeni Cami/Abdurrezzak Antaki, Alemdar Mesciti/Alemdar el-Hac Hasan, Yeşil Mescit/Gence-zade es-Seyyid el-Hac Mahmud Bey Yapı Toplulukları ele alınacaktır[161].

III.2. 1.1 Kemeraltı/Savcıoğlu Yapı Topluluğu[162]

Cami, medrese ve mektepten ibaret olan yapı topluluğundan günümüze sadece camisi ulaşmıştır[163]. Bugün mevcut olmayan medresenin kitabesi Adana Arkeoloji Müzesi'nde bulunmaktadır (Altay, 1965, s. 23; Anonim, 1983, s. 16; Yüksel, 1990, s. 40; Ramazanoğlu, 2012, s. 174).

III.2.1.1.1 Yeri ve Adı

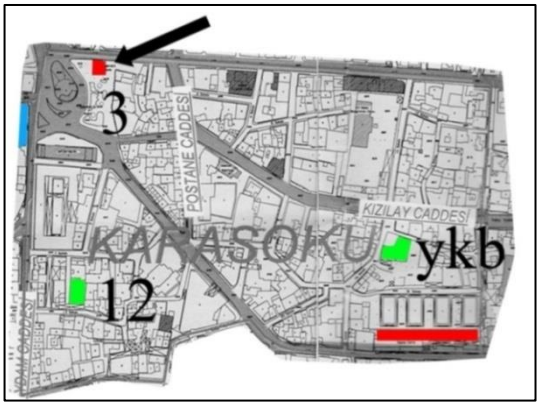

Harita 4. Karasoku Mahallesi

[161]Yapı toplulukları arasında tespit edilen tekke, dergah gibi birkaç yapıyı içinde barındıran; kısmen günümüze ulaşmış veya ulaşmamış olan, sadece kimi kaynaklarda adı geçen yapı toplulukları bu çalışmaya dâhil edilmemiştir. Bu tip yapıların, konum, kent gelişimi ve kültürel açıdan değerlerini ortaya koyan, ayrıca bir çalışma gerekmektedir.

[162] N. Çam (2010, ss. 165- 171), Adana'daki yapıları tanıttığı envanter çalışmasında camiyi tek yapı halinde tanıtmıştır.

[163]Araştırmacılar medresenin 1970'li yıllarda ayakta olduğunu ve caminin güney tarafında konumlanmış olduğunu belirtmektedirler. Kemerli bir yapı olan ve arasta olarak adlandırılan medrese, yıkılmadan önce "Kuyumcular Çarşısı" olarak kullanılıyordu. 1970'lerde çevredeki binaların yıkılıp, meydan yapılması sırasında maalesef eser ortadan kaldırılmıştır (Ramazanoğlu, 2012, s. 175).

Karasoku Mahallesi'nde, Küçük Saat Meydanı'nın köşesinde, Abidin Paşa Caddesi'nin Özler Caddesi ile kesiştiği yerdedir. Güney ve batı cepheleri Beş Ocak Meydanı'na, doğu cephesi Altınören İşhanı'na bakmakta, kuzey cephesi ise Abidinpaşa caddesi üzerindedir.

Günümüzde Kemeraltı Cami olarak tanınan yapının adı, Evliya Çelebi'de (1985, s. 42), aynı zamanda kurucusu olan Saveci oğlu/Savcıoğlu Hacı Mustafa Camii olarak geçer. Yapı, vaktiyle şehrin etrafını çevreleyen surların sekiz kapısından birisi olan Tarsus Kapısı'nın bulunduğu yerde olduğundan, bu kapının kemerine izafeten Kemeraltı Cami adını almıştır (Altay, 1965, s. 23; Anonim, 1983, s. 16; Yüksel, 1990, s. 40). N. Çam (2010, s. 165), yapıyı yayınında bu isimlerin yanı sıra Tarsuskapı Mesciti olarak ta adlandırmıştır.

III.2.1.1.2 Tarihlendirme

III.2.1.1.2.1 Kitabe

Caminin kitabesi: 0.73m.x0.28m. olan kitabe, mermer üzerine iki satır sülüsle yazılmış Arapçadır[164].

Kitabe Metni:

١ـ أنشأ هذا الجامع الشريف الحاج مصطفى

٢ـ بن صاوجى في شهر رمضان في سنة 955

Okunuşu:

Enşe'e hâzâ'l câmi'i eş-Şerîf el-Hâc Mustafa bin Savcı fî şehr-i Ramazân fî seneti 955

Türkçesi:

Bu şerefli camiyi, Savcı-oğlu Hacı Mustafa, 1548 yılı Ramazan ayında yaptırdı.

[164] M. Yüksel (1990, s. 40), kitabenin yapının doğu cephesinde, son cemaat yerine geçilen kapı ve bu kapının yanında yer alan pencere arasında bulunduğunu belirtmiştir. Yerinde yaptığımız inceleme sonucunda bahsedilen kitabenin orada mevcut olmadığını, tespit ettik. Bu durum kitabenin yazarın söz konusu yayınından sonra bulunduğu yerden kaldırılmış olduğunu göstermektedir.

Medrese kitabesi[165]: Bugün ayakta olmayan medresenin kitabesi, Adana Arkeoloji Müzesi'ndedir. Kitabe, 0.72m.x0.40m. boyutlarında, mermer üzerine iki satır sülüsle Arapçadır.

Fotoğraf 115. Medrese kitabesi (Yüksel, 1990, R. 19)

Kitabe Metni:

١ـ أنشأ هذه المدرسة الحاج مصطفى

٢ـ بن صاوجى في شهر رمضان في سنة ٩٥٥

Okunuşu:

Enşe'e hâzihi'l medresete el-Hâc Mustafa bin Savcı fî şehri Ramazân fî seneti 955

Türkçesi:

Bu medreseyi Savcı-oğlu Hacı Mustafa, 955H./1548M.yılı Ramazan ayında yaptırdı.

III.2.1.1.2.2 Vakfiye

Yapı topluluğunun vakfiyesi günümüze ulaşmıştır[166].

III.2.1.1.2.3 Yapım Tarihi ve Banisi

[165] Medrese günümüze ulaşmadığı için, yapıya ait kitabeyi bu bölümde vermeyi uygun bulduk. Medrese kitabesi Adana Etnografya Müzesinde sergilenmektedir.
[166] Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter No:1862, s, 409, sıra 87

Camiyi, kitabesine ve vakfiyesine göre 955H./1548M. yılında Savcıoğlu Hacı Mustafa adlı bir şahıs inşa ettirmiştir.

Sözlü kaynaklar, Bilecik'in Söğüt ilçesine bağlı Savcıbey köyünün kurucularından olan bir kişinin, Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferine katılmış olduğunu ve bu şahsın dönüşte Adana'ya yerleşerek kısa sürede çok zenginleştiğinden bahsetmektedir. Camiyi yaptıranın bu kişinin oğlu olduğu söylenir. Vakfedilen mülkün çokluğu; Tarsus Kapısı semtinde yer alan on bir evin, otuz bir dükkânın, bir fırının, içinde su dolabı bulunan bir bostanın ve kendi oturduğu evinin, ayrıca kentin çeşitli yerlerinde bulunan üç bostanın, üç arsanın, bir evin, ortak olduğu bir karhanenin ve bir bahçenin gelirlerini vakfa bağışlaması, Hacı Mustafa Bey'in epey varlıklı olduğunu gösterir (Altay, 1965, s. 23; Kartekin, 1979, s, 113). Camiyi yaptıranın ailesi halen Adana'nın eşrafındandır (Ramazanoğlu, 2012, s. 173).

III.2.1.1.3 Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu

Yapı, 1943 yılında onarılmıştır (Çam, 2010, s.167). Cami günümüzde ibadete açıktır.

III.2.1.1.4 Plan

Dıştan kuzey- güney yönünde dikdörtgen planlı yapı, cemaat yeri ve ibadet mekânından oluşmaktadır[167]. Caminin doğusuna sonradan ikinci bir son cemaat yeri eklenmiştir.
Yapıya, kuzey cephede yer alan tek paye ve duvarlara atılan sivri kemerle oluşturulmuş iki bölümlü kare planlı ve üzeri kubbeyle örtülü son cemmat yerinden giriş sağlanmıştır. Son cemaat yerinin kuzeydoğu köşesine bitişik kare kaideli bir minare yer alır. Doğudaki üç bölümlü ve kubbeyle örtülü son cemaat yeri sonradan eklenmiştir.

Kuzeydeki son cemaat yerinin güney duvarının doğusundaki kapıdan kare planlı, üzeri kubbeyle örtülü ibadet mekânına girilir. İbadet mekânının köşeleri ikişer kademelidir. Güney duvarı ortasında yarım daire nişli mihrap ve batısında minber yer alır. İbadet mekânının duvarlarında eksene simetrik birer pencere bulunur.

[167] N. Çam 82010, s. 163), günümüzde avlusuz olan caminin, inşa edildiği dönemde doğusunda bulunan medrese ile arasında avlu veya bahçe yer aldığını ifade etmiştir.

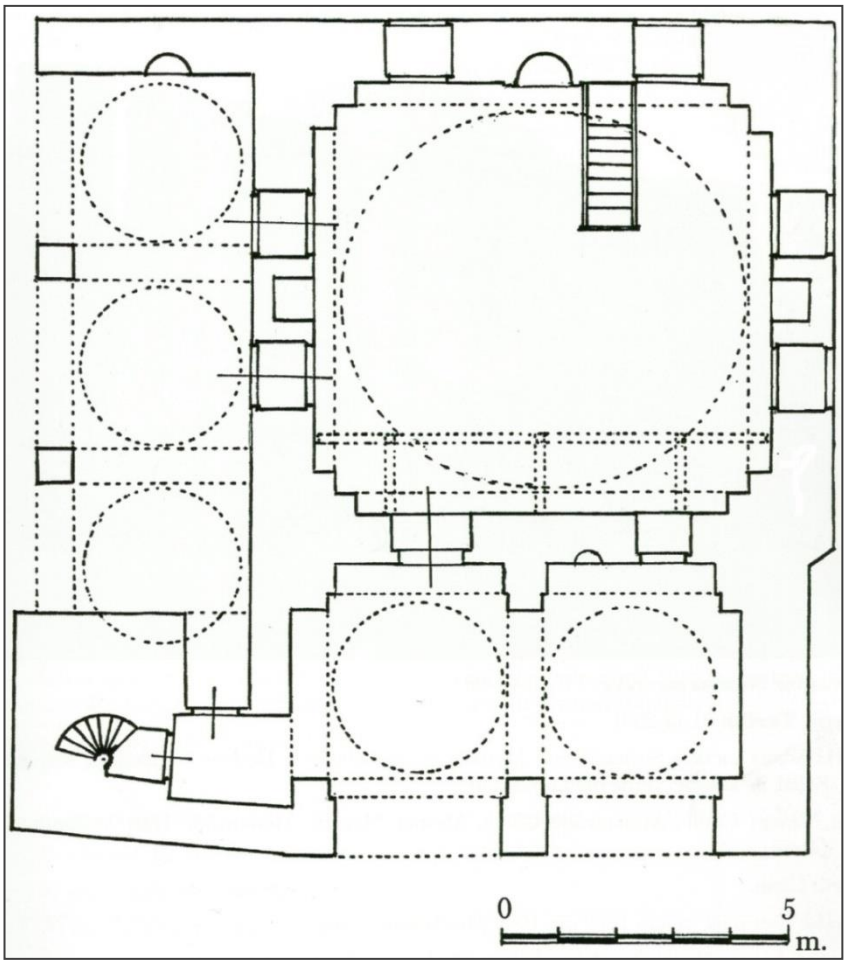

Şekil 16. Plan (Çam, 2010, s.171)

III.2.1.1.5 Dış Tanıtım

Yapının, gerek güney ve batı yönlerinde ayakkabı boyacıları ile çevrelenmiş olması, gerekse doğu cephesi duvarında işporta mallarının teşhir edilmesi ve çok yakınında bulunan iş hanı nedeni ile dıştan algılanmasını zorlaştırmıştır. Dengeli oranlarıyla dikkat çeken yapı, yapılan onarımlar ve doğu tarafa eklenen son cemaat yeri sonucunda oranlarda bozulmalar olmuştur. Cami genel olarak sade cepheleriyle dikkat çeker.

Doğu cepheye eklenen son cemaat yeri, kaş kemerli camekân ile kapatılmış, harim bölümüne dâhil edilmiş ve üzeri iki kubbe ile örtülmüştür. Bu kısma bitişik, kuzey yönde, kareye yakın bir oda, cami görevlisi tarafından kullanılmaktadır. Kuzeydoğu köşede kareye yakın kaideli, prizmatik pabuçlu, çokgen gövdeli minare konumlanmıştır. Cephe saçağında üç, minare kaidesinin köşelerinde birer olmak üzere toplam beş adet çörten bulunur.

Fotoğraf 116. Kuzey ve batıdan genel görünüş

Fotoğraf 117. Güney cephe

Fotoğraf 118. Güneybatı cephe

Güney cephe sade olup, alt seviyeden başlayan, simetrik olarak düzenlenmiş, boyuna dikdörtgen biçimli, sivri kemerli nişle çevrelenmiş lento taşlı iki pencere yer alır. Bunların

üzerinde, cephenin orta kısmında, daha küçük ölçekli, dikdörtgen, hafif sivri kemerli iki pencere ve üst seviyede yuvarlak, küçük bir pencere daha mevcuttur.

Batı cephe, güney cephe pencere düzenini tekrar eder. Saçakta iki sıra zikzak motifli tuğla friz yer alır. Cephenin kuzey köşesinde üst üste üç iri mukarnas taş örgü dikkat çeker. Kuzeybatı köşesi, kapatılmış olan son cemaat yerinin bir bölümünü teşkil eder. Bu kısım harimin yarı yüksekliğinde olup, camiye geçişi sağlayan aynı zamanda camekân tarzındaki kapıdır.

Kuzey cephede son cemaat yeri açıklıkları sivri kemerli iki camekân ile kapatılmış olup, üzeri iki kubbe ile örtülüdür. Saçak kısmında üç, doğu köşede daha alt seviyede bir olmak üzere dört çörten yer almaktadır. Cephenin ortasında, iki camekânlı bölümün arasında çarkıfelek motifli bir rozet bulunur.

Fotoğraf 119. Kuzey cephe, son cemaat yeri

Fotoğraf 120. Minare

III.2.1.1.6 İç Tanıtım

Caminin son cemaat yeri açıklıkları bütünüyle kapatılmıştır ve tek giriş kuzeybatı köşedeki, hafif sivri kemerli, eyvan biçimli açıklıktan sağlanmıştır. Buradan son cemaat yerine ulaşılır. Doğu- batı doğrultusunda dikdörtgen olan bu bölüm, sivri kemerlerin taşıdığı iki kubbe ile örtülü olup, bütünüyle beyaz sıva ile boyanmıştır. Güney duvarda küçük, sade mihrap nişiyer alır. Doğu duvarda, minareye çıkışı sağlayan, basık, basit dikdörtgen bir kapı ile güney doğu köşede cami görevlisinin kullandığı odaya açılan yine basık bir kapı bulunur. Kareye yakın biçimli olan bu oda, doğuda bulunan son cemaat yerinden ayrıştırılarak oluşturulmuştur. Burası da beyaz sıva ile boyalı olup sadedir.

Caminin harim bölümüne son cemaat yerinin güney duvarına açılan kareye yakın, dikdörtgen basit bir kapıdan ulaşılır. Son cemaat yerinden bir basamak aşağıda olan harim, beyaz sıva ile boyanmış olup alt seviyede duvarlar ahşap ile kaplanmıştır. Kuzey duvarı boyunca yerleştirilmiş olan ahşap mahfilin ayakları beyaz yağlı boya ile boyanmıştır.

Orijinalde kare mekânlı olan harim, daha sonra doğu yönde bulunan son cemaat yerinin buraya ilave edilmesiyle genişletilmiştir. Bu kısım asıl ibadet bölümünden iki basamak daha yüksektir.

Fotoğraf 121. Son cemaat yeri, doğu duvar

Fotoğraf 122. Harime giriş kapısı

Mihrap, dikdörtgen çerçeve içine alınmış ve üzeri dendan motifleriyle taçlandırılmıştır. Mukarnas kavsaralı olan mihrap nişi, çokgen olup köşeleri sütuncesizdir. Kavsaranın üst iki tarafında birer rozet, bu rozetlerin de altında birer servi ağacı yer almaktadır. Mermerden yapılmış olan mihrabın çokgen çerçevesi, kavsarası ve süslemeleri altın yaldız, diğer kısımları beyaz yağlıboya ile boyanmıştır.

Minber, mihraptan daha yüksek olup girişi taç kapı şeklinde düzenlenmiştir. Basık kemerli kapının üzerinde kartuş içine alınmış bir kitabe yer alır. Yan tarafta bulunan merdiven korkuluklarının üzerinde dikdörtgen birer ve üçgen birer pano yer alır. Minberin duvar tarafı bursa kemeri biçiminde düzenlenmiştir. Köşk bölümü, mukarnas başlıklı çokgen sütunlarla yükseltilmiş ve kabartmalı kuşakla taçlanmıştır. Bu bölüm içten dilimli kubbe ile örtülüdür. Mihrap gibi mermerden yapılmış olan minberde altın yaldız ve beyaz yağlıboya ile boyanmıştır. Kemer, basık kapı çerçevesi, kubbe, kitabe ve süslemeler altın yaldız, diğer bölümler ise yağlıboyadır.

Fotoğraf 123. İçten görünüş, mahfil

Fotoğraf 124. Mihrap

Fotoğraf 125. Minber

Cami, minaresi, mihrabı, batı ve güney cephesindeki pencere düzeni ile Klasik Dönem Osmanlı mimarisinin özelliklerini yansıtır.

III.2.1.1.7 Malzeme Teknik

Yapı, kesme taş malzeme ile inşa edilmiş, harim ve son cemaat yeri kubbeleri kiremit ile kaplanmıştır. Son cemaat yeri camekânları, mahfil ve harimin alt duvarlarında ahşap malzeme

kullanılmıştır. Mermerden yapılmış olan mihrap ve minber, sonradan altın yaldız ve beyaz yağlı boya ile boyanmıştır.

III.2.1.1.8 Süsleme

Yapı, süsleme bakımından oldukça sadededir[168].Bezemeler, mihrap ve minberde dikkat çekmektedir.

Harim ve son cemaat yeri saçaklarını, tuğladan örülmüş, iki sıra zik zak kuşağı çevrelemektedir. Dış cephede bunun dışında, kuzey cephe orta bölümünde, son cemaat yeri iki kemer arasında çarkıfelek motifli bir rozet bulunur.

Fotoğraf126. Kuzeyde çarkıfelek

Fotoğraf127. Batıda mukarnas

Fotoğraf128. Minber korkuluğu

Mihrap çerçevesini, baştaki ve sondaki yarımşar olmak üzere toplam dokuz dendan motifi taçlandırmaktadır. Mihrap nişi mukarnas kavsaralıdır ve üst iki tarafında birer kabartmalı rozet yer alır. Bu rozetlerin hemen altında birer servi ağacı bulunur.
Minber kapısı ajurlu işleme ile taçlanmış olup, her iki yan tarafında bulunan korkuluğun üzerinde, uzunlamasına dikdörtgen panolar bitkisel, altlarında yer alan üçgen panolar geometrik desenlerle süslenmiştir. Ayrıca minberin üst iki tarafında bulunan kare panolar ajur tekniğinde geometrik motiflidir.

III.2. 2. Hasan Ağa/Hasan Kethuda Yapı Topluluğu

Bu yapı topluluğu, 1558 yılında Hasan Kethuda tarafından yaptırılan cami ve daha sonra Bayram Paşazade el- Hac Mehmed Paşa (1702-1711) tarafından yaptırılan medreseden ibaretti (Alkan, 2004, s. 283). Günümüze sadece camisi ulaşmıştır[169].

[168] G. Ramazanoğlu (2012, s. 175), yapının içinde bulunan bezemelerin günümüze ulaşmadığını yazmıştır.

III.2.1.2.1 Yeri ve Adı

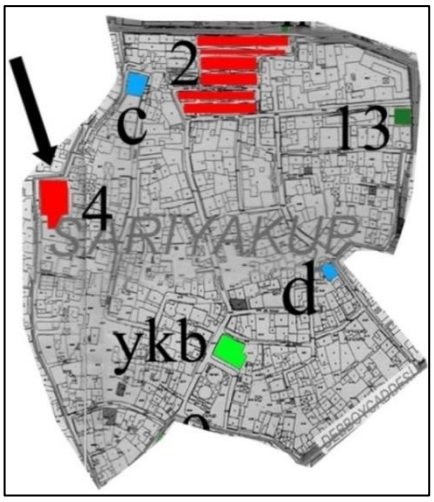

Harita 5. Sarıyakup Mahallesi

Cami, Alidede Mahallesi'ndeki 29019 Sokak ile Sarıyakup Mahallesi'nde yer alan 23005 Sokağın kesiştiği köşededir. Yapının doğu cephesi 23005 Sokak üzerinde, güney cephesinin doğu tarafı bir yapıya bitişik olup hazireye bakıyor. Batı cephesi Alidede Sokak, kuzey cephesi ise 29019 Sokak üzerindedir.

Yapının adı, Evliya Çelebi'de (1985, s, 42), Hasan Ağa Camii olarak geçmektedir. Günümüzde Hasan Ağa ve Hasan Kethuda isimleriyle tanınmaktadır.

III.2.1.2.2 Tarihlendirme

III.2.1.2.2.1 Kitabe

Yapının inşa kitabesi mevcut değildir. Ancak caminin avlusuna açılan, batı cephedeki kapı üzerinde onarım kitabesi vardır. Bu kitabenin dışında, harime giriş kapısının batı yönündeki mermer sövesinde de birtakım yazılar vardır[170]. Bir kısmı silik olan bu yazılardan okunabilenlerden üstteki kelime-i tevhid olup, onun altında yer alan yazı ise Evliya Çelebi'ye ait bir kayıttır.

---

[169] Adana'daki yapıları inceleyen G. Ramazanoğlu (2006, ss. 114-116) ve N. Çam (2010, ss. 146- 161) camiyi, tek yapı olarak ele almışlardır.

[170] Yapının kitabelerini gözden geçirip düzelten Çukrova Üniversitesi Türk Dili Ve Edebiyatı Bölümü Prof. Dr. Dilek Batislam'a teşekkür ederim.

1- Onarım Kitabesi

Kitabe, 0.60mx0.46m boyutlarında, mermer üzerine üç beyit halinde Türkçe yazılmıştır.

Kitabe Metni:

١ـ ایکی عالمده بر مراد اولسون

٢ـ کاری وقف اوزره خیرات جوق اولسون

٣ـ ویردی دولت خدی بحمدالله

٤ـ قپوسندهقول اولدی جملة سپاه

٥ـ عزیز ایتسون خدی باشازاده میرزادی

٦ـ جامع شریف محبت ایدوب ایتدی تعمیری

Okunuşu[171]:

İki âlemde ber-murâd olsun
Kâr-ı vakf üzre hayrâtı çok olsun

Virdi devlet Hüdâ bi-hamdillah
Kapusunda kul oldı cümle sipâh

Azîz itsün Hüdâ Paşa-zâde Mirzâd'ı
Câmi-i şerîfe mahabbet idüp itdi ta'mîri

fî sene 1229H./1813-14M.

Türkçesi:

İki dünyada (dünya ve ahrette) muradına ersin.
Vakıf işlerinde hayırları bol olsun.
Allah, saadet verdi, Allah'a hamdolsun.
Kapısında bütün ordu kul oldu.
Allah Paşaoğlu Mirzâd'ı yüceltsin.

[171] Kitabenin okunuşunu yapan Çukrova Üniversitesi Türk Dili Ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi Prof. Dr. Dilek Batislam'a teşekkür ederim.

(O) mübarek camiye sevgi gösterip (onu) tamir ettirdi.
1229H. Senesinde /1813-1814M.

2-Harime giriş kapısı mermer sövesindeki Evliya Çelebi'ye ait kayıtlar, üç satır halinde Türkçe yazılmıştır.

Kitabe Metni

١ـ مالك أحمد باشالى سياح عالم

٢ـ اوليا روحيجون الله رضاسنه

٣ـ فاتحة سنة ١٠٨٣

Okunuşu

Melek Ahmed Paşalı seyyâh-ı âlem
Evliyâ rûhiçün Allah rızâsına
Fâtiha, sene 1083H./1672M.[172]

Türkçesi

Melek Ahmed Paşa'ya bağlı âlemin gezgini Evliya (Çelebi)'nin ruhuna Allah rızası için bir fatiha.

Sene 1083H./1672M.

III.2.1.2.2.2 Vakfiye

Yapının vakfiyesi günümüze ulaşmıştır[173].

III.2.1.2.2.3 Yapım Tarihi ve Banisi

Caminin ne zaman inşa edildiğini gösteren herhangi bir kitabe mevcut değildir. Birçok araştırmacı yapının Hasan Kethuda olarak da bilinen Hasan Ağa tarafından, 997H./1558M.

[172] M. Yüksel (1990, s. 43), metinde geçen Melek Ahmed Paşa'nın Evliya Çelebi'nin dayısı olduğunu ifade etmiştir. Evliya Çelebi 1093 H./1682 M. öldüğüne göre, bu camiyi ölümünden on yıl önce ziyaret etmiş olmalı.
[173] 997 H./1588-/1589 M. tarihli vakfiye Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Esas 2, s, 1930'da kayıtlıdır. Ayrıca 2259 Numaralı Defter, Esas 426, sıra 40'da da bir vakfiye mevcuttur.

yılında inşa ettirdiğini yazmaktadır (Altay, 1965, s. 25; Anonim, 1983, s. 20; Yüksel, 1990, s. 41; Ramazanoğlu, 2012, s. 127). Bugün yapı üzerinde bulunan levhada da eserin 1558 tarihinde inşa edildiği yazmaktadır. Hâlbuki yapının vakfiyesine ait olan 997 H. yılının M. karşılığı 1588-1589' dur. 1558 yılını ve bani olarak da Hasan Ağa ismini ilk veren araştırmacı H. Altay (1965, s. 25), herhangi bir kaynak göstermemiştir. H. Altay'ın ileri sürdüğü bu tarih, daha sonraki araştırmacılar tarafından devam ettirilmiştir. N. Çam (2010, s. 146, 150), caminin 16. yüzyıl ortalarında, muhtemelen 1550'li yıllarda yapılmış olduğunu kabul eder. Bu savını, yapının sütun başlıklarında, mihrapta kullanılan mukarnaslardan ve kalemişlerinin üslubunun dönemin özelliğini yansıttıkları gerekçesiyle temellendirmektedir[174].

997 H. Rebiülevvelinin sonları/1588-1589 M. yılı Şubat tarihli vakfiyesine göre, Abdullah oğlu Hasan Ağa/ Kethuda'nın Piri Paşa'nın oğlu İbrahim Bey'in hizmetinde bulunduğu kayıtlıdır. Caminin inşa edildiği dönemde bu bölgeye Yeni Mahalle dendiği anlaşılmaktadır. Hasan Ağa, vakfiyesinde buradaki araziyi satın alarak camiyi inşa ettirdiğini; minareyi, minberi ve müezzin mahfilini de yaptırdığını ayrıca belirtmiştir.

Rivayete göre Hasan Ağa, Ulu Cami'nin inşasına nezaret etmiş ve bu görevi sırasında oradan artırdığı malzemeler ile kendi camisinin de yapımını başlatmıştır. Hatta orada çalışan usta ve işçileri de yapısı için çalıştırdığı söylenir. Caminin tamamlanacağı günlerde Piri Paşa oraya gider, kendi camisinden artırılan malzemeyi görünce, Hasan Ağa'ya öfkelenip onu katlettir. Başından ayırttığı gövdesini avludaki bir çukura gömdürür[175]. Bir başka rivayete göre, Hasan Ağa'nın yaptırdığı caminin bazı kısımlarının kendi inşa ettirdiği yapıdan daha güzel olduğunu gören Piri Paşa, kiskânçlığından Hasan Ağa'yı öldürtmüştür (Altay, 1965, s. 25).

III.2.1.2.3 Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu

Yapı, çeşitli dönemlerde onarılmıştır. Bilinen en eski tamirat,1229 H./1814 M. yılına ait onarım kitabesinden anlaşılmaktadır. Bu onarımlar sırasında caminin avlu revakları yenilenmiştir. Eser 1946 yılında da onarılmıştır (Çam, 2010, s. 146).Cami 1998 yılında meydana gelen Adana depreminden en fazla hasar gören yapılardan birisi olmuştur. Bu deprem sonucunda minare,

[174] N. Çam (2010, s. 150), araştırmacı H. Altay'ın 1558 tarihini ise şöyle yorumlamaktadır: Yapının "Ulu Caminin yapılışı sırasında Piri Paşa'nın kethüdası Hasan Ağa'nın, Ulu Cami'nin malzemesinden artırarak kendi adına bu camiyi yaptırmış olduğu" halk rivayetine dayanmaktadır. Ancak Hasan Ağa Camisi için verilen bu 1558 tarihi, Ulu Cami'nin batı taç kapısının tarihinden 17 yıl daha sonradır. Bu durumda bir tarih uyuşmazlığının ortada olduğu görülür. Şayet bu rivayet doğru ise, "malzemeden artırarak başka bir cami yapma" olayının, 1558 tarihli Yağ Cami'nin yapımı sırasında gerçekleşmiş olması gerektiğini ifade eder. Çünkü 1541 tarihi Ulu Cami'nin asıl yapılış tarihi değil, batı taç kapısının yenileniş ve bazı düzenlemelerin yapılış tarihidir ve büyük bir inşaat hacmini gerektirecek bir faaliyet değildir demektedir.

[175] H. Altay(1965, s. 25), günümüze ulaşmamış olan yapı kitabesinin o zaman kaldırılmış olduğunu ifade eder.

avlunun doğu, batı ve kuzey taraftaki revakları, duvarlarıyla birlikte tamamen çökmüştür. Yanı sıra harim kubbesi ağır hasar görmüş ve müezzin mahfilinin tavanı yıkılmıştır. Yapı depremden sonra 2004 yılında onarılarak ibadete açılsa da yapılan tamirlerin aslına uygun olmadığı gerekçesiyle, günümüzde Vakıflar genel müdürlüğü tarafından yeniden onarılması konusunda çalışmalar başlatılmıştır.

III.2.1.2.4 Plan[176]

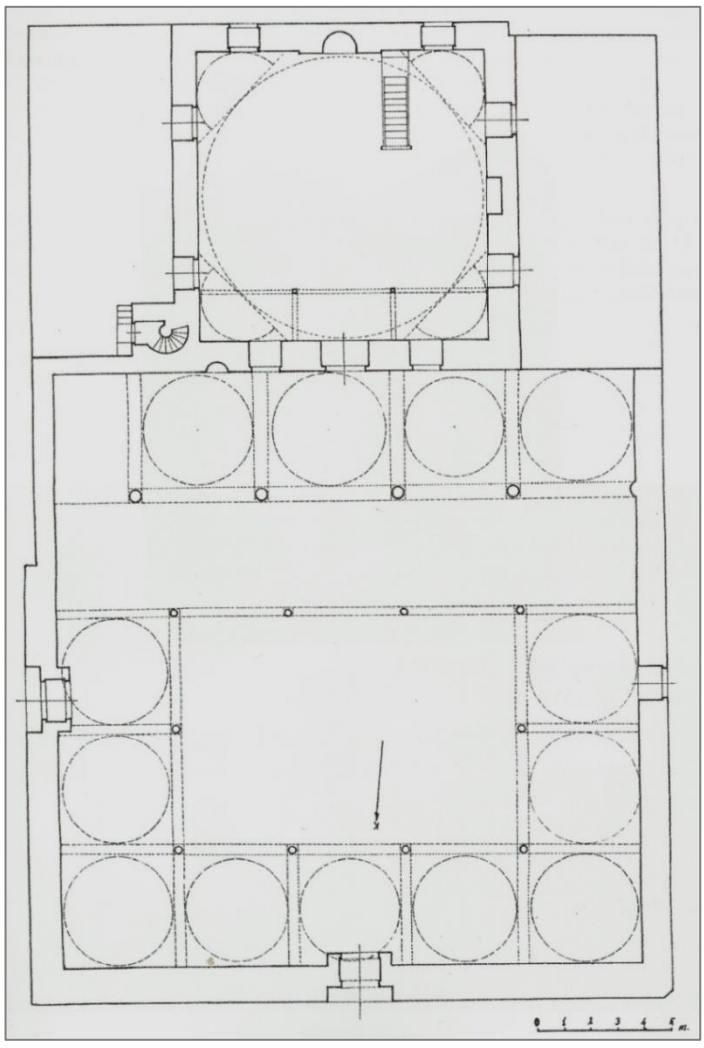

Şekil 17. Restitüsyon denemesi (Çam, 2010, s. 161)

[176] Adana'da Klasik dönem Osmanlı mimarisine ait özellikler taşıyan tek yapı olan bu caminin planının Mimar Sinan tarafından hazırlandığını ileri süren araştırmacılar vardır (Altay, 1965, s. 25). Ancak birçok araştırmacı, yapının mekân konstrüksiyonu ve yapı tekniği bakımından Mimar Sinan'a has özellikler taşısa da, Sinan'ın tezkirelerinde caminin adına rastlanmadığı için ona atfedilemeyeceğini kabul ederler (Anonim, 1983, s. 22; Ramazanoğlu, 2012, s. 128). G. Ramazanoğlu (2012, s. 128), camideki birçok detayda Klasik Osmanlı mimarisinin özellikle Mimar Sinan'ın mimari anlayışının derin etkilerinin bulunmasından dolayı, yapının inşasında, Mimar Sinan'ın yanında yetişmiş bir ustanın katkıları bulunduğunun öne sürülebileceğini ifade eder. N. Çam (2010, s. 150) ise, eserin 1998 depreminde büyük hasar görecek kadar çürük ve avlu revaklarının sorunlarla dolu olması karşısında, yapının Mimar Sinan eseri olduğu rivayetlerinin üstünde fazla durulmasını gerektirmeyen asılsız ifadeler olduğunu ileri sürer.

Kuzey- güney yönünde dikdörtgen planlı yapı, kuzeyde yaklaşık kare planlı avlu, güneyde tek mekânlı, üzeri kubbeyle örtülü ibadet mekânı ile kuzeyindeki özgününde beş bölümlü ve kubbeli olan son cemaat yerinden oluşmaktadır[177].

Caminin avlusuna doğu, batı ve kuzey cephelerin eksenindeki kapılarla girilmektedir. Yaklaşık kare planlı avlu, doğu, batı ve kuzeyinde sütunlara oturan sivri kemerlerle, kare planlı, üzeri pandantiflerle geçilen ve kubbe ile örtülü dokuz bölümlü tek sıra revaklıdır. Avlunun güneyinde sütunlara oturan bir sundurma yer alır.

Avlunun güneyinde, ibadet mekânının kuzeyinde, sütunlara atılan sivri kemerlerle biçimlenmiş, beş bölümlü, kare planlı ve üzeri pandantiflerle geçilen kubbeyle örtülü son cemaat yeri bulunur. Kuzeybatı köşedeki birimin örtüsü yıkılmıştır. Son cemaat yerinin güney duvarı ekseninde ibadet mekânına açılan bir kapı ile simetriğinde birer pencere vardır. Eksenin batısında, pencerenin yakınında yarım daire nişli mihrap yer alır.

Kare planlı ve üzeri tromplarla geçilen ibadet mekânının güney duvarı ortasında yarım daire nişli mihrap, batısında minber vardır. Harimin güney, doğu, batı ve kuzey duvarlarında dışa açılan eksene simetrik birer penceresi bulunur. Ayrıca batı duvarın yaklaşık ekseninde dikdörtgen bir niş görünmektedir. Kuzey duvarın önünde mahfil bulunmaktadır.

III.2.1.2.5 Dış Tanıtım

Yapının cepheleri farklı düzenlemeler gösterir. Özellikle caminin ibadet mekânından daha geniş tutulan son cemaat yeri ile avlusu, doğu ve batı cephelerde kademelenme yaratmaktadır.

Avlunun kuzey cephesinde eksende, sivri kemerli niş içine açılmış basık kemerli kapı vardır. Kapının simetriğinde alt seviyeden başlayan, dikdörtgen birer pencere ile doğu ve batıda sivri kemerli pencereler görülür. Cephe zeminden bir basamak yüksektir ve üst seviyede üç kademeli olarak düzenlenmiştir. Üst kademede avlu revaklarının sekizgen kasnak ve kubbeleri dışa yansımaktadır.

Avlunun doğu ve batı cepheleri benzer özellikler göstermektedir. Sivri kemerli niş içine açılan basık kemerli kapı ile kapının simetriğinde, alt seviyeden başlayan, boyuna dikdörtgen birer pencere yer alır. Bu cepheler de zeminden bir basamak yüksektir.

[177] Son cemaat yerinin batıdaki özgün kubbesi yıkıldığı için, günümüzde bu bölüm ahşap çatı ile örtülüdür.

Son cemaat yerinin doğu ve batı cephelerinde üst seviyede bulunan, sade, dikdörtgen biçimli, demir şebekeli ikişer pencere yer alır. Bu kısım pencerelerin bitiş hizasından itibaren beyaz badana ile sıvanmıştır.

Fotoğraf 129. Avlu, kuzey ve batı cepheler (M. Can Kızgındemir)

Harimin doğu cephesi zemin kotundan birkaç basamak daha aşağıdadır ve etrafı bir duvarla çevrilmiştir. Cephe iki katlı pencere düzenlemesi yansıtır. Alt seviyede eksene simetrik, basık kemerli alınlıklı dikdörtgen pencereler ile üst seviyede basık kemerli bir pencere vardır. Bu cephede de kademeli saçak silmesi ve mekânı örten sekizgen kasnaklı kubbe dışa yansımaktadır.

Kuzeydoğu köşede yer alan minare, duvarın üst seviyesine kadar yükselen kübik kaidelidir ve buradan çokgen gövdeye geçiş sağlanmıştır. Kaidenin ortasında, bugün kapalı olan, küçük, basık kemerli bir kapı bulunur. Gövdenin yaklaşık orta bölümünde dışbükey simeyle yapılan bilezik yer alır. Şerefe altı üç sıra mukarnaslı olan minarenin petek kısmı silindirik gövdelidir.

Harimin güney cephesinin doğu tarafı, harap durumda olan bir yapıya bitişik olduğundan mihrap algılanamamaktadır. Batı tarafta bir duvarla ayrılmış ve iki basamakla çıkılan hazire olduğunu düşündüğümüz küçük bölümde iki mezar yer almaktadır. Bu cephede de doğudaki gibi her iki köşede, alt seviyeden başlayan, demir şebekeli, üstünde lento taşı bulunan dikdörtgen birer pencere yer alır. Ayrıca cephenin üst seviyesinde, orta bölümde, basık kemerli, ahşap şebekeli dikdörtgen bir pencere daha vardır.

Fotoğraf 130. Harim, güney ve batı cephe

Fotoğraf 131. Harim, batı cephe

Fotoğraf 132. Harim, doğu cephe ve minare

Fotoğraf 133. Avluda mezarlar

Fotoğraf 134. Avluda mezar

Harimin batı cephesi, zemin kotundan iki basamak daha aşağıdadır. Etrafı bir duvarla çevrilmiştir ve köşede bulunan kapı ile avluya girilmektedir. Avlu duvarında bir sıra abdest muslukları yerleştirilmiştir. Bu cephede, doğu cephe gibi iki katlı pencere düzenlemesi yansıtır. Alt seviyede eksene simetrik, basık kemerli alınlıklı dikdörtgen pencereler ile üst seviyede basık kemerli bir pencere vardır.

III.2.1.2.6 İç Tanıtım

Avluya, doğu, batı ve kuzey cephelerde yer alan taç kapılardan girilir. Taş döşemeli avlunun, kare biçimli orta bölümü, revak kısmından ve son cemaat yerinden bir basamak aşağıdadır. Avluyu batı, kuzey ve doğu yönlerden çevreleyen bir sıra revak, bazıları kaideli mukarnas başlıklı sütunlarla taşınmaktadır. Sütunları, kademeli sivri kemerler bağlamaktadır. Revaklı birimler de kademeli saçak silmesi ile sonlanır.

Avlunun güneyindeki son cemaat yeri güney duvarında, eksende dikdörtgen çerçeveli, geçmeli taşlarla biçimlenen basık kemerli harime giriş kapısı ile simetriğinde dikdörtgen çerçeveli birer pencere ve doğusunda dikdörtgen çerçeveli sivri kemerli mihrap nişi görülür. Ayrıca eksendeki kapının üzerinde basık kemerli bir pencere vardır.

Harime, avlunun güney, harimin kuzey cephesinde bulunan kapıdan girilir. Doğu ve batı duvarları sade olan harimin, güney ve kuzey duvarları mihrap, minber ve mahfilin süslemeleri ile hareketlendirilmiştir.

Fotoğraf 135. Avlu ve revak kubbeleri(M. Can Kızgındemir)

Fotoğraf 136. Harim, kuzey cephe ve son cemaat yeri(M. Can Kızgındemir)

Yaklaşık 13,00mx13,50m. ölçülerinde olan kare planlı mekânı, beden duvarlarının üzerine sekiz sivri kemerle oturan, sekizgen, yüksek kasnaklı, bir kubbe örtmektedir. Kubbeye geçiş tromplar ile sağlanmıştır. Sivri kemerlerin alt bitiştikleri noktada mukarnas süslemeler yer alır.

Kuzey duvarı boyunca uzanan ahşaptan yapılmış, müezzin mahfili üç bölüm halinde uygulanmıştır. Orta bölüm yan kısımlardan daha yüksek olup köşk biçimlidir. Mahfilin korkuluk bölümü ince, dikey çubuklar halinde işlenmiş ve orta kısım dört sıra, yanlar iki sıra mukarnaslıdır. Tavan bölümü dikdörtgen biçimli yirmi bir panodan oluşmakta ve her pano birbirinden farklı zengin geometrik motiflerle işlenmiştir. Mahfili taşıyan altı adet ahşap sütun, duvara bitişik, mermerden olan iki sütun ise serbesttir. Tüm taşıyıcılar mukarnas başlıklıdır.

Güney duvarda kubbe kemeri yüksekliğinde olan mihrap, yarım daire nişli, mukarnas kavsaralı, dıştaki bezemesiz olan iki bordürle kuşatılmıştır. Mihrap kavsarası, iki yandaki sütuncelere oturan, geçmeli taşlarla biçimlenen sivri kuşatma kemeri ile çevrilmiştir. Mihrap çerçevesi sütunceleri ile mihrap nişi sütunceleri aynı olup altta ve üstte kum saati motifli ve mukarnas başlıklıdır. Çokgen yüzeyli mihrap nişinin yüzeyi, ince uzun dilimli kemerli, renkli şeritlidir. Bu şeritlerin bitiminde, kavsaraya geçişte üç sıra kaval silme ile mihrap nişi hareketlendirilmiştir. Yedi sıra mukarnastan oluşan kavsaranın tepe bölümü istiridye motifi ile sonlanmıştır. Mihrap nişi kemeri renkli taşlı, on bir adet dalgalı motiflidir.

Minber, mihrabın batısında bitişik yapılmıştır. Minberin süpürgelik kısmının dikdörtgen çerçeveli, sivri kemerli açıklıkları vardır. Geçit bölümü ve kapısı basık kemerlidir. Minberin kapısının üzeri mukarnas sıraları ile sonlanmaktadır. Minberin köşk kısmı dört sütuna atılan basık kemerli olarak düzenlenmiştir. Mukarnas başlıklı köşk, dilimli kubbe ile örtülmüştür ve kademeli alemlerle sonlanmaktadır.

Fotoğraf 137. İçten görünüm, kuzey duvar ve mahfil(M. Can Kızgındemir)

Güney duvarın batı yönündeki pencerenin alınlığında, yarısı dökülmüş, bitkisel bezemeli ve ortasında yine yarısı harap olmuş hat olan renkli çini pano vardır.

Fotoğraf 138. Mihrap ve minber (M. Can Kızgındemir)

III.2.1.2.7 Malzeme Teknik

Yapı, kesmetaş ile inşa edilmiştir[178]. Harime giriş kapısı, revaklı avlu ve son cemaat yeri sütunları, mihrap ve minber mermerdir. Ayrıca harime giriş kapısı, mihrap ve minberde renkli taş kullanılmıştır. Müezzin mahfili, onu taşıyan serbest iki mermer sütun hariç ahşaptır. Son cemaat yerinin sonradan genişletilen bölümü ahşap saçak ile örtülmüştür. Tüm kubbeler kiremit ile kaplanmıştır. Harimin duvarları, alt seviyede sonradan ahşap ile kaplanmıştır.

III.2.1.2.8 Süsleme

Cami, süslemeleriyle dikkat çekmektedir. Bezemeler başta, harime giriş kapısı ve pencereleri, mihrap, minber ve müezzin mahfilinde olmak üzere yoğun kullanılmış, bunların dışında, sütun başlıklarında, minare, kubbe eteği ve duvarlarda da süsleme uygulanmıştır.

İç mekân süslemelerinin aksine, caminin cepheleri süslemesiz, sade örülmüştür. Dışarıda uygulanmış tek süsleme minarenin şerefe bölümüdür. Burada üç sıra iri mukarnas motifleri göze çarpar.

Fotoğraf139. Minarede mukarnas bezeme

Fotoğraf140. Son cemaat yeri, batıdaki sütunda bezeme

[178] N. Çam (2010, s. 148), 1998 depreminden sonra yapıyı hasarlı haliyle görmüştür. Yıkılan kısımlardan anlaşıldığına göre; avlu duvarları, taşların birbirleriyle kenetlenmesi veya iyice giydirilmesi sonucu değil de iki sıra taşın arasının molozla veya çamurla doldurulmasıyla oluşturulmuştur. Yazar bu tekniğin, caminin depremde yıkılmasının en önemli nedeni olduğunu kabul eder.

Revaklı avlunun ve son cemaat yerini taşıyan sütunların başlıkları mukarnas ile süslenmiştir. Ayrıca son cemaat yeri batı yönünde, duvara gömülmüş, yere kadar inmeyen bir sütunun alt bölümünde zarif, bitkisel bezemeler dikkat çeker.

Harime giriş kapısı ve pencereleri, diğer cephe ve pencerelerin aksine süslemeleri bakımından özel bir yer teşkil eder. Dikdörtgen kapının dış çerçevesi dişli bordür, ikinci çerçevesi ise kademeli silme ile çevrelenmiştir. Basık kemeri renkli mermerlerle ve bordo rengi somakiyle dalgalı geçmeler biçiminde işlenmiştir. Köşelikler yine somaki ile süslenmiştir. Basık kemerin üzerinde, yatay, ince dikdörtgen biçimli siyah mermer ile çevrelenmiş boş kartuşun köşeleri renkli mermer ile süslenmiştir. Kapı, bir sıra halinde, on üç adet mukarnas ile taçlanmıştır.

Giriş kapısının iki yanında, simetrik düzenlenmiş olan iki pencere, boyuna dikdörtgen kuruluşlu ve iki sıra kaval silme ile çevrelenmişlerdir. Üstte, her iki köşede içi boş birer rozet ve bu rozetlerin üzerinde bitkisel bezemeli taçvari bir pano bulunur.

Giriş kapısının doğu yöndeki pencerenin yan tarafında bulunan dikdörtgen kuruluşlu mihrap, dişli bordürle çevrelenmiş, üstü iki sıra mukarnas ile taçlanmıştır. Mukarnas işlemeyi iki taraftan sınırlayan payandaların yüzeyi kabartma işlemelidir.

Fotoğraf141,142,143. Harim kuzey cephesinde sırasıyla; taç kapı, pencere ve mihrap nişi

Harimi örten kubbenin eteği, ince taş bordür, ince kemer motifi dizisiyle çevrelenmiştir. Ayrıca kubbeyi taşıyan kemerlerin alt tarafta bitişen noktalarında mukarnas bezemeler yer alır.

Güney duvarda, batı yöndeki pencerenin kemer alınlığında yer alan renkli çini pano dikkat çeker. Yarısı dökülmüş olan bu pano, bitkisel motiflidir ve ortasında yarısı sağlam kalmış hat vardır.

Fotoğraf 144. Kubbeye geçiş kemerlerinde mukarnas

Süslemeleri bakımından en dikkat çeken bölüm müezzin mahfilidir. Mahfili taşıyan sütunlar mukarnas başlıklıdır. Mahfilin korkuluğu ince, dikey çubuklar halindedir ve orta bölümü dört sıra, yan kanatlar ise iki sıra mukarnas işlemelidir. Tavan bölümü dikdörtgen biçimli yirmi bir panodan oluşmakta ve her pano birbirinden farklı zengin geometrik kalem işi motiflerle işlenmiştir.

Fotoğraf 145. Güney duvarda çini pano

Mihrap, beyaz, siyah ve kırmızı mermer ile süslenmiştir. Dış çerçevenin üzeri bir sıra mukarnasla süslenmiş, içteki çerçeve ise siyah şeritle belirginleştirilmiş ve alt seviyeden yarıya kadar renkli taş ile geometrik motiflerle bezenmiştir. Mihrap çerçevesi sütunceleri ile mihrap nişi sütunceleri aynı olup, altta ve üstte kum saati motifli ve mukarnas başlıklıdır. Çokgen yüzeyli mihrap nişinin yüzeyi, ince uzun renkli şeritlerle süslenmiştir. Bu şeritlerin bitiminde, kavsaraya geçişte üç sıra kaval silme ile mihrap nişi hareketlendirilmiştir. Altı sıra mukarnastan

oluşan kavsaranın tepe bölümü istiridye motifi ile sonlanmıştır. Mihrap nişi kemeri renkli taş ile on bir adet dalgalı motif ile süslenmiştir.

Fotoğraf146. Mahfilin kalemişi süslemelerinden

Fotoğraf 147. Mahfilin kalemişi süslemelerinden ayrıntı

Mihrapta olduğu gibi minberde de süslemeler siyah, beyaz ve kırmızı renkli mermer ile yapılmıştır. Renkli mermer, minberin giriş kapısının basık kemerinde, merdiven korkuluklarının

yan tarafındaki üçgen panolarda ve içlerindeki bezemelerde, köşk bölümü kubbe kemerlerinde kullanılmıştır. Kapının basık kemeri, beş adet dendanbenzeri motifle bezenmiştir. Üçgen panoların orta kısmında, daha küçük üçgenden oluşan birim, kakma tekniğinde geometrik desenlerle süslenmiştir. Basık kemerli kapının üzeri, ince işlenmiş, üç sıra mukarnas motifleri ile taçlanmıştır. Köşk kısmı, mukarnas başlıklı sütunceler taşımaktadır. Bu bölümü örten kubbe, dilimli ve bombelidir.

Fotoğraf 148. Mihrap kavsarası

Fotoğraf 149. Mihrap nişi süslemeleri

Fotoğraf 150. Minberin kapısı, ayrıntı

Fotoğraf151,152. Minberin korkuluğunda süsleme, ayrıntı

III.2. 3.Mestanzade Yapı Topluluğu

Mestanzade Yapı Topluluğu, cami, medrese ve mektepten ibaretti[179]. Günümüze sadece cami ve onun uzağında, yapı topluluğu için vakfedilen hamam ulaşmıştır (Alkan, 2004, s. 284)[180].

[179] Kaynaklarda yapı topluluğu ile birlikte birde hamam olduğu belirtilir. Ancak bu yapı tamamen farklı bir bölgede olup külliyenin çok uzağındadır. Hamam, Küçük Saat civarında Pazarlar Caddesi üzerindedir. Dolayısıyla hamam

III.2.3.1 Yeri ve Adı[181]

Harita 6. Mestanzade Mahallesi

Kendi adını taşıyan Mestanzade Mahallesi'nde yer alır. Caminin batı cephesi 3 Sokak, kuzey cephesi Debboy Caddesi üzerindedir. Güney cephe bir eve, doğu cephe ise avlunun bitiş hizasında, güney-kuzey doğrultusunda inşa edilmiş olan, sırasıyla güneyden kuzeye doğru, Kur'an Kursuodaları, cami görevlisinin evi ve abdest alınan muslukların bulunduğu tarafa bakmaktadır.

Eser, kaynaklarda ve günümüzde Mestanzade Camisi olarak tanınır. M.Yüksel (1990, s. 44), yayınında caminin adını Mestanzade Hacı Mahmud Ağa olarak vermiştir. Yapının vakfiyesinde, camiye adını veren Hacı Mahmud Ağa'nın lakabı Mestan-zade olarak geçer[182]. N. Çam (2010, s. 172)'da ise, yapının adı Mestan Camii, Mestanzade Camii, Mestan Mesciti ve Mestanzade Hacı Mahmut Ağa Camii olarak geçer.

III.2.3.2 Tarihlendirme

III.2.3.2.1 Kitabe

külliyenin bir parçası olarak algılanmamalıdır. Yapıya ait vakfiyede Tarsus Kapısı/Küçük Saat Meydanı civarı, Kuyubahçe'de Mestan hamamının cami ve medreseyi yaşatmak ve gelir sağlamak için vakfedildiği kayıtlıdır.

[180] M. Alkan (2004, s. 284), hamamın caminin yakınında yer aldığını ifade etmiştir. Halbu ki caminin bulunduğu Mestanzade Mahallesi Adana'nın güneydoğu tarafında, hamam ise şehrin batı tarafında, Küçük Saat civarındadır.

[181] N. Çam (2010, ss. 172- 177), yayınında camiyi tek yapı halinde tanıtmıştır.

[182] Mestanzade Hacı Mahmut Ağa ibni Ahmed Ağa Vakfiyesi, VGMA- 581/2-480-457.

İnşa kitabesi bulunmayan yapının, taç kapı kemer alınlığında, 0.51mx0.39m boyutlarında, yedi satır talikle, başta Sultan Mehmet Reşat'ın (27 Nisan 1909-1918) tuğrasının yer aldığı mermer bir onarım kitabesi vardır[183].

Fotoğraf 153. Taç kapıda kitabe

Kitabe Metni:

١ـ أوقاف مضبوطة دن

٢ـ مستان زاده حاجى

٣ـ محمود اغا وقفندن اشبو جامع

٤ـ شريف اوقاف همايون خزينه

٥ـ سندن تجديد ايتديرلمشدر

٦ـ معمارى ايسايى ولد لازار تاريخ انشاسى ١٠٩٣ تاريخ تجديدى

٧ـ ١٣٢٧ كتبه شاملى زاده هاشم الطرسوسى

Okunuşu:

1- Evkâf-ı mazbûtadan
2- Mestân-zâde Hâcı
3- Mahmûd Ağa vakfından iş bu câmi-i
4- Şerîf Evkâf-ı Hümâyûn Hazîne
5- sinden tecdîd itdirilmişdir.
6- Mi'mârı İsâ-yı Veled-i Lâzar, Tarîh-î inşâsı 1093H./1682M. Tarîh-î Tecdîd-i
7- 1327H./1909M. Ketebehu Şamlı-zâde Hâşim el- Tarsûsî[184].

[183] Caminin kitabesini yeniden gözden geçirip düzelten Çukrova Üniversitesi Türk Dili Ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi Prof. Dr. Dilek Batislam'a teşekkür ederim.

Türkçesi:

Evkâf-ı Mazbutadan[185] Mestanzade Hacı Mahmut Ağa'nın vakıf eserlerinden bu mübarek cami, Evkâf-ı Hümâyûnunbütçesinden yenilettirilmiştir[186].

Mimarı, Lazar oğlu İsa'dır. İnşa tarihi 1093H./1682M.Yenilenme tarihi 1327H./1909M. Hattatı Tarsus'lu Şamlızade Haşimdir.

III.2.3.2.2 Vakfiye

Adana Vakıflar Müdürlüğü Arşivinde yapıya ait vakfiye bulunmaktadır. Vakfiyede, caminin yapım tarihi ve banisine ait bilgilere ulaşılmaktadır. Bunun yanı sıra, Tarsus Kapısı, Kuyubahçe'de hamam, yakınındaki bahçe ve akarsuyu, yine hamamın yakınında bir han ile bir ekmekçi dükkânı, caminin ve medresenin yaşatılmasını sağlayacak gelir için vakfedildikleri bilgisi de mevcuttur.

III.2.3.2.3 Yapım Tarihi ve Banisi

Vakfiyesine göre cami, 1093H/1682M tarihinde, Ramazanoğlu Hacı Mahmut Ağa tarafından inşa ettirilmiştir. Ayrıca, Ahmed Ağa'nın oğlu Mahmud Ağa'nın lakabının Mestanoğlu/Mestanzade olduğu yine vakfiyesinden anlaşılmaktadır.

III.2.3.3 Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu

Caminin taç kapısı üzerindeki onarım kitabesine göre, 1327H./1909M. yılında Evkaf-ı Hümayun Hazinesince yenilendiği anlaşılır. Yapı 17. yüzyıla tarihlenmekle birlikte genel olarak 19. yüzyıl Osmanlı Devleti dönemi tek mekânlı cami özelliklerini yansıtır. Dolayısıyla caminin bu onarımı sırasında 17. yüzyılı temsil eden özelliklerinden uzaklaşıp dönemin moda üslubunun uygulandığı görülür[187].

---

[184] Kitabeden, caminin yenilenmesi için atanan kişinin, Hıristiyan olduğu anlaşılmaktadır. Metni kitabeye yazan usta ise, Tarsus'lu Şamlızade Haşim adlı kişinin, Çukurova'daki diğer kitabelerde de, imzası görülmektedir (Yüksel, 1990, s. 45).

[185]Evkâf-ı Mazbutadan: Doğrudan Vakıflar idaresine bağlı vakıflardan.

[186] Evkâf-ı Hümâyûn: Saray Vakıfları.

[187] G. Ramazanoğlu (2012, s. 177), caminin 1909 tarihli Ermeni ayaklanması sırasında yakıldığı veya yıkıldığını ifade eder. Her iki durum yapının en azından büyük çaplı onarım görerek, 19. yüzyıl mimari özelliklerini bu dönemdeki tamirat sonucunda aldığını gösterir.

Orijinalde minaresi kuzeyde, yapıdan ayrı iken, yol geçmesi üzerine, 1948 yılında caminin kuzeydoğu köşesine taşınarak yeniden yapılmıştır. Minarenin kaidesi üzerinde onarımın Bula Necat Musa oğlu İsmail Çankaya tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Minare mimari özellikleri bakımından orijinalliğini yitirmiştir.

Caminin kubbesi, 1998 yılı Adana depreminde hasar görmüştür[188]. Yapıyla ilgili son onarımlar söz konusu depremden sonra Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yapılmıştır. Yapı günümüzde ibadete açıktır.

III.2.3.4 Plan

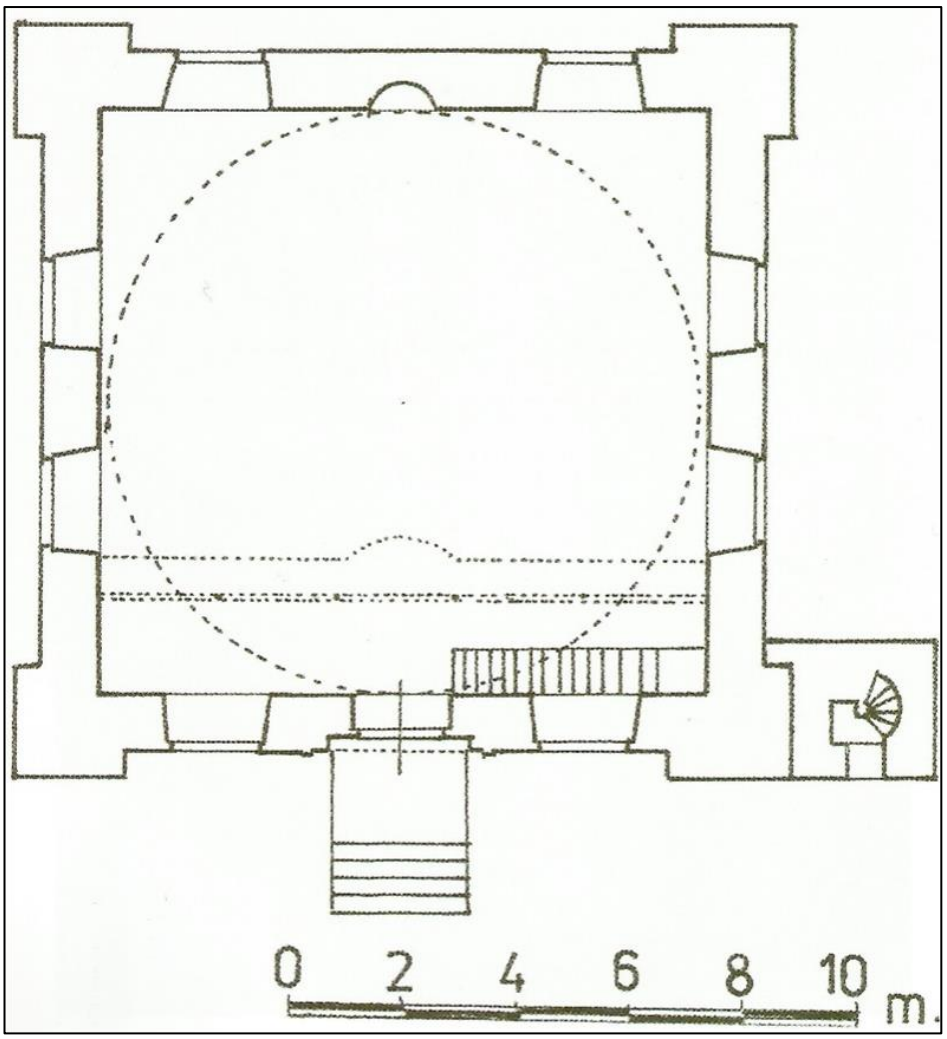

Şekil 18. Plan (Çam, 2010, s.176)

[188] N. Çam (2010, s. 173), camiyi incelediği 2001 yılında hasar gören kubbesinin ahşap direklerle ve iskeleyle askıya alınmış olduğunu ve bu nedenle içeriye girme imkânının olmadığını yazmıştır.

Yapı, yaklaşık 13.50m.x13.50m. ölçülerinde, kare planlı, üzeri pandantiflerle geçilen kubbeyle örtülü ve tek mekânlıdır. Kuzey cephe ekseninde ibadet mekânına açılan bir kapı ile kuzey-doğu- batı ve güney cephelerinde eksene simetrik birer pencere yer alır. Caminin kuzeybatı köşedeki dikdörtgen prizmal minaresi özgün değildir.
Altı basamaklı merdivenle çıkılan kapıdan ibadet mekânına girilir. Mekânın güney duvarı ortasında yarım daire nişli mihrap ile kuzey duvarı önünde bir mahfil bulunur.

III.2.3.5 Dış Tanıtım

Simetrik inşa edilen yapı, orijinalde camiden ayrı yapılmış olan minarenin 1948 yılında, kuzeydoğu köşe duvarına eklenmesiyle bu bölümde simetrinin bozulmasına yol açmıştır. Ayrıca, günümüzde yolun dolmasıyla yapı zemin kotunun aşağısında kalmıştır. Caminin etrafı bir duvarla çevrelenmiş ve avluya kuzey yönden açılan basit bir kapı ile altı basamaklı merdivenle inilmektedir. Avlunun ortasında inşa edilen yapı, yüksek bir bodrum katı ile zeminden altı basamak yükseltilmiştir[189].

Kuzey cephedeki taç kapı düzenlemesi hariç tüm cepheler simetrik olarak düzenlenmiştir[190]. Kuzey cephe eksenindeki mukarnaslı dikdörtgen çerçeveli, üç dilimli kemerli alınlıklı ve basık kemerli kapı ibadet mekânına açılır. Alınlığın merkezinde daire biçimli bir pencere, bununda üzerinde yedi satır halinde, başta Sultan Mehmet Reşat'ın tuğrasının yer aldığı bir kitabe vardır.

Her cephede iki adet olmak üzere, alt seviyeden başlayan eksene simetrik boyuna dikdörtgen, uzun, sivri kemerli, etrafları yalın kabartma sövelerle çevrelenmiş toplam sekiz pencere bulunur. Yine her cephenin üst seviyesinde eksende küçük, sivri kemerli birer pencere vardır. Ayrıca bodrum katında her yönde ikişer havalandırma deliği diyebileceğimiz oval açıklıklar dikkat çeker. Cepheler köşelerde çıkıntı teşkil eden payandalar ile vurgulanmıştır. Cephe kademeli saçak silmesi ile sonlanır. Mekânın kubbesi dışa yansımaktadır.

[189] Bodrum kısmının oval biçimli hücre tipi küçük pencerelerle havalandırılması, burada bir mekânın kullanılmış olduğunu gösterse de işlevine ilişkin bilgi mevcut değildir. Araştırmacı G. Ramazanoğlu (2012, s. 177), burasının İstanbul, Üsküdar'da bulunan Küçük Selimiye Camii'ndeki gibi bir suyolu-sarnıç bağlantısı olabileceğini ancak bu düşünceyi belgelemenin mümkün olmadığını ifade etmiştir.
[190] Caminin cepheleri simetrik olarak düzenlendiğinden, tekrara düşmemek için cepheler ortak tanıtılacaktır.

Fotoğraf 154. Kuzey cephe

Fotoğraf 155. Doğu cephe (M. Can Kızgındemir)

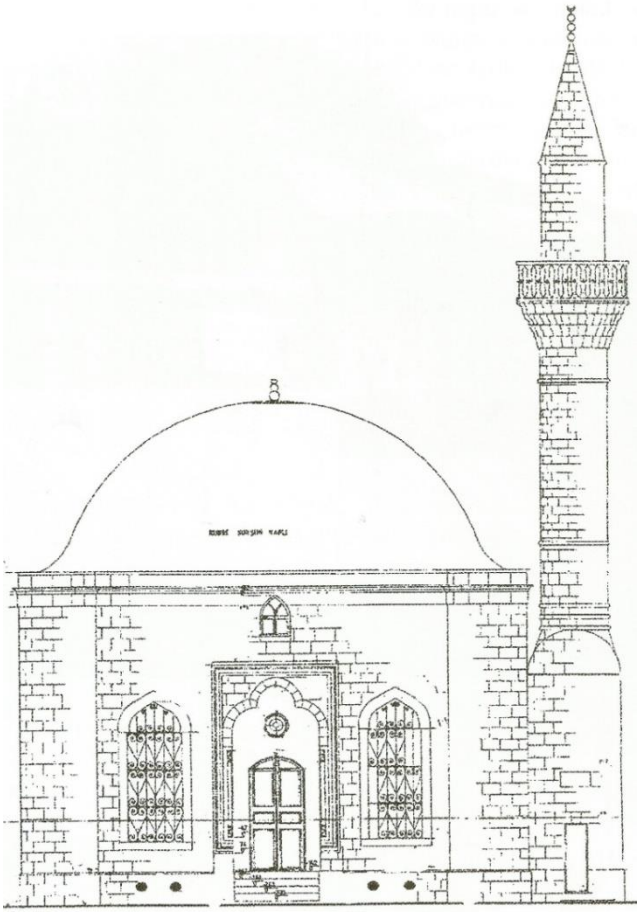

Şekil 19. Kuzey cephe, görünüş(Adana Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi)

Fotoğraf 156. Taç kapı (M. Can Kızgındemir)

III.2.3.6 İç Tanıtım

İbadet mekânının güney duvarında yarım daire nişli, on sıra mukarnas kavsaralı ve dikdörtgen çerçeveli mihrap bulunur. Mihrabın batısındaki pencereye bitişik olan minber özgün değildir. Kuzey duvarı boyunca uzanan mahfil sonradan yapılmıştır. Pencereler dışta olduğu gibi içe yansımaktadır.

Fotoğraf 157. İçten görünüm, batı duvar

Fotoğraf 158. İçten görünüm, kuzey duvar ve mahfil

III.2.3.7 Malzeme Teknik

Yapı, düzgün kesme taş ile inşa edilmiş, kubbe ise kurşun kaplamadır. Avlu zemini taş ile döşenmiştir. Avluya inişi sağlayan merdivenler ile taç kapıya çıkışı sağlayan merdivenler taştır. Pencere şebekeleri ile taç kapı merdiven korkulukları sonradan eklenmiş ferforjedir. Mihrabı kesme taş olan caminin mahfil ve minberi ahşaptır. Ayrıca iç mekân duvarlarının alt seviyesi sonradan ahşap ile kaplanmıştır.

Fotoğraf 159. Mihrap

Fotoğraf 160. Minber

III.2.3.8 Süsleme

Genel olarak sade inşa edilmiş olan caminin süslemeleri taç kapıda toplanmıştır. Ayrıca azda olsa mihrapta da süslemeye yer verilmiştir. Taç kapı dış çerçevesi bir sıra kabartma diş motifleriyle, iç kısım ise yine bir sıra mukarnas ile çevrelenmiştir. Basık kemerli giriş kapısı köşeleri sütuncelerle süslenmiş ve üzeri üç dilimli kemer ile çevrelenmiştir. Orta kemer hizasında yer alan kitabenin iki tarafı simetrik olarak düzenlenmiş yaldızlı birer volüt ile süslenmiştir. Giriş kapısının basık kemerinin üstünde madalyon şeklindeki pencere kabartmalı diş motifleriyle çevrelenmiştir. Kitabenin üzerindeki yaldızlı tuğra yine yaldızlı, üçayaklı gemi biçimli bir tabak motifi içine alınmıştır.

Fotoğraf 161. Taç kapı süslemelerinden ayrıntı

Fotoğraf 162,163. Taç kapı çerçevesi, ayrıntı

Fotoğraf 164. Mihrap kavsarası

Dikdörtgen kuruluşlu mihrap genel olarak sadedir ve bir silme ile çevrelenmiştir. Mihrap nişi kavsarası on sıra mukarnas ile süslenmiştir.

III.2. 4 Yeni Cami/Abdürrezzak Antakî Yapı Topluluğu

Bugün sadece camisi[191] mevcut olan bu yapı topluluğu; cami ile aynı adı taşıyan medrese, mektep ve Mescitden oluşmuş küçük bir külliyeydi (Alkan, 2004, s.284)[192].

[191] 1960'lı yıllarda, hazırlanan nazım planları doğrultusunda Adana'daki yolların genişletilmesi sırasında, yolun istenen ölçülere ulaşmasını engelleyen caminin yıkılması veya sökülerek daha geriye taşınması için, belediyenin yirmi iki yıl boyunca çok uğraştığı görülür. Verilen kararda sadece yolun genişletilmesi için uğraşılmadığı, aynı zamanda caminin şehrin estetiğini bozduğu gerekçesi oldukça dikkat çekicidir. Gerek anıtlar kurulu, gerekse Milli Eğitim Bakanlığı'nın duyarlı davranışları binanın yıkılmasını engellemiştir (Ramazanoğlu, 2012, s. 135).

[192] G. Ramazanoğlu (2006, ss. 119-121), ve N. Çam (2010, ss. 197- 201), yayınlarında camiyi tek yapılar arasında incelemişlerdir.

III.2.4.1 Yeri ve Adı

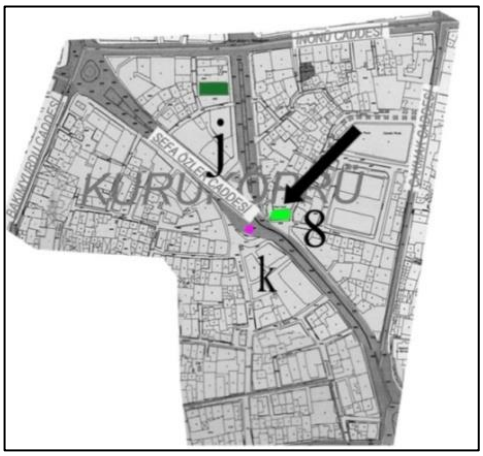

Harita 7. Kuruköprü Mahallesi

Kuruköprü Mahallesi ile Küçük Saat Meydanı arasında bulunan yol kavşağında bulunur. Güney ve batı cepheleri Özler Caddesi, doğu cephe Kültür sokak üzerinde, kuzey cephe ise derme çatma yapılara bakmaktadır.

Yapı, inşa edildiği dönemde, banisinin adı olan Abdürrezzak Antakî olarak anılsa da, günümüzde Yeni Cami olarak tanınmaktadır.

Fotoğraf 165. Caminin eski bir fotoğrafı (Adana Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi)

III.2.4.2 Tarihlendirme

III.2.4.2.1 Kitabe

Caminin giriş kapısı iç kemerinde ve minarenin giriş kapısı görevi yapan kürsüsü üzerinde birer kitabe yer almaktadır.

Fotoğraf 166. Giriş kapısı kitabesi

1- Giriş kapısı iç kemerinde ve girişte tam karşıya gelecek şekilde bulunan kitabe, 0.60mx0.35m. boyutlarında, üç satır nesihle Arapça yazılıdır.

Kitabe Metni:

١ـبسماللهارحمنالرحيم

٢ـ وقد وفق بناء هذا الجامع الشريف للفقير

٣ـ عبدالرزاق الانطاكى تولدا ثم ادنه و[193]هي توطنا في سنة سبع وثلثين ومائه وألف

Okunuşu:

1- Bi’smi’llahi’r-rahmâni’r-rahîm

2- Vekad veffake binâ’u hâze’l-cami’i eş-şerif li’l fakîr

3- Abdurrezzâk el-Antakî tevellüden sümme Adana hiye tevettunan fi seneti seb’an ve selâsîne ve mietin ve elf

Türkçesi:

Rahman ve Rahim olan Allah’ın adı ile.
Bu şerefli camiyi Antakya’da doğup sonra Adana’ya yerleşen, Allah’ın rahmetine muhtaç Abdurrezzak 1137 H./1725 M. yılında yaptırmaya muvaffak oldu.

[193] Kitabedeki bu kelime “هو” olması gerekirken “هى” yazılmıştır.

2- Minare Kitabesi, 0.47mx0.25m boyutlarında küfeki taşı üzerine iki satır nesihle yazılmıştır.

Fotoğraf 167. Minare kitabesi

Kitabe Metni:

١ـ صاحب الخيرات

٢ـ علي بشه بن عبدالله

٣ـ سنة ١١٤٢

Okunuşu:

1- Sâhibü'l Hayrât

2- Ali Beşe bin Abdullah

3- Sene 1142.

Türkçesi:

1- Hayır sahibi

2 -Abdullah oğlu Ali Beşe

3- 1142 H./1729 M. yılı.

III.2.4.2.2 Vakfiye

27 Şaban 1137 H./Mayıs 1725 M. tarihli vakfiyesi günümüze ulaşmıştır.[194]

[194] Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi defter no 598- 27-19.

III.2.5.2.3 Yapım Tarihi ve Banisi

Giriş kapısının üzerindeki kitabesine göre yapıyı 1137 H./1725 M. yılında, Abdürrezzak Antakî inşa ettirmiştir. Vakfiyesinde banisinin adı el-Hac Abdürrezzak Efendi ibn-i Mustafa el-Antakî olarak kayıtlıdır.

Minarenin üzerindeki kitabeden, minarenin camiden dört yıl sonra, 1142 H./1729 M. yılında Ali Beşe bin Abdullah tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır.[195]

III.2.4.3 Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu

Cami, çeşitli dönemlerde onarılmıştır. Yapının 1960'lı yıllarda, doğu bölümündeki iki kubbesi yıkılmıştır. Oluşan boşluk betonarme tavan ile kapatılmış, bu onarımlar sonucunda kubbe sayısı sekize düşmüştür.

Yapı, Adana'da meydana gelen 1998 yılındaki deprem sonucunda hasar görmüştür. Camiyle ilgili son onarımlar 2014 yılında tamamlanmıştır. Bu onarımlarla ilgili 30.12.2012 tarihli kararda; caminin onarımı, ve ek yapı yapılması öngörülmüş, bunun için sondaj çalışmaları yapılmış, ardından restorasyon ve ek yapı projesi, elektrik tesisatı projesi, sıhhi tesisat ve yangın tesisatı projesi, klima projesi hazırlanmış ve uygulanmasına karar verilmiştir. Bu son onarımlarda, caminin harim kısmının doğusundaki, sonradan betonarme tavana dönüştürülen iki kubbesi yeniden aslına uygun olarak inşa edilmiştir. Ayrıca cemaatin kalabalıklaşması sonucu, caminin avlusuna eklenen betonarme bina ve zaman içinde yapılan kaçak ilavelerle, camiden yüksek tutularak ve yeşile boyanarak yapının hem algılanmasını hem de çirkin bir görüntünün oluşmasına neden olan tüm bu ek yapılar da yıkılmış ve caminin yeniden algılanması sağlanmıştır.

III.2.4.4 Plan

Yapı, doğu- batı yönünde düzgün olmayan dikdörtgen planlıdır. Caminin güneybatı köşesindeki kapı ile girilenkuzeydeki açık avlusu, düzgün olmayan geniş, dikdörtgen biçimlidir. Avlunun

[195] G. Ramazanoğlu (2012, s. 134), söz konusu kitabenin sonradan minareye yerleştirildiğini, ayrıca kitabenin minareye ait olduğuna ilişkin hiçbir belirti olmadığını ifade eder. Dolayısıyla kitabenin camiyle ilgili daha küçük ölçekli bir yapıya ait olduğunu ileri sürmektedir.

güneyinde üç serbest sütun ve duvara atılan kirişlerle oluşturulmuş son cemaat yeri özgün değildir[196].

Son cemaat yerinin güney duvarı eksenindeki kapı ibadet mekânına açılır. Yaklaşık 7,50m.x19m. ölçülerindeki ibadet mekânı, iki sütun doğuda L, batıda haç biçimli payelere dört yönden atılan kemerlerle kare planlı, üzeri pandantiflerle geçilen kubbeyle örtülü on birime ayrılmıştır. Harimin batısında düzensiz alanlar oluşmuştur. İbadet mekânında eksenden doğuya kaymış yarım daire nişli mihrap ile doğusunda ve batısında dörder pencere yer alır. Ayrıca kuzey duvarda eksene simetrik iki pencere bulunur.

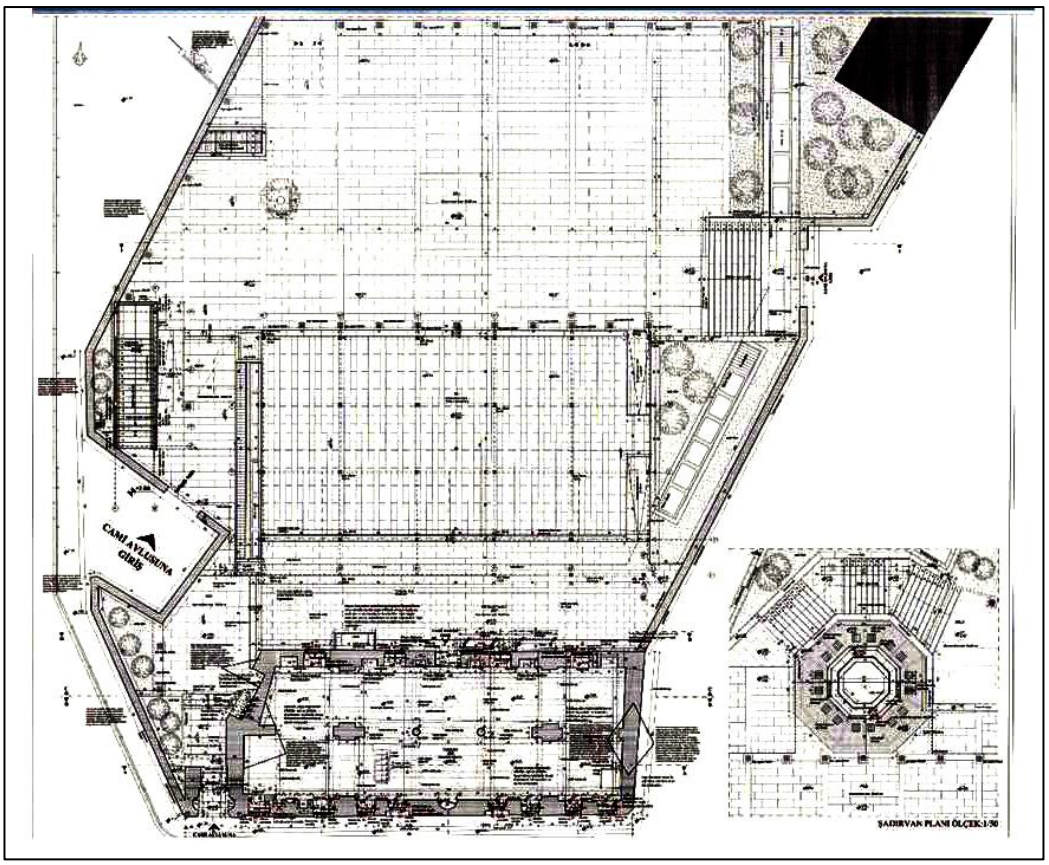

Şekil 20. Plan (Adana Koruma Kurulu Arşivi)

III.2.4.5 Dış Tanıtım

Caminin cepheleri farklı düzenlemeler gösterir. Doğu ve batı cepheleri sağır olan harimin güney cephesi, pencere açıklıkları, minare ve bezemeler ile hareketlendirilmiştir.

[196] N. Çam (2010, s.198), caminin orijinalde son cemaat yerinin de olduğunu düşünmektedir. Yazar bu savını, harimin kuzeyinde bulunan kare planlı ayaklara dayandırmaktadır.

Güney cephe eksene simetrik düzenlenmiştir. Eksenin doğu ve batısındaki ilk pencereler sütuncelere oturan üç dilimli kemerli nişli, basık kemerlidir. Basık kemerli olan diğer üçer pencere simetrik düzenlenmiştir. Cephenin ekseninde yaklaşık pencere kemerlerinin üzerinde yükselen ve içteki mihrabı vurgulayan plasterler bulunur. Plasterlerin alt kısımları mukarnaslıdır ve üzerlerinde küçük birer kabara yer alır. Cephede bu kabaraların dışında daha yüzeysel fakat daha büyük, içi bitkisel ve geometrik motifli olan dört kabara daha mevcuttur. Saçak silmesi ile sonlanan cephede, kubbeler dışa yansımaktadır ve saçak kısmında dört çörten yer alır.

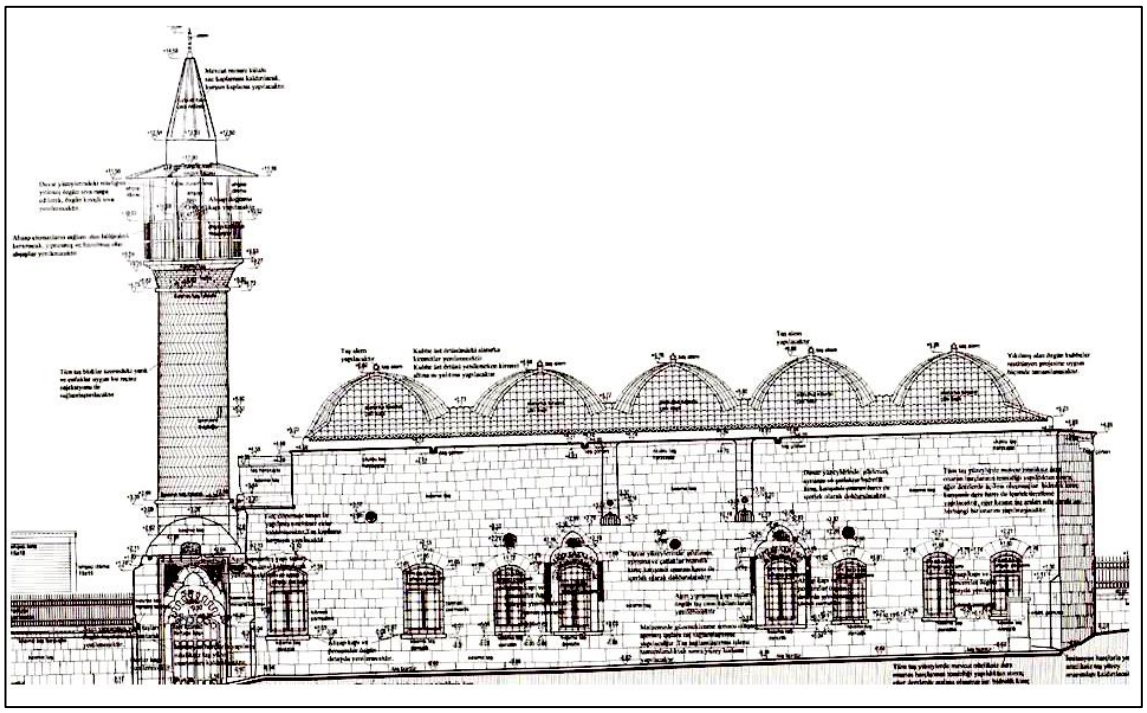

Şekil 21. Güney Cephe, Görünüş (Adana Koruma Kurulu Arşivi)

Minare, güney cephenin güneybatı köşesinde konumlanmıştır. Minarenin kaidesi aynı zamanda avluya giriş kapısını teşkil eder. Bir başka tanımlamayla minare giriş kapısının üzerinde yükselmektedir. Minare kaidesi, kareye yakın, boyuna dikdörtgen biçimlidir. Kaide, derin bir niş şeklinde, dıştaki beş dilimli, içteki dokuz dilimli iki kemerden oluşan taç kapıya dönüştürülmüştür. Etrafı silme ile çevrelidir ve üzerinde iki satır halinde minare kitabesi yer alır. Köşelerde palmet ve rumilerden oluşan panolar ile kaidenin doğu üst köşesinde kabara şeklinde düzenlenmiş bir güneş saati yer alır. Taç kapının iç, yan taraflarında yuvarlak kemerli birer niş bulunur. Basık kemerli, avluya giriş kapısının alınlık kısmında, yapının üç satırlık inşa kitabesi bulunur. Minarenin silindirik gövdesi, kabarık kaval silmelerle meydana gelen zikzak örgü ile oluşturulmuştur. Şerefe, şemsiye biçimi denen, ahşap, konik bir sundurma ile örtülmüştür.

Yapının doğu ve batı cepheleri sağırdır. Batı cephe, üst seviyede kademeli düzenlenmiştir. Caminin güneybatı köşesinde bulunan minareye çıkış, bu duvar boyunca yerleştirilen on üç basamaklı merdiven ile sağlanır.

Düzensiz bir görünüme sahip olan ve etrafı özgün olmayan bir duvarla çevrili olan caminin avlusuna, doğu, güneybatı ve batıdan açılan kapılarla ulaşılır. Güneybatıdaki kapı hariç,diğer ikisi yapının son onarımları sırasında açılmıştır. Batıdaki kapısı zemin kotundan bir basamak yüksek olan avlunun, doğu yöndeki girişi zemin kotundan on iki basamak aşağıdadır.

Fotoğraf 168. Batı cephe

Fotoğraf 169. Doğu cephe

Avlunun kuzeyine sonradan eklenen ve sekiz direkle taşınan baldeken tarzı bir şadırvan bulunur. Ayrıca avlunun güneybatı yönünde, yine sonradan eklenen ve merdivenlerle bodruma inilen tuvaletler yer alır.

Avlunun güneyinde, zeminden üç basamak yükseltilen bölüm, sonradan ilave edilen son cemaat yeri işlevini görmekte ve üzeri ahşap bir sundurma ile örtülüdür.

Avlunun güney, harimin kuzey cephesi, kapı ve pencere açıklıklarıyla hareketlendirilmiştir. Cephenin eksenindeki kapı, yarım daire kemerli niş içine açılmış dikdörtgen basık kemerlidir. Üst seviyede üç, eksende ve eksene simetrik üçer dikdörtgen pencere bulunur.

Fotoğraf 170. Güney cephe, batı yön

Fotoğraf 171. Güney cephe, doğu yön

Fotoğraf 172. Güney cephe penceresi

Fotoğraf 173. Güney cephe penceresi

Kuzey cephe zemininde, kapının doğu ve batısında sonradan konulduğu anlaşılan üç mezar bulunur. Zeminden birkaç santim yükseltilmiş olan bu mezarlar, doğudan batıya doğru sırasıyla; Kadiri tarikatı şeyhlerinden Şeyh Ali Efendi, camiyi yaptıran Abdürrezzak Antakî Efendi ve Müftü Sadık Efendi adlı şahıslara aittir.

Fotoğraf 174. Kuzey cephe ve son cemaat yeri

Fotoğraf 175. Harime giriş kapısı

III.2.4.6 İç Tanıtım

Doğu-batı doğrultusunda, iki sahından oluşan mekânın üstünü, dördü serbest ikisi duvara bağımlı altı destek sistemiüzerinde taşınan, eş büyüklükte, tuğladan on kubbe örtmektedir. Silindirik gövdeli, serbest sütunlar kesik piramit başlıklıdır. Destek sistemi birbirine sivri ve yuvarlak kemerlerle bağlanmaktadır. Kuzey tarafta bulunan kemerin üzerinde küçük bir pencere bulunur. Kubbelere geçişte türk üçgeni uygulanmıştır. Mihrap önü kubbesini taşıyan kemerlerprofillidir ve geçişlerinde kabartma bezemeli rozetler bulunmaktadır.

İbadet mekânının güney duvarında, yarım daire nişli üç mihrap bulunur. Eksendeki mihrap, istiridye kavsaralı ve dikdörtgen çerçevelidir. Kavsarayı kuşatan kemer, iki yandaki silindirik gövdeli, mukarnas başlıklı sütuncelere oturmaktadır. Kavsaranın üzerinde silmelerle oluşturulan üç dilimli kemer yer alır. Kuşatma kemerinin üzerinde birbirinden farklı ölçülerde, küçük beş kabara vardır. Ayrıca üç dilimli kemer içerisinde küçük kabaralardan kare biçimli bir pano oluşturulmuştur. Duvarın doğusundaki mihrap, iki pencere arasına yerleştirilmiştir. Bu mihrap, yarım daire nişli ve yarım daire kemerlidir. Eksenin batısındaki mihrapi yarım daire nişli, sivri kemerli, dıştan bir bordürle kuşatılmıştır. Bu mihrap daha küçük boyutludur.

Doğu ve batı duvarlar sağır olup kuzey duvarda bulunması gereken mahfilin sadece taş kaidesi mevcuttur.

Fotoğraf 176. İçten görünüm

Fotoğraf 177. İçten görünüm

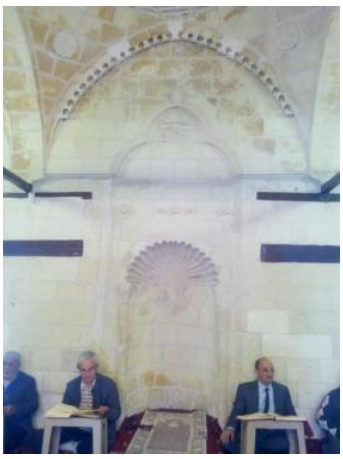

Fotoğraf 178, 179, 180. Kıble duvarında ana ve yan mihraplar

Fotoğraf 181. Mihrap önü kubbes

Fotoğraf 182. Harim kubbelerinden

III.2.4.7 Malzeme Teknik

Yapının cepheleri ve minare kesmetaşla, kubbelerin üzeri oluklu kiremit kaplama, kubbelerin iç yüzeyleri ve minarenin şerefe bölümü ise tuğla ile inşa edilmiştir. Sütunlar mermer, payeler taştır. Onarım sonrası eklenen avlu duvarı taş ve son cemaat yeri örtüsü ahşaptır. Son cemaat yerine sonradan eklenen mezarlar mermerdendir.

III.2.4.8 Süsleme

Caminin dış süslemeleri, bütünüyle minare/giriş kapısı dâhil güney cephede uygulanmış, iç mekânda ise bezemeler, başta mihrapta olmak üzere yoğun, sütun başlıkları ve kubbe yüzeylerinde daha az olmakla birlikte kullanılmıştır.

Güneybatı köşede konumlanmış olan taç kapı/minare kaidesi, silme ile çevrelenmiş ve dıştaki beş dilimli, içteki dokuz dilimli iki kemerlidir. Dıştaki kemerin köşelerinde palmet ve rumi motifleriyle süslenmiş panolar vardır. Kaidenin doğu üst köşesinde kabara şeklinde düzenlenmiş bir güneş saati yer alır. Minarenin silindirik gövdesi, kabarık kaval silmelerle meydana gelen zikzak örgü ile oluşturulmuştur.

Fotoğraf 183. Taç kapı süslemelerinden, ayrıntı

Fotoğraf 184. Güney duvarda güneş saati

Güney cephede, mihrap nişini vurgulayacak şekilde, mihrabın iki tarafında yer alan birer pencere, süslemeleri bakımından dikkat çekerler. Üç dilimli sivri kemerli olan bu pencerelerin iki tarafında, bitkisel ve geometrik başlıklı, balıksırtı bezemeli sütunceler yer alır. Basık kemerlerinin üzeri, yarım palmiye şeklinde motiflerle ve bunların aralarına yerleştirilen baklava desenleriyle süslenmiştir. Kemerlerin alınlık kısmında, enine dikdörtgen birer pano, bitkisel motiflidir. Bu iki pencerenin kemer bitiş noktasında başlayan ve saçak hizasına kadar yükselen

ince, dikdörtgen kesitli, duvardan hafif çıkıntı oluşturacak şekilde yerleştirilmiş iki plaster bulunur. Payandaların alt kısımları mukarnaslıdır ve üzerlerinde küçük birer kabara yer alır. Cephede bu kabaraların dışında daha yüzeysel fakat daha büyük ve içi bitkisel ve geometrik motifli olan dört kabara mevcuttur. Ayrıca, cephenin saçak kısmında dört adet çörten yer alır.

Fotoğraf 185. Güney cephe pencere süslemelerinden

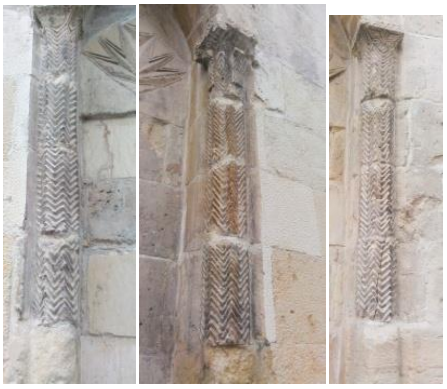

Fotoğraf186,187, 188. Pencere sütunceleri

İç mekânda kubbelerin yüzeyleri tuğla örgüsü, yatay istifte şaşırtmalı teknikle oluşturulmuştur. Ayrıca mihrap önü kubbesinin geçişlerinde, kabartma bezemeli rozetler bulunmaktadır. Kubbeleri taşıyan mermer sütunların başlıkları iri baklava desenlidir.

Fotoğraf 189, 190, 191, 192. Güney cephede kabara motifleri

Fotoğraf 193. Sütun bezemeleri

Fotoğraf 194. Sütun bezemeleri

Süslemeleri bakımından harimin en dikkat çekici elemanı, kıble duvarında yer alan mihraptır. Bunun dikdörtgen çerçevesi üç dilimli kemerle sonlanmıştır. Mihrap alınlığında birbirinden farklı ölçülerde, küçük beş adet kabara yer alır. Silindirik formlu mihrap nişi, istiridye biçimli kavsaralıdır ve köşelerinde burmalı, mukarnas başlıklı birer sütunce vardır. Dilimli kemer içerisinde, küçük kabaralardan kare bir pano oluşturulmuştur.

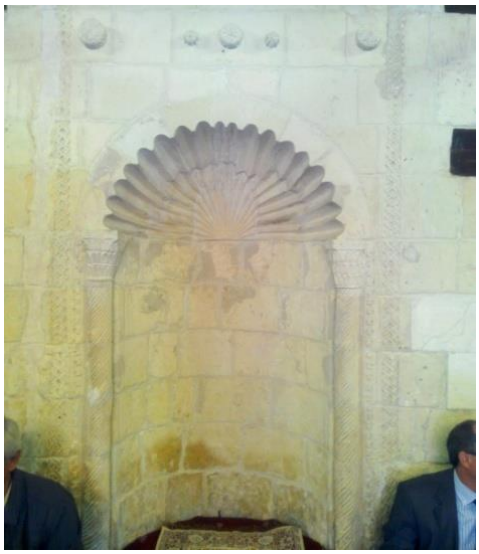

Fotoğraf 195. Mihrap bezemeleri

III. 2. 5 Alemdar Mesciti/Alemdar el-hac Hasan Ağa YapıTtopluluğu

Mescit ve medreseden oluşan küçük ölçekli bir yapı topluluğudur[197]. Günümüzde sadece mescit mevcuttur[198].

III.2.5.1 Yeri ve Adı

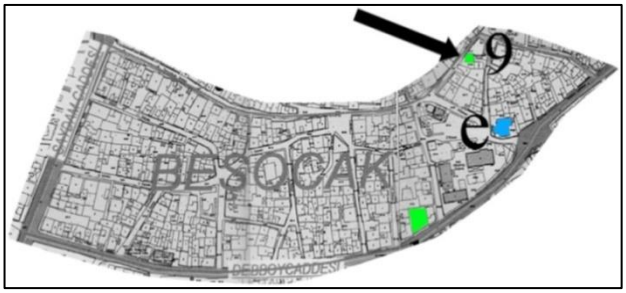

Harita 8.Beş Ocak Mahallesi

[197] Söylentiye göre, Mesciti yaptıran Mustafa Hasan Ağa, Mescitin tamamlanmasından kısa süre sonra vefat etmiştir. Ancak hanımı, dokumacılık yaparak kazandığı paralarla, her sene bir oda ekleyerek Mescitin yanına bir medrese yaptırır. Söz konusu medrese günümüze ulaşmamıştır (Anonim, 1983, s. 27; Bayhan, 1998b, s. 24).
[198] N. Çam (2010, ss. 138- 141), mesciti, yayınında tek yapı halinde tanıtmıştır.

Beş Ocak Mahallesi'nde, güney cephesi bir yapıya çok yakın mesafede olan yapının batı cephesi 2301 Sokak üzerindedir. Doğu ve kuzey cepheleri ise Mescitin avlusunda inşa edilmiş betonarme yapıya bakmaktadır.

Kaynaklarda, Alemdar Mesciti olarak geçen yapı günümüzde de aynı adla tanınır.

III.2.5.2 Tarihlendirme

III.2.5.2.1 Kitabe

Mescitin kuzey cephe, giriş kapısının üzerinde küfeki taşı üzerine, sekiz satır talikle, 1.55mx0.23m ölçülerinde yapım kitabesi bulunur.

Fotoğraf 196. Taç kapı kitabesi

Kitabe Metni:

١ـ الله مبارك ايتسون بر معبد ايتدك انشا

٢ـ ظاهردر أول خدانك آثار فيضى سنده

٣ـ اجرك جنان وكوثر ايتسون جناب بارى

٤ـ بو نيتله اولدك خالص خدايه بنده

٥ـ اولدك سمّى سبط محبوب فخر عالم

٦ـ شكر ايله قيل عبادت باد سحر اسنده

٧ـ امر خدا خطيبا تعداد اولندى تاريخ

٨ـ قيل هر زمان عبادت بو مسجد حسنده

Okunuşu:

1- Allah mübârek itsün bir ma'bed itdük inşâ
2- Zâhirdir ol Hudâ'nın âsâr-ı feyzi sende

3- Ecrin cinân u Kevser itsün Cenâb-ı Bâri
4- Bu niyetinle oldun hâlis Hudâ'ya bende
5- Oldun semmi-yi sıbt-ı mahbûb-ı Fahr-i âlem
6- Şükr eyle kıl ibâdet bâd-ı seher esende
7- Emr-i Hudâ, Hatîbâ, ta'dât olundı târih
8- Kıl her zaman ibâdet bu Mescit-i hasende
Sene 1162.

Türkçesi:

1- Allah mübarek etsin, bir mabet inşa ettik.
2- O Tanrı'nın cömertliğinin eserleri zuhur etti: sende
3- Allah, sevabını Kevser ve Cennetler etsin
4- Bu niyetinle oldun Tanrı'ya halis bende
5- Oldun, sevgili Fahr-ı âlem'in akrabası, hısımı
6- Şükür eyle, ibadet eyle, seher yeli esende
7- Tanrı'nın buyruğuyla ey Hatibhazır oldu tarih
8- İbadet eyle her zaman bu güzel Mescitde.
1162 H./1748 M. yılı.

III.2.5.2.2 Vakfiye

Mescitin vakfiyesi günümüze ulaşmıştır[199].

III.2.5.2.3 Yapım Tarihi ve Banisi

Yapının giriş kapısı üzerindeki kitabesine göre, 1162 H/1748 M yılında, Alemdar el-Hac Hasan Ağa tarafından yaptırılmıştır. Alemdar sözcüğünün bayraktar anlamına gelmesi, Hasan Ağa'nın askeri sınıfa mensup olduğunu gösterir (Ramazanoğlu, 2012, s. 178).

III.2.5.3 Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu

Yapı, 1980 yılında onarılmıştır. Bu onarımlar sırasında, oluklu kiremitlerle kaplı olan mescitin kubbesi kurşun ile kaplanmıştır (Çam, 2010, s. 138). 1998 yılındaki Adana Depremi'nde hasar

[199] Vakıflar Genel Müdürlüğ Arşivi, Esas 2, 170-154, s. 1264

gören yapının son onarım çalışmaları 2004 tarihinde tamamlanmıştır (Durukan, Karaman ve Saban, 2006, s. 124).

Mescit günümüzde bakımlı ve ibadete açıktır.

III.2.5.4 Plan

Yapı, kare planlı, üzeri kubbe ile örtülü, tek mekânlıdır. Kuzey cephe eksenindeki kapıdan kare planlı ve üzeri tromplarla geçilen kubbeyle örtülü ibadet mekânına girilir. Mekânın güney duvarı ortasında yarım daire nişli mihrap ile bütün duvarlarında eksene simetrik dışa açılan birer pencere bulunur.

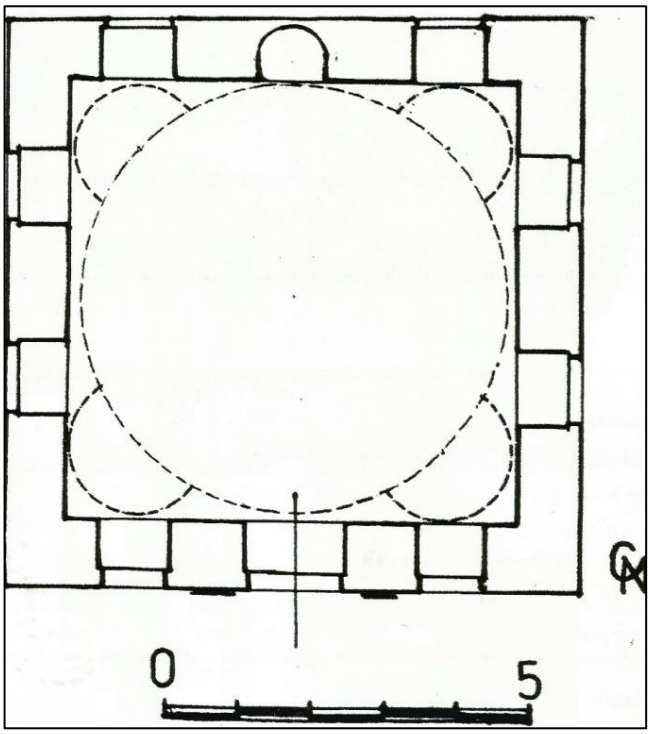

Şekil 22. Plan (Çam, 2010, s. 141)

III.2.5.5 Dış Tanıtım

Yapı, bugün çevresindeki sonradan yapılan bir duvarla kuşatılarak, derme çatma bazı ek mekânlar oluşturulmuştur. Duvarın kuzeybatı köşesinden açılan bir kapı ilezeminden dört basamak aşağıda olan düzensiz avluya girilir. Avlunun güneybatı köşesinde konumlanan mescit, zeminden bir basamak yükseltilmiştir ve minaresizdir.

Kuzey cephede eksendeki kapı ile simetriğindeki pencereler basık kemerlidir. Eksenin doğusundaki pencere dikdörtgendir. Taç kapı kemerinin üzerinde yatay dikdörtgen bir panoya yazılmış kitabe vardır. Dıştan kademeli silmeler ve bezemesiz bordürlerin kuşattığı kapının üzerinde özgün olmayan bir saçak bulunur. Kademeli silmelerle sonlanan cepheye mekânın kubbesi ve sekizgen kasnağı yansımaktadır.

Doğu, batı ve güney cephelerde alt seviyedeki büyük boyutlu pencereler, kuzey cephedeki pencereler gibi, basık kemerli, üst seviyede bulunan küçük pencereler ise sivri kemerlidir. Bu cephelere de kubbe ve kasnak yansımaktadır.

Fotoğraf 197. Kuzey cephe

Fotoğraf 198.Mescitin avlusuna eklenen yapılar /M. Can Kızgındemir)

Fotoğraf 199. Batı cephe

Fotoğraf 200. Doğu cephe

Fotoğraf 201. Taç kapı

III.2.5.6 İç Tanıtım

Mescite, kuzey cephenin ortasında bulunan taç kapıdan girilir. İç kısmı son derece sade olan yapının, beden duvarlarından pandantiflerle kubbeye geçiş sağlanmıştır.

Mescitin güney duvarı eksenindeboyuna dikdörtgen, yarım daire nişli, tek sıra mukarnas kavsaralı mihrap göze çarpar. Kavsarayı sütuncelere oturan, dışta yüzeyi dilimlendirilmiş, üç dilimli kemer, içte ise yüzeyi dilimlendirilmiş sivri kemer kuşatmaktadır. Mihrabı iki yandan kuşatan kademeli silmeler ve bordürlerin üzeri balıksırtı ve zikzak biçimindeki kabartmalarla hareketlendirilmiştir. Dilimli kemerin iç çerçevesi diş motiflidir ve yüzeyi boyalı işlemelidir. Mihrabın üzerindeki levhada, kabartma olarak kelime-i tevhid işlenmiştir. Mihrap nişinin yarım

daire kemeri içine dokuz adet küçük sarkıt ve merkezden sarkan burgulu büyük bir sarkıtı vardır.

III.2.5.7 Malzeme- Teknik

Yapı, düzgün kesme taş ile inşa edilmiştir. Yine kesme taş olan mihrabın çerçevesi ve yan sütunceleri mermerdir. Kubbe, kurşun ile kaplanmıştır. Özgün olmayan minber ahşaptır.

Fotoğraf 202. İçten görünüm, doğu duvar

Fotoğraf 203. Mihrap

Fotoğraf 204. Minber

III.2.5.8 Süsleme

Mescit, hem dış cepheleri hem de iç mekân süslemeleri bakımından oldukça sadedir. Yapının kapı açıklığı ve üzerindeki kitabe, pahlı hafif bir silme ile çevrelenmiştir.

İç mekânda bezemeleriyle dikkat çeken tek unsur mihraptır. Mihrabın, mermer çerçevesinin üzeri balıksırtı ve zikzak biçimindeki kabartma silmelerle süslenmiştir. Çerçevenin üç dilimli kemerinin iç çerçevesi diş motiflidir ve yüzeyi boyalı işlemelidir[200]. Kesme taştan, yarım silindir biçimindeki mihrap nişinin, yuvarlak kemeri içine dokuz adet küçük sarkıt ve merkezden sarkan burgulu büyük bir sarkıtı vardır. Mihrap nişinin yanlarında mermerden, birer ince sütunce yer alır.

Fotoğraf 205. Mihrap bezemeleri

III. 2. 6 Yeşil Mescit/Gence-zade es-Seyyid el-hac Mahmud Bey Yapı Topluluğu

Mescit ve medreseden oluşan yapı topluluğundan günümüze sadece mescit kısmı ulaşmıştır[201]. Mescitin kuzey tarafında medreseye ait bazı kalıntılar vardır.

III.2.6.1 Yeri ve Adı

[200] G. Ramazanoğlu (2012, s. 179), mihrabın örtüsündeki boyalı işlemelerin, Mescitin yapıldığı dönemin özelliği olduğunu; bu nedenle, kubbe içinde de zengin kalemişi süslemenin bulunması gerektiğini ifade eder.

[201] Sadece, M. Yüksel (1990, s. 48) ve N. Çam (2010, ss. 202-208), mescitle birlikte medreseyi anarken, bunun dışında incelenen kaynaklarda mescit müstakil eser olarak tanıtılmıştır (Altay, 1965, s. 16; Anonim, 1983, s. 23-25; Alkan, 2004, s. 359; Ramazanoğlu, 2006, ss. 122-123; Ramazanoğlu, 2012, ss. 137-138). Hâlbuki medresenin hem kitabesi hem de bazı kalıntıları günümüze ulaşmıştır.

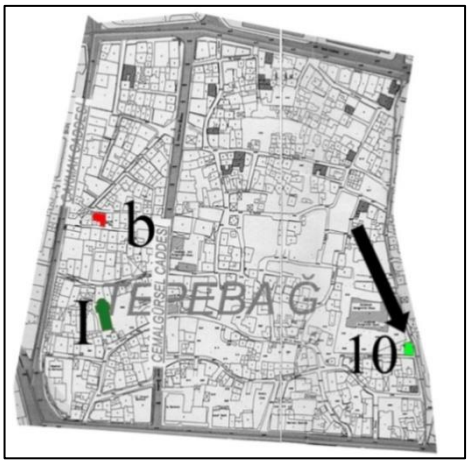

Harita 9. Tepebağ Mahallesi

Mescit, Tepebağ Mahallesi'ndedir. Doğu cephe Avukat Turhan Arın Sokağı, güney cephe 27009 Sokak üzerindedir. Batı cephe Tepepağ Ortaokulu bahçesine, kuzey cephe çevresinde bulunan derme çatma yapılara bakmaktadır.

Yapı orijinalde, banisinin adı olan Gencezade es-Seyyid el-Hac Mahmud Bey Mesciti olarak tanınıyordu (Alkan, 2004, s. 359). Günümüzde, kubbesini örten kiremitlerin yeşil olması nedeni ile Yeşil Mescit adını almıştır (Anonim, 1983, s. 24; Bayhan, 1998b, s. 23).

III.2.6.2 Tarihlendirme

III.2.6.2.1 Kitabe

Mescite ait biri güney cephede, diğeri kuzey cephenin batı tarafındaki pencerenin üzerinde olmak üzere toplam iki kitabesi mevcuttur. Bunların dışında doğu cephe devamında, kuzey taraftaki taç kapı üzerinde medresenin de bir kitabesinin olduğu ifade edilir[202].

1- Güney Cephe kitabesi: Cephenin ortasında, pencerenin yanında yer alan, küfeki taşı üzerine, kartuş içerisine kabartma olarak, iki satır talikle yazılmıştır.

[202] M. Yüksel (1990, s. 50)'in belgelemiş olduğu bu kitabe bugün yerinde mevcut değildir. Ancak basık kemer üzerinde, içi boş, dikdörtgen alandan kitabenin yerinin burası olduğu anlaşılmaktadır. Yazar kitabeyi belgelediği sırada, yazıların yıpranmış olduğunu, kimi sözcüklerin ve dördüncü mısranın bütününün hiç okunamadığını ifade etmiştir.

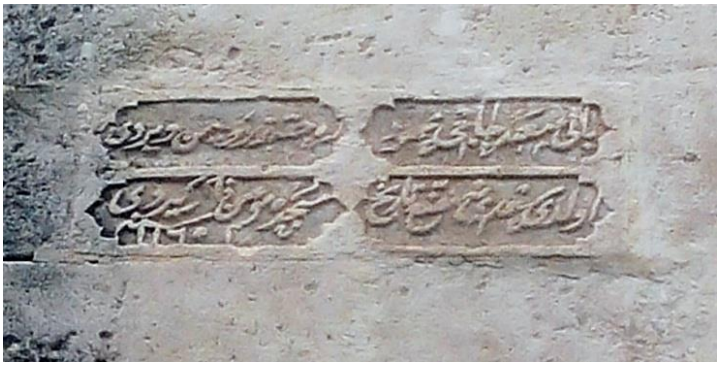

Fotoğraf 206. Güney cephe kitabesi

Kitabe Metni:

١ـ بانئ معبد حاجی محمود

٢ـ ره حقه زروه سن ویردی

٣ـ اولدی سعدی نه مصنع تاریخ

٤ـ مسجده مؤمن ذاکر کیردی

Okunuşu:

1- Bânî-i ma’bed Hâcı Mahmûd
2- Reh-i Hakka zirvesin virdi
3- Oldı Sa’dî, ne musannâ târih
4- Mescide mü’min-i zâkir girdi

Türkçesi:

1- Tapınağın banisi Hacı Mahmut
2- Allah yolunda vereceğinin azamisini verdi
3- Ne sanatlı bir tarih oldu ey Sadi
4- Mescite mü’min ve zikir ehli girdi.

2- Kuzey Cephe kitabesi: Cephenin batı taraftaki pencerenin üzerinde kartuş içine alınan kitabe, küfeki taşı üzerine iki satır talikle yazılmış, manzumdur.

Fotoğraf 207. Kuzey cephe kitabesi

Kitabe Metni:

١ـ تعالى الله نه زيبا معبد بياكيزة مسعود

٢ـ جماعتله مزين ايليه هر روز (و) شب معبود

٣ـ خدا بانى سنه هردم ايده نائل مقصود

٤ـ قضالردن امين اوله بهشت اوله اكا موعود

٥ـ خطيبا بويله مقبول (و) مسلّم بر دوشر تاريخ

٦ـ مزين ايلسون مولى نه.....

Okunuşu:

1-Teâliallah ne zîbâ ma'bed-i pâkize-i mes'ûd
2- Cemâatle müzeyyen eyleye her rûz (u) şeb Ma'bûd
3- Hudâ bânisine her dem ide nâil-i maksûd
4- Kazalardan emîn ola, behişt ola anâ mev'ûd
5- Hatîbâ böyle makbûl (i) müsellem bir düşer târîh
6- Müzeyyen eylesün Mevlâ ne……(1165)

Türkçesi:

1- Allah'ın sayesinde ne güzel, ne temiz ve asude bir mescit oldu
2- Tanrı onu cemaatle şenlendire her gece ve her gündüz
3- Tanrı banisini her zaman maksatlarına eriştire
4- Kazalardan emin ola, vaadedilen yer Cennet ola
5- Ey Hatib böyle böyle makbul ve doğru bir tarih düştü
6- Mevla müzeyyen eylesin ne… (1751)

3- Medrese Kitabesi[203]**.** Taç kapı üzerinde, küfeki taşı üzerine iki satır talikle yazılmış, üç beyitlik bir kıtadan oluşmuş manzumdur[204].

Kitabe Metni:

١- نوله ملالرك اولسه دو جهان قدرى عزيز

٢- انلرك جكديكى تيره بر دموردن قتى ياى

٣- كنجى زادلره فتح اولدى سعادت قپوسى

٤- .....

٥- اهل عرفان اوقوسون سعدى مجوهر تاريخ

٦- طالب علم شريفه نه قپو اجدى خداى

Okunuşu:

1- N'ola mollâların olsa dü cihân kadri azîz
2- Anların çekdiği tîre bir demürden katı yay
3- Gencî-zâdelere feth oldu saâdet kapusı
4- …….
5- Ehl-i irfân okusun Sa'dî mücevher târîh
6- Tâlib-i ilm-i şerîfe ne kapu açdı Hudây (1167)

Türkçesi:

1- Mollaların itibarı iki dünyada(dünya ve ahrette) yüce olsa ne olur?
2- Onların çektiği oka bir demirden sert yay
3- Saadet kapısı Gencizâde ailesine açıldı.
4-……
5- (Ey) Sa'dî! İrfan sahipleri bu mücevher tarihi okusun.
6- Rabbinin mübarek ilme talip olankişiye nasıl kapı açtığını gör. (1753)

III.2.6.2.2 Vakfiye

Yapıya ait vakfiye bulunmamaktadır.

---

[203] Medrese kitabesini yeniden okuyup düzelten, Çukurova Üniversitesi Türk Dili Ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi Prof. Dr. Dilek Batislam'a teşekkür ederim.
[204] Medrese kitabesini, Y. Akyurt (1946, s. 33) belgelemiştir.

III.2.6.2.3 Yapım Tarihi ve Banisi

Yapının inşa tarihi ve banisine ait bilgiler kitabelerinde mevcut olmasına rağmen araştırmacılar, tartışmaksızın birbirinden farklı yapım tarihleri önermişlerdir. H. Altay (1965, s. 16), 1753 tarihini vermiş, ancak bu tarih yukarıda bahsedilen üçüncü kitabeye göre medresenin inşa tarihidir.

Anonim (1983, s. 23), Mescitin 1165-1167H tarihinde yaptırıldığını ifade etmiş ancak bu tarihlerin miladi karşılığını 1746-1748 olarak vermiştir. Hâlbuki Hicri 1165-1167 yıllarının miladi karşılığı 1751/52- 1753/54'tür.

Adana vakıfları konusunda kapsamlı bir çalışma yapmış olan M. Alkan (2004, s, 359), medreseyi ve kitabeleri anmaksızın Mescitin inşa tarihini 1751 M. yılı olarak vermiştir.
G.Ramazanoğlu (2012, s. 137), yapının Gencizadeler tarafından 1746-1748 yılları arasında inşa ettirildiğinin kayıtlı olduğunu ifade etmiştir[205]. Araştırmacı az sonra, Mescitin güney cephesindeki kitabede 1160 H./1747 M. giriş cephesindeki kitabede 1165 H./1752 M. tarihlerinin okunduğunu ifade etmiştir. Bu tarihlere dayanarak yapının 1747 yılında yaptırılmaya başlanmış olduğunu ve 1752 tarihinde tamamlanmış olabileceğini düşünmüştür.

Çukurova'daki kitabeleri belgelemiş olan M. Yüksel (1990, ss. 48-51), Mescitin üzerinde bulunan iki kitabenin 1165 H./1751 M. tarihini verdiğini, dolayısıyla bu tarihin yapının inşa tarihi olduğunu kabul etmiştir. Ancak, araştırmacı daha sonra güney cephedeki kitabeyi değerlendirirken, ebcedle verilen tarihin 1165 H./1751 M. yılını vermediğini ifade etmiştir. Anılan tarihin kuzey cephedeki kitabede mevcut olduğunu yazmıştır. Zaten söz konusu kitabenin üzerinde doğrudan 1165 H./1751/52 M. tarihi okunabilmektedir. Yazar medrese kitabesine dayanarak, medresenin mescitten iki yıl sonra, yani 1167 H./1753 M. yılında inşa edildiğini belgelemiştir. N. Çam (2010, s. 204) ise, yapının 1165 H. yılını M. 1752 olarak vermiş ve Mescitin inşa tarihi olarak kabul etmiştir.

Yukarıda adı geçen tüm araştırmacılar, yapının banisinin Gencezade es-Seyyid el-Hac Mahmut Bey olduğunu yazmışlardır[206]. G. Ramazanoğlu (2012, s. 137), Mesciti yaptıran şahsın ailesinin halen Adana'da yaşadığını ifade etmiştir.

---

[205] G. Ramazanoğlu (2012, s. 137), söz konusu ettiği tarihlerin nerede kayıtlı olduğuna dair bilgi vermemiştir.
[206] N. Çam (2010, s. 202), eserin banisi olan Hacı Mahmut ismini tartışmıştır. Adana'da bıraktığı hayır eserleriyle ünlenen Hacı Mahmut adında bir başka kişi (Mestanzade Hacı Mahmut) var ise de, onun Yeşil Mescit'i yaptıranHacı

III.2.6.3 Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu

Yapı, 1965 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından onarılmıştır. Mescit günümüzde ibadete açıktır.

III.2.6.4 Plan

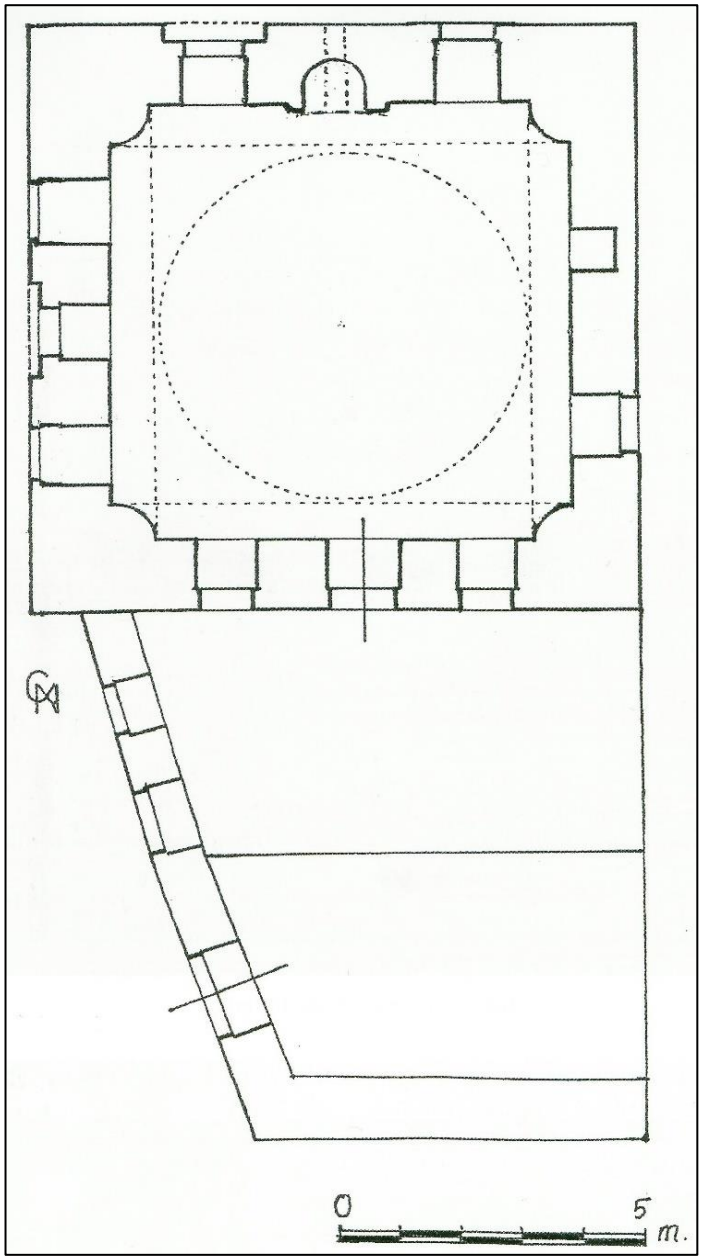

Şekil 23. Plan (Çam, 2010, s.208)

Mahmut'tan en az 60-70 yıl kadar önce yaşamış olduğunu, bu nedenle mevcut bilgilere göre Mesciti yaptıran Hacı Mahmud'un, Mestanzade Hacı Mahmut olmadığını düşündüklerini ifade etmiştir.

Kare planlı olan yapının üzeri kubbe ile örtülü ve tek mekânlıdır. Mescitin kuzeyinde düzgün olmayan dikdörtgen planlı, doğu duvarı eğimli bir giriş mekânı yer alır. Bu mekânın doğu cephesinin kuzeyindeki kapıdan avluya girilir. Avlunun doğu cephesinin güneyinde iki pencere bulunur. Avlu zemini yaklaşık orta bölümde kademeli düzenlenmiştir. Avlunun güney duvarı eksenindeki kapıdan ibadet mekânına girilir. Harim, pandantiflerle geçilen kubbe ile örtülüdür. Güney duvarı ortasında yarım daire nişli mihrap ile kuzey ve güney duvarlarında eksene simetrik, doğu duvarında eksende ve simetriğinde birer, batı duvarda eksenin kuzeyinde bir pencere yer alır. Ayrıca doğu duvarda eksenin güneyinde dikdörtgen bir niş görülür.

III.2.6.5 Dış Tanıtım

Yapı, eğimli bir arazi üzerine inşa edildiğinden, altında bir bodrum katı/mahzen oluşturulmuştur[207]. Yaklaşık 9.50m.x9.50m. ölçülerinde, ibadet mekânına sahip olan Mescitin avlusu küçük ve düzensizdir. Mescitin üst kısımları pahlanmış, bir küp üzerine oturan tek kubbe ile örtülmüştür. Giriş cephesine sonradan eklenen betonarme son cemaat saçağı nedeniyle yapının estetiği bozulmuştur.

Kuzey cephe, Mescitin diğer cepheleriyle uyuşmamaktadır[208]. Burada medreseden kalmış olduğunu düşündüğümüz önde, yapının yaklaşık yarı yüksekliğinde kare bir kütle yer almaktadır. Arkasında avlu duvarı yükselmektedir.

Güney cephe, pencere açıklıkları ve süslemeleriyle, ayrıca cephede uygulanan tek motiflerle oldukça dikkat çekmektedir. Cephenin orta bölümünde, doğudaki pencerenin batı tarafında dört küçük kartuş içine alınmış, iki satırlık kitabe yer alır. Saçakta ortada bir çörten ve bunun alt hizasında, küçük, sivri kemerli, dikdörtgen bir mazgal açıklığı bulunur. Cephenin ortasında, zemin seviyesinden başlayan, geniş basık kemerli ve kemerle tezat oluşturacak kadar küçük bir pencere mevcuttur. Pencerenin basık kemerinin üst, orta kısmında içi basit bitkisel bezemeli bir rozet vardır. Cephenin batı ve doğu tarafında boyuna dikdörtgen, basık kemerli birer pencere bulunur. Batıdaki pencerenin aksine doğudaki pencere süslemeleriyle dikkat çeker. Çerçevenin üç dilimli, hafif sivri kemerinin iç yüzeyi dışa taşkın bir sıra palmet motifleriyle çevrelenmiştir. Mukarnas bezeme, aynı zamanda dış çerçevenin iki tarafında birer bordür halinde

[207] N. Çam (2010, s. 203), günümüzde ibadet amaçlı kullanılan söz konusu bodrum katın, tabutluk olarak kullanıldığını belirtmiştir. Ayrıca bu kata açılan güney tarafta müstakil bir kapıdan bahsetmektedir. Bugün sözü edilen kapı mevcut olmayıp, bodrum kata girişi sağlayan avlunun kuzeydoğu köşesinde bir kapı bulunur.

[208] Bu kısım Mescitin cephesini teşkil etmemektedir. Burası medresenin konumlandığı bölümdür, ancak bugün Mescitin avlusunda bulunan tuvalet ve abdest musluklarının duvarını oluşturmaktadır.

uygulanmıştır. Daha geniş olan iç çerçevede ise bir sıra mukarnas bordür pencereyi üç taraftan çevreler. Basık kemerin yan taraflarında bulunan dilimli sütunceler, mukarnas başlıklı, orta kısımları örgü biçimli, üst bölümleri ise iki sıra palmet ve rumi motiflerinden oluşturulmuştur. Bu pencerenin doğu tarafında oval biçimli kartuş içine alınmış, yüzeyi palmet ve rumi motifleriyle bezenmiş bir rozet bulunur.

Fotoğraf 208. Kuzeydoğudan genel görünüm

Fotoğraf 209. Güneydoğu cephe

Fotoğraf 210. Doğu cephe

Doğu cephede, güney cephe gibi hareketlendirilmiş ve saçak kısmının ortasında bir çörten mevcuttur. Cephenin alt seviyesinde dilimli, hafif sivri kemerli, dikdörtgen iki mazgal açıklığı bulunur. Ortada yan yana, basık kemerli, boyuna dikdörtgen üç pencere sıralanmıştır. Ortadaki pencere kuruluş ve bezemeleriyle diğer ikisinden farklı düzenlenmiştir. Bu pencerede, güney cephedeki pencere gibi dikdörtgen çerçeve içine alınmış olsa da, bezemeleri birbirinden farklıdır. Pencerenin üst tarafı üç, yanlar ise iki sıra mukarnasla çevrilidir. Basık kemerin üzerinde, katmerli, dışa taşkın, yan yana sıralanmış beş motif, bunlarında altında daha yüzeysel, yine yan yana sıralanmış, on iki lotus motifi bulunur. Basık kemerin her iki yanında bulunan sütuncelerin yüzeyleri bitkisel bezemelerle doldurulmuş, başlıkları ise içe kıvrık volütlüdür ve yüzeyi basit yaprak motiflidir. Ayrıca cephenin güneyindeki pencerenin, yan tarafında dikdörtgen çerçeve içine alınmış, içi ajur tekniğinde bitkisel motiflerle bezenmiş, küçük bir pano yer alır.

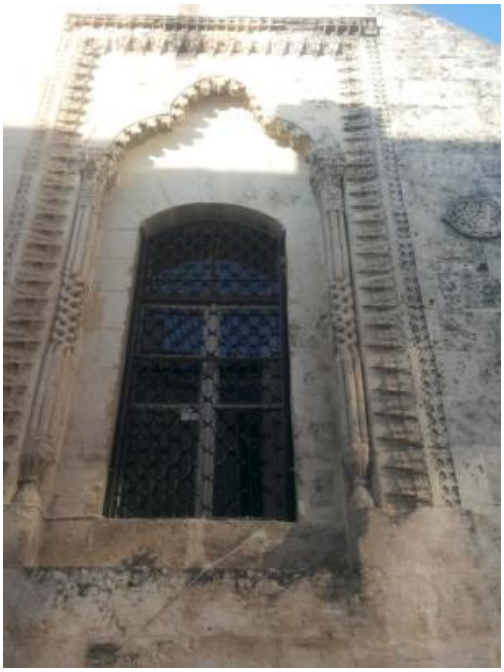

Fotoğraf 211. Güney cephe penceresi

Fotoğraf 212. Güney cephe, alttaki pencere

Doğu cepheden yaklaşık 0.50m içeriden başlayan ve kuzeye uzanan devamındaki avlu cephesini oluşturan bölüm, diğer taraftan daha alçaktır. Saçak kısmı dışa taşkın bir sıra üçgen motiflerinden oluşturulmuş friz şeklinde olan bu bölümün de doğu cephedeki gibi düzenlenmiş alt seviyede bulunan iki mazgal açıklığı vardır. Bu açıklıkların üstünde basık kemerli, boyuna dikdörtgen iki pencere yer alır. Kuzeydoğu köşede, saçağa kadar uzanan taç kapı konumlanmıştır. Geniş basık kemerli giriş kapısı, kemerle tezat oluşturacak biçimde oldukça kısadır. Kemerin üzerinde enine dikdörtgen, çerçevesi; yanlar bir sıra, üst kısmı ise iki sıra iri

mukarnas işlemeli[209], içi boş bir levha vardır[210]. Ayrıca bu bölümü üç yandan çevreleyen burmalı bir friz ve bunun da üzerinde iki sıra halinde bitkisel motifli friz bulunur. Taç kapı, kademeli silme ile sonlanmaktadır.

Fotoğraf 213. Doğu cephe, bezemeli pencere

Fotoğraf 214. Doğu cephe pencerelerinden

Avluya Mescitin/medreseninkuzeydoğu köşesinde bulunan taç kapıdan girilir. Küçük ve düzensiz avluya basık kemerli kapıdan, altı basamaklı bir merdiven ile çıkılır. Kapıdan girer girmez, merdivenlerin aşağı kısmında, güneyde bodrum kata inişi sağlayan ve sonradan eklenen demir bir kapı, kuzey tarafta ise yine sonradan inşa edilen tuvaletler bulunur[211]. Avlu Mescitin kuzey ve batı yönlerini çevrelemekte ve etrafına yüksek bir duvar örülmüştür. Avlunun hemen girişinde, yukarıda yine kuzey duvar boyunca abdest muslukları yerleştirilmiştir. Avlunun güney, Mescitin kuzey cephesinesonradan eklenen son cemaat yeri saçağı, avludan bir basamak aşağıdadır ve düzensiz dikdörtgendir. Üst örtüsü ahşap olan sundurmanın, tavanı beyaz sıvadır.

[209] Çerçevenin mukarnas işlemeleri yarım kalmıştır.

[210] Bu kısım, medreseye ait kaybolmuş olan kitabenin yuvası olabileceğini düşündürmektedir. Ancak, G. Ramazanoğlu (2012, s. 137-138), mukarnas işlemeli çerçevenin yarım kalmış görüntüsü nedeni ile buranın ilk görüşte, kitabe yuvası olduğu ve kitabeyle birlikte çerçevenin alt kenarını oluşturan parçanın da kaybolduğu izlenimini uyandırdığını söyler. Yazar, hem avlu duvarının mescitle birleşmesindeki uyumsuzluk, hem de avlu kapısının alçak oluşunun, asıl girişin buradan olmadığını düşündürdüğünü ilave eder. Ayrıca, avlu kotunun, girişin bulunduğu yerdeki yol kotundan daha yüksekte olması bu görüşü desteklediğini savunur. Araştırmacı, bunlar göz önünde tutulduğunda, avlu kapısının, aslında avlu kotuyla aynı hizada olması gerektiği fikrini ortaya çıkardığını düşünür. Bu durumda, duvarın yıkılması sonucunda kapının bugünkü yerine taşındığı, kapının değiştirilmesi sırasında çerçeve parçasının da buraya nakledilmiş olduğunu kabul eder.

[211] Bu kısım orijinalde medresenin konumlandığı bölüm idi.

Fotoğraf 215. Avlu, doğu cephe ve taç kapı

Yapının altındaki bodrum katına, avlunun güneyindeki on dört basamakı merdivenile inilir. Hemen girişte, merdivenin kuzeyinde, düzensiz dikdörtgen biçiminde, geniş, hafif sivri kemerli bir oda yer alır. Asıl mekâna, merdivenin karşısında bulunan, hafif sivri kemerli, enine dikdörtgen açıklıktan girilir. Burası dikdörtgen biçimlidir ve güney duvarda, mihrap denilebilecek, basık kemerli, boyuna dikdörtgen bir bölüm bulunur. Nişin üzerinde, aynı genişlikte, ince, basık kemerli, dikdörtgen bir pencere bulunur. Mekân hem bu pencereden, ayrıca doğu duvarda bulunan iki küçük mazgal açıklığından ışık alır. Tavan, doğu, batı ve güneybatı duvarları sonradan, krem rengine boyanmış, basit sunta ile kaplanmıştır[212]. Mekânın iri kesmetaş ile inşa edildiği sunta ile kaplanmamış olan diğer kısımlardan anlaşılmaktadır. Kapalı tutulan bu mekân, sadece cuma günleri ibadet için açılmaktadır[213].

Avlunun batı tarafındaki yüksek duvardan dolayı batı cephe, ancak avludan algılanabilmektedir. Sade olan bu cephenin saçağının ekseninde bir çörten ve ortada, alt seviyeden başlayan, boyuna dikdörtgen, basık kemerli, demir şebekeli bir penceresi vardır. Ayrıca cephenin güneybatı köşesinde, kare kesitli geniş bir paye yer alır.

[212] Yapı hakkında bilgi veren G. Ramazanoğlu (2006, s. 123), yapıyı incelediği dönemde, mekânın tavan örtüsünün, büyük tonozlarla yapıldığını kaydetmiştir.
[213] G. Ramazanoğlu (2012, s. 138), bodrum katın ibadet amaçlı inşa edilmediğini, ancak burasının sarnıç veya hapishane olabileceğine dair bilgiye de ulaşılamadığını ifade etmiştir.

Fotoğraf 216. Avlu, kuzey duvarda musluklar

Fotoğraf 217. Son cemaat yeri, doğu

Fotoğraf218-220.Bodrum kat, yan mekân Fotoğraf.Bodrum kat, ana mekân Fotoğraf. Mihrap

Fotoğraf 221. Batı cephe Fotoğraf 222. Harim, kuzey cephe

İbadet mekânının kuzey, avlunun güney cephesi, doğu ve batı cephelerden daha sadedir. Ayrıca sonradan eklenen sundurma ile algılanması engellenmiştir. Cephenin ekseninde, boyuna dikdörtgen, basık kemerli, bir kapı bulunur. Kapının her iki tarafında, simetrik olarak düzenlenmiş, alt seviyeden başlayan, boyuna, ince-uzun, demir şebekeli, basık kemerli birer

pencere yer alır. Batı yöndeki pencerenin üstünde, her biri ayrı kartuş içine alınmış, iki satırlık kitabe bulunur.

III.2.6.6 İç Tanıtım

Mescite, avlunun güneyindeki dikdörtgen, basık kemerli kapıdan girilir. Yapının ibadet mekânı, duvarlarında kubbeyi taşıyan ve duvar payelerine oturan sivri kemerlerle kademelendirilmiştir. Bazı payelerin alt bölümleri yivlenmiştir.

Mescitin güney duvarı ortasındaki mihrap, boyuna dikdörtgen kuruluşlu, çokgen nişli, yedi sıra mukarnas kavsaralıdır. İki yandaki mukarnas başlıklı, geometrik motifli sütuncelere oturan sivri kuşatma kemeri, dıştanda yüzeyi dilimlendirilmiş sivri kemerle kuşatılmıştır. Kemerin alt yüzeyinden sarkan beyaz, damla biçimli bir sarkıt bulunur. Kavsara kemerinin iç yüzeyinde de diğer sarkıtın hizasında, ancak biraz daha küçük ve siyah bir sarkıt bulunur Bu iki çerçeve arasında bir sıra palmet motiflerinden oluşturulmuş bir bordür bulunur. Mihrap dıştan kademeli, yüzeyi bezemeli bir bordürle kuşatılmıştır.

Fotoğraf 223. İç görünüş, kuzey duvar

Fotoğraf 224. Güneybatı duvar

Fotoğraf 225. Yivli paye

Fotoğraf 226. Çokgen paye

Fotoğraf 227. Mihrap

Fotoğraf 228. Mihrap, detay

III.2.6.7 Malzeme- Teknik

Mescitin cepheleri, taşıyıcı ve kemerleri ile mihrap, kesme taş ile inşa edilmiş, kubbesi yeşil kiremitle kaplanmıştır. Son cemaat yeri sundurması beton, örtüsü ahşaptır. Ayrıca yapıda bulunan bütün süslemeler taş ile yapılmıştır.

III.2.6.8 Süsleme

Yapıda süslemeler, dışta, güney ve doğu cephede bulunan birer pencerede ve avluya giriş kapısında, iç mekânda ise mihrapta uygulanmıştır[214].

Güney cephenin doğu bölümünde yer alan pencerede nitelikli bezemeler dikkat çeker. Bu cephenin üzerinde ayrıca muhtelif yerlere serpiştirilmiş tek süslemelerde bulunur. Zemin seviyesinde bulunan pencerenin basık kemerinin üst, orta kısmında içi basit bitkisel bezemeli bir rozet vardır. Doğudaki pencerenin doğu tarafında oval biçimli kartuş içine alınmış, yüzeyi palmet ve rumi motifleriyle bezenmiş bir rozet bulunur. Doğudaki pencerenin çerçevesi, üç dilimli, hafif sivri kemelidir ve iç yüzeyi dışa taşkın bir sıra palmet motifleriyle çevrelenmiştir. Mukarnas bezeme, aynı zamanda dış çerçevenin iki tarafında birer bordür halinde uygulanmıştır. Daha geniş olan iç çerçevede ise bir sıra mukarnas bordür pencereyi üç taraftan çevreler. Basık kemerin yan taraflarında bulunan dilimli sütunceler, mukarnas başlıklı, orta kısımları örgü biçimli, üst bölümleri ise iki sıra palmet ve rumi motiflerinden oluşturulmuştur.

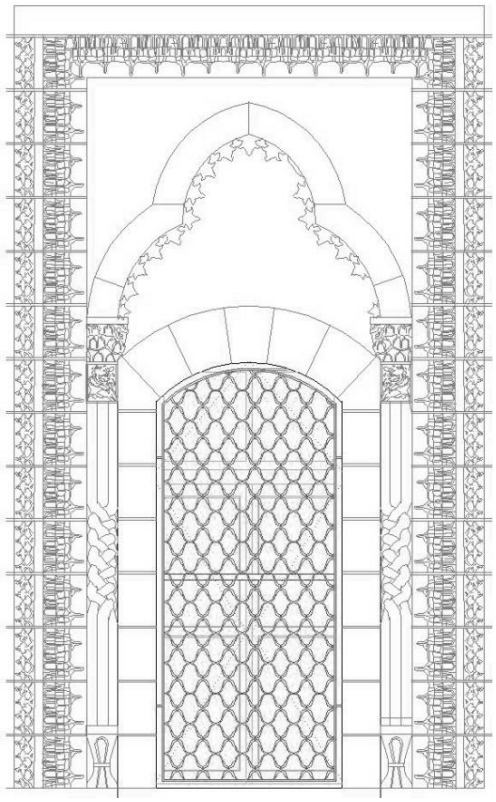

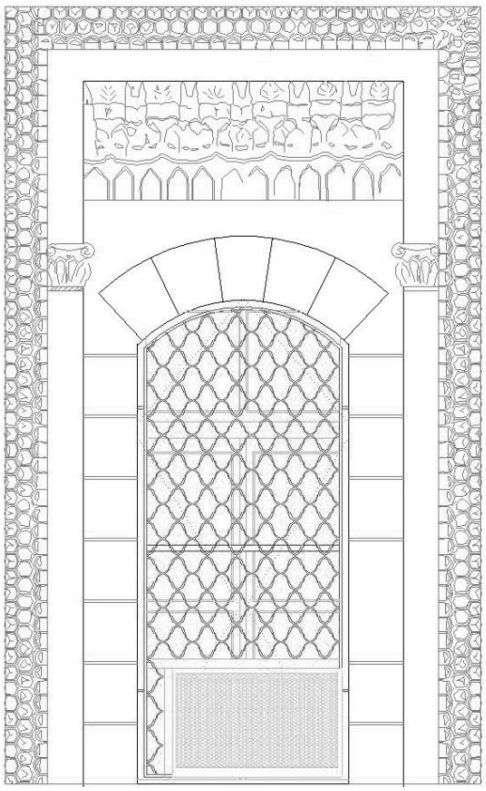

Şekil 24. Güney cephe penceresiŞekil 25. Doğu cephe pencersi (Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi)

[214] G. Ramazanoğlu (2012, s. 138), bugün sıvalı olan kubbenin aslında bezemeli olması gerektiğini, ancak bu süslemelerin günümüze ulaşmadığını kaydetmiştir.

Fotoğraf 229, 230, 231. Güney cephe, pencere süslemelerinden ayrıntı

Fotoğraf 232, 233. Güney cephede rozetler

Fotoğraf 234. Doğu cephede rozet

Doğu cephenin orta bölümündeki pencere, güney cephedeki pencere gibi bezemeleriyle dikkat çeker. Ancak bezemeleri birbirinden farklıdır. Pencerenin üst tarafı üç, yanlar ise iki sıra mukarnasla çevrilidir. Basık kemerin üzerinde, katmerli, dışa taşkın, yan yana sıralanmış beş motif, bunlarında altında daha yüzeysel, yine yan yana sıralanmış, on iki lotus motifi bulunur. Basık kemerin her iki yanında bulunan sütuncelerin yüzeyleri bitkisel bezemelerle doldurulmuş, başlıkları ise içe kıvrık volütlüdür ve yüzeyi basit yaprak motiflidir. Ayrıca cephenin güneyinde, dikdörtgen çerçeve içine alınmış, içi ajur tekniğinde bitkisel motiflerle bezenmiş, küçük bir pano yer alır.

Doğu cephenin devamında bulunan cephenin saçak kısmı, dışa taşkın bir sıra üçgen motiflerinden oluşturulmuş friz ile süslenmiştir. Saçağa kadar uzanan taç kapının basıkkemeriüzerinde bulunan dikdörtgen levhanın çerçevesi; yanlar bir sıra, üst kısmı ise iki sıra iri mukarnas işlemelidir. Ayrıca bu bölümü üç yandan çevreleyen burmalı bir friz ve bunun da üzerinde iki sıra halinde bitkisel motifli friz bulunur. Taç kapı, kademeli silme ile sonlanmaktadır.

Fotoğraf 235, 236. Doğu cephe, pencere süslemeleri, ayrıntı

Fotoğraf 237, 238. Taç kapı süslemeleri, ayrıntı

Çokgen olan mihrabın çerçevesi, dışta kilit taşı biçimli bezenmiştir. İç çerçeve hafif sivri kemerli ve diş motifleri ile çevrelenmiştir. Kemerin alt yüzeyinden sarkan beyaz, damla biçimli bir sarkıt bulunur. Bu iki çerçeve arasında bir sıra palmet motiflerinden oluşturulmuş bir bordür bulunur. Mihrap nişi, dilimli, hafif sivri kemerli, yedi sıra mukarnaslı kavsaralıdır. Kavsara kemerinin iç yüzeyinde diğer sarkıtın hizasında, ancak biraz daha küçük ve siyah bir sarkıt bulunur. Mihrap nişinin yanlarında, mukarnas başlıklı, geometrik motifli sütunceler yer alır.

Fotoğraf 239, 240, 241. Mihrap süslemeleri, ayrıntı

III.2. 7 Şeyhoğlu /Şeyhzade Yapı Topluluğu

Aynı avlu etrafında, farklı tarihlerde ve farklı şahıslar tarafından inşa edilmiş olan bu yapı topluluğu, cami, kütüphane, medrese ve mektepten oluşuyordu[215]. Şeyhzade Feyzullah Efendi Cami ve Kütüphanesi, eş- Şeyh el-Hac Mehmet Efendi Medresesi ve Şeyhzade Mehmet Said Efendi Mektebi isimlerinden oluşan bu yapılar Şeyhzade Yapı Topluluğu haline gelmiştir. Günümüze sadece cami ulaşmıştır[216].

III.2.7.1 Yeri ve Adı

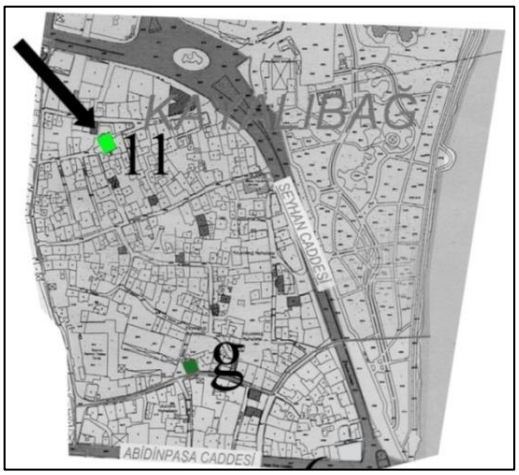

Harita 10. Kayalıbağ Mahallesi

Yapı, Kayalıbağ Mahallesi'ndedir. Doğu cephe kuzey tarafı, bir yapıya bitişik olup güney bölümü 26006 sokak üzerindedir. Güney cephe yapıya çok yakın binalara bakmakta ve algılanamamaktadır. Batı cephe 26005 sokak, kuzey cephe ise16 sokak üzerindedir.

Yapı, Evkaf defterinde Adana'da Şeyhzade Feyzullah Camii, Maraş defterinde Şeyhzade Fazlullah Efendi Camii olarak geçer (Ramazanoğlu, 2012,s.139). Günümüzde Şeyhoğlu Cami adında tanındığı gibi Şıhoğlu olarak ta bilinir.

III.2.7.2 Tarihlendirme

[215] G. Ramazanoğlu (2006, s. 124), ve N. Çam (2010, ss. 186- 190), yayınlarında camiyi tek yapılar grubu içinde incelemişlerdir.

[216] M. Yüksel (1990, ss. 51-52), yayınında bu topluluğa ait medrese ve kütüphaneyi kısaca tanıtmış ve kütüphane kitabesini belgelemiştir. Caminin güneyinde medrese odalarının, güneydoğusunda ise kütüphane odalarının konumlandığını belirtmiştir. Çalışmasını yaptığı sırada medrese ve kütüphane odalarının öğrenci yurdu olarak kullanıldığını ifade etmiştir. Yerinde yaptığımız inceleme sonucunda, caminin temizlik görevlisinden, bahsi gecen yapıların 1992 yılında izinsiz yıktırıldığını öğrendik. Bugün Kütüphane ve Medrese odaları yerine, caminin alt seviyesinde tuvaletler inşa edilmiş, cami hizasındaki üst kısım ise teras olarak kullanılmaktadır.

III.2.7.2.1 Kitabe

Camiye ait kitabe bulunmamaktadır, ancak güneydoğusunda konumlanmış olan kütüphanenin baştaki odası üzerinde bir kitabe yer almaktaydı[217]. Kitabe, 0.78mx0.28m ölçülerinde, mermer üzerine üç satır talikle, ünlü tarih manzumeleri ustası şair Sururi'nin bir kıt'asından oluşmaktadır[218].

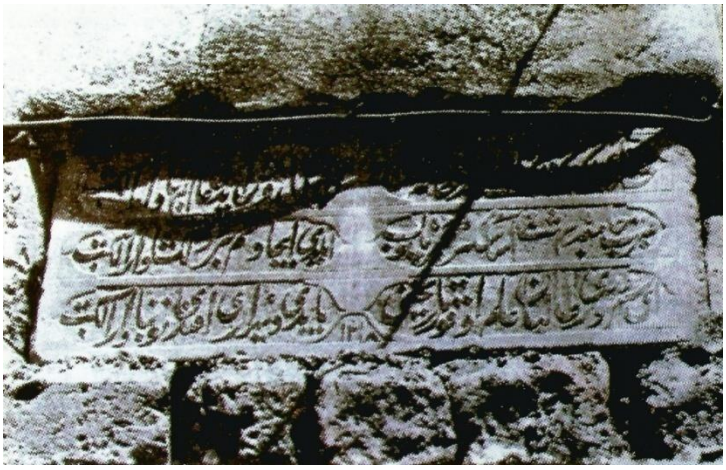

Fotoğraf 242. Kütüphane kitabesi (Yüksel, 1990, R. 30)

Kitabe Metni:

١ـ شيخ افندى كم كتابك كثرتندن خانه سى

٢ـ في المثل اولمش ايدي عالم بها دار الكتب

٣ـ قرب جامعده بهشت آساسكز حجر هياپوب

٤ـ ايلدى ايجاد هم بر دلكشا دار الكتب

٥ـ اى سرورى طالبان علم اوقور تاريخنى

٦ـ يايدى ديندارى افندى نو بنا دار الكتب

Okunuşu:

1- Şeyh Efendi kim kitâbın kesretinden hânesi

2- Fi'l-mesel olmuş idi âlem-bahâ dârü'l-kütüb

---

[217] M.Yüksel (1990, ss. 51-52), kitabeyi belgelemiştir. Kütüphane kitabesini burada vermeyi uygun bulduk.

[218] Asıl adı Osman olan Sururi, Adana'lı Hafız Musa Efendi'nin oğludur. 1751 yılında Adana'da doğmuş ve bu şehirde medrese eğitimi görmüş, "Hüzmi" mahlasıyla şiirler yazmıştır. Daha sonra İstanbul'a geçerek mahlasını "Sururi"ye çevirmiştir. Sururi özellikle ebcedle yazdığı yüzlerce tarih manzumesiyle ün salmış olup, divanı basılıdır (Yüksel, 1990, s. 52).

3- Kurb-i câmide behişt-âsâ sekiz hücre yapub
4- Eyledi îcâd, hem bir dil-küşâ, dârü'l-kütüb
5- Ey Surûrî tâlibân-ı ilm okur târîhini
6- Yapdı Dîndârî Efendi nev-binâ, dârü'l-kütüb
Sene 1218

Türkçesi:

1- Kitabın çokluğundan, Şeyh Efendi'nin evi,
2- Cihan değer bir kütüphane olmuş idi sanki
3- Cami yanında Behişt misali sekiz hücre edip inşa
4- Böylece gönül açan bir kütüphane icat eyledi
5- Ey Süruri, ilim talipleri okur tarihini onun
6- Kütüphane için yeni bir bina yaptı Dindari Efendi
1218 H./1803 M. yılı.

III.2.7.2.2 Vakfiye

Medreseye ait vakfiye bulunmaktadır[219].

III.2.7.2.3 Yapım Tarihi ve Banisi

Yapının son onarımından sonra, kuzey cephesi üzerine konan tanıtıcı levhada 1770 yılında inşa edildiği yazılıdır. Ancak, 1760-1761 tarihli Adana Şer'i Sicilinde caminin adı geçtiğine göre, bu tarihten önce yaptırılmış olmalıdır (Ramazanoğlu, 2012, s. 139). Camiyi Şeyhzade Feyzullah Efendi inşa ettirmiştir. Kütüphane daha geç tarihli olmasına rağmen her iki yapı aynı adla anılır. Kitabesine göre kütüphane, 1218H/1803M yılında Şeyh Dindari Efendi tarafından yaptırılmıştır[220]. Şeyh el-Hac Mehmet Efendi Medresesi[221] adlı yapının banisi yine Şeyhzade Feyzullah Efendidir(Yüksel, 1990, s. 51)[222]. N. Çam (2010, s. 186), caminin mimari özelliklerinden yola çıkarak tarihleme yapmıştır. Yazar buna göre yapının, 17. yüzyıl başlarında

[219] Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Atik esas, 493-42-62.
[220] Kitabede adı geçen Şeyh Dindari ile Adana Şer'i Mahkeme Defterinde adı geçen ve Kütüphanenin banisi olarak anılan eş-Şeyh el-Hac Mehmed Efendi'nin aynı kişi olması gerekir.
[221] Şeyh el-Hac Mehmet Efendi, Şeyhzade lakaplı müderris bir ailenin üyesidir. Adana ve çevresinde oldukça meşhur olan bu aile zamanla adını mahalleye vermiştir. Şeyhzade Mahallesi, günümüzde Kayalıbağ Mahallesi sınırları içinde kalmıştır.
[222] Adana Arkeoloji Müzesi Kitaplığında, 15 Şaban 1219 H./1804 M. tarihli, Adana'ya ait 58 numaralı Şer'i Mahkeme Defterinin 82-83. sayfalarında, medreseyi yaptıran kişinin Şeyhzade Feyzullah Efendi olduğu, medresenin dershanesinin çok harap olmasından dolayı, Şeyh el-Hac Mehmed Efendi tarafından onarıldığı ve bu şahsın elinde bulunan kitaplarıda yaptırdığı Kütüphaneye bağışladığı bilgileri mevcuttur. Ayrıca Hacı Nebizade Seyyid Mehmed Halife'nin de bu kütüphaneye Hafız-ı kütüp tayin edildiği de kayıtlıdır (Yüksel, 1990, s. 51).

veya 18. yüzyıl sonlarında inşa edilmiş olabileceğini kabul eder. Araştırmacı kesin olmamakla birlikte caminin banisinin Şeyh Mehmet Dindari olduğunu yazmıştır.

III.2.7.3 Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu

Eser çeşitli dönemlerde onarılmıştır. G. Ramazanoğlu (2012, s. 139), caminin genel olarak 19. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen Osmanlı başkent camilerinin özelliklerini taşıdığını, zaman içinde yıkılan yapının bu nedenle 19. yüzyıl sonu- 20. yüzyıl başında yenilendiğinin düşünülmesi gerektiğini ifade etmiştir.

Cami, 1950'li yıllarda onarılmıştır. Bu dönemdeki onarımlarda kubbe takviye edilmiştir (Çam, 2010, s. 187).

Yapı 1998 yılındaki Adana depreminden hasar görmüştür. N. Çam (2010, s. 186), 2001 yılında yapıyı incelediği sırada, deprem nedeniyle duvarları çatlayan caminin bakıma alınmış ve duvarlarına raspa işlemi, ancak öylece bırakılmış olduğunu tespit etmiştir. Söz konusu onarımlar, 2004 yılında tamamlanmıştır (Durukan, Karaman ve Saban, 2006, s. 114).

Cami, günümüzde bakımlı ve ibadete açıktır.

III.2.7.4 Plan

Kuzey- güney yönünde dikdörtgen planlı yapı, dış avlu, son cemaat yeri ve harimden oluşmaktadır. Doğu- batı doğrultusunda dikdörtgen planlı son cemaat yerine, kuzey cephe eksenindeki merdivenlerle ulaşılmaktadır. Son cemaat yerinin duvarlarında eksene simetrik birer pencere yer alır. Düz tavanla örtülen son cemaat yerinin güney duvarın eksenindeki kapı, doğu- batı yönünde dikdörtgen planlı ve pandantiflerle geçilen kubbeyle örtülü ibadet mekânına açılmaktadır. İbadet mekânının güney duvarı ortasında yarın daire nişli mihrap ile duvarlarında eksene simetrik birer pencere bulunur. Orijinal olmayan minber güneydoğu köşede yer alır.

Caminin minaresi yapıdan bağımsız, batıda yaklaşık orta bölümde konumlanmıştır. Kübik kaideli minare silindirik gövdelidir.

Özgününde caminin doğusunda bağımsız medrese odalarının olduğu kaynaklarda belirtilmektedir.

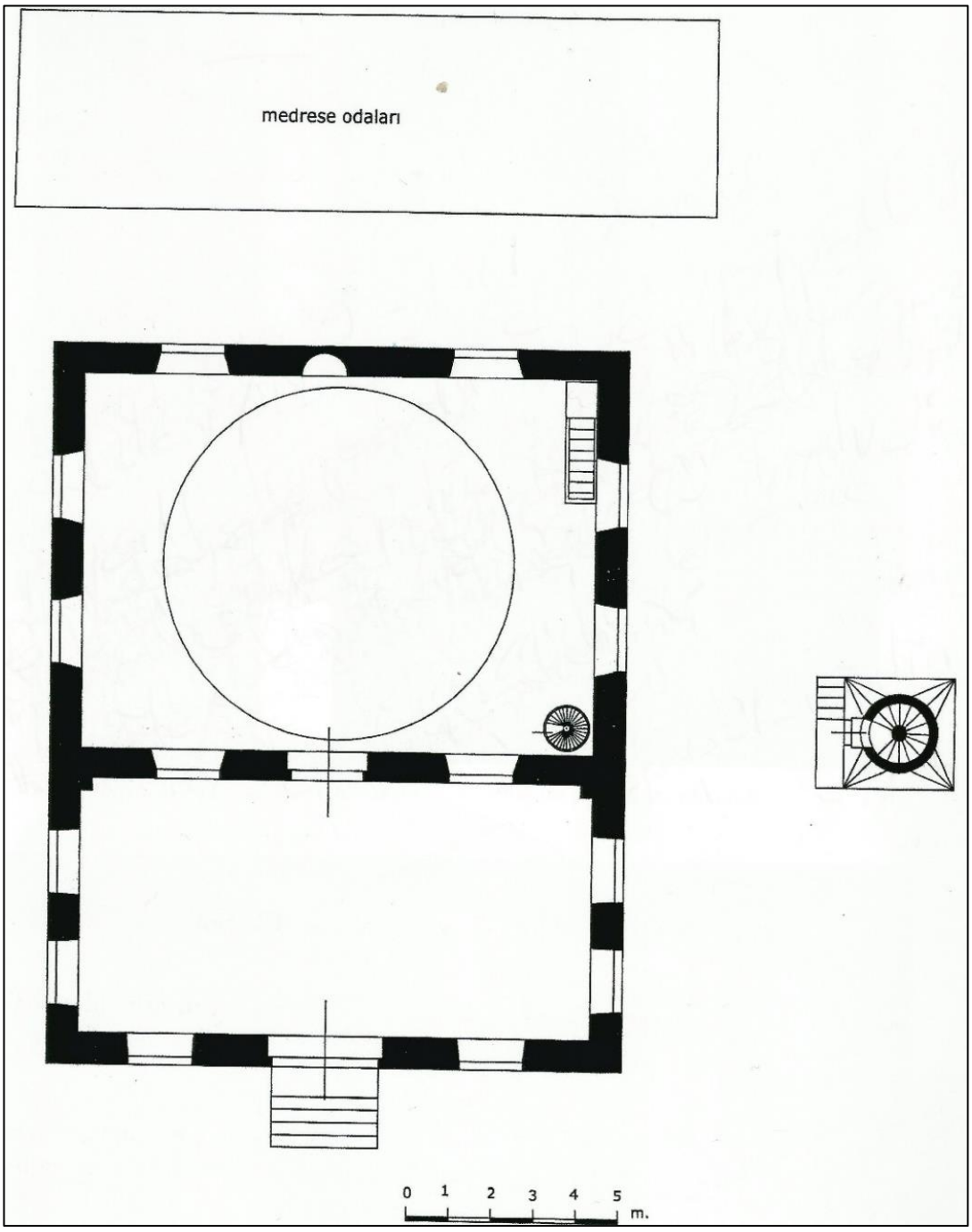

Şekil 26. Plan (Çam, 2010, s. 190)

III.2.7.5 Dış Tanıtım

Eğimli bir arazi üzerine kurulmuş olan yapıda, avlu, son cemaat yeri ve harimde kot farkı oluşmuştur. Cami, yakınındaki yapılar ve avlusunun etrafındaki yüksek duvarlar nedeniyle algılanamamaktadır. Caminin son cemaat yeri ve ibadet mekânı avlu zemininden yüksektir.

Fotoğraf 243. Doğu cephe, genel görünüm

Fotoğraf 244. Batı cephe, genel görünüm

Avlunun ana girişi kuzey cephede bulunan ve on basamakla çıkılan mermer merdivenlerle sağlanmıştır. Demir kapı ortadadır ve iki tarafı yüksek bir duvarla örülmüştür. Doğu yöndeki kapıdan, bugün mevcut olmayan kütüphaneye çıkılan sekiz basamaklı taş bir merdiven, ardından avluya çıkışı sağlayan on bir basamaklı yine taş bir merdiven bulunmaktadır. Batı tarafta, doğrudan avluya girişi sağlayan basit bir kapı yer alır. Avlunun kuzeybatı tarafında, kapının başlangıcında, cami görevlisinin kullandığı betonarme, küçük bir oda, kuzeydoğusunda ise revaklı, "L" biçiminde uzanan yine betonarme abdest muslukları, sonradan eklenmiştir. Doğuda, medrese ve kütüphane odalarının olması gereken yerde geniş bir teras bulunur. Terasın alt kısmında, günümüzde tuvaletler inşa edilmiştir.

Yapıya sonradan ilave edilen son cemaat yerinin cepheleri simetrik düzenlenmiştir. Son cemaat yeri cephesi, ibadet mekânından daha aşağı seviyede inşa edildiği için, cephelerde kademelenme oluşmuştur. Son cemaat yerinin doğu, batı ve kuzey cephelerinde simetrik düzenlenen ve zemin seviyesinden başlayan, ince-uzun, sivri kemerli ikişer penceresi vardır. Beş basamaklı merdivenle çıkılan, kuzey cephenin ortasındaki kapı, sivri kemerlidir.

Harimin cepheleri de simetrik olarak düzenlenmiştir. Doğu, güney ve batıda alt seviyeden başlayan, boyuna dikdörtgen, sivri kemerli ve ferforje şebekeli ikişer pencere vardır. Badana ile sıvanmış olan cephelerin, köşeleri ve pencere çerçeveleri bosaj tekniğinde taşla örülmüştür. Kademeli saçak silmesi ile sonlanan cephelerden, sekizgen kasnağa oturan kubbe algılanmaktadır. Kubbe kasnağının her yüzünde, sivri kemerli ikişer pencere bulunur.

Fotoğraf 245. Avluya giriş kapısı, kuzeyFotoğraf

246. Kuzeydoğuda musluklar

Minare, harimin güneybatı tarafında, yapıdan yaklaşık 3m. uzaklıkta yapılmıştır. Harim ve minare arasındaki boşluk arasına duvar örülerek yapının estetiği bozulmuştur. Ortasındaki basit, demir bir kapı kilitli tutulmak suretiyle, harimin hem batı hem de güney cephelerinin algılanması engellenmiştir. Minarenin kare prizmal kaidesi ve pabuçluk kısmı özgündür. Minarenin gövdesi ve diğer bölümleri büyük ölçüde yenilenmiştir. Yenilenmiş haliyle gövdesi çokgen biçimli, şerefe altı üç sıra mukarnaslı olan minarenin külahının alt kısmı, siyah renkli, kufi bir yazı ile çevrelenmiştir.

Fotoğraf 247. Harim, doğu cephe

Fotoğraf 248. Harim, güney cephe

Fotoğraf 249. Son cemaat yeri, kuzey cephe

Fotoğraf 250. Son cemaat yeri, doğu

Fotoğraf 251. Minare

Fotoğraf 252. Minare ile batı cephe arasına örülen duvar

III.2.7.6 İç Tanıtım

Son cemaat yerine, kuzey cephede bulunan kapıdan girilir. Son cemaat yerindeki pencereler dışta olduğu gibi içe yansımıştır. Harimin kuzey, son cemaat yerinin güney duvarı, harimin diğer cepheleri gibi simetrik düzenlenmiştir. Ortada, cephe boyunca uzanan, boyuna dikdörtgen, sivri kemerli taç kapının ve iki yanındaki pencerelerin üzerinde kademeli silmelerle biçimlendirilen tepelikler yer alır. Beyaz yağlıboya ile boyanmış olan giriş kapısı üzerinde, basit geometrik motifler bulunur. Taç kapının kemer bitiminde bir sıra diş motifli friz bulunur ve iki yanındaki birer pencere diğerleri gibi düzenlenmiştir.

Harime, son cemaat yerinde bulunan taç kapıdan girilir. İbadet mekânının duvarlarındaki pencereler dışta olduğu gibi içte de sivri kemerlidir. Kubbe, doğrudan sekizgen kasnak üzerine

oturmuştur ve kasnaktakipencereler içtende sivri kemerlidir. Kuzey duvarı boyunca uzanan mahfil sonradan yapılmıştır. Kuzeybatı köşede mahfile çıkışı sağlayan merdivenler, beyaz boyalı, silindirik bir panel ile çevrelenerek, mahfile çıkış engellenmiştir. Yarım daire nişli mihrap, basık kemerlidir. Sonradan yapılmış olan minber özgün değildir.

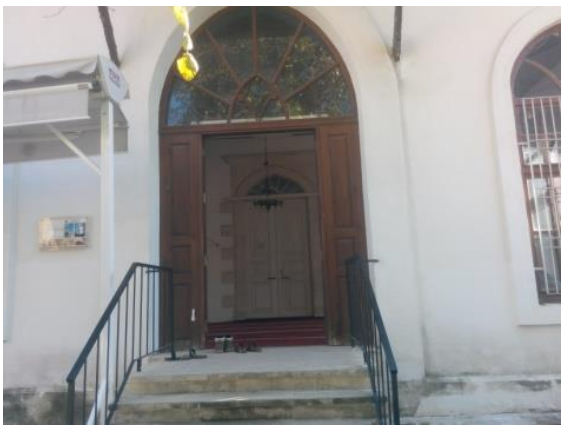

Fotoğraf 253. Son cemaat yeri giriş kapısı

Fotoğraf254. İç görünüm, son cemaat yeri

Fotoğraf255. Son cemaat yeri güney duvarı, harimin kuzey cephesi Fotoğraf256. Harime giriş kapısı

Fotoğraf 257. Minber

Fotoğraf 258. Mahfil

Fotoğraf 259. Mihrap

III.2.7.7 Malzeme- Teknik

Yapı, bütünüyle içten ve dıştan sıvalı ve boyalıdır. Harimin cephe köşeleri, taç kapısı ve pencerelerin çevrelerinde taş malzeme kullanılmıştır. Sonradan inşa edilen kubbe betonarmedir ve üzeri kiremit kaplamadır. Sonradan eklenen son cemaat yeri çatısı, mahfil ve minber ahşaptır. Minare kesme taş ile örülmüştür.

III.2.7.8 Süsleme

Cami, cephe ve iç mekân bezemeleri açısından oldukça sadedir[223]. Minarenin şerefesi altında, yapının cephe köşeleri, taç kapı ve pencere çerçevelerinde uygulanan taş örgüler ile hareketlilik sağlanmıştır.

Sade yapılmış olan minarenin, sadece şerefe altında üç sıra mukarnas bezeme görülür. Harim cephelerinin köşeleri, taç kapı ve pencerelerinin çevreleri bosaj tekniğinde taş örgülerle süslenmiş, ayrıca taç kapı ve harim pencereleri kademeli silme ile çevrelenmiş olup kemer üstleri birer sıra diş motiflidir. Harim saçağı ve kubbe kasnağının üst kısmı kademeli silmelerle çevrelenmiştir.

Fotoğraf 260. Aynı düzende yapılmış harim pencerelerinden birisi

[223] G. Ramazanoğlu (2012, s. 139), iç mekânda bulunması gereken süslemelerin günümüze ulaşmadığını ifade etmiştir.

III.3. GÜNÜMÜZE ULAŞMAYAN YAPI TOPLULUKLARI

Bu bölümde kayıtlarda adı geçen ancak günümüze ulaşmayan, Cafer Paşa, Musa Balızade, Balcıoğlu Mustafa Ağa, Siyavuşoğlu Ahmet Ağa, Arpacızade Hacı Hüseyin Ağa, Karacaoğlu Hacı Abdurrahman ve Arıkzade Hacı Ali Efendi Yapı Toplulukları ile günümüze ulaşmış fakat özgün niteliklerini bütünüyle yitirmiş Cuma Fakih ve Memiş Paşa Yapı Toplulukları ele alınacaktır.

III. 3. 1. Cuma Fakih Yapı Topluluğu

Mescit ve medreseden ibaret olan küçük ölçekli bu yapı topluluğundan, günümüze sadece Mescit ulaşmıştır[224].Yapılan son onarımlardan sonra mescit özgün niteliklerini bütünüyle yitirmiştir.

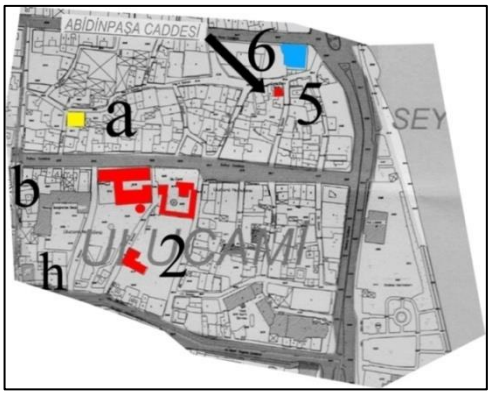

Harita3.Ulu Cami Mahallesi

Kale Kapısı denilen bölgede, Ulu Cami Mahallesi'nde, doğu cephesi 25020 sokakta, batı cephesi küçük bir iş yerine bakmakta, güney cephesinin doğu kısmı bir dükkâna bitişik vaziyette, batı kısmı ise küçük bir avluya bakmakta, kuzey cephesi ise 10504 sokakta yer almaktadır.

Araştırmacılar, bugün mevcut olmayan mescitin kapısı üzerindeki kitabeyi belgelemişlerdir. Bahsi geçen kitabe, onarım kitabesi olup 0.53mx0.35m boyutlarında, mermer üzerine üç satır nesihle Arapçadır (Anonim, 1983, s. 32; Yüksel, 1990, s. 43).

[224]Adana'daki kitabeleri çalışan M. Yüksel (1990, s. 43), yayınını hazırladığı dönemde, medresenin Mescitin ikinci katı seviyesinde, güneybatı yönünde konumlanmış olduğunu ve dört odadan oluştuğunu gözlemlemiştir. Ayrıca medrese odalarının Vakıflar tarafından kiraya verildiğini ve içinde bir ailenin barındığından söz etmektedir. Yaptığımız çalışmalar sonucunda, araştırmacının verdiği bu bilgilere uyan yapıya rastlanmamıştır. Ancak bu bilgiler medresenin yakın tarihte bütünüyle ortadan kaldırılmış olduğunu düşündürmektedir.

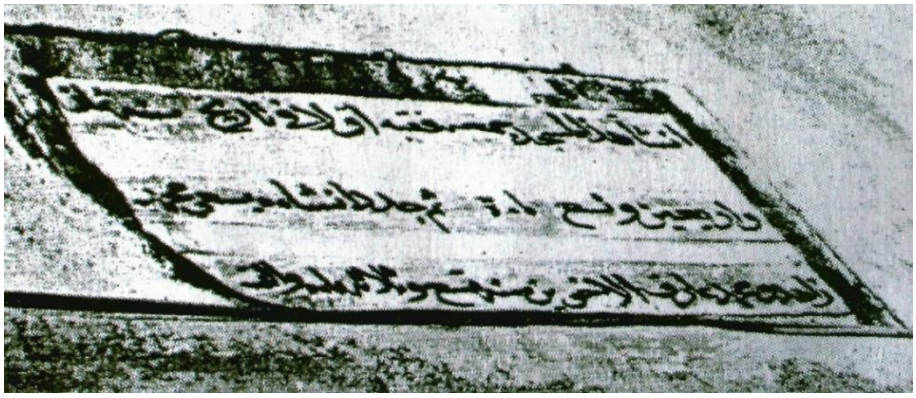

Fotoğraf 261. Onarım kitabesi (Yüksel, 1990, R. 21)

Kitabe Metni:

١ـ أنشا هذا المسجد جمعة فقيه أولا في تاريخ سنة ثمان

٢ـ وأربعين وتسع ماءة ثم جدد انشاءه بسعى محمد

٣ـ زاهد ومحمد عارف الأخوين سنة تسع وثلاثة ماءه وألف

Okunuşu:

1- Enşe'e haze'l Mescidi Cum'a Fakih evvelen fî târîhi seneti semâne

2- ve erbaîne ve tis'amie sûmme cüddide inşu'ehu bi- sa'yi Mehmed

3- Zâhid ve Mehmed Ârif el-ahaveyn senete tis'in ve selâsete mie ve elf.

Türkçesi:

Bu Mesciti önce, Cuma Fakih 948 H./1541 M. yılında yaptırdı. Sonra Mehmed Zahid ve Mehmed Arif kardeşlerin çabalarıyla 1309 H./1891 M. tarihinde yapı yenilendi.

Mescitin vakfiyesi günümüze ulaşmıştır[225].

Onarım kitabesine ve vakfiyesine göre, Mescit 948 H./1541 M. yılında Cuma Fakih Bin Ahmed adlı şahıs tarafından inşa ettirilmiştir.

Mescitin 1880'li yılların sonlarındaki depremde büyük hasar gördüğü veya yıkıldığı düşünülmektedir (Ramazanoğlu, 2006, s. 152; Ramazanoğlu, 2012, s. 172). Zaten onarım

[225] Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 603 nolu defter, s, 55. 2.12.1282.

kitabesinde, Mehmed Zahid ve Mehmed Arif kardeşlerin çabalarıyla yapının 1891 yılında yenilendiği bilgisi bulunmaktadır.

1998 tarihindeki depremde Mescit tekrar yıkılmıştır. Yapı, 2003 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından, Kale Kapısı esnafı ile hayır sahibi kişilerin katkıları ile yeniden inşa edilmiş ancak özgün niteliklerini yitirmiştir.
Mescit, günümüzde ibadete açıktır[226].

Fotoğraf 262. Kuzey cephe

Fotoğraf 263. Alt kat, giriş kapısı

III. 3. 2 Cafer Paşa Yapı Topluluğu

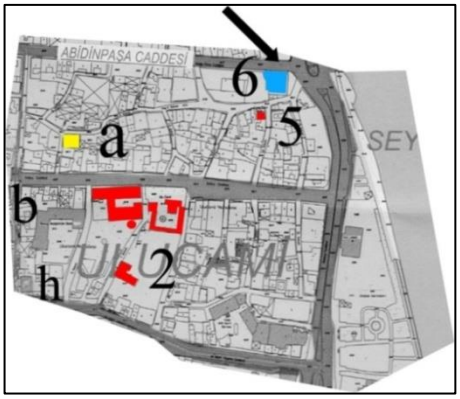

Harita3.Ulu Cami Mahallesi

[226]M. Yüksel (1990, s. 43), Mescitin alt katının vakıflar tarafından dükkân olarak kiralandığını ifade etmiştir. Yerinde yaptığımız incelemeler sırasında yapının imamı bu bölümün günümüzde yazlık olarak ibadet amaçlı kullanıldığını belirtmiştir.

AdanaValisi Cafer Paşa tarafından yaptırılan bu yapı topluluğu, cami ve medreseden ibaretti[227]. Zamanında, Taş Köprü'nün batısında, Kalekapısı denilen yerde, şehrin en eski mahallelerinden olan Debbağhane/Tabakhane Mahallesinde inşa ettirilen yapı topluluğu günümüzde Ulu Camii Mahallesi'nde yer almaktadır. Araştırmacılar depremden hasar gören yapının 1955 civarında yıktırıldığını ifade etmişlerdir (Ramazanoğlu, 2012, s. 141).

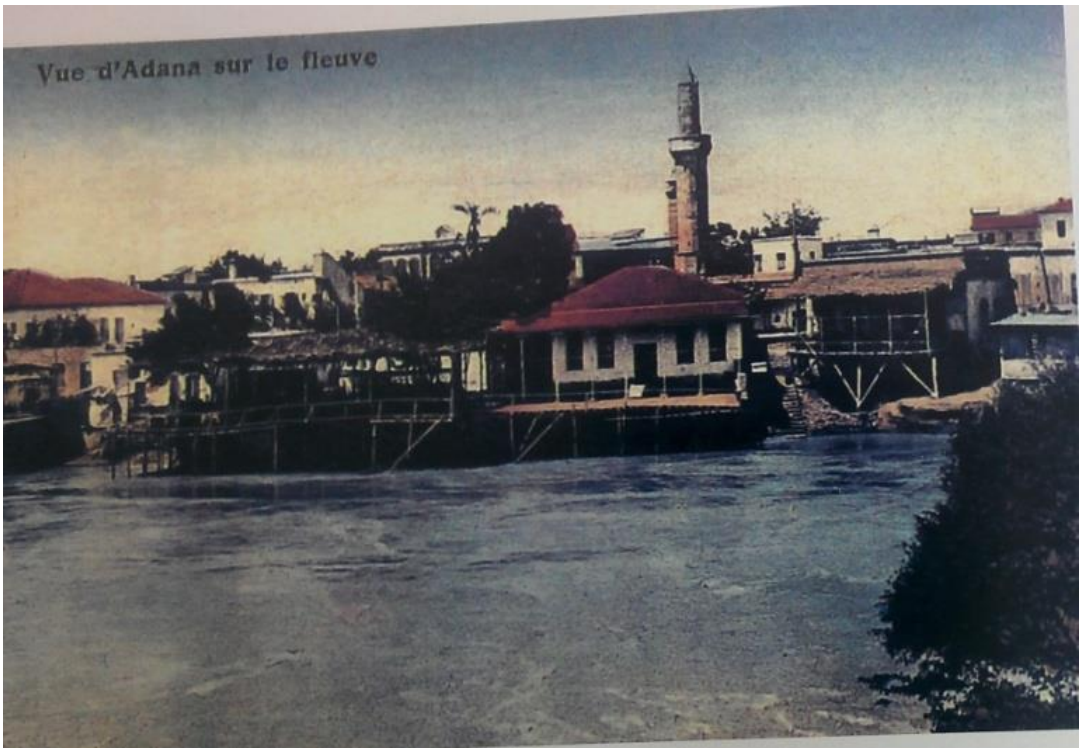

Fotoğraf 264. 20. yüzyılın başlarına ait bir fotoğraf. Fotoğrafta, Seyhan Nehri ve Cafer Paşa Camisi'nin minaresi görülüyor (Baltacı ve Uygur, s.22)

Araştırmacılar, yayınlarında genellikle kısaca camiden bahsetmektedirler. Sadece M. Alkan (2004, s. 368), Adana'da kurulan medreseler arasında, Cafer Paşa tarafından, Debbağhane Mahallesinde, 1648 yılında inşa ettirilmiş, 20 öğrencisi olan Caferiye adlı bir yapıdan bahsetmektedir. H. Altay (1965, s. 15), Adana'nın eski eserlerini listelediği yayınında camiye yer vermiş ve yapının Kalekapısında, 1648 yılında, Adana Valisi Cafer Paşa tarafından inşa edildiğini yazmıştır.

[227] M. Yüksel (1990, s. 76), caminin Büyük Cafer Paşa tarafından yaptırıldığını ifade ettikten sonra, vali hakkında bilgi vermiştir. Buna göre, 1109 H./1697M. yılında ölen vali, Topal Yusuf Paşa'nın kardeşi, Küçük Cafer Paşa ile Genç Ahmed Paşa'nın da babasıdır. Enderunda yetişmiş, Erzurum ve Van Beylerbeylği, 1086H./1685M. yılında vezirlik rütbesiyle Sivas Valiliği, Canik Mutasarrafıflığı, Anadolu Müfettişliği, 1102H./1691M. yılında Van, 1103H./1692M. yılında Adana, 1107H./1694M. yılında Halep valiliği yapmıştır. Daha sonra Belgrad Muhafızlığına getirilmiş ve bu görevde Serasker olarak savaşlara katılmıştır.

Evliya Çelebi (1985, s. 42), Seyahatnamesinde, camiyi Taşköprü başında, mesirelik yerde gelip geçenlerin dinlendiği ve ibadet ettiği yer olarak tanımlamıştır. Seyyah ayrıca, caminin kapısında yer alan kitabesine göre, yapının 1058 H. yılında inşa ettirildiğini bildirmektedir.

Adana'ya gelen diğer seyyahların da dikkatini çeken camiye ait bigileri kısmen eski çizim ve fotoğraflardan öğrenmekteyiz. Seyhan Nehri'ni ve Taşköprü'yü gösteren, başta 1850 yılına ait bir gravürde olmak üzere 20. yüzyıl başlarına ait birçok fotoğrafta caminin minaresi görülmektedir (Baltacı ve Uygur, 2009, s. 10, 19, 21, 22, 32).Buna göre minare kesmetaşla örülmüştür. Minareden hareket ederek caminin diğer bölümlerinin de kesmetaşla inşa edilmiş olabileceği düşünülebilir.

Camiyle ilgili bilgi veren diğer kaynak, yapının kitabesidir. Bugün Adana Arkeoloji Müzesi'nde, 4132 Envanter numarada kayıtlı olan, 12.5x0.48 m. boyutlarında, mermer levha üzerine, dört satır Arapça sülüs hatla yazılı kitabe şöyledir:

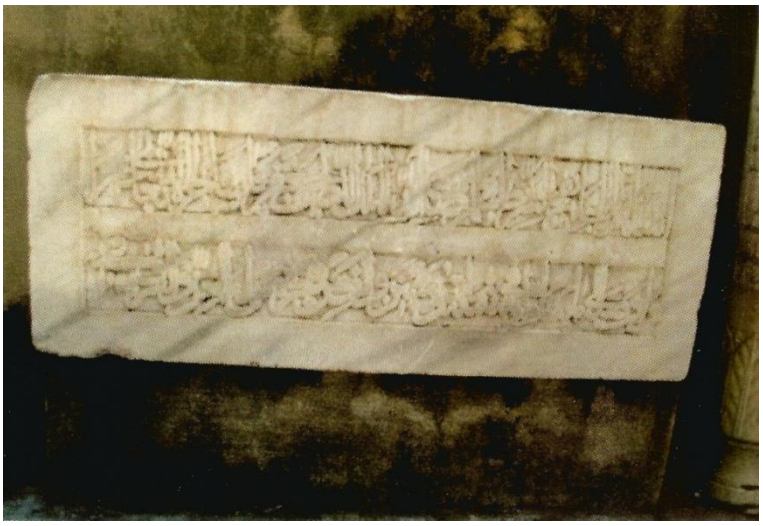

Fotoğraf 265. Caminin kitabesi (Çam, 2010, s. 401)

Kitabe Metni:

١- انشأ هذا الجامع الشريف طلباً لمرضاة الله

٢- الملك القدير اللطيف جعفر پاشا

٣- جزاه الله تعالى خيراً وواصله الى ما يشاء اتمّه

٤- في سنة ثمان وخمسين والف من هجرة من له العز والشرف في سنة ١٠٥٨ بين الّى سكز.

Okunuşu:

1- Enşee hâze'l câmia'ş-şerîftaliben li-mardâtillahi

2- el-Melikü'l- Kadîrel- Latif Ca'fer Paşa

3-Cezâhullahu Teâlâ hayren ve vâsılahu îlâ mâ yeşâe etemmehu

4- Fî seneti semâni ve hamsîne ve elfe min hicretimen lehu'l-izzi ve'ş-şeref fî sene (1058)

Türkçesi:

Bu cami-i şerifi, Melik, Kâdir ve Lâtif olan Allah'ın rızasını dileyerek, Cafer Paşa- Allahu Teâlâ Onu hayırla mükâfatlandırsın ve dilediğine ulaştırsın- yaptırdı. Onu izzet ve şeref sahibi olarak Hicretin bin elli sekizinci yılında tamamlattı. (1648)

III. 3. 3. Musa Balızade Yapı Topluluğu

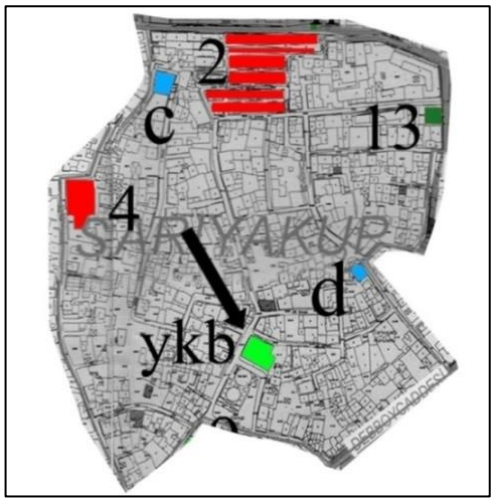

Harita5. Sarıyakup Mahallesi

Mescit, Medrese, Çeşme ve Yeni Hamam'dan oluşan yapı topluluğu, Sarıyakup Mahallesi'nde, Musabalızade Mustafa Ağa tarafından yaptırılmıştır. Mescit ve medrese[228] 1720 (Altay, 1965, s. 16; Çam, 2010, s. 418,434), hamam ise 1738yılında inşa edilmiştir (Alkan, 2004, s. 375)[229]. Yapı topluluğuna daha sonra Hasan Paşazade Ahmet Bey tarafından 1811 yılında birde çeşme eklenmiştir (Alkan, 2004, s. 284). Yapı topluluğundan günümüze sadece hamamı ulaşmıştır. Söz konusu hamamın onarım çalışmaları Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından devam etmektedir.

[228] Adana vakfiyelerini araştıran M. Alkan (2004, s. 284), medreseden bahsetmemiştir. N. Çam (2010, s. 434), medresenin mescit ile 1720 yılında veya bu tarihten bir iki yıl sonra inşa edilmiş olabileceğini ifade etmiştir.
[229] H. Altay (1965, s. 16), hamamın da diğer yapılar gibi 1720 yılında inşa ettirildiğini yazmıştır.

18 Zilka'de 1150 H./1737 M. tarihli Musa Balızade Mustafa Ağa Vakfiyesi günümüze ulaşmıştır[230]. Vakfiyede medrese ve mescit için vakfedilmiş çeşitli vakıflardan bahsedilmekte, ayrıca Yeni Hamam'ın Sarıyakup Mahallesi'nde vakıf olarak kurulduğu yazılıdır[231]. Vakfedilenlerden elde edilen gelirin Mustafa Ağa'nın inşa ettirdiği yapılar dışında başka yapılar için de pay ayrıldığı görülmektedir. Vakfiyede, *"Cami-i Atik, Cami-i Cedid, Cami-i Cafer Paşa, Cami-i Hasan Ağa, Cami-i Şeyh Zade, Cami-i Suçi Zade imamlarına ve Karacaoğlu Hacı Abdurrahman Mescit-i imamına ve Medresesinin müderrisine gelirin taksim edilmesi ve yapıların tamirleri için harcanması…"* ibaresi yer almaktadır.

Fotoğraf 266. Yeni hamam, batı cephe (M. Can Kızgındemir)

III. 3. 4. Balcıoğlu Mustafa Ağa Yapı Topluluğu

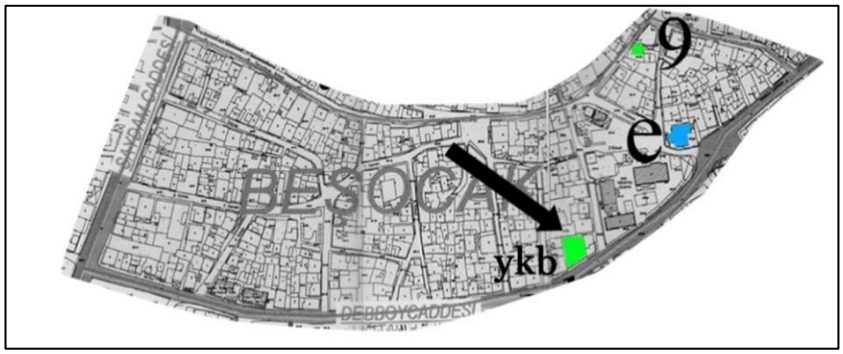

Harita8.Beş Ocak Mahallesi

[230] Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 581/1-246-248; Türkçesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 2228-174-99.
[231] Yapı topluluğundan günümüze sadece hamam ulaşmış olup bugün terkedilmiş ve bakımsız vaziyettedir.

Yapı topluluğu, mescit, cami ve medreseden ibarettir. Günümüzde Beş Ocak Mahallesi'nde bulunması gereken külliye, inşa eildiği dönemde Yortan Mahallesi'nde yer alıyordu. Yapı topluluğuna ait birimlerin, bir avlu içinde mi ya da birbirlerine yakın mı inşa edildikleri, tespit etme imkânı kalmamıştır. Yapı topluluğu içinde yer alan cami ve medrese ile ilgili bilgi mevcut olmamakla birlikte mescit hakkında bilgi veren kitabesi günümüze ulaşmıştır.

Balcıoğlu Mesciti/Balcıoğlu Hacı Mustafa Mesciti

Mescit, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki, Hayrat Satış Kütük Defteri'ne göre 1943 yılında 305 liraya satılmıştır[232]. Satış sırasında, Mescitin kitabesi Adana Arkeoloji Müzesi'ne taşınmıştır (Yüksel, 1990, s, 78; Çam, 2010, s, 397). Kitabe,1.71m.x0.53m. boyutlarında, mermer üzerine celi sülüsle Osmanlı Türkçesiyle yazılı, altı beyitliktir.

Fotoğraf 267. Mescitin kitabesi (Yüksel, 1990, R.45)

Kitabe Metni:

١- بو مقامك بانسين مسرور ايده حق هر زمان
٢- روز محشرده شفاعت ايليه فخر جهآن
٣- خير ايله هر بر مرا من اكه احسان ايليه
٤- بويله خيراتك جزاسين ايليه مولى جنان
٥- حق تعالى دين ودنياسن آنك معمور ايده
٦- كونه كون خيراته جدّ وسعى ايده بى امتنان
٧- صاحب الخيرات بالجى زاده حاج مصطفى
٨- ايليه اقبالن افزون اول خداى مستعان
٩- هم جماعت كثرتى ايده درونن پر ضيا
١٠- حضرت قرآنى ايتسونلر تلاوت حافظان
١١- ديديلر قصر سماده معجميله تاريخن
١٢- بارك الله مسجد ذيبنده خيرات حسان

[232] Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Şart Tebdili, 1760- 203- 149

Okunuşu:

1- Bu mâkamın bânisin mesrûr ide Hak her zaman
2- Rûz-ı Mahşer'de şefâat ide Fahr-ı Cihân
3- Hayr ile her bir merâmın âna ihsân eyleye
4- Böyle hayrâtın cezâsın eyleye Mevlâ cinân
5- Hak Teâlâ din ü dünyâsın ânın ma'mûr ide
6- Gûne gûn hayrâta cidd u sa'y ide bî-imtinân
7- Sâhibu'l-hayrat Balcı-zâde Hacı Mustafa
8- Eyleye ikbâlin efzûn ol Hüdâ-yı müsteân
9- Hem cemâat kesreti ide derûnın pür-ziyâ
10- Hazret-i Kur'ân'ı itsûnler tilâvet hâfızân
11- Didiler kasr-ı semâda mu'cemiyle târîhin
12- Bârekallah Mescit-i zîbende hayrât-ı hısân

1134 H.

Türkçesi:

1- Bu makamın banisini sevindirsin Hak her zaman
2- Mahşer gününde şefaat ede Hazreti Resul
3- Hayırlı her bir meramını ona ihsan eyleye
4- Böyle bir hayatın mükâfatını Mevla eyleye cennetler
5- Yüce Tanrı dinini dünyasını bayındır eyleye
6- Bol bol hayrata gayret göster hiç çekinmeden
7- Hayrat sahibi Balcızade Hacı Mustafa'nın
8- O yardımsever Tanrı, ikbalini açık eyleye
9- Ve cemaatini çok, içini pürnun eyleye
10- Kur'an hafızları Hazret-i Kur'an'ı okusunlar
11- Gökyüzü sarayındakiler tarihini "mu"cem"le dediler
12- Maşallah, ne güzel mescit, ne yüce bir hayrat.

1134 H./1721 M.

III. 3. 5. Karacaoğlu Hacı Abdurrahman Yapı Topluluğu

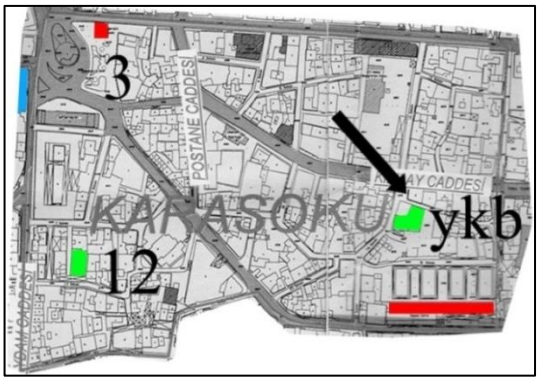

Harita4. Karasoku Mahalle

Adana'da böyle bir yapı topluluğunun varlığına, 1150H./1737 M. yılına ait Musa Balızade Vakfiyesini incelerken rastladık[233]. Vakfiyede, vakfedilen malların gelirlerinin bir kısmının "*Karacaoğlu Hacı Abdurrahman Mescit-i imamına ve Medresesinin müderrisine de taksim eyleyeler…"*ibaresi yer almaktadır. Bu durumda yapı topluluğu Mescit ve Medreseden ibaretti.

M. Alkan (2004, s. 349, 369), yayınında Hacıfakih Mahallesi'nde, 1710 tarihli, Karacaoğlu Abdurrahman Efendi tarafından inşa ettirilmiş Abdurrahman Efendi adlı bir cami ile mahalle ismi vermeksizin Karacaoğlu adlı şahıs tarafından aynı isimle anılan ve kesin olmamakla birlikte 1773 tarihli bir medreseden bahsetmektedir. 1737 tarihli Musa Balızade Vakfiyesi 1737 yılında hazırlandığına göre Medresenin 1773 yılından önce inşa edilmiş olması gerekir. Ayrıca araştırmacının Cami olarak söz ettiği yapı vakfiyede mescit olarak kaydedilmiştir. Bu durumda vakfiyede adı geçen mescit ile araştırmacının söz ettiği caminin aynı yapılar mı olduğu konusunda kesin bilgiye ulaşma imkânı bulunamamıştır.

N. Çam (2010, s. 412) ise, yayınında, sadece Karacaoğlu Mesciti'nden bahsetmekte ve eserin tarihini belirtmeksizin, Şeyhzade veya Karasoku mahallesinde bulunduğunu ifade etmiştir. Burada da mahalle farklılığı ortaya çıktığından, yapı topluluğuyla ilgili fikir yürütmenin zorluğunu artırmıştır. Söz konusu yapıların aynı şahıs tarafından bir yapı topluluğu olarak mı inşa edildiği maalesef tespit etmek mümkün olmamıştır.

Yapı topluluğuna dair olmasa da, Mescitle ilgili bir kayıt, Hayrat Satış Kütük Defteri'nde yer almaktadır. Buna göre mescit, 1939 yılında 150 liraya satılmıştır (Çam 2010, s. 412).

[233] Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 581/1-246-248; Türkçesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 2228, s,176.

Elde edilen veriler ışığında, Karacaoğlu Hacı Abdurrahman Efendi'nin söz edilen yapıların aynı avlu veya mahalle içinde mi yaptırdığı, aynı zamanda Cami, Mescit ve Medreseden mi ibaret olduğu konusundaki sorulara cevap verme imkânı bulunamamıştır.

III. 3. 6. Siyavuşoğlu Ahmet Ağa Yapı Topluluğu

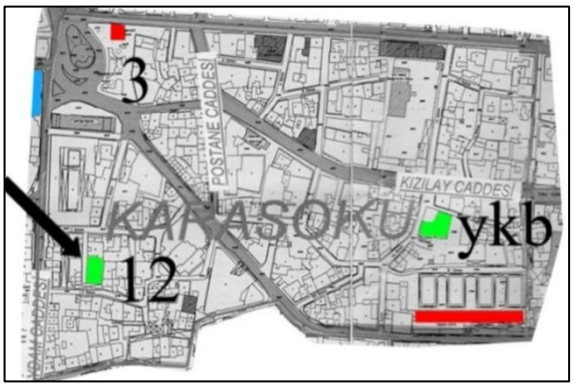

Harita5. Karasoku Mahallesi

Yoğun ticaret merkezinin bulunduğu bölge içinde bulunan yapı topluluğuna dair yayınlarda birbirinden farklı bilgilere rastlanmıştır. 1157 H./1744 M. tarihli vakfiyesine göre yapı topluluğu Eskihamam Mahallesi'nde, Siyavuşzade Hacı Ahmet Ağa tarafından yaptırılmıştır[234]. H. Altay (1965, s. 16), Adana merkezinde bulunan yapıların bir kısmını kronolojik olarak sıralamıştır ve Siyavuşoğlu Ahmet Ağa yapı topluluğunun Mescit ve Medreseden oluştuğunu, Taşçıkan Mahallesi'nde, 1751 yılında Hacı Ahmet Ağa tarafından inşa ettirildiğini yazmıştır. Adana kitabelerini çalışan M. Yüksel (1990, s. 479, sadece medreseden bahsetmiş, medresenin aynı mahalle ve şahıs tarafından 1165 H./1751 M. tarihinde inşa edildiği bilgisi mevcuttur. Adana vakfiyelerini araştıran M. Alkan, yapı topluluğunun, cami, mescit ve medreseden ibaret olduğunu ifade etmiştir. Buna göre cami, Eskihamam Mahallesi'nde, 1730 yılında, yine aynı mahallede bulunan medresenin 1751 yılında, Mescitin ise Sarıyakup Mahallesi'nde, 1777 yılında aynı şahıs tarafından yaptırıldığı yazılıdır (Alkan, 2004, s. 340, 360, 368)[235]. İ. Durukan, F. Karaman ve D. Saban (2006, s. 94), oluşturdukları Adana kent envanterinde, Karasoku Mahallesi'nde bulunan yapı topluluğunun, harap durumda olduğunu ve ancak bazı kısımlarının

[234] Siyavuşzade Hacı Ahmet Vakfiyesi, Adana 4 Nolu Şer'iye Sicili, s,1.

[235] Cami-i Atik Mahallesi, 1750 yılından itibaren Eskihamam Mahallesi adı ile kaydedilmiştir. Taşçıkan Mahallesi ise 1701 tarihinde ilk kez kaydedilmiştir ve Cami-i Atik Mahallesi'nin batısında oluşmuştur (Yörük, 2012, s. 294). Araştırmacıların verdiği bilginin farklılık taşıması kanaatimizce her iki mahallenin birbirine çok yakın oluşu ve zamanla birleşip tek mahalle olarak kaydedilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim Cami-i Atik/Eskihamam Mahallesi bugün Alidede Mahallesi sınırları içinde yer alırken, Taşçıkan Mahallesi günümüzde Karasoku Mahallesi sınırları içinde kalmıştır. Her iki mahalle günümüzde sınır komşusu olmakla birlikte Siyavuşzade Cami ve Medresesi bugün Karasoku Mahallesi sınırları içinde kalmıştır.

günümüzde dükkân ve konut olarak kullanıldığını tespit etmişlerdir. Yine Adana kent envanterini çalışan bir başka araştırmacı, N. Çam (2010, s. 421,435, 436) ise, Eskihamam Mahallesi'nde cami ve medreseden ibaret olan yapı topluluğunun 1752 yılında yaptırıldığını ifade etmiştir.

M. Yüksel, (1990, s. 47)'in yayınında cami ve Mescite dair bilgiler bulunmasa da, medresenin kitabesini belgelemiştir[236]. Yazar, yayınını hazırladığı dönemde, medresenin vakıflarca bir şahsa satılmış olduğunu ve eserin ev ve iş yeri olarak kullanıldığını, medresenin o günkü haliyle onarıma muhtaç ve çok harap bir durumda olduğunu gözlemlemiştir.

M. Yüksel'in belgelediği, medresenin güney cephesinde, taş üzerine, dört satır talikle 0.65x0.27m. boyutlarındaki kitabe şöyledir:

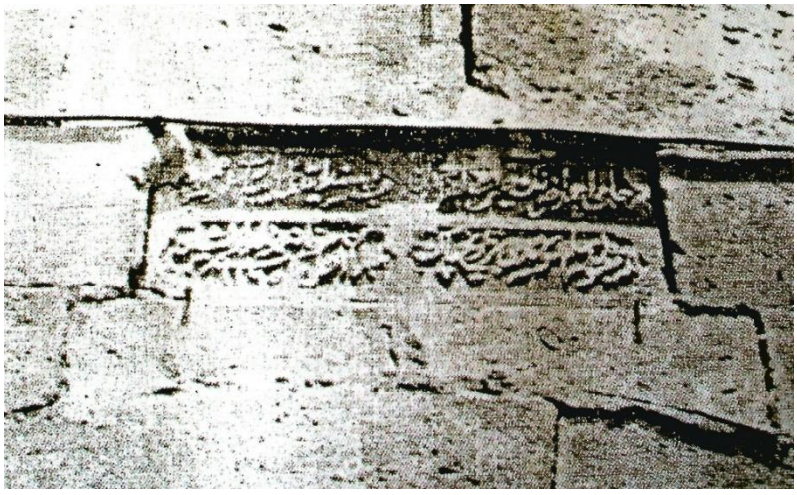

Fotoğraf 268. Medresenin kitabesi (Yüksel, 1990, R. 26)

Kitabe Metni:

١ـ حاجى أحمد اغانك خيراتنى اهل جهان

٢ـ هب بسند ايتدى عجائب مدرسه اولمش همان

٣ـ اوله مقبول ومسلم دوشدى بر تاريخ ياك

٤ـ بلبلان أهل عرفانه بو دلدار اشيان

Okunuşu:

[236] N. Çam (2010, s. 421), camiye imam atamasıyla ilgili 1247 H/1831 M. tarihli bir kaydın, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 426 Numaralı Defter'in, 440'ncı sırasında yer aldığını tespit etmiştir.

1- Hacı Ahmet Ağa'nın hayrâtını ehl-i cihân
2- Hep pesend itdî acâib medrese olmuş hemân
3- Ola makbul-ü müsellem düşdi bir târih-i pâk
4- Bülbülân-ı ehl-i irfana bu dildâr- ı âşiyân
Sene 1165

Türkçesi:

1- Hacı Ahmet Ağa'nın hayratını bütün dünya halkı
2- Hep çok beğendi, muhteşem bir medrese olmuş diye
3- Bir temiz tarih düştü; makbul ve huzur dolu medrese ola
4- "İrfan ehlinin bülbüllerine bu gönül açan yara"
1165 H./1752 M. yılı

III. 3. 7. Arpacızade Hacı Hüseyin Ağa Yapı Topluluğu

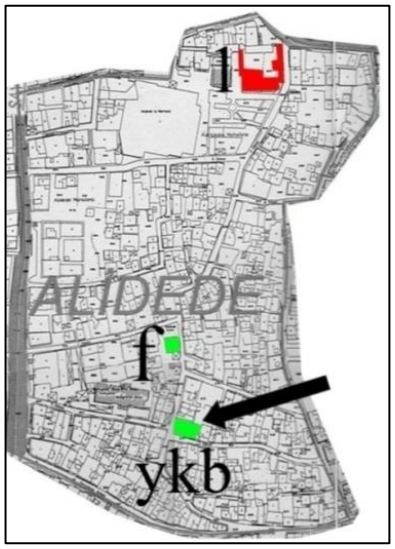

Harita2. Alidede Mahallesi

Günümüzde mevcut olmayan bu yapı topluluğu cami, medrese ve mektepten ibaretti. 8 Şevval 1188 H./12 Aralık 1774 M. tarihli camiye ait vakfiyesi günümüze ulaşmıştır[237]. Zamanında Paşanebi/Alidede Mahallesi'nde bulunan bu eserlerden cami 1731, medrese 1751, mektep ise

[237]Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 587 nolu defter, s, 43, S,53

1723 tarihinde inşa edilmiştir (Alkan, 2004, s. 349, 365, 369)[238]. Bu yapıların aynı avlu içerisinde mi veya birbirine yakın yerdemi inşa edildiği konusunda bilgi edinilememiştir.

III. 3. 8. Memiş Paşa Yapı Topluluğu

Yapı topluluğu, cami ve medreseden oluşuyordu[239]. Günümüzde sadece camisi mevcuttur ve özgün niteliklerini bütünüyle yitirmiştir.

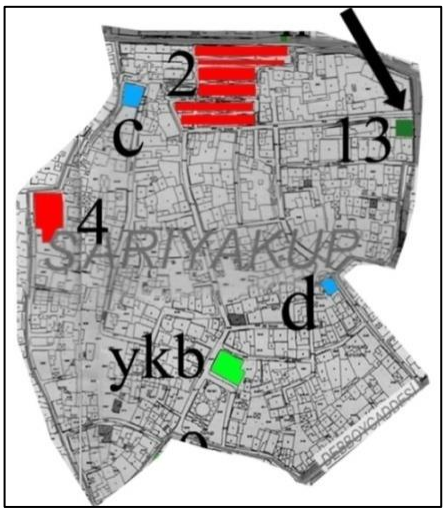

Harita5. Sarıyakup Mahallesi

Yapı, Sarıyakup Mahallesi'ndedir. Güney cephesi bir yapıya bitişik olan yapının doğu cephesi mahalleyle aynı adı taşıyan Türkocağı Caddesi üzerindedir. Kuzey cephe 23012 sokak üzerinde, batı cephe ise caminin abdest alınan musluklarına ve tuvaletlere bakmaktadır. Bu kısım ayrıca derme çatma yapılarla çevrilidir.

---

[238] N. Çam (2010, s. 397), Arpacızade adlı günümüze ulaşmayan bir Mescitin Eski Hamam/Alidede Mahallesi'nde inşa edildiğinden bahsetmektedir. Böyle bir eserin varlığını VGMA'da bulunan Hayrat Satış Defter Kütük Defteri'nden öğrendiklerini belirtmiştir. Aralarında mahalle farklılığı görünmekle birlikte aslında her iki yazar konum olarak aynı bölgeden bahsetmektedir. Şöyleki, Paşanebi Mahallesi, 17, yüzyılın sonlarına doğru Cami-i Atik7Eskihamam Mahallesi'nin güneyinde oluşmuştur (Yörük, 2012, s. 294). Paşanebi Mahallesi günümüzde Alidede Mahallesi'nin sınırları içinde kalmıştır.

[239] M. Alkan (2004, s. 349), yayınında Havutluoğlu/Memişpaşa Camisi'nden bahsetmekte fakat medrese adı geçmemektedir. Adana'daki vakıf eserleri ele alan 1983 tarihli Anonim yayınında da ne camiye nede medreseye yer verilmediği dikkat çeker. Araştırmacı H. Altay (1965, s. 16), yayınında sadece caminin adını ve yapım tarihini vermiştir. Yapı topluluğunun camiyle birlikte 1920'li yıllarda aynı adla anılan medreseden ibaret olduğunu kaydeden G. Ramazanoğlu (2012, s. 180), S. Albayrak'n (1996, c,3, s. 305) yayınında geçen "Mahmut Celaleddin Efendi, Memiş Paşa Medresesi'nde ders okutmuştur" ibaresine dayandırmaktadır. Bizimde incelediğimiz söz konusu yayında yazar, adı geçen müderrisin 1881 yılında Adana'da doğduğu, Kayalıbağ Medresesi'nde aldığı eğitimden sonra 1905 yılında icăzet aldığını, ardından onbeş yıl kadar Cafer Paşa, Hurmalı ve Hacı Hasan Ağa Medreselerinde de tedris ile işgal ettiğini ve son zamanlarda Memiş Paşa Medresesi'nde de ders okutmaya başladığını ifade etmiştir.

Cami, önceleri Havutluoğlu Mesciti olarak tanınırken, 1825 yılında Adana Valisi Memiş Paşa tarafından yeniden onarım yoluyla inşa edildikten sonra, kendi adıyla anılmaya başlanmıştır (Yüksel, 1990, s. 52). Günümüzde de Memiş Paşa Camisi olarak bilinir.

Yapının doğu cephesindeki giriş kapısı üzerinde 1mx0.78m ölçülerinde, dört beyitten oluşan, nesihle yazılmış bir onarım kitabesi vardır.

Fotoğraf 269. Giriş kapısı kitabesi

Kitabe Metni:

١ـ يكانه قهرمان كوكب ممش ياشاى جممشرب

٢ـ جلادتده عديلن كورمدم عالمده بن حالا

٣ـ او يكتا استقامت ييشه عدل انديشه كم بونده

٤ـ بو نو بنياد رعنا جامعى هم ايلدانشا

٥ـ تعالى الله ندكلو دلكشادر طرح والاسى

٦ـ زهى مطبوع وبى همتا عبادتكاه مستثنا

٧ـ يازلدى طاق والاسنه نو تاريخ جوهردار

٨ـ معلا طرز زيبا جامع الخير ممش باشا سنة ١٢٤١

Okunuşu

1- Yegâne kahramân kevkeb Memiş Paşa'yıCem-meşreb
2- Celâdetde adlin görmedim âlemde ben hâlâ
3- O yektâ istikâmet-pîşe adl endîşe kim bunda
4- Bu nev-bünyâd-ı ra'nâcâmii hem eyledi inşâ
5- Teâlallah ne denlü dil-küşâdır tarh-ı vâlâsı
6- Zelhî matbu u bî-hemtâ ibâdet-gâh-ı müstesnâ
7- Yazıldı tâk-ı vâlâsına nev-târih-i cevherdâr

8- Muallâ tarz-ı zîbâcâmiü'l-hayr-i Memiş Paşa

Sene 1241

Türkçesi:

1- Cem meşrepli, biricik kahraman Memiş Paşa'nın
2- Yiğitlikte benzerini görmedim âlemde ben hala
3- O doğrulukta öncü adalette biricik Paşa burada
4- Bu güzel caminin yeniden yapımını gerçekleştirdi
5- Maşallah, üstün yapım tarzı ne kadar iç açıcıdır
6- Ne güzel ve ne eşsiz müstesna bir tapınak oldu
7-Yazıldı yüce kapısına cevherden yeni bir tarih
8- Memiş Paşa'nın hayrı olan cami, yüce ve tarzı güzeldir

1241 H./1825/26 M. yılı

Yapıya ait vakfiye günümüze ulaşmıştır[240].

Memiş Paşa Camisi'nden önce burada bulunan Havutluoğlu Mescitinin yıkıldığı ifade edilir (Çam, 2010, s. 414). Dolayısıyla caminin üzerinde yer alan onarım kitabesinin tarihi ve banisi; yapı bütünüyle yenilendiğinden dolayı aynı zamanda yapım tarihi olarak kabul etmek gerekir. Bu durumda caminin banisi Adana Valisi Memiş Paşa'dır ve kitabede geçen 1241 H./1825/26 M. yılıda inşa edildiği tarihtir[241]

Birçok yapıda olduğu gibi, Adana'da 1998 yılında yaşanan deprem sonucunda Memiş Paşa Camiside büyük hasar görmüştür. Caminin kuzey cephesinde, Adana Vakıflar Bölge Müdürlüğünce konan levhaya göre; cami onarımı sırasında tamamen sökülerek, aynı malzeme ile aslına uygun olarak yeniden yapılmıştır. Caminin onarımı, 1998-2004 tarihleri arasında gerçekleşmiştir. Ancak caminin 20. yüzyıl başlarındaki halini gösteren bir fotoğraf, son onarımlarda yapının aslına uygun yapılmadığını göstermektedir (Yavuzve Özlem, 2000,Fot. 6, s.302). Söz konusu fotoğraftan anlaşıldığı üzere cami, kare planlı, üzeri kiremit kaplı kubbe ile örtülü ibadet mekânından ibarettir. Kuzeydoğu köşede yer alan minare, kare kaidenin yukarıda pahlanmasıyla oluşturulan çokgen pabuçluğun üzerine yine çokgen bir gövdenin oturdulduğu görülür. Cami günümüzde ibadete açıktır.

[240]Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Esas 2, s, 822, 1220, 1852.
[241]Günümüzde mevcut olmayan Havutluoğlu Mesciti 1719 yılında, Havutluzade Mehmet Efendi tarafından yaptırılmıştır (Alkan, 2004, s. 349).

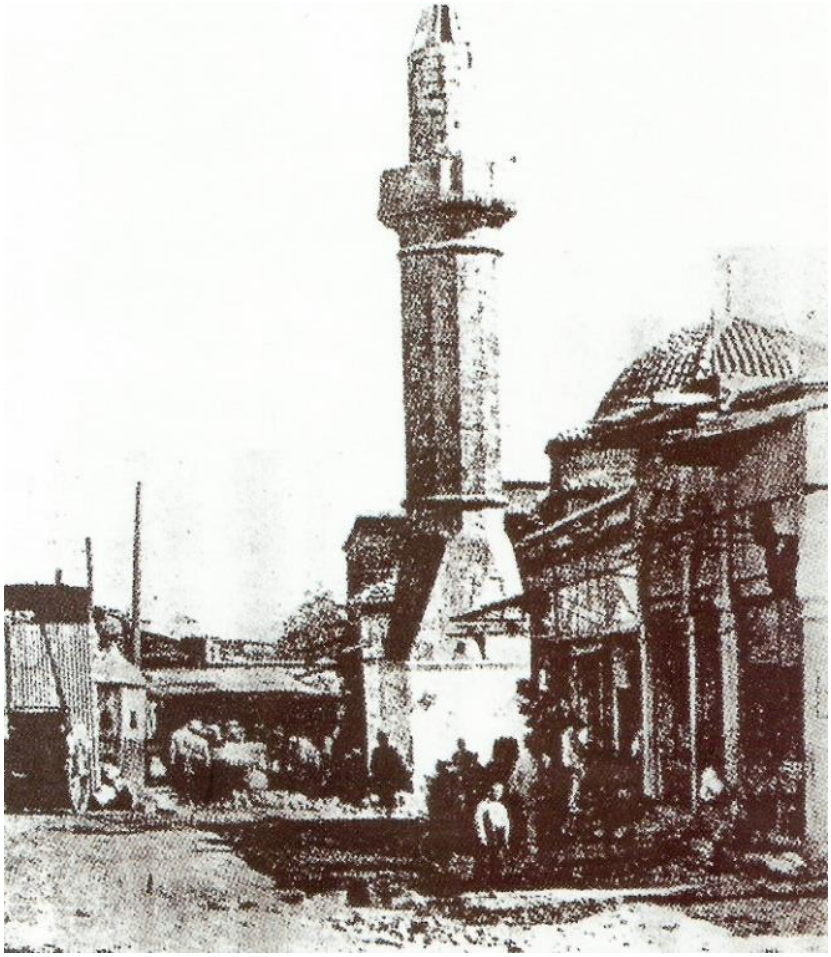

Fotoğraf 270. Caminin eski bir fotoğrafı (Özmen ve Yavuz, 2000, Fot.6, s.302)

Fotoğraf 271.Caminin günümüzdeki durumunu gösteren bir fotoğraf

III. 3. 9. Arıkoğlu Hacı Ali Efendi Yapı Topluluğu

Harita 11. Hanedan Mahallesi

Cami ve medreseden ibaret olan yapı topluluğu, Hacı Bayram semtinde, Hanedan Mahallesi, Kuruköprü sokak, no: 12'dedir. Caminin haziresinde, yapı topluluğunu yaptıran iki kardeşin mezarları bulunmaktadır. Medrese günümüze ulaşmamış, cami ise yıktırılıp yeniden inşa edildiğinden, özgün niteliklerini bütünüyle yitirmiştir.

H. Altay (1965, s. 16), yayınında sadece camiden bahsetmiş, yapının Hanedan Mahallesi'nde, Arıkzade Hacı Ali Efendi ve kardeşi Hacı Süleyman Ağa tarafından 1896-1904 yılları arasında yaptırıldığını yazmıştır. M. Yüksel (1990, s. 57), caminin Arıkzade Hacı Ali Efendi'nin mezar taşı kitabesindeki ölüm tarihi olan 1314 H./1896 M. tarihine dayanarak, cami ve medresenin bu tarihten önce, anılan kişi tarafından yaptırılmış olduğunu kabul eder. M. Alkan (2004, s. 349, 369), kesin olmamakla birlikte cami ve medresenin 1892 yılında inşa edildiğini yazmıştır. N. Çam (2010, s. 396, 430) ise, yapı topluluğunun1309 H./1892 M. tarihli vakfiyesinin, aynı zamanda cami ve medresenin yapım yılı tarihini de ortaya koyduğunu kabul etmektedir.

Caminin minaresi yapıya daha sonra eklenmiştir. Minarenin kitabesindeki bilgilere göre, minarenin camiyi yaptıran Arıkzade Hacı Ali Efendi'nin kardeşi, Arıkzade Hacı Süleyman Ağa'nın (ö.1320H./1902M.) vasiyeti üzerine, mirasçıları tarafından 1322 H./1904 M. yılında yaptırıldığı anlaşılmaktadır.

Cami, minare hariç 1971 yılında yıktırılarak yeniden betonarme olarak inşa edilmiştir (Yüksel, 1990, s. 57). Ancak 1998 depreminden sonra minare de maalesef yıktırılmış, yerine özelliği olmayan yenisi eklenmiştir.

Fotoğraf 272. Caminin günümüzdeki durumu

Fotoğraf 273. Caminin avlusundaki mezarlar

M. Yüksel (1990, ss. 57-59), minarenin ve caminin haziresinde yer alan mezar kitabelerini belgelemiştir[242].

Minare Kitabesi: Minarenin kapısı üzerinde, 0.60x0.34m. boyutlarında mermer üzerine beyzi çerçeve içinde iki satır sülüsle Türkçe yazılmıştır.

[242] Caminin kitabelerini yeniden okuyan Çukrova Üniversitesi Türk Dili Ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Elemanı Prof. Dr. Dilek Batislam'a teşekkür ederim.

Fotoğraf 274. Minare kitabesi (Yüksel, 1990, R. 33)

Kitabe Metni:

١- اشبو مناره عريق زاده مرحوم الحاج سليمان
٢-اغانك وصيّتيله وانشا اولنمشدر
٣- سنه ١٣٢٢ (بين اوجيوز يرمى اكى) كتبه هاشم

Okunuşu:

1- İş bu minâre Arık-zâde merhum el-Hâc Süleymân
2- Ağa'nın vasiyetiyle binâ ve inşâ olunmuşdur.
33- Sene 1322. Ketebehu Hâşim[243].

Türkçesi:

1- Bu minare Arıkzade merhum Hacı Süleyman
2- Ağa'nın vasiyeti ile bina ve inşa olunmuştur.
3- Yıl 1322 H./1904 M. Haşim yazdı.

Arıkzade Hacı Ali Efendi'nin Mezar Kitabesi: Kitabe, caminin batı duvarı kenarında, mezarın yontma taştan yapılmış baş şâhidesinin iç yüzünde, 0.76m. x0.35m. boyutlarında mermer üzerine sekiz satır sülüsle, Osmanlı Türkçesi ile yazılmıştır.

[243] Kitabeyi yazan usta, Mestanzade Hacı Mahmut Ağa'nın kendi adıyla anılan mahallede yaptırdığı caminin 1327H./1909M. yılında onarımının yapıldığına dair üzerinde yer alan kitabede imzası bulunan Tarsus'lu Şam'lı-zade Mustafa Haşim'dir. Bu şahıs aynı zamanda 1318H./1900M. yılında Bahri Paşa tarafından yaptırılan Hükümet Konağı kitabesini de yazmıştır (Yüksel, 1990, s. 57).

Kitabe Metni:

١ـ بسماللهالرمناللرحيم

٢لِمِثلِ هذا فَلْيَعْمَلِ العَامِلُون

٣ـ احياء شريعة احمديه مقصود

٤ـ خالصانه سيله بو مسجد ومدرسه

٥ـ شريفة لرى بنا وانشا ايدن مرحوم

٦ـومغفور له عريق زاده الحاج على

٧ـافندي روحيچون الفاتحه

٨سنه ١٣١٤ (بين اوچيوز اون دورت) في ١٢ (اون اكى) رجب

Okunuşu:

1- Bi'smi'llâhi'r- Rahmâni'r-Rahîm
2- Li misli hâzâ fe'l-ya'meli'l-âmilûn
3- İhyâi şer'îati Ahmediye maksûdı
4- Halisânesiyle bu mescîd ve medresei
5- Şerîfeleri binâ ve inşâ iden merhûm
6- Ve mağfûrunleh Arık-zâde el-Hâc Alî
7- Efendi rûhiçün –el Fâtiha
8- Sene 1314 fî 12 Receb

Türkçesi:

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla
"Çalışanlar bunun için çalışsınlar[244]".
Hz. Muhammed'in şeriatini canladırmayı samimi bir gaye edinip bu mescit ve mübarek medreseleri inşa eden, Allah tarafından bağışlanmış merhum Arıkoğlu Hacı Ali Efendi'nin ruhu için bir fatiha.
Receb ayının 12'sinde sene 1314.

[244] Saffat Suresi:61

Arıkzade Hacı Süleyman Ağa'nın Mezar Kitabesi: Kardeşi Hacı Ali Efendi'nin yanında yer alan mezarının baş şâhidesinin iç yüzünde 0.60m. x0.34m. boyutlarında mermer üzerine yedi satır nesihle Osmanlıca Türkçesi ile yazılmıştır.

Kitabe Metni:

١- هو الباقى
٢- بانى مرحومك برادرى
٣- عريق زاده مغفور له
٤- الحاج سليمان
٥- أغانك روحيچون
٦- الفاتحه
٧- سنه ١٣٢٠ (بين اوجيوز يرمي)

Okunuşu:

1- Huve'l Bâkî
2- Bânî merhûmun birâderi
3- Arık-zâde mağfûrun leh
4- El-Hâc Süleymân
5- Ağa'nın rûhiçûn
6- el-Fâtiha
7- Sene 1320

Türkçesi

Bâkî olan O'dur(Allah'tır).

Camiyi yaptıran merhumun erkek kardeşi Allah tarafından bağışlanmış Arıkoğlu Hacı Süleyman Ağa'nın ruhu için bir fatiha. 1320 H./1902 M. yılı.

IV. DEĞERLENDİRME

Bu bölüm, Adana kent merkezinde bulunan yapı topluluklarının şehrin gelişimine olan katkısı ile Adana'nın aynı kültür çevresinde bulunduğu, Anadolu ve Anadolu dışından seçilen örneklerin karşılaştırma amaçlı tartışılacağı iki kısımdan oluşmaktadır. Değerlendirmeye geçmeden önce yapı toplulukları ile ilgili terminolojik kurgu (terimler, tanımlar) ve birbirleriyle ilişkileri tartışılacaktır.

Külliye, genellikle bir cami çevresinde yer alan din, eğitim ve sosyal işlevli bağımsız yapılardan oluşan yapı topluluklarını tanımlamak için kullanılan bir terimdir. Osmanlı döneminde genellikle bir cami etrafında gelişen külliyelerin çeşitli kültürlerde, bazen medrese, türbe veya ticari bir yapı çevresinde şekillendiği de görülmektedir (Reyhanlı, 1976, s. 121; Çobanoğlu, 2002, s. 542). Bu yapıları tanımlamak için kullanılanen yaygın terim *"külliye*" olmakla birlikte, zaman içinde*"imaret","imaret sitesi", "kompleks", "heyet", "manzume", "birleşik işlevli yapılar"* gibi terimlerin de tercih edildiği görülmektedir[245].

İmaret, aşevi, cami, zaviyeli cami gibi tek yapıyı tanımlamak için kullanılmakla birlikte, külliye anlamında da kullanıldığı görülmektedir. Genellikle sultan, sadrazam, vezir ve devletin ileri gelenleri tarafından, imar ve iskân, eğitim, ticari ve politik amaçlarla, kuranların kendi mallarından yaptıkları zengin vakıflarla işleyen büyük yapı toplulukları, vakfiyelerinde ve kayıtlarda *"imaret", "cami-i şerif" ve "imaret sitesi"* adıyla geçmektedir. Osmanlı tarih yazarları da külliyeyi imaret sözcüğüyle ifade etmektedirler (Reyhanlı, 1976, ss. 123- 124). Araştırmacılardan O. Ergin (1939, ss. 61- 64) ile Ö. L. Barkan (1962- 63, ss. 239- 40), Osmanl İmparatorluğunda, şehirlerin kuruluş ve gelişmesindeönemli rol oynayan büyük boyutlu külliyelere *"imaret sitesi"* adını vermektedirler. Buna göre bir imaret sitesi; vakıf yoluyla kurulup idare edilen, genellikle bir cami etrafında şekillenen din, kültür veya sosyal yardımlaşma kurumlarına ait yapılar ile bu kurumların memur ve hizmetlileri için yapılan ikametgâhlarla, beledi tesisler ve bunlara devamlı gelir sağlamak amacıyla inşa edilen han, çarşı, fırın, değirmen vs. gibi yapılar topluluğudur.

Eş zamanlı olmayan, birbirinden farklı yıllarda inşa edilen yapı topluluklarını tanımlamak için "manzume" terimi kullanılmaktadır. Buna göre, Adana'da büyük boyutlu inşa edilen

[245] Söz konusu terimler için ayrıntılı bilgi bkz. Ergin, 1939; Barkan, 1963, ss. 239- 296; 1965, ss. 235- 277; 1971, ss. 109- 163; 1972; 1979; Akozan, 1969, ss. 304- 308; Reyhanlı, 1974; 1976, ss. 121- 141; Yediyıldız, 1981, ss. 262- 271; 1999, ss. 17- 33; Arseven, 1983, ss. 774- 775; Cantay, 1999, ss. 308- 317; 2002, ss. 836- 851; Ertuğ, 2000, ss. 219- 220; Çobanoğlu, 2002, ss. 542- 544; İpekoğlu, 2006, ss. 111- 125.

tekörneğimiz olan Ulu Cami Yapı Topluluğu, hem "imaret sitesi" hem de "manzume" tanımlarına uygundur.

Yapı topluluklarını farklı bir bakış açısıyla sınıflandıran B. İpekoğlu (2006, s. 111- 125), bunlar için "birleşik işlevli yapılar" tanımını kullanır. Buna göre yazarkülliyeleri, aynı plan içinde farklı işlevlerin bulunması, farklı işlevli iki yapının bitiştirilmesi ve zaman süreci içinde oluşan yapı grupları olmak üzere üç ana grup altında incelemiştir. Ayrıca bu ana grupların kendi içindeki çeşitlerini de alt başlıklar halinde sınıflandırmıştır.

Anadolu'da Selçuklu dönemi ve eş zamanlı kurulan Danişmentli, Mengücekli, Artuklu vs. gibi kültürlerde genellikle (bazı örnekler hariç) iki veya üç yapıdan oluşan külliyeler, Beylikler döneminde bünyelerinde giderek daha fazla yapıyı barındırsa da bunların en gelişmiş örneklerini Klasik Osmanlı döneminde görmekteyiz. Bu dönemde külliyeler, büyük boyutlu, geometrik düzende, rasyonel ilşkilerin hâkim olduğu ve organik bütünlüğün sağlandığı simetrik düzenlemelere sahip yapı topluluklarıdır. Büyük külliyelerin en mükemmel örneklerinin Kanuni Sultan Süleyman zamanında inşa edildiği kabul edilmektedir (Ergin, 1939, s. 19). Mimar Sinan'la özdeşleşen bu külliye tasarımları, ölümünden sonra, 16. yüzyılın sonlarından itibaren, gerek boyut gerekse program açısından değişmeye başlamıştır. Bundan sonra inşa edilen külliyeler küçük tasarımlar olarak karşımıza çıkar[246]. Araştırmacılar bu durumun büyük ölçüde, Osmanlı devletinin çeşitli nedenler yüzünden yaşadığı ekonomik bunalımdan kaynaklandığını belirtmektedirler (Nayır, 1975, ss.4- 8, 9- 10).

[246] Başkent İstanbul'da, 17. yüzyılda sadece iki külliye; Sultan Ahmet ve Yeni Cami yapı toplulukları cami merkezli, büyük Sultan külliyesi olarak inşa edilmiştir. Bu yapılar için bkz. Z. Nayır, 1975, ss. 35- 133, 135- 168.

IV.1. ADANA ŞEHRİNİN GELİŞİMİNDE YAPI TOPLULUKLARININ YERİ VE ÖNEMİ

Bu bölümde Adana merkezde yer alan ve 16. ile 19. yüzyıllar arasında inşa edilen yapı topluluklarının şehrin gelişimineve değişimine katkısı tartışılacaktır. Yapı topluluklarını değerlendirmeye başlamadan önce kentin coğrafi konumu ve kültürel yapısı ana hatlarıyla tanıtılacaktır[247]. Yapı topluluklarının, şehrin içindeki konumlarının belirlenebilmesi bağlamında, Adana Kalesi ile şehirde Ramazanoğulları ve Osmanlı dönemlerinde oluşan mahalleler ile bu mahallelerde bulunan yapı toplulukları ele alınacaktır. Ayrıca söz konusu mahallelerde, inşa edilen tek yapılar da belirtilecektir [248].

Adana, Doğu Akdeniz bölgesinde, denizden 23 m. yükseklikte, Seyhan Nehrinin batı yakasında kurulmuştur. Şehir, Eski Çağlardan itibaren İç Anadolu'yu Gülek Boğazı aracılığıyla, Seyhan ve Ceyhan Nehirleri'nin aşılarak Tarsus ve Misis üzerinden Orta Doğu'ya bağlayan tarihi yollar üzerinde yer alması nedeniyle önemini hep korumuştur. Aynı zamanda iç bölgelerin denize açılan kapısı konumundadır. Özellikle Osmanlı döneminde *"Anadolu Sağ Yolu/Ulu Yol"* adıyla tanınanana yol güzergâhı üzerinde yer alması, şehrin stratejik ve ticari açıdan önemini artırmıştır[249]. Söz konusu yol, İstanbul'u Doğu Akdeniz üzerinden, Suriye, Mısır, Kudüs, Mekke ve Medine gibi çeşitli ülke ve kutsal yerlere bağlamaktadır (Braudel, 1993, s. 339; Müderrisoğlu, 2001a, s. 390)[250]. Bu bağlamda Adana toprakları, konumu nedeni ile günümüze kadar kesintisiz yerleşime sahne olmuştur. Başlangıçta nehrin batısında konumlanan Adana, günümüzdebatı, kuzey ve doğu yönlerde gelişimini sürdürmektedir.

Şehirdeki ilk ciddi imâr faaliyetleri Roma- Bizans döneminde (M.Ö. 1. yüzyıl ortaları- 7. yüzyıl başları) gerçekleşmiştir. Bu dönemde kale, su kemerleri ve nehir üzerinde Taş Köprü inşa edilerek yerleşimin etrafı surlarla çevrilmiştir (Sevgen, 1960, s. 22; Anonim,1981, s. 24)[251].

---

[247] Çalışmanın ikinci bölümünde Adana'nın coğrafi konumu ile siyasal ve kültürel yapısı ayrıntılı tanıtıldığından bu bölümde kısaca değinilmiştir.

[248]Yapı toplulukları dışında inşa edilen, cami, mescit, medrese, mektep vs. gibi bağımsız tek yapılar, mahallelerin süreç içerisinde ne gibi yapılara sahip olduklarını belirlemek amacıyla verileceğinden, sadece adlarının ve yapım tarihlerinin verilmesiyle yetinilecektir.

[249] Anadolu Sağ Yolu, dört ayrı amaca hizmet ediyordu. Birincisi, tarihten beri orduların Anadolu- Suriye arasında geçiş yaptıkları yol olmasından dolayı askeri öneme sahipti. İkincisi, Anadolu- Orta Doğu- Mısır arasındaki ticari ilişkilerin bir bölümü kervan ticaretiyle bu yol aracılığıyla sağlanıyordu. Yolun üçüncü özelliği, Hac güzergâhı olması ve bu nedenle çok sayıda seyyahın bu yolu kullanmasıdır. Sonuncu işlevi ise ulak/posta için kullanılmasıdır (Müderrisoğlu, 2001a, s. 390; 2001b, s. 442; 2002, ss. 380-81).

[250]Adana'nın Osmanlı döneminde Hac ve askeri yol üzerindeki konumu için ayrıca bkz. Z. G. Yağcı, 2016, ss. 445-466.

[251] Taş Köprü'nün inşa edildiği dönem tartışmalıdır. Çalışmanın birinci bölümünde ifade edildiği üzere genellikle söz konusu köprünün Romalılar tarafından yaptırıldığı kabul edilir. Nitekim Seyyah V. Langlois(1947, s. 53),köprünün

Adana, Bizans- Emevi-Abbasiler arasındaki mücadelelerde büyük tahribata uğramıştır. Bunun üzerine Abbasiler döneminde Kale ve Taş Köprü başta olmak üzere Adana'daki yapılar büyük ölçüde onarım geçirmiştir (Darkot, 1965, s. 128; Erdem ve Halaçoğlu, 1988, s. 351, Halaçoğlu, 2000, ss. 11-12).Şehir, 11. ve 12. yüzyıl boyunca Haçlı seferleri ile başlayan Bizans- Anadolu Selçuklu-Ermeni mücadelelerine sahne olmuştur. Bu çerçevede Adana ve çevresi 1083 yılında, Anadolu Selçuklu Sultanı Süleyman Şah (1075-1086) tarafından fethedilse de bu hâkimiyet kısa süreli olmuştur (Demirkent, 1990, ss. 5-6; Uyumaz, 2001, s. 169; Runciman, 2008a, ss. 151-54; Turan, 2010, s. 98). Ancak Anadolu Selçuklu sultanları zaman zaman Çukurova'daki Ermeni Krallığını kendilerine tabi kılmışlardır. II. Rükneddin Süleyman Şah (1196-1204), 1199 yılında, I. Gıyaseddin Keyhüsrev (1192-1196/1205-1211), 1208/9 yılında, I. İzzeddin Keykavus (1211-1220), 1216 yılında ve son olarak Alâeddin Keykubat (1220-1237), 1225 yılında Ermeni Krallığını Anadolu Seçuklu Devletinin vasalı yapmayı başarmışlardır. Bu dönemi temsil eden en önemli bulgular arasında Sis/Kozan'da Ermeni Karalı Hethum adına kestirilen sikkelerin bir yüzünde İslami harflerle Sultan Alâeddin Keykubat'ın ve oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in adlarını taşıyan sikkelerdir (Sevim ve Merçil, 1995, s. 449, 454, 457, 461;Sevim, 2000, s. 162, 166, 171-72; Turan, 2010, ss. 272-74, 363-68; Cahen, 2011, ss. 75-76).

Adana'da, Haçlı- Bizans-Ermeni hâkimiyetine kesin olarak Memluklu Devletine bağlı 1352/53 tarihinde kurulan Ramazanoğulları Beyliği tarafından son verilmiştir. 1516 yılına kadar Memluklara bağlı olan beylik, Osmanlı hükümdarıYavuz Sultan Selim'in 1516 yılında Mercidabık Savaşı ile bölgede, Memluk Sultanlığına son vermesiyle birlikte 1517 tarihinde Osmanlı topraklarına katılmıştır. Ancak Beylik, 1608 yılına kadar Osmanlılara bağlı yurtluk ve ocaklık sancak olarak varlığını sürdürür[252]. Bizans döneminden sonra, şehirde ikinci büyük imâr faaliyeti Ramazanoğulları döneminde başlatılmıştır (Uzunçarşılı, 1984, s. 176; Holt, 1999, s. 84; Kurt, 2000, s. 817).

Özetle, Anadolu'da yazılı tarihin başlangıcından itibaren Adana'da hâkim olan çok sayıda kültür karşımıza çıksa da, günümüzde bu zenginliğini gösterecek maddi kalıntılar oldukça sınırlıdır. Şehrin coğrafi ve jeopolitik konumu böyle bir durumun ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Antik dönemden itibaren şehrin, önemli geçit noktaları üzerinde bulunması; Doğu ülkeleriyle Batı Anadolu ve oradan da Avrupa ülkeleri arasında ulaşımı sağlaması, nehir ve verimli ovaların varlığı nedeniyle tarihin her döneminde sürekli istilalara uğrayarak savaşlara

---

Roma İmparatoru Hadrianus zamanında inşa ettirildiği, daha sonra Bizans İmparatoru Jüstinianus tarafından ise onarıldığı bilgisi mevcuttur.

[252] Seyyah C. Texier (2002, s. 476), bölgedeki dağların zor geçit vermesinden kaynaklı olsa gerek, Osmanlı devletinin, Kilikya'da tartışılır bir yetkiye sahip olduğunu, bu nedenle Adana ve Tarsus yörelerini elinde bulunduran Ramazanoğulları'nın uzun yıllar büyük bir özgürlük içinde yaşadıklarını belirtir.

sahne olması, zaman içinde şehrin gelişimini etkilemiştir. Bunun yanı sıra şehir, tarihin belli dönemlerinde yaşanan deprem ve sel felaketleriyle tahrip olmuş, adeta yeniden kurulmuştur. Özellikle 1845, 1873 ve 1874 yıllarındaki sel felaketleri şehri büyük ölçüde etkilemiştir (Anonim, 1981, s.11). Nehrin taşkınları aynı zamanda, bataklıkların oluşması ve beraberinde sıtma hastalığı sorunu da getirmiştir. Şehir, doğal sorunlarından ancak 20. yüzyılda gerçekleştirilen bataklık kurutma ve Seyhan nehri kenarına set oluşturma çalışmaları sonucunda fiziki olarak kurtulmuştur. Sel felaketlerinin yanı sıra bilindiği kadarıyla, 526 ve 1259 yıllarındaki iki büyük depremle yerle bir olmuş ve yeniden kurulmuştur (Anonim, 1981, s. 11). Son olarak 1998 yılındaki deprem de diğerleri kadar olmasa da şehre büyük zarar vermiştir.

Kentte yazın bunaltıcı sıcaklıklar, sıtma salgınları ve bölgenin zayıf ekonomisi şehir nüfusunun uzun süre konar-göçer hayatı sürdürmesine neden olmuştur. Bu bağlamda, Osmanlı zamanında Adana ve Çukurova bölgesi yazın Toroslar'da hayvancılık, kışın tarımla uğraşarak geçimlerini sağlayan Türkmenlerin, mevsimlere göre tercih ettiği bir yerleşim alanı olmuştur.

17. ve 18. yüzyıllarda bazı alanların tarıma açılması ve konar-göçer nüfusun zorunlu iskâna tabi tutulmasıyla, üretim artmaya başlamış ve şehir büyüme sürecine girmiştir. Üretimin artmasıyla birlikte makinaya dayalı küçük imalat sanayisi ve buna bağlı olarak da ticaret gelişmeye başlamıştır. 19. yüzyılda Batı'daki sanayileşme hareketi bölgeyi de etkisi altına almış, tarımda makinalaşma ve toprak ıslah çalışmaları, ürünlerin çeşitlenmesi, pazarlama ve işletilmesine dayalı sanayileşme tarımın gelişmesini artırmıştır. 1864 de Fransızlar, 1865 de İngilizler ilk pamuk işleme fabrikalarını kurmuşlardır. 1886 yılında Adana demir yolu ile Mersin iskelesine bağlanmıştır. Bütün bu gelişmeler, şehrin Ramazanoğulları tarafından fethedildiğinde Taş Köprü ile Kuru Köprü arasında kalan ve küçük bir kasaba görünümündeki Adana'nın modern bir kent haline gelme sürecini hızlandırmıştır (Darkot, 1965, ss. 128-29; Anonim, 1981, s. 139; Erdem ve Halaçoğlu, 1988, s. 351).

Ramazanoğulları şehri fethettiklerinde Adana, İçkale çevresinde Tepebağ, Kayalıbağ ve Kuruköprü mahallelerinden oluşan küçük bir yerleşim yeridir. Kale, Taş Köprünün batısında, kent merkezinin kuzeyinde ve Seyhan nehrinin kenarında, bir tepe üzerinde, taştan anıtsal olmayan bir yapı olup, üç tarafı hendek, doğu tarafı ise Seyhan Nehriyle çevriliydi. Kale, doğuda Seyhan Nehrine açılan Su Kapısı, batı tarafta ise çarşıya açılan iki kapıya sahiptir.

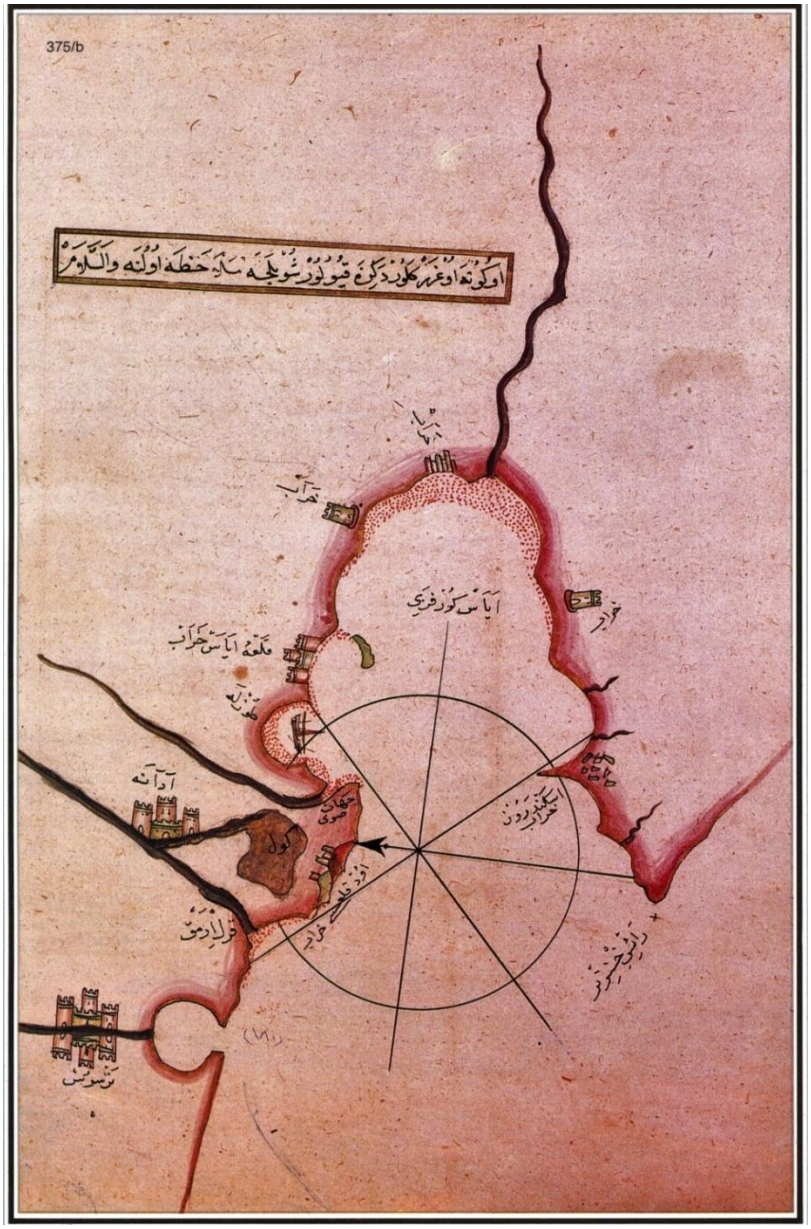

Harita12. Piri Reis'in Adana Kalesi (Piri Reis, 1988, s. 1579/375b)

Kale ile batıdan doğuya doğru uzanan ve bugün birkaç yerde kalıntısına rastlanan dış surlarının ne zaman yapıldığına dair kesin bir bilgi mevcut değildir[253]. Ancak kaynaklarda Geç Roma dönemine ait olduğu kabul edilmektedir[254]. Bu surların 16. yüzyılda ortadan kalktığı sanılmaktadır. Surların aksine kaynaklarda, İçkale ile ilgili daha fazla bilgiye rastlanmaktadır.

[253] Adana surlarından günümüze ulaşan bazı kalıntıların etrafı konutlarla çevrelenmiştir. Kalıntılardan birisi Seyhan Caddesi üzerindeki Atatürk Müzesi'Atatürk Evi'nin arkasındaki sokak üzerinde ve hemen onun batısındaki bir konutun bahçesinde yer alır. Sokak üzerindeki kalıntı yaklaşık 1,5 m. kalınlığında, 3 m. uzunluğunda ve 4 m. yüksekliğindedir. Bu kalıntılar surun kuzey sınırını belirler niteliktedir. Surun doğu sınırını belirleyen nokta Taşköprü'nün karaya ulaştığı Kalekapısı mevkidir. Surun batı sınırını belirleyen nokta ise Tarsuskapısı mevkidir. Surun güney sınırı hakkındaki bilgiler herhangi bir kalıntı günümüze ulaşmadığından sınırlıdır (Oral, 1996, s. 60).

[254] F.D. Oral (1996, s. 57), Arkeolog Ramazan Özgan'ın yaptığı incelemeler sonucunda surlardan günümüze ulaşmış kalıntıların "Opus Cementicum" tekniğinde yapılmış olmalarına dayanarak surların büyük ihtimalle Geç Roma döneminde yapılmış olduğunu açıkladığını ifade etmiştir.

Coğrafyacı Piri Reistarafından 1513 yılında yapılan bir içkale çizimi bulunmaktadır. Adana kalesine ait ulaşılabilen bu en eski haritada İçkale, üç burçlu küçük boyutlu bir kale olarak betimlenmiştir. Haritada, Tarsus Kalesi'nin Adana Kalesi'nin iki katı büyüklükte olması dikkat çekmektedir (Piri Reis, 1988, s. 1579).

Kale hakkında bilgi veren bir diğer kaynak Evliya Çelebi Seyahatnamesidir. Evliya Çelebi (1985, s. 42; 2011, s. 9/168), kaleyi şöyle tanımlamıştır:

> *"Abbasilerden Mehmed bin Reşit yaptı. Seyhan sahilindedir. ..... tarihinde Sultan Bayezid fethidir. Kalesi Ceyhan nehri üzerinde dörtgen şeklinde, etrafı dört yüz adım bir küçük kaledir. Yedi kuledir, üç tarafı hendektir. İki kapısı vardır. Kale içinde 37 ev, bir küçük cami, dizdar, yirmi nefer vardır. Bazen arpalık olarak vezirlere verilir. Padişah tarafından hassı 1.095.00 akçedir. Seferde cebelileriyle 1200 asker olur. 33 zeâmet, 1059 tımar erbabı vardır. Eyâletinde gezdiğimiz sancaklar şunlardır: Adana, Tarsus, Silifke, Alâiye… Evvelâ Adana, Nureler, Nur, Perendi, Misis, Kurtkulağı, yani Hakıt… Adana eyaletinde seyahat ettiğimiz kazalar bunlardır. Kalenin batısında ve kuzeyinde büyük varoşu vardır. Her sokak başında kale kapısı gibi kapılar vardır. Varoşun etrafı 8700 adımdır. Bahçelere çıkacak yollarında büyük hendekler kesmişlerdir..."*.

Bu bilgileri daha sonra şehri ziyaret eden seyyahlar da doğrulamıştır. V. Langlois (1861, s. 350), kaleyi daire biçimli, 300 adım uzunluğunda ve çevresinin 60 adım genişliğinde, 40 adım derinliğinde bir hendekle çevrelendiğini yazmaktadır. İlk bakışta, seyyahların verdiği bilgiler farklı görünmekle birlikte, bu farklılıkların bakış açısından kaynaklandığı ve her birinin baktığı yönden doğru bilgileri verdikleri kabul edilmektedir (Oral, 1996, s. 66)[255]. İçkaleyi 1836 yılında Mısır valisi Kavala'lı Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa yıktırmıştır (Sevgen, 1960, s. 23)[256].

Adana kalesi ve şehri ile ilgili bir belge de Klasik Osmanlı döneminin en önemli nakkaşlarından, Matrakçı Nasuh'un, Kanuni Sultan Süleyman'ın 1534 yılındaki "Irak Seferi" ne katıldığı zamanda yaptığı "Adana Şehri Minyatürüdür". Resimde, kale, dikdörtgen biçimli, yedi burçlu, tek kapılı, içinde evlerin ve bir caminin bulunduğu küçük bir yapı olarak betimlenmiştir[257]. Kale surlarının dışında üç yapı dikkat çekmektedir. Bunlar; resmin sağ tarafında Ulu Cami, hemen yanında betimlenen yapının Irmak Hamamı, yine bunun yanında düz damlı, üç kemer gözlü betimlenen yapının ise Yağ Cami olduğu söylenebilir.

---

[255] Adana Kalesi ile ilgili yapılan son çalışma için bkz. Saban Ökesli, 2016, ss. 545- 560.

[256] İçkaleden günümüze ulaşan, Ulu Cami Mahallesi'nde, Abidinpaşa Caddesi üzerinde bir kalıntı mevcuttur. Dikdörtgen kesme taş ile yapılan kalıntı, maalesef, 1990'ların başında inşa edilen çok katlı bir işhanının bodrum katındaki otoparkında bulunmaktadır (Durukan, Karaman ve Saban, 2006, s. 54).

[257] S. Yörük (2012, s. 297), 1725 yılına ait bir belgede Adana Kalesi'nde oturanların bir mahalle olarak kaydedildiğini ifade etmektedir.

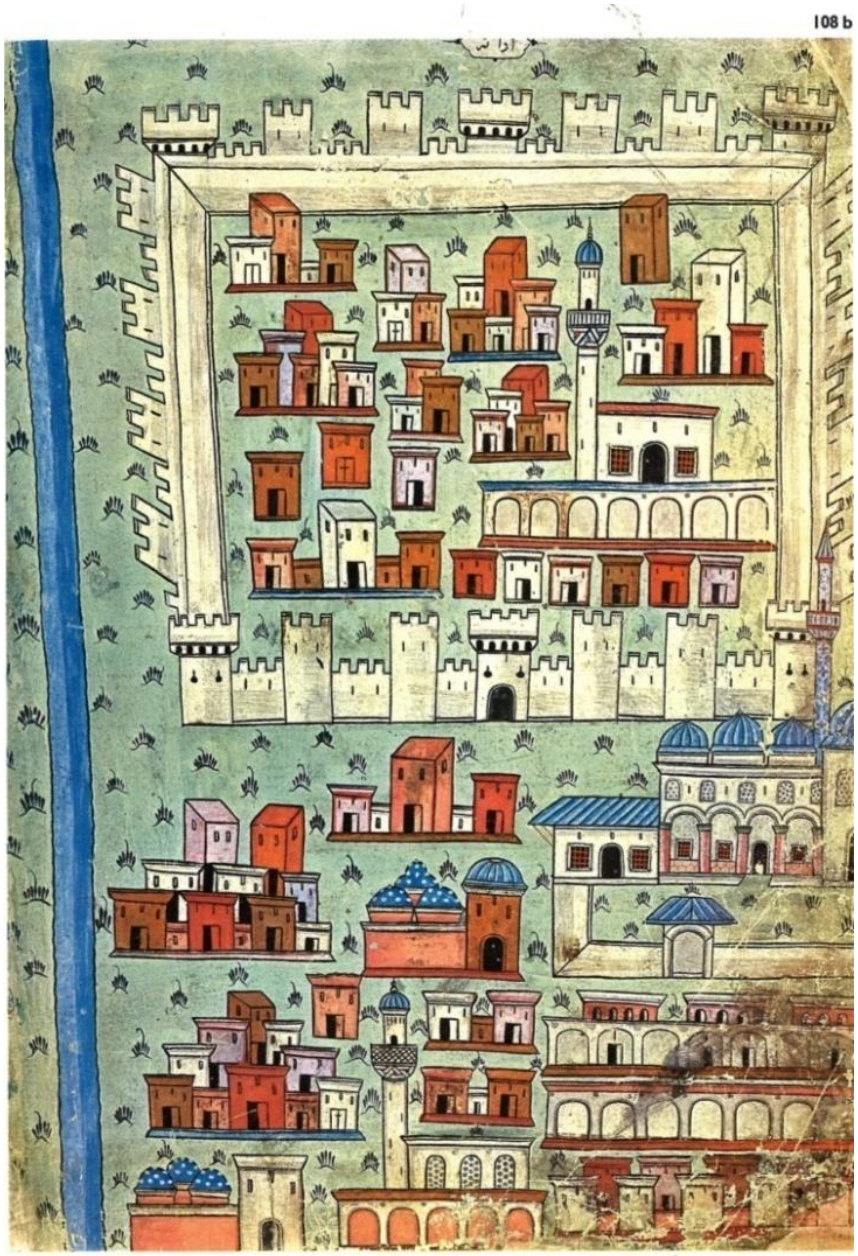

Şekil 27. Minyatür, 16. Yüzyılda Adana Şehri (Matrakçı Nasuh, 1976, s. 108b)

Adana'yı ziyaret eden bazı seyyahlar, kente dair verdikleri bilgileri çizdikleri gravürlerle desteklemişlerdir. Bunlardan W. H. Bartlett'in 1833 tarihli garvürü Adana Kalesi'ne ait ilk çizimdir. Gravürde, Mısır'lı İbrahim Paşa'nın Adana'yı işgali betimlenmiştir. Çizimde, Mısır askerleri Taşköprü üzerinde şehre doğru ilerlerken gösterilmiş, kalenin kapısı ve burçları betimlenmiştir. Ayrıca gravürde, kuzeye doğru kalenin dışında bir mahalle görülmektedir (Carne, 1951, s. 33).

Adana ve Kalesi hakkında bigi veren diğer bir belge, 1879 yılında Seyyah Davis tarafından çizilen gravürdür. Burada, kalenin yıkılmış olduğu, sadece Taşköprü'nün batı ucundaki kale kapısının ayakta kaldığı görülmektedir (Davis, 1879,s. 60).

Fotoğraf 275. W. H. Bartlet'in1833 tarihli bir gravürü. Gravürde, Mısır'lı İbrahim Paşa'nın Adana'yı işgali, şehrin kalesi ve Taş Köprü görülmektedir (Carne, 1951, s.33).

Fotoğraf 276. 1870 yıllarına ait bir gravür. Gravürde Taş köprü, Kale Kapısı ve şehrin genel silüeti görülmektedir (Davis, 1879, s.60)

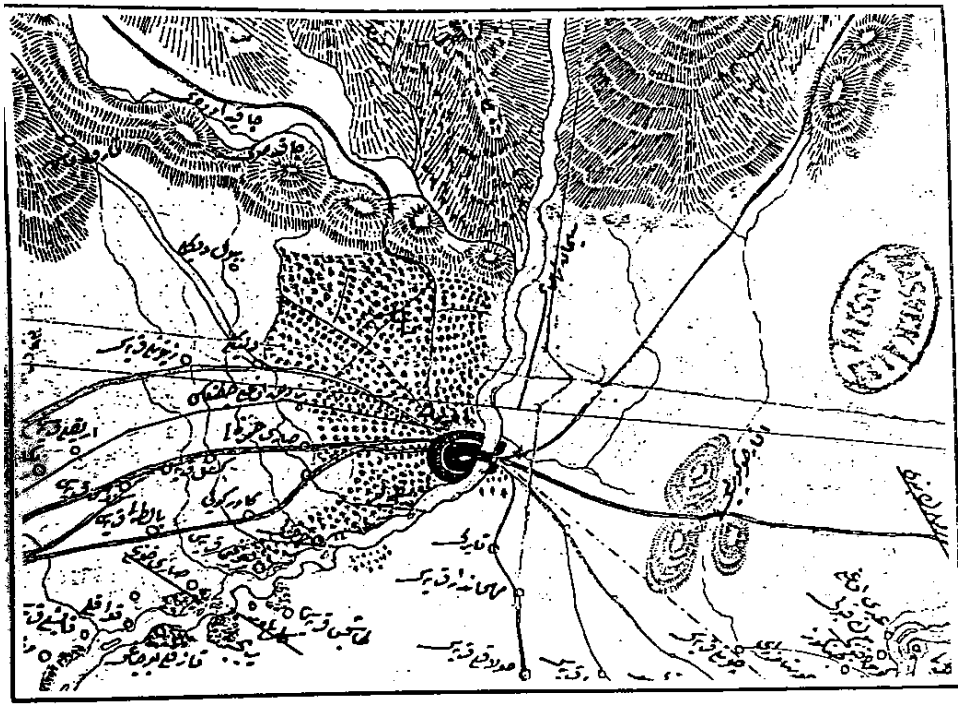

Harita 13. 1289 H./1872 M. Tarihli Adana Haritası (Oral, 1996, Şekil 21, s. 85)

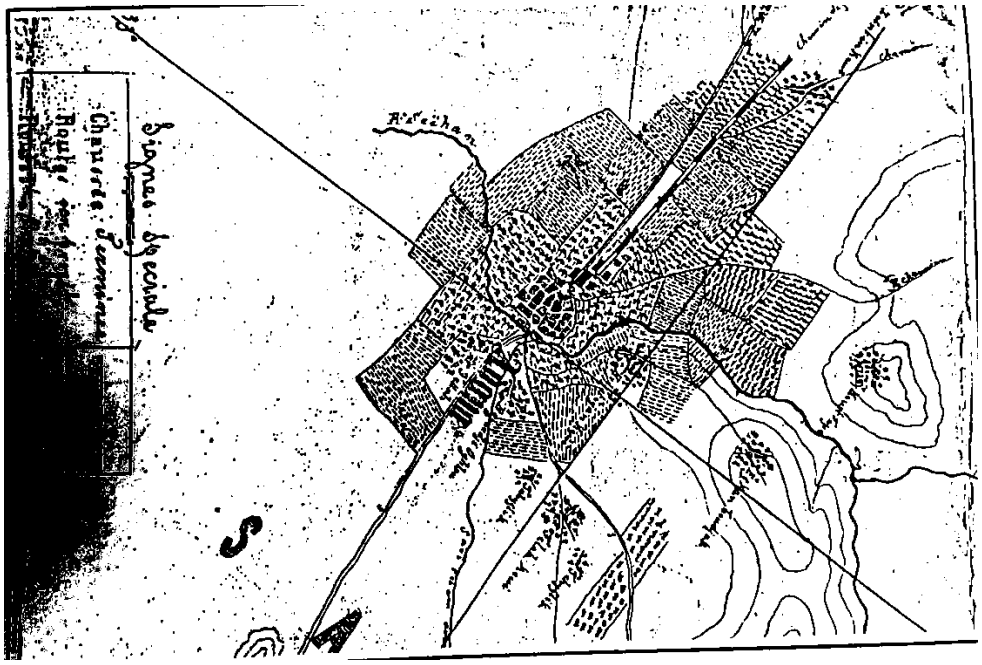

Harita 14. 1309 H./1892 M. Tarihli Adana Haritası (Oral, 1996, Şekil 22, s. 86)

1289 H./1872 M. yılına ait Adana haritası, kale ile şehir hakkında bilgi veren diğer bir belgedir. Bu haritada kent iç içe geçmiş ve Taşköprü'ye açılan iki daire olarak gösterilmiştir. Araştırmacılar, halkalardan küçük olanın Adana Kalesi olabileceğini düşünmektedirler (Saban-Ökeşli, 2016, s. 550).

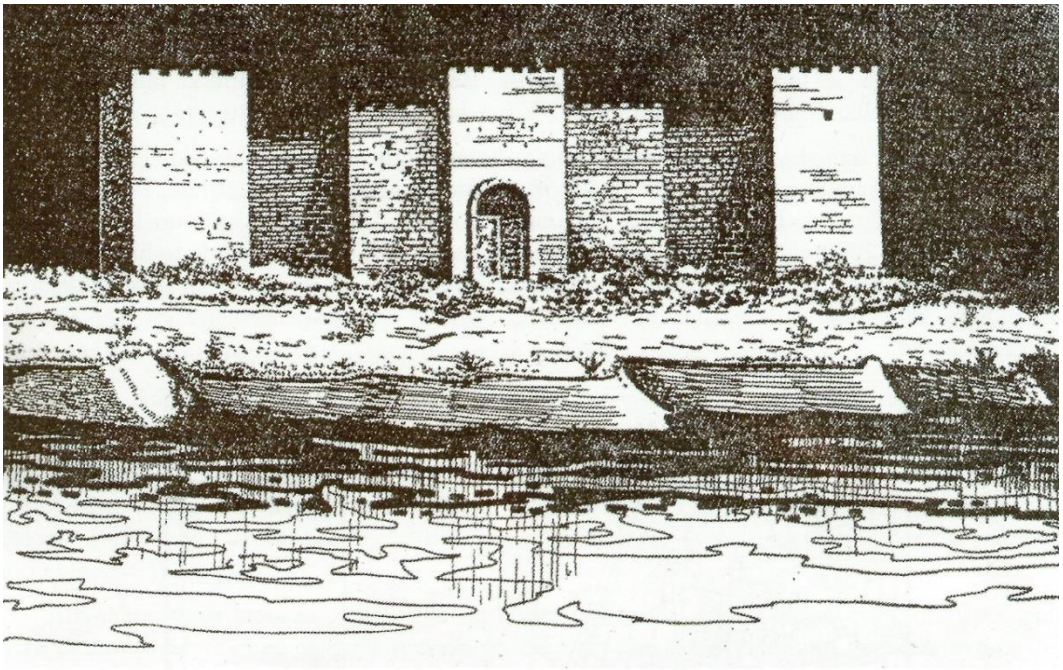

Fotoğraf 277. Adana İçkalesi (Sevgen, 1960, s. 23)

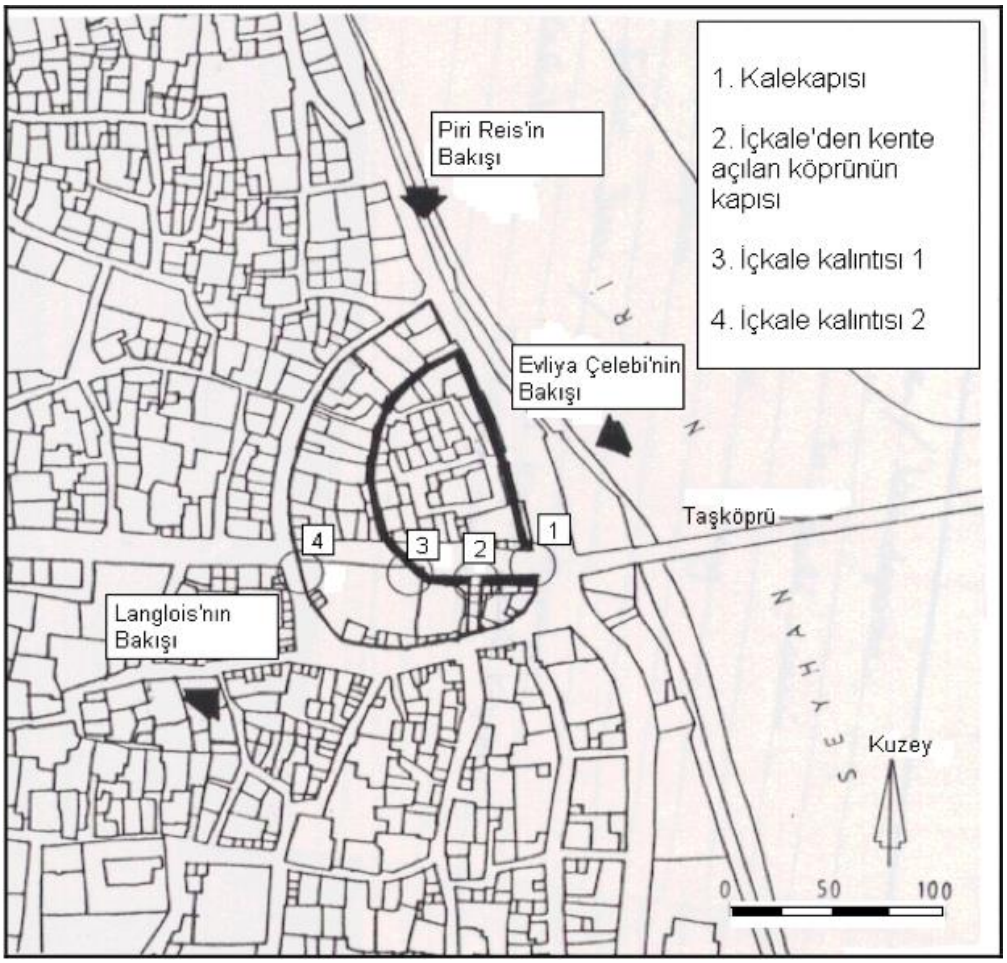

Şekil 28. Adana, İçkale, sınırı ve kalıntılar (Saban, 2006, Şekil 3, s.179)

Adana, Orta Çağ kent modeline uygun bir şekilde, İçkalenin[258] eteğinde gelişmiştir[259]. Şehir, kalenin batısında, güney, batı ve kuzey yönünde ovaya doğru yayılmıştır. Dış surların, doğu-batı doğrultusunda Ramazanoğlu Çarşısı ile Tepebağ Mahallesi arasını kapsadığı düşünülmektedir (Alkan, 2004, ss. 265-267). Bu bölüm Eski Adana'nın merkezi bölgesini oluşturmaktadır. Konumuzu oluşturan yapı topluluklarının hemen hemen hepsi söz konusu bölgede yer alır.

Yukarıda ifade edildiği üzere Adana'daki Türk dönemi imar faaliyetleri ve şehrin gelişimi, 15 ve 16. yüzyıllarda Ramazanoğulları Beyliği döneminde gerçekleşmiştir. Ancak şehri 1352/53 yılında idaresi altına alan bu beylikten günümüze ulaşan yapılar/yapı toplulukları incelendiğinde, beyliğin son zamanlarında hüküm süren Halil Bey (1485-1513) ve oğlu Piri Paşa (1517-1567) dönemlerine ait oldukları görülür. Bilindiği üzere Ramazanoğulları, Yavuz Sultan Selim döneminde 1517 yılında Osmanlı idaresine girmiştir. Ramazanoğulları kendi rızaları ile Osmanlı Devletine bağlı olduğundan, yurtluk-ocaklık statüsüyle 1608 yılına kadar yönetimde kalmayı başarmışlardır. 1608 yılında Pir Mansur Bey'in kendi isteği ile beylikten çekilmesi üzerine Adana, Osmanlı devletinin Halep Eyaletine bağlı sancağı konumuna getirilmiştir (Sümer, 1963, s. 60; Uzunçarşılı, 1984, s. 178; Kurt, 2002, s. 817)[260].

Bu durumda şehrin asıl gelişimi, Ramazanoğulları'nın Osmanlı Devletinin idaresi altında oldukları dönemde gerçekleşmiştir[261]. Şehir, kısa bir süre hariç, yönetimde yaklaşık elli yıl süreyle kalan Ramazanoğlu Piri Paşa tarafından adeta yeniden kurulmuştur. Piri Paşa, babası Halil Bey'in başlattığı Cami-i Atik/Yağ Cami(cami ve medrese) ve Cami-i Cedid/Ulu Cami (cami, türbe, medrese, imaret, vakıf saray, hamam, vakıf çarşısı) Yapı Topluluklarını tamamlatmış, bir taraftan da bu yapı topluluklarına yeni binalar ekleterek, bu bölgeyi şehrin merkezi haline getirmiştir. Söz konusu yapı toplulukları, adlarından da anlaşıldığı gibi cami merkezli yapı topluluklarıdır. Her iki örnekte de yapılar cami çevresinde belirli bir düzene göre yerleştirilmiştir.

---

[258] Kale, Ortaçağ şehirlerinin önemli bir parçasıdır. Bu dönemde şehirler, kale, iç şehir ve dış şehirden oluşuyordu. Bazen Ulu Cami, hükümet dairesi ve mahalleleri de kapsayan kale, iç şehrin ortasında bulunuyordu. Surlarla çevrili olan bu asıl şehir, büyük kapılar ile dışarıya bağlanıyordu. Şehir surları dışarıda genişleyerek dış şehri oluşturuyordu. Bununda ötesinde bağlar ve tarlalar yer alıyordu (Turan, 1980, s. 344).

[259] Anadolu'da Türk Şehrinin kuruluşu ve gelişimi hakkında bkz. Kuban, 1968, ss. 53-73; Ülgen, 1971, ss. 13-37; Cezar, 1983; Baykara, 1987, ss. 397-406; Tanyeli, 1987; Baykara, 1996, ss. 33-57; Kuran, 1986, ss. 39-44; Özcan, 2006, ss. 161-184; Özcan ve Yenen, 2010, ss. 55-66.

[260] O. Kılıç (2016, s. 26), Pir Mansur Bey'in kendi rızasıyla beylikten çekilmediğini, aksine, bu dönemde yaşanan Celali olayları ve Canbolatoğlu'na bağlı kuvvetler tarafından Çukurova havalisinin yağmalanarak tahrip edilmesi olaylarında Pir Mansur'un etkisiz ve yetersiz kalması nedeni ile 1608 yılında, Adana'nın hükümet sancak statüsünün ortadan kaldırılıp yerine müstakil bir beylerbeylik haline getirildiğini ifade eder.

[261] Ramazanoğullarından, 1352/53yılından 1500'lü yıllara kadar günümüze eser ulaşmadığından, şehrin bu dönemini temsil eden fiziki yapısı hakkında fikir yürütmek güçtür.

Osmanlı şehrinin etnik yapısına uyum sağlayan iki ayrı yerleşme modeli vardı. Birincisi, aynı etnik kökenden ve dinden gelenlerin birlikte oturduğu, aynı zamanda burada bulunan mescitte ibadet eden cemaatin, aileleri ile birlikte ikamet ettikleri mahalle,[262] ikincisi, topluma din, eğitim, sağlık gibi alanlarda hizmet üreten imaret sitesi/ büyük külliyelerdir (Ergin, 1939, ss. 61-64; Barkan, 1962- 63, ss. 239- 40; Cerasi, 2001, s. 70). İmaret sitesi şehrin merkezini, mahalle ise, bu merkezin etrafındaki oluşumu belirlerdi. Büyük yapı toplulukları Osmanlı şehir anlayışını tanımlayan ve onu kırdan ayıran özelliklere sahipti (Cerasi, 2001, s. 75). Osmanlılarda imaret sitesi/ büyük külliye, üç ana bölümden oluşmaktadır. Birincisi, cami, medrese, imaret/aşevi, çeşme, sebil, bahçeler, türbeler, mezarlıklar ve benzeri yapılardan oluşan hayrat, ikincisi, dükkân, han, hamam, çarşı ve bedesten gibi ticarethane ve imalathanelerin bulunduğu gelir getiren ve akarat denilen yapılar, üçüncüsü ise, hayrat ve akaratın dış çevresindeyer alan konutlardır (Yediyıldız, 1999, s. 27). Osmanlı Devletinde bu şehir modelinin gelişmesini sağlayan en güçlü ekonomik kaynak vakıflardır (Alkan, 2004, s. 280)[263].

Şehrin oluşumunda mescit merkezli mahalleler iskân dönemi imâr faaliyetlerinin, imaret sitesi merkezli imâr faaliyetleri ise tam anlamıyla şehirleşme döneminin temsilcileri olduğu söylenebilir[264]. İskân dönemi imârı, göçebelerin yerleşik hayata geçiş çabalarını yansıtır. Büyük boyutlu yapı toplulukları ise, gelişmiş ve fiziki düzen içinde, Roma kentindeki gibi tek tip şehir modeli arayışı olarak düşünülmektedir (Kuban, 1968, s. 55; Alkan, 2004, s. 280).

Adana, sözkonusu şehirleşme modeline uygun olarak kurulmuştur. Şehirde iki tip yapı topluluğu geleneği oluşmuştur. İlki ve tez konumuzda tek örnek olan büyük ölçekli gelişmiş Ulu Cami Yapı Topluluğudur. Ramazanoğlu Çarsısı/Sekiz Kapılı Çarşı ile yapı topluluğu gerçek anlamda imaret sitesini oluşturmuştur. İkinci tip ise, bir avlu içinde veya aynı mahalle içine dağılmış cami, mescit, medrese ve mektep gibi hayratı ve akaratı olan küçük ölçekli yapı topluluklarıdır. İmaret Sitesi şehrin, Küçük Ölçekli Yapı Toplulukları ise, kuruldukları mahallelerin merkezi dokusunu oluşturmuşlardır. Küçük ölçekli yapı toplulukları aynı zamanda bulundukları mahallelerin kültür merkezi olarak kabul edilebilir (Alkan, 2004, s. 280). Ulu

[262] Mahallenin oluşumu ve şehrin fiziki, kültürel dokusunu belirleme konusunda bkz. Ergenç, 1984, ss. 69-78; Akşit, 2014, ss. 67-88.

[263] Osmanlı külliyeleri, sultan, vezir ve devletin ileri gelenleri tarafından yaptıranların vakıflarından elde edilen mali kaynaklarla işleyen, kendilerine ait kadroları olan ve devlet tarafından kontrol edilen kuruluşlardır (Reyhanlı, 1976, s. 123). Osmanlılarda vakıf teşkilatı için daha geniş bilgi için bkz. Köprülü, 1938, ss. 1-7; 1942, ss. 1-35; Barkan, 1942, ss. 279-386; Gökbilgin, 1952, ss. 217-218; Tamer, 1958, ss. 107-124; Berki, 1969, ss. 1-9; Yediyıldız, 1981, ss. 262-271; 1999, ss. 17-33.

[264] Adana, Ramazanoğulları tarafından fethediltikten sonra, yeni oluşan mahallelere birer mescit veya cami inşa edilmiştir. Mahalleler isimlerini genellikle bu mescitlerden almıştır (Kurt, 1992, s. 47).

Cami yapı topluluğu dışında, ileride daha geniş olarak değinileceği gibi, tez konusunu oluşturan diğer yapı toplulukları ikinci grup niteliklerine sahiptir

Yukarıda sunulduğu gibi Ramazanoğulları Adana'yı hâkimiyetleri altına aldıklarında, Adana Kalesi ve çevresinde Tepebağ, Kayalıbağ ve Kuruköprü mahallelerinden oluşan küçük bir yerleşim alanına sahiptir. Fetihle birlikte, Adana Ramazanoğulları döneminde Seyhan Nehrinin batısında Taşköprü'den Kuruköprü'ye uzanan tarihi merkezden kuzey, güney ve batı yönlerine doğru gelişme göstermiştir. Şehre ilk gelenler eski mahallelere yerleştirilmiş, giderek nüfusun artmasıyla birlikte yeni mahalleler oluşmaya başlamıştır (Kurt, 1992, s. 47; Alkan, 2004, s. 270)[265].

Y. Kurt'un (1985, ss. 36-38; 1992, ss. 47-51, 91, Tablo, xxvıı; 2004, ss. 3-15; 2005a, ss. 7-22; 2005b, ss. 7-21), 1525, 1530, 1547 ve 1572 tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defterleri ile ilgili yaptığı çalışmalarda tespit ettiği mahalleler ve bunlara ek olarak M. Alkan'ın (2004, ss. 270-290), Adana Vakıflarını çalıştığı doktora tezinde, şehirde 16. yüzyıldan Cumhuriyet dönemine (1516-1923) kadar vakfiyelerde geçen mahalleler, 1753 tarihli bir tevzi belgesinde geçen mahalleler ile 1690-1830 yılları arasındaki hurufat kayıtlarında geçen mahalleler çalışılmıştır. Bunların dışında S. Yörük (2012, ss. 287-308)'ün, Adana tarihiyle ilgili yaptığı çalışmada tespit ettiği mahalleler değerlendirilmiştir. Buna göre, Ramazanoğulları'nın fethinde üç mahalleden oluşan Adana'da, 1525 yılında mahalle sayısı 17'ye yükselmiş, 1572'de sayı 28'e çıkmış, 1753 yılındabu rakam 45'e, 19. yüzyılın ilk yarısında ise sayı 62'ye ulaşmıştır.

16. yüzyılda Adana'da mahallelerin oluşumunda, inşa ettirilen mescitlerin merkezi rol oynadığı söylenebilir. Yüzyılın ilk yarısında imâr faaliyetlerini Ramazanoğlu ailesi üstlenmiş, yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise bu aile dışından kişilerde imâr faaliyetlerine katkı sağlamıştır. 1525 tarihinde yapılan tahrire göre Adana'nın 518 vergi nüfuslu 16 Türk, 62 vergi nüfuslu bir Ermeni Mahallesibulunmaktadır (Kurt, 1985, s. 11). 1572 yılındamahalle sayısı 28'e ulaşmıştır. Bunlar;AğçaMescit/AkcaMescit, CumaMesciti/Cami-i Atik, Hacıfakihoğlu, Cami-i Cedid Halil Bey/Ulu Camii, Karasofu/Karasoku, Mescit-i Saçlıahmed, Mescit-i Burnukara, Tepebağ, Kantaroğlu, Debbağhane/Tabakhane, Selimbey/Sugediği, Zaviye-i Yaraş Dede, Emirlü, Mescit-i Ramazanağa, Kassarcılar/Kassaran, İsa Hacıoğlu, Bab-ı Tarsus, Hacıhamid/Yukarı, ÇukurMescit, Yortan, Kadı Mesciti, Mescit-i Sâdât, Baytimur, Neccar Köyü/Neccaran, Mescit-i Cedid-i Halil Veled-i Sarıyakup/Sarıyakup, Derviş Ali/Alidede, Hacı İbrahim, Tayife-i

[265] Mahalleler, Adana'da oluşan mahaleleri tespit etmiş olan araştırmacılardan Y. Kurt (1985, 1992, 2004, 2005a, 2005b), M. Alkan (2004) ve Yörük (2012)'ün çalışmaları baz alınarak hazırlanmıştır.

Ermeniyan mahalleleridir(Kurt, 1985, ss. 36-38; Kurt, 1992, ss. 48-51, Tablo, xxvıı; Kurt, 2004, ss. 3-15;Alkan, 2004, ss. 270-271).

Fetihten sonra, Eski Adana'da ilk oluşan mahallelerden biri şehrin kilisesinin camiye çevrilmesi ile buranın etrafında oluşmuştur. Bugün Yağ Camisi olarak bilinen yapı, ilk yıllarda Cuma namazı kılındığı ve o zaman henüz minaresi olmadığından camiye, Cuma Mesciti, mahalleye de Cuma Mesciti Mahallesi adı verilmiştir. Ramazanoğlu Halil Bey 16. yüzyılın başlarında bugünkü Ulu Cami'ni yaptırınca Yağ Cami ve Mahallesi'ne 1530'lu yıllardan itibaren Cami-i Atik/Eski Camii, Ulu Camisi'de Cami-i Cedid Halil Bey/Yeni Camiadı verilmiştir. Cami-i Cedid/Yeni Cami etrafındaki mahalleye de Halil Bey'in yaptırdığı bu caminin adı verilmiştir (Kurt, 1992, ss, 48-49).1750 yılından itibaren Cam-i Atik Mahallesi'nin adı kayıtlarda Eskihamam olarak geçmektedir (Yörük, 2012, s. 307, Ek 4). Piri Paşa'nın medrese ilave etmesiyle küçük bir yapı topluluğuna dönüştürülenYağ Cami, şehrin merkezi mahallelerinden birini oluşturmuştur. Yine Piri Paşa, babasının başlattığı Ulu Cami Yapı Topluluğuna da ekler yaptırarak burayı büyük ölçekli yapı topluluğuna dönüştürmüştür. Şehir, zaman içinde Ulu Cami Yapı Topluluğu çevresinde gelişiminisürdürecek ve söz konusuyapı topluluğu şehrin en merkezi yerini oluşturacaktır.

1525'de Tapu Tahrir Defterinde adı geçen, en eski mahallelerden Bab-ı Tarsus/Tarsus Kapısı Mahallesi, 16. yüzyılda şehrin batı surlarının yer aldığı kısımdadır ve adınıTarsus yönüne açılan sur kapısından almıştır. Tarsus tarafından gelen ticaret kervanlarından bu kapıdan geçmek için bâc/vergi alındığı bilinmektedir (Kurt, 1992, s, 48). Şehirde bulunan gayrimüslim nüfus, Tarsus Kapısı civarında, sur dışında yerleşmiştir (Yörük, 2012, s. 290). Bu mahallede 1548 tarihinde inşa edilen Kemeraltı/Savcıoğlu Yapı Topluluğu'ndan günümüze sadece cami ulaşmıştır.

16. yüzyılda önemli bir diğer mahalle de, Sugediği/Selim Bey Mesciti Mahallesi'dir. Gayrimüslimlerin yaşadığı mahalleden sonra sur dışında oluşan ilk mahalledir (Yörük, 2012, s. 290). Ramazanoğulları beylerinden Selim Bey mahalleye bir mescit yaptırınca, mahalle Mescitin adını almıştır. Bugün Kazancılar Çarşısı olarak bilinen Ramazanoğulları vakıf çarşısının, güney yönündeki birinci kapı sözkonusu mahalleye açılmaktadır. (Kurt, 1992, s. 49). Mahalle daha sonra Sugediği adını alarak, Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar varlığını korumuştur (Alkan, 2004, s. 274). Selim Bey Mesciti ise günümüze ulaşmamıştır.

1525 tarihli tahrirde adı geçen mahallelerden biri de Karasofu/Karasoku'dur. Mahalle, Ulu Cami ile Yağ Camii arasında, aynı adla tanınan Mescitin etrafında oluşmuştur. 1536 tarihli

defterde, Mesciti inşa ettiren Kara Sofu'nun Adana Mirlivâsı/Sancakbeyi olduğu kayıtlıdır (Kurt, 1992, s. 48; Alkan, 2004, s. 271). Mahalle varlığını günümüzde de devam ettirmekte ancak mescit bugün mevcut değildir.

Adana'nın en eski mahallelerinden birisi Ulu Cami Mahallesi yakınında oluşan Ağca/AkçaMescit Mahallesi'dir (Alkan, 2004, s. 271). Bu mahalleye adını veren ve günümüze ulaşan Ramazanoğulları dönemine ait en eski tarihli (1409) yapı olarak bilinen mescit, Ağca Ahmet Bey tarafından inşa ettirilmiştir (Çam, 2010, s. 129). O dönemde Ulu Cami Mahallesi'nin kuzeybatısında bulunan mahalle, bugün adı geçen mahallenin sınırları içinde kalmıştır. Mahalleye adını veren mescit günümüze ulaşmıştır[266].

1525 tarihli tahrirde, Seyhan nehri kenarında yer alan Kassarcılar Mahallesi, 1536 tahririnde kelimenin çoğulu olan Kassaran olarak geçmiştir. Mahalle, bez yıkayıcı anlamındaki kassar sözcüğünden adını almıştır. Kassarlar, nehrin kenarında bez yıkayarak geçimlerini sağlamaktadır (Kurt, 1992, s. 49)[267]. 16. yüzyılda adını daha çok mescit veya camiden alan mahallelerin dışında, bu mahalle adını, burada yaşayan sakinlerin yaptıkları meslekten almıştır.

Aynı yıllarda kaleyi şehre bağlayan köprünün çıkışında, Cuma Fakih adlı kişinin adıyla tanınan Mescitin etrafında Hacıfakihoğlu Mahallesi oluşmuştur (Alkan, 2004, s. 272). Mahalle kayıtlarda, 1630'lu yıllardan itibaren Hacıfakih olarak geçmektedir (Yörük, 2012, s. 307, Ek 4). Bir medreseyle birlikte inşa edilen mescit, günümüzde özgün niteliklerini bütünüyle yitirdiği gibi medresesi de mevcut değildir. Mahalle günümüzde Kalekapısı Semtinde, Ulu Camii Mahallesi sınırları içindedir.

1525 tarihli tahrirde adı geçen diğer bir mahalle, Debbağhane/Tabakhane Mahallesi'dir. Adını bölgede bulunan tabakhaneden almıştır. Mahalle, Seyhan Nehri kıyısında, Taşköprü ile bugünkü Eski Hükümet Konağı/Seyhan Kaymakamlığı arasında yer alır. 1891-95 yılları arasında belediye başkanlığı yapan Debbağ-zade Hacı Ali Efendi'nin bölgedeki Tabakhaneyi başka bir mahalleye taşımasıyla mahallenin adı ortadan kalkmıştır (Alkan, 2004, s. 275). Mahallede bulunan Cafer Paşa Camisi ve Medresesi günümüze ulaşmamıştır.

---

[266] Ağca Mescit için bkz. çalışmanın Ek 1: Katalog bölümü.

[267] Y. Kurt (1992, s. 49), 1547 ile 1572 tahrirlerinde adı geçen Kayalıbağ ve Tepebağ Mahallelerinin Kassarcılar Mahallesi olması gerektiğini ifade etmiştir. Çünkü bugünde mevcut olan ve birbirine bitişik Kayalıbağ ve Tepebağ Mahalleleri Adana'nın en eski mahallelerindendir. Yazar, bu iki mahalle adının ilk tahrirlerde yer almayışını buna gerekçe olarak göstermiştir.

Adana şehir merkezinde adı geçen tek zaviye, Yaraş Dede'dir. Adını kurucusundan alan zaviyenin etrafında, aynı adlı bir mahalle oluşmuştur. Zaviyenin ve mahallenin yaklaşık 1500 yıllarında kurulduğu tahmin edilmektedir (Kurt, 1992, s. 49). Mahalle tahrirlerde geçmekle birlikte daha sonra vakıf kayıtlarında bulunmadığından yeri tespit edilememiştir (Alkan, 2004, s. 274). S. Yörük (2012, s. 290, dipn. 2) ise, bu mahallenin Seyhan Nehri'nin doğu tarafında konumlandığını ileri sürmektedir. Yazar bu düşüncesini, Evliya Çelebi (1985, s. 43)'nin *"köprünün doğusunda Cafer Baba Tekkesi, Hintlilerin/Hindiyan tekkesidir..."* ibaresine ve 1132 H./1720 M. tarihli bir berata dayandırmaktadır. Beratta, köprünün dışında bir tekkeden bahsedilmekte ve Hindî taifesinin 30 yıldan beri şeyhi olan Şeyh Hacı Abdulkayyum'un vefat ettiği ve yerine Şeyh Mehmet Efendi'nin tayin edildiği yazılıdır. Araştırmacı bu bilgilere ek olarak, Yaraş Dede Mahallesi'nin 17. ve 18. yüzyıllarda, nehrin doğu yönünde oluşan Verâ-yı Cisr Mahallesi ile bu mahallenin de 19. yüzyılda Nafia adlarıyla varlığını devam ettirdiğini kabul etmektedir (Yörük, 2012, s. 297).

1536 tarihli tahrirde, şehirde Burnukara Mesciti, Sâdât ve Neccar Köyü adlı üç yeni mahallenin varlığı görülür. Bilindiği kadarıyla lakabı Burnukara olan Osman adlı birisinin yaptırdığıMescite ve etrafında oluşan mahalleye bu kişinin adı verilmiştir. Neccar Köyü Mahallesi'nin adı ise 1536 yılından sonra Neccaran olarak değişmiştir (Kurt, 1992, s. 50). Neccaran Mahallesi, Tarsus Kapısı Mahallesi'nin kuzeyinde, bugünkü Çakmak Caddesi ile Cemal Gürsel Caddesi arasında yer almaktadır (Alkan, 2004, s. 274). Sâdât Mahallesi de Yaraş Dede Mahallesi gibi sonradan vakıf kayıtlarında bulunmadığından yeri tespit edilememiştir (Alkan, 2004, s. 274). S.Yörük (2012, s. 308, Ek 4) ise, bu mahallenin 1634 yılından itibaren Kasabbekir Mahallesi olarak varlığını devam ettirdiğini belirtir.

1547 yılına ait tahrirde, Tepebağ, Kayalıbağ, Emirli, Yortan ve Mescit-i Ramazan Ağa mahalleleri ilk defa karşımıza çıkar. Ramazan Ağa Mahallesi'ne ve Mescitine adını veren şahıs, 1570 yılından sonra Bey olarak tanınmıştır (Kurt, 1992, s. 50). Bu mahalle Ramazanoğlu Çarşısı'nın güneye açılan kapısı tarafında, Baytemur ile Sugediği Mahalleleri arasında konumlanmıştır. (Yörük, 2012, s. 293, Alkan, 2004, s. 273). Emirli Mahallesi, Ulu Cami'nin doğusunda bulunmaktadır (Yörük, 2012, s. 292). Debbağhane Mahallesi'nin ilerisinde, nehrin güney akışı yönünde, adını burada inşa edilen mescitten alan Yortan Mahallesi ise bugünkü Beş Ocak Mahallesi'nin bulunduğu yerdedir (Alkan, 2004, s. 274).

Varlığını günümüze kadar sürdüren ve Adana'nın en eski mahalleleri arasında yer alan Tepebağ Mahallesi'nin ilk kez 1547 yılında kaydedilmiş olması ilginçtir. Araştırmacılar bu durumu farklı

açılardan ele almışlardır. Adana tarihini çalışan Y. Kurt (1992, s. 49), Tepebağ ve Kayalıbağ Mahalleleri'nin 1525 tarihinde kayıtlı olan Kassarcılar Mahallesi olması gerektiğini kabul eder. S. Yörük (2012, s. 293, dipn. 13, s. 307, Ek 4) ise, 1525 tahririnde Kassarcılar olarak kaydedilen mahallenin adının,1547 tarihli tahrirde Kayalıbağ'a dönüştüğünü, Tepebağ Mahallesi'nin de daha farklı oluştuğunu ileri sürmektedir. Şöyleki, 1536 tarihli tahrirde 36 nefer/kişi vergi nüfusuna ulaşan Hacıhamid/Yukarı Mahalle'sinin 1547 tarihli tahrirde 21 kişiye düştüğünü gözlemlemiştir. Yazar, ilk defa 1547 tarihli tahrirde 27 kişi vergi nüfusu ile ortaya çıkan Tepebağ Mahallesi'nin konumu ve isminden yola çıkarak, bu mahallenin Hacıhamid/Yukarı Mahalle'den ayrılmış olabileceğini ifade etmektedir.

Sarıyakup, Mescit-i Dervişali, Mescit-i Hacıibrahim Mahalleleri, 1572 tarihli tahrirde karşımıza çıkar. Adana'da günümüze ulaşan en eski mahallelelerden olan Sarıyakup Mahallesi, 1572 tarihli tahrirde Mescit-i Veled-i Sarı Yakup Mahallesi olarak geçer. Ulu Cami'nin güneyinde ve Alidede Mahallesi'nin doğusunda bulunmaktadır. Mahallenin adı 1634 yılında Sarıyakup olarak kısaltılmış ve günümüze bu ismiyle ulaşmıştır. Derviş Ali Mahallesi'nin bugünkü Alidede Mahallesi olduğu kabul edilmektedir. Şehrin Sarıyakup Mahallesi'ne doğru gelişmesi, ikinci bir mahallenin burada kurulmasını gerektirmiş olmalıdır (Kurt, 1992, s, 50). Mescit-i Hacıibrahim Mahallesi'nin adı 18. yüzyılın başından itibaren Harabbağçe'ye dönüşmüştür (Yörük, 20102, s. 308, Ek 4)[268].

Şehrin tek gayrimüslim mahallesi olan Taife-i Ermeniyan, 1572 tarihli tahrirde kayıtlıdır[269]. Mahalleye daha sonra Zımmiyan Mahallesi adı verilmiş ve bir süre sonra da Hamaloğlu Mahallesi'ne dâhil edilmiştir (Alkan, 2004, s, 275).

Adana şehri, 16. yüzyılda (1525-1572), kale- köprü çekirdeğinden batıya doğru bir gelişme göstermiştir. Bu yüzyılda Seyhan Nehrinin doğusunda henüz yerleşim yoktur. Şehrin merkeziniUlu Camisi ve Yağ Camisi arasında bulunan çarşı oluşturmaktadır. Çarşı ile kale arasında bulunan Suk-i Atik/Eski Çarşı önemini kaybetmeye başlamıştır (Kurt, 2004, s. 51). Bu yüzyılın başında mahallelerin konumları incelendiğinde, şehrin sınırları kabaca şu şekildedir. Kuzey yönde, şehrin ilk yerleşim yeri Tepebağ ve çevresi, güneyde Ramazanoğulları Çarşısı'nın bulunduğu yer, doğu-batı yönünde ise doğuda Kalekapısı, yani Taşköprü'nün bulunduğu yerden

[268] M. Alkan (2004, s. 274), Hacıibrahim Mahallesi'nin daha sonra vakıf kayıtlarında bulunmadığı gerekçesi nedeni ile yerinin tespit edilemediğini ifade etmiştir.
[269] Aslında Adana'da, 1525 tarihli tahrirde doğrudan kayıtlı gayrimüslim mahalle adına rastlanmasa da aynı tarihte 82 Gayrımüslim vergi mükellefi kaydedilmiştir (Oral, 1996, s. 32). Araştırmacılar bu bilgiye dayanarak 16. yüzyılın başından itibaren mahallenin varlığını kabul etmektedirler.

batı yönünde Kuruköprü semtine kadar uzanmaktadır. 1530 yılında şehir güneye doğru genişlemeye başladığından Ramazanoğlu Çarşısı'nın güneyinde Baytemur Mahallesi oluşmuştur. 1530 ile 1536 yılları arasında şehrin kuzeybatı yönünde de geliştiği görülür. Bab-ı Tarsus Mahallesi'nin kuzeybatısında Burnukara Mesciti ve Neccar Köyü ile kuzey yönünde Tepebağ yakınlarında Sâdât Mahalleleri kurulur.

Adana, 17. ve 18. yüzyıllarda da büyümesini sürdürür ve bu bağlamda, nüfusa bağlı olarak yeni mahalleler karşımıza çıkar. 17. yüzyılda 37 olan mahalle sayısı (Yörük, 2012, s. 293), 1753 yılına gelindiğinde 45'e yükselir (Kurt, 1992, s. 51). 17. yüzyılın ikinci, 18. yüzyılın ilk yarısındakiimâr faaliyetlerinde ise sancak beylerinin öncülük yaptığı görülür. Bu yüzyıllarda, Osmanlı şehirlerinde, hassa mimarlığının dışında, inşa faaliyetlerini yürüten "şehir mimarları" ile vakıf eserlerin onarımı ve bakımından sorumlu "vakıf mimarları" görev yapmaktaydılar[270].Örneğin, bölgede Ramazanoğulları'nın idaresi bittiği halde, Piri Paşa vakfının ayrıca bir vakıf mimarının olduğu görülür (Dündar, 2000, s. 70; 2002, s. 116).

17. yüzyılda şehrin dokusunu saptamada kimi güçlükler yaşanmaktadır. Bu yüzyılda Adana'da hangi mahallelerin hangi tarihlerde kurulduğu konusunda yeterli belge olmadığından, şehrin gelişmesi kesin takip edilememektedir (Yörük, 2012, s. 293). Bilindiği üzere, 17. yüzyılda Celali isyanları, Avusturya ve İran savaşları Osmanlı devletinin ekonomik durumunu sarsmıştır (Nayır, 1975, ss. 4- 8, 9- 10). Adana'da diğer Anadolu şehirleri gibi bu durumdan olumsuz etkilenmiştir. Nitekim, yaşanan Celali olayları ve Canbolatoğlu'na bağlı kuvvetler tarafından, Çukurova ve çevresi yağmalanarak tahrip edilmiştir (Kılıç, 2016, s. 26).

Araştırmacılar, 17. yüzyılda Adana'da yeni oluşan mahallelerin tespiti konusunda, aynı yüzyılın sonunda ve 18. yüzyılın başındaki mahalleleri dikkate alarak değerlendirmeler yapmışlardır. Buna göre, 17. yüzyılın başında yeni kurulan bir mahalle gözlemlenmiştir. 1634 tarihli bir kayıda göre Şeyhmüslihiddin adını taşıyan mahalle, Kayalıbağ ile Hacıhamit Mahalleleri arasındadır. 18. yüzyıl başlarındaki kayıtlarda mevcut olmayan söz konusu mahalle, 1750'li yıllardan itibaren Şeyhzade Mahallesi adıyla kayıtlara geçmiştir (Yörük, 2012, s. 293, 308, Ek 4). Adını bu mahalleye veren Şeyhzade Yapı Topluluğu'ndan günümüze sadece camisi ulaşmıştır.

[270] Şehir ve vakıf mimarları için daha geniş bilgi bkz. Orhonlu, 1981, ss. 1- 30; Dündar, 2000, ss. 58- 72; 2002, ss. 113- 122.

18. yüzyıl başlarında kayda geçen bazı mahallelerin, 17. yüzyılın ortalarından itibaren şehir dokusuna katıldığını kabul edebiliriz. Bunlardan biri ÇukurMescit Mahallesi'nden ayrılan ve güney yönüne konumlanan Eskiçarşı Mahallesi'dir. Bu mahalle Kalekapısı mevkiinde, kalenin Ulu Cami yönünde, AğcaMescit'in doğusunda yer alır. Yine Ramazanoğulları Çarşısı'nın doğu tarafında Sofubağçesi ile Sugediği Mahallesi'nden ayrılan Mestanzade Mahalleleri yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkmıştır[271]. Şehrin kuzeye doğru genişlemeye başlamasıyla, Kayalıbağ ile Çınarlı Mahalleleri arasında Ağamehmed/Ağamehemmed Mahallesi kurularak kayıtlara geçmiştir[272]. Şehrin kuzeybatısında Tarsus yolu üzerinde Mermerli, batı yönünde Cami-i Atik Mahallesi'nin batısında Hamamkurbu ve Taşçıkan, Alidede Mahallesi'nin güneyinde Paşanebi ve Gurbetan, bu mahallelerin batısında Şeyhmustafa Mahalleleri ortaya çıkar[273]. Ayrıca şehri çevreleyen bahçelerin olduğu bölgede Bağceciyan[274] adlı bir mahalle yine aynı dönemde kaydedilmiştir (Yörük, 2012, ss. 293-94)[275].

16. yüzyılda mevcut bazı mahallelerin 17. yüzyılda varlıklarını isim değiştirerek devam ettirdikleri görülmektedir. 1525 ile 1572 yılları arasında yapılantahrirlerde KadıMesciti adıyla kaydedilen mahalle, 1634'lü yıllardanitibaren ve 18. yüzyılda kayıtlarda Durmuşfakih olarak geçmektedir (Yörük, 2012, s. 295, 308, Ek 4)[276]. Adana Kadılığını/ Mahkemesini de içinde bulunduran mahalle, Ramazanoğlu Çarşısı'nın kuzeyinden, batıda Hasan Ağa Camisi'ne, bir taraftanda Çarşı Hamamı'na uzanıyordu ve varlığını da Cumhuriyet devrine kadar korumuştur. Bu bağlamda Mescit-i Ramazanağa Mahallesi, Helhal olarak ad değişikliğine uğramıştır. Adını bölgede mescit inşa ettiren bani Helhal Ağa'dan alan mahahalle de varlığını 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar korumuştur. Mescit-i Dervişali Mahallesi de, 1634 yılından itibaren kayıtlaraAlidede olarak geçen ve günümüze kadar ulaşan bir başka mahalledir. Bunların dışında ismi değişen mahalleler; Mescit-i Hacıibrahim, Harabağçe'ye, BurnukaraMesciti, Hankurbu'na[277], İsahacıoğlu, Serracan'a dönüşmüştür. Sâdât ve Tepebağ mahalleleri ise birleşerek Kasabbekiradını almıştır. Bazı mahallelerin ise adı zaman içinde kısalmıştır. Bu

[271] Mestanzade Hacı Mahmut Ağa, Sugediği Mahallesi'nde kendi adıyla bilinen yapı topluluğunu inşa ettirince, zamanla bu yapıların çevresinde oluşan mahalle Mestanzade adını almış ve günümüze bu haliyle ulaşmıştır

[272] Mahalle adını ÇukurMescit'de Hurmalıavlu denilen yerde bir medrese yaptıran –Hurmalı Medrese- "Ülemâ'ül-l Kâmilin lakaplı eş- Şeyh Mehmet Efendi'den almıştır (Alkan, 2004, s. 285).

[273] Şeyhmustafa Mahallesi, adını "Şeyhzade" lakaplı müderris ailesinden almıştır (Alkan, 2004, s. 285).

[274] Söz konusu mahalle, kuzeyde Seyhan Nehri kıyısından başlayıp şehri batıdan dolaşmakta ve güneyde yine Seyhan Nehri'nde sona ermektedir. 1750 yılında mahallenin Vera-yı Cisr Mahallesi ile birlikte kaydedilmesine dayanarak, söz konusu mahallenin nehrin doğu tarafında bulunan bahçeleri de içine aldığı düşünülmektedir (Yörük, 2012, s. 294, dipn. 26).

[275] M. Alkan (2004, ss. 276-77), adı geçen mahallelerin 18. yüzyılda ortaya çıktığını kabul etmektedir.

[276] M. Alkan (2004, s. 276), KadıMesciti Mahallesi'nin 17. yüzyılda Eskihamam adını aldığını ifade etmiştir. Yukarıda Adananın ilk mahallelerinden olan CumaMesciti/Cam-i Atik Mahallesi'ni tanıtırken, bu mahallenin 1750 yılından itibaren Eskihamam olarak adlandırıldığını ifade etmiştik.

[277] Hankurbu Mahallesi, Bab-ı Tarsus Mahallesinde bulunan Mahmut Paşa Hanı'nın kuzeyinde yer alıyordu. Bu mahallede Abdurrezzak Antaki tarafından 1724 yılında Yeni Cami inşa ettirilmiş ve mahalle bir ara kayıtlarda Yeni Camii Mahallesi olarak geçmiştir (Alkan, 2004, s. 277).

mahallelerden Cami-i Cedid Halil Bey, Cami-i Cedid'e, Hacıfakihoğlu, Hacıfakih'e, Yukarı/Hacıhamid Mesciti, Hacıhamid'e, Kantaroğlu, Kantaran'a, Taife-i Ermeniyan, Zımmiyan'a, Mescit-i Cedid-i Halil Veled-i Sarıyakup, Sarıyakub'a, Neccarköyü, Neccaran'a dönüşmüştür (Alkan, 2004, s. 276; Yörük, 2012, ss. 295-6, 307-8 Ek 4).

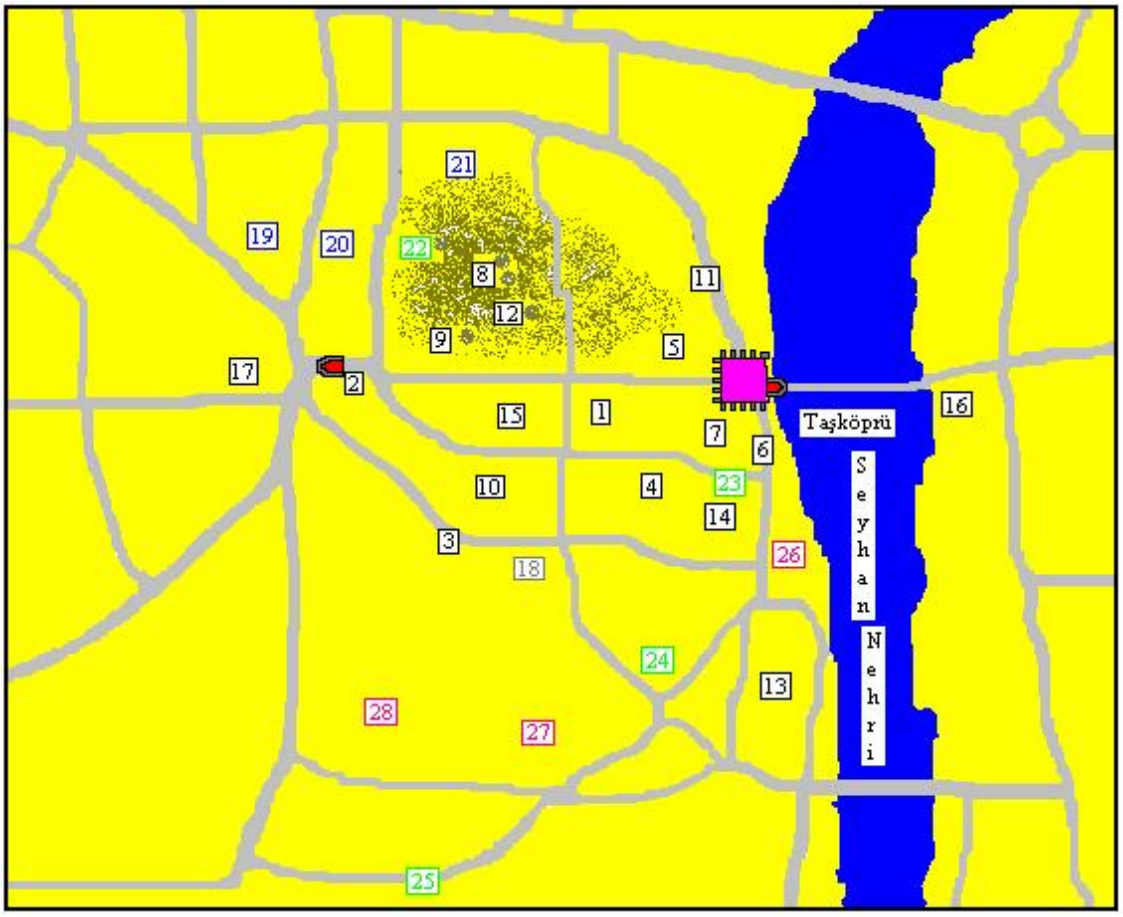

1525 Tarihli Tahrire Göre Mahalleler:
1- AğcaMescit 2- Bab-ı Tarsus 3- CumaMesciti/Cami-i Atik 4- Cami-i Cedid Halil Bey 5- ÇukurMescit 6- Debbağan/Tabakhane 7- Hacıfakihoğlu 8- Hamidhacı/Yukarı 9- Kantaroğlu 10- Karasofu/Ahilu 11- Kassarcılar 12- Mescit-i Saçlıhamid 13- Selim Bey/Sugediği 14- Keçeci/Hacıoğlu 15- KadıMesciti 16- Zaviye-i Yaraşdede 17- Cemaati Ermeniyan/Zimmiyan

1525- 30 Yılları Arasında Ortaya Çıkan Mahalleler:
18- Baytemur

1530-36 Yılları Arasında Oluşan Mahalleler.
19- Burnukara Mesciti 20- Neccar Köyü/Neccaran 21- Sâdât

1536-47 Yılları Arasında Eklenen Mahalleler.
22-Tepebağ 23- Emirlü 24- Mescit-i Ramazanağa 25- Yortan

1547-72 Yıllarası Arasında Eklenen Mahalleler.
26- Mescit-i Hacı İbrahim 27- Mescit-i Cedid-i Halil Veled-i Sarıyakub 28- Mescit-i Dervişali

Şekil 29. 16.Yüzyılda Adana'nın Mahalleleri (Yörük, 2012, Ek 2, s, 305).

18. yüzyılın ilk yarısında Adana'da yeni mahalleler kurulmaya devam etmiştir ve şehir bu yıllarda kuzeye doğru genişlemeye başlamıştır. Ağamehmed/Ağamehemmed Mahallesi'nin batısında, bugünkü Celal Bayar Köprüsü kavşağında Çınarlı, bunun da doğusunda Yarbaşı, Tekyekurbu Mahallesi'nin kuzeyinde Kansafzade, Çınarlı ve Kansafzade Mahalleleri'nin kuzeyinde Tekyekurbu, Zımmıyan Mahallesi'nin batısında Kuruköprü, bu mahallenin de batısında Hanedan, Hamamkurbu[278] ve Dervişpaşazade Mahalleleri'nin kuzeyinde Hocavezir/Kocavezir, yine Dervişpaşazade Mahallesi'nin güneyinde Savcızade/Sucuzade,[279] Hocavezir ile Savcızade Mahalleleri arasında da Dervişpaşazade Mahalleleri yeni şehir dokusuna eklenmiştir. Bu dönemde de adı değişen bazı mahallerin olduğu görülmektedir. Bunlardan, Cami-i Atik Mahallesi, Eskihamam, Şeyhmuslihiddin Mahallesi de Şeyhzade adını almışlardır[280]. 18. yüzyılın başlarında Gurbetan ve Şeyhmustafa mahalleleri ayrı kaydedilmişken, 1750'li yıllarda Gurbetan, Şeyhmustafa ile birlikte kaydedilmiştir. Bunların dışında kayıtlarda adı geçen fakat yerleri tespit edilemeyen mahallelerede rastlanmıştır. Bunlar, Harklı, Şabaniye, HızırMesciti, Bucak, Tercan, Sisli ve Vezirli mahalleleridir (Alkan, 2004, s. 278; Yörük, 2012, s, 296, 307-8 Ek, 4).

Adana'da Ramazanoğulları ve Osmanlı Dönemlerinde kurulan mahallelerin çok azı günümüze ulaşmıştır. Günümüzün Adana'sının yerleşim planına göre Eski Adana kent dokusu, Turhan Cemal Beriker Bulvarı'nın Seyhan Nehri ile kesiştiği nokta ile güneyde Bahçelievler ve Debboy caddeleri arasında kalan bölümdür. Bugün isimlerini ve varlıklarını hâlâ sürdüren mahalleler; Ulu Cami, Tepebağ, Kayalıbağ, Alidede, Karasoku, Sarıyakup, Mestanzade, Kocavezir, Mirzaçelebi, Kuruköprü, Hanedan, Hurmalı ve Çınarlı Mahalleleri'dir. Bu mahalleler günümüzde, merkez Seyhan İlçesi sınırları içinde yer almaktadır[281].

[278] Söz konusu mahalle, Musabalızade tarafından yaptırılan Yeni Hamam'ın yakın çevresinde oluştuğundan bu adı almıştır (Alkan, 2004, s. 277).
[279] S.Yörük (2012, s. 296, dipn. 34), söz konusu mahallelerin adının yazılış şeklinden -Savcızade/Sucuzade- tevzi ve salyane kayıtlarında geçtiği tarihlerden ve bu mahallelerin konumları üzerinde yaptığı incelemelerden her iki mahallenin aynı mahalle olduğu sonucuna varmıştır.
[280]Mahalle adını, Şeyh Mustafa Mahallesine de adını veren, "Şeyhzade" lakaplı müderris ailesinden almıştır (Alkan, 2004, s. 285).
[281] Adana Şehir Yerleşim Planı, Adana, Seyhan İlçesi KUDEB Müdürlüğü.

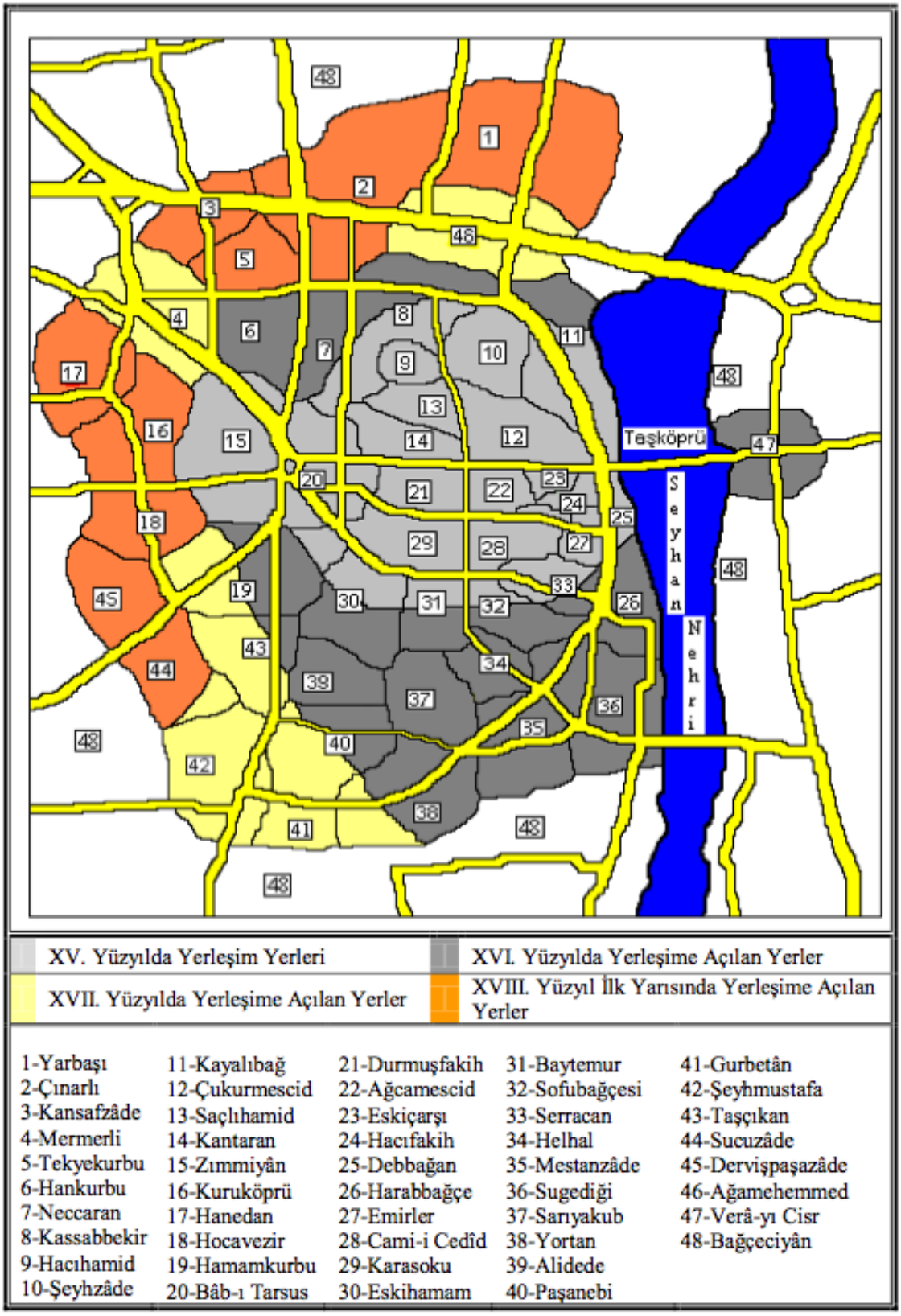

Şekil. 30. 15- 18.Yüzyıllarda Adana'nın Şehir Dokusunu OluşturanMahalleleri (Yörük, 2012, Ek 3,s. 306).

Adana'da Türk döneminde kurulan mahalleri tanıttıktan sonra, artık yapı topluluklarının bulundukları mahalleler ile şehrin fiziki ve kültürel dokusu üzerindeki etkilerini değerlendirmeye geçebiliriz. Adana'da zaman içinde iki tip yapı topluluğu geleneği karşımıza çıkar. Bunlardan birincisi şehrin merkezi dokusunu oluşturan büyük ölçekli yapı topluluklarıdır. Şehirde bu tipe örnek oluşturan sadece bir yapı topluluğu bulunmaktadır. İkincisi ise, genellikle bir avlu içinde veya aynı mahalle içine dağılmış birkaç yapıdan ibaret, mahallenin kültürel ve fiziki dokusunu oluşturmada merkezi rol oynayan küçük ölçekli yapı topluluklarıdır. Adana Ulu Cami Yapı Topluluğu hariç tez konumuzu oluşturan diğer örneklerin hepsi ikinci tipte kurulmuşlardır.

Yapı topluluklarının ancak bir kısmı günümüze ulaşmış, geneli ise yapı kayıplarına uğramıştır. Bunların dışında varlığı tespit edilmekle birlikte, çeşitli nedenlerle zaman içinde yok olan bir grup daha yapı topluluğu, çalışmaya dâhil edilmiştir. Bu bağlamda Yağ Camii ve Ulu Camii yapı toplulukları bugüne ulaşmış; Kemeraltı/Savcıoğlu, Hasan Ağa/Hasan Kethuda, Mestanzade, Yeni Camii, Alemdar Mesciti, Yeşil Mescit ve Şeyhzade/Şeyhoğlu yapı toplulukları ise kısmen günümüze gelebilmiştir. Cuma Fakih Mesciti, Cafer Paşa Camii, Musa Balızade, Balcıoğlı Mustafa Ağa, Karacaoğlu Hacı Abdurrahman, Siyavuşoğlu Ahmet Ağa, Arpacızade Hacı Hüseyin Ağa ve Arıkzade Hacı Ali Efendi yapı toplulukları günümüze ulaşmamış, ulaşan örnekler ise ise özgün niteliklerini bütünüyle yitirmiştir.

Ramazanoğulları döneminde inşa edilen ilk yapı topluluğu Büyükçarşı Semtinde, Alidede Mahallesi'ndebulunanYağ Cami Yapı Topluluğudur. Cami ve medreseden meydana gelen küçük ölçekli yapı topluluğundaki mekân ve yapılar birbirinden farklı zamanlarda yaptırılmıştır. İlk imâr faaliyetlerini Ramazanoğlu Halil Bey başlatmış daha sonra oğlu Piri Paşa, yapı topluluğunu tamamlatmıştır. Halil Bey burada bulunan şehrin kilisesini 1501 yılında camiye çevirtmiştir[282]. Piri Paşa, 1525 yılında camiye minare ekletmiş, 1552 yılında ise cami avlusunun doğu, güneydoğu, kuzey ve batı tarafına medrese inşa ettirerek yapıyı küçük ölçekli yapı topluluğuna dönüştürmüştür[283]. Piri Paşa yine 1552 yılında avlunun kuzeydoğu köşesinde yapı topluluğuna girişi sağlayan taç kapı ilave ettirmiştir.

[282] Araştırmacılar, sözkonusu 1501 tarihini Halil Bey'in kiliseyi, camiye fiziki anlamda dönüştürdüğü yıl olarak kabul etmekte, yapının fiilen cami işlevi görme tarihini ise fethin ilk yıllarına kadar götürmektedirler. Bu konuda Bkz.çalışmanın katalog bölümü, Yağ Cami tarihlendirme kısmı.

[283] Medresenin kuzeydeki odaları günümüzde mevcut değildir. N. Çam (2010, s. 123), 19. yüzyıl sonlarında veya 20. yüzyıl başlarında çekilen ve İstanbul'daki Yıldız Sarayı "Sultan Abdülhamid Albümü"ndeki bir fotoğraftan, avlunun kuzeyinde de medrese odalarının bulunduğunun kısmen anlaşıldığını ancak bacaları görülen bu hücrelerin sayısının tam olarak tespit edilemediğini belirtir.

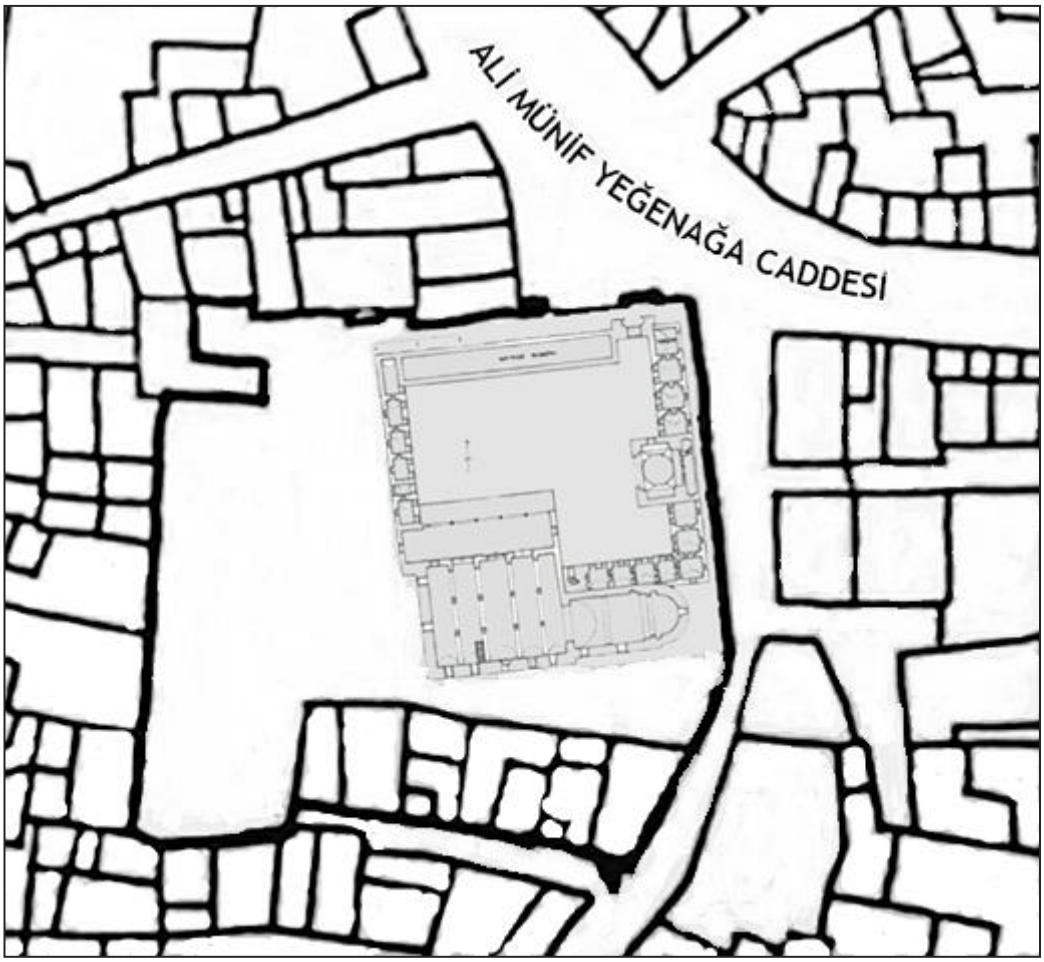

Şekil 31.Yağ Camii Yapı Topluluğu Vaziyet Planı (Onur Kılıç).

Halil Bey'in kiliseden camiye dönüştürdüğü yapıya Cuma Mesciti, zamanla çevresinde oluşan mahalleye de CumaMesciti Mahallesi denilmeye başlanmıştır. Ramazanoğulları döneminde kale çevresinde oluşan en eski mahallelerden olan mahalle, Halil Bey'in daha sonra caminin yakınında,-kuzeydoğusunda-Ulu Cami'yi inşa ettirmeye başlamasıyla,1536 yılından itibaren mahalle ve cami, Cami-i Atik/Eski Cami adını almıştır. Mahalle, 18. yüzyılın ilk yarısına kadar aynı isimle varlığını devam ettirmiş, yüzyılın ikinci yarısından itibaren Eskihamam adını almıştır. Mahalle günümüzde Alidede Mahallesi sınırları içindedir. Söz konusu mahalle Adana'nın en eski mahallelerindendir. 1572 yılında yapılan tahrirde adı Mescit-i Dervişali Mahallesi, 17. yüzyıldan itibaren ise kayıtlarda Alidede Mahallesi olarak geçmektedir. Şehrin güneye doğru genişlemesiyle birlikte Cami-i Atik Mahallesi'nin güneyinde oluşan bu mahalle bugün, söz konusu mahalleyide içine alarak adını günümüzde de sürdürmektedir.

Alidede Mahallesi, günümüzde kentin tarihi dokusunun izlenebildiği önemli bölgelerdendir. Maalesef bölgede inşa edilen yapıların çoğu günümüze ulaşmamıştır[284]. Konumuzu oluşturan yapı topluluğu dışında sadece,1704 yılında Ali Dede adlı şahıs tarafından inşa ettirilen, aynı adlı mescit bugüne gelebilmiştir[285]. Tespit edilen iki mescit; 1720 yılında el- Hace Hesna Hatun'un kendi adını taşıyan mescit ile 1741 tarihinde Battal Mehmet Ağa'nın yine aynı adlı mescitleri mevcut değildir. 1731 tarihinde inşa edilen Hacı Hüseyin'in kendi adını taşıyan camisi de günümüze ulaşmamıştır (Alkan, 2004, s. 349,359). Cami-i Atik Mahallesi'nde inşa edildiği tespit edilen iki mektep de varlığını koruyamayan yapılar arasındadır. Söz konusu yapılar; 1720 tarihli Mahalle Muallimhanesi ile 1723 yılına ait Durmuş Beşe Mektebidir (Alkan, 2004, s. 365).

Adana'da büyük ölçekli yapı topluluğunun tek örneği olan Ulu Cami Yapı Topluluğu'nun imar faaliyetlerini Yağ Cami Yapı Topluluğu'nda olduğu gibi bani Halil Bey başlatmış,diğer bir bani Piri Paşa tamamlatmıştır. Yapı topluluğu günümüze ulaşan şekliyle cami, türbe, medrese, çeşme ve vakıf saray/haremlik yapılarından ibarettir. Ancak vakfiyesine göre, yapıldığı dönemde daha kapsamlı olduğu anlaşılmaktadır. Bilindiği kadarıyla, caminin içinde faaliyet gösteren bir sıbyan mektebi/daru't-talim, darü'l-hadis, Selamlık Dairesi/Tuz Hanı, hamam, müderris evleri, darüşşifa ve imaret günümüze ulaşmayan yapı topluluğunun diğer birimleridir. Yapı topluluğunun etrafında şekillenerek, birlikte şehir merkezinin dokusunu oluşturan Ramazanoğulları Vakıf Çarşısı/Sekiz Kapılı Çarşı da değerlendirmeye dâhil edilecektir[286]. Çünkü çarşıda yer alan bütün birimler yapı topluluğu için vakfedilmiştir.

Yapı topluluğunun imârına 15. yüzyılın sonlarında başlanmış, yapım faaliyetleri 16. yüzyılın ilk yarısına kadar devam etmiştir. Bu çerçevede yapı topluluğunun en eski birimi 1492 tarihli Küçük Mescit'tir. Bu yapıyı 1494'te Vakıf Saray/Harem Dairesi, 1497'de Selamlık Dairesi/Tuz Hanı, 1508/9- 1541 yılları arasında Cami ve Türbe, 1530'larda imaret ve 1540'ta Medrese'nin yapılmasıyla devam etmiştir. M. Alkan (2004, s, 375), Piri Paşa'nın 1540 yılında yaptırdığı ancak günümüze ulaşmayan iki çeşmesinden bahsetmektedir. Söz konusu çeşmelerin de yapı topluluğununa ait olduğunu düşünmekteyiz. Ayrıca Ramazanoğulları Çarşısı/Sekiz Kapılı Çarşı'nın oluşum süreci 1500 ile 1550 yılları arasında gerçekleşmiştir.

[284] Cami-i Atik Mahallesi günümüzde Alidede Mahallesi sınırları içinde kaldığından, her iki mahallede inşa edilmiş yapılar bir arada verilecektir.
[285] Alidede Mesciti için bkz. Çalışmanın Ek1 Katalog bölümü
[286] Ramazanoğulları Vakıf Çarşısı, 538 numaralı Evkaf Deftri'nde Sekiz Kapılı Çarşı olarak adlandırılmıştır (Kurt, 2000, s. 579).

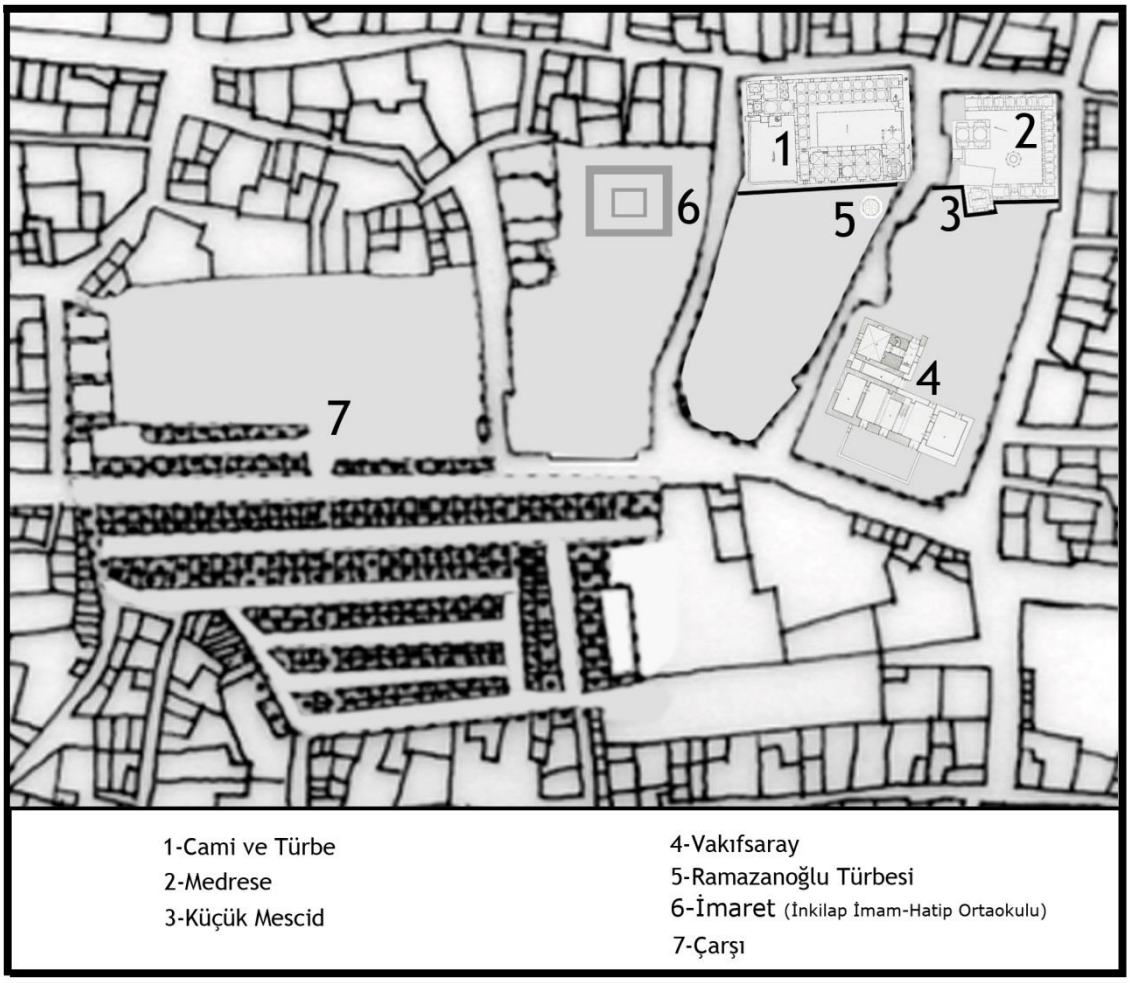

Şekil 32.Ulu Cami Yapı Topluluğu Vaziyet Planı (Onur Kılıç).

Günümüzde de aynı adlı mahallede bulunan Ulu Cami Yapı Topluluğu, Halil Bey'in cami yapımını başlatmasıylaa, yapıya Cami-i Cedid Halil Bey ve caminin etrafında oluşan mahalleyede Cami-i Cedid Halil Bey Mahallesi adı verilmiştir. Kayıtlarda 17. yüzyılın başlarına kadar adını koruyan mahallenin aynı yüzyılın ortalarından itibaren kısaltılarak adının Cami-i Cedid olarak kayıtlara geçtiği görülmektedir. Cami- i Atik Mahallesi'nin kuzeydoğusunda oluşan mahalle kısa süre içerisinde, etrafında şekillenen çarşı ile şehrin merkezi dokusunu belirlemiştir. Nitekim yapı topluluğunun konumuna bakıldığında, Cami-i Cedid Mahalle'si, Ağcamescit,[287] Hacıfakih,[288]Debbağan[289], Sofubağçesi, Karasoku, Cami-i Atik gibi Adana'nın en eski mahallelerine açılmaktaydı.

[287]Ağcamescit Mahallesi bugün Ulu Cami Mahallesi sınırları içinde kalmıştır. Mahalleye adını veren Ağca Mescit için bkz. Çalışmanın Ek1 Katalog bölümü.
[288] Söz konusu mahalle günümüzde Ulu Cami Mahallesi sınırları içindedir. Bu mahallede yer alan Cuma Fakih Yapı Topluluğu, aşağıda ayrıca değerlendirilecektir.
[289] Debbağan/Debbağhane Mahallesi, bugün Ulu Cami Mahallesi sınırları içinde kalmıştır. Mahallede bulunan Cafer Paşa Yapı Topluluğu, aşağıda ayrıca değerlendirilecektir.

Yapı Topluluğunun bir parçasını oluşturan ve ekonomik kaynaklarını belirleyen Ramazanoğulları Vakıf Çarşısı/Sekiz Kapılı Çarşı, Ramazanoğulları'nın vakıf eserlerinden oluşuyordu. Kentteki vakıf malı dükkânların % 79'una sahip Ramazanoğulları'nın bu oranla şehre hem fiziksel açıdan hem de ticari faaliyetler açısından ne denli yön verdikleri anlaşılmaktadır[290]. Etrafı baru/duvar[291] ile çevrelenençarşının içinde; Bedesten/Bezzasistan[292], Pamuk Hanı/Gön Hanı, Hamam-ı Cedid/Çarşı Hamamı, Bakırcılar Çarçısı, hanlar, yağhane, boyahane, dükkânlar ve fırınlar bulunmaktadır. Ayrıca pazar yeri sakinleri için 300 sofa/sergi yeri ve hayvan alım satımı için boş arazi de vardır (Oral, 1996, s. 69; Kurt, 2000, s. 579, Alkan, 2004, s. 288).

Çarşının etrafındaki surlardan çeşitli mahallelere ve bazı kimselerin mülklerine açılan sekiz kapısı vardı. Bu kapıların dördü güneyde, ikisi kuzeyde, diğer ikisi ise batıda ve doğuda bulunuyordu. Sekiz kapıdan dördünün güney yönde olması dikkat çekicidir. Bu durum şu şekilde açıklanabilir. Bugünde çarşıya bakıldığında, güneyde bulunan Ali Münif Yeğenağa Caddesi'nin diğer sokaklardan daha geniş olduğu ve çarşının ana caddesini teşkil ettiği görülmektedir. Söz konusu güneydeki cadde daha sonra genişletilmemiş ise, Ramazanoğulları döneminde de çarşının ana yolunu teşkil etmiş olmalıdır[293]. Çarşının kapıları şunlardır:

Güney Yönündeki Kapılar:

1. Kapı: Selim Bey Mahallesi'nden Su Gediği'ne giden cadde üzerindedir. Ramazan Ağa Mahallesi Mesciti'ne gidilen ana yola açılır.
2. Kapı: Baytemur Mesciti Mahallesi'ne ve Kulaksızoğlu Sofu, Güneklü Gazisi, Çerçi Ahmet Oğulları ve diğer kimselerin mülklerine giden yola açılır.
3. Kapı: Baytemur Mesciti Mahallesi'nden Ağba tarafına giden yola açılır.
4. Kapı: Baytemur Mahallesi'nden Silahtar Hüseyin, Cafer Bey, Naiboğlu Tomik İbrahim ve Baytar Şeyh Hüseyin mülklerine giden yola açılır.

---

[290] Anadolu Türk şehirlerinden Afyonkarahisar, Tire, Konya gibi önemli ticaret merkezlerine bakıldığında bu oran %25'tir (Faroqhı, 1994, s. 56). Bu oran düşünüldüğünde, Ramazanoğulları'nın Adana'daki nüfuzlarının ne denli etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim 1570 yıllarında susam ma'sarasının yanında hariçten yağ getirilip satılması vakfa zarar verdiği gerekçesi ile yasaklanmıştır (Kurt, 2000, s. 579).

[291] Çarşının duvarı günümüze ulaşmamıştır. F. Oral (1996, s. 71), çalışmasını yaptığı sırada günümüze ulaşmış bir kalıntıdan bahsetmektedir. Yazar, bu kalıntının eski Gön Hanı'nın yerindeki Vakıflar Çarşısı'nın inşaatı sırasında ortaya çıktığını, ancak bugün bu kalıntının kapanmış durumda olduğunu ve eskiye ait herhangi bir iz kalmadığını belirtmiştir.

[292] İçerisinde 51 manifatura dükkânının yer aldığı bu çarşının örtü sistemi günümüzde mevcur değildir. Bedestenin örtü sistemi ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. (Oral, 1996, s. 74).

[293] F. Oral (1996, s. 71), caddenin, çarşının ana caddesi olabileceği gibi, sonradan genişletilebilmiş olabileceğini de düşünmektedir. Yazar düşüncesini şu şekilde açıklamaktadır. Çarşının her sırasının önlü arkalı iki hücreden oluştuğunu, bugün Yeni Bedesten olarak adlandırılan çarşının ise caddeye bakan tarafında tek hücre olmasının caddenin sonradan genişletilmiş olabileceğinin düşünülmesi gerektiğini ifade etmiştir.

Batı Yönündeki Kapı:

5. Kapı: Cami-i Atik/Yağ Cami Mahallesi'ne giden yola açılır.

Kuzey Yönündeki Kapılar:

6. Kapı: Kara Sofu/Kara Soku Mesciti Mahallesi'ne giden yola açılır.
7. Kapı: Hamam-ı Cedid/ Çarşı Hamamı ile Pamuk Hanı arasından Kadı Mesciti Mahallesi'ne giden yola açılır.

Doğu Yönündeki Kapı:

8. Kapı: Vakıf Sarayı/Haremlik çevresinde bulunan Halil Bey'in evlerinin karşısına ve Mustafa Bey evlerine giden yola açılır (Oral, 1996, ss. 70-71; Kurt 2000, ss. 579-80; Alkan, 2004, ss. 288-89)

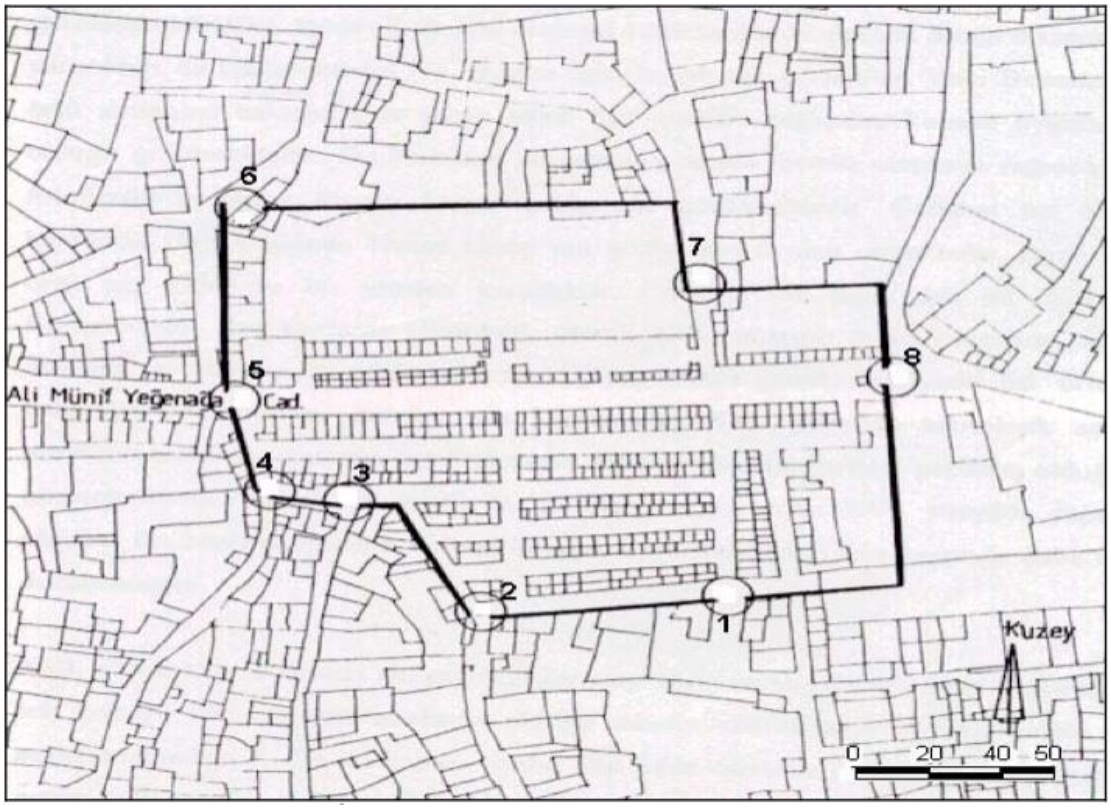

Şekil 33. Ramazanoğlu Vakıf Çarşısı/Sekiz Kapılı Çarşı'nın Kapıları (Saban, 2006, Şekil 5, s. 180).

Çarşının içindeki dükkânlar günümüzde özel şahısların mülkiyetine geçmiştir[294]. Bu nedenle kimi birimleri yıkılarak, yerlerine 2-3 katlı betonarme binalar yapılmıştır[295]. Çarşıdan bugüne ulaşan önemli kısımlar; Bedesten/Bezzazistan, Bakırcılar Çarşısı, Çarşı Hamamı ve Gön Hanı/Vakıf Sarayı'dır. 16. yüzyıldan itibaren Adana'nınmerkezini teşkil eden Adana Ulu Cami Yapı Topluluğu ve çevresinde oluşan Ramazanoğulları Çarşısı, merkez olma özelliğini ve ticari fonksiyonlarını günümüzde de bir boyutta halen sürdürmektedir. Şehir, yapı topluluğunun çevresinde oluşan mahallelerle sürekli büyümüştür.

Ulu Cami Yapı Topluluğu, içinde barındırdığı, dini, sosyal ve ticari yapıları ile mahalle ve şehir dokusunu belirlemiştir. Sözkonusu yapılar dışındamahallede, çeşitli tarihlerde inşa edilmiş ancak günümüze ulaşmayan bazı yapılar da tespit edilmiştir. Bunlar; 1540 tarihli Halil Bey ile Mustafa Bey'in Evleri için yaptırılan birer hamam, Ramazanoğlu adlı şahıs tarafından 1547 yılında yaptırılan Yanbu Mesciti, 1754 tarihli Ramazanoğlu Hücresi ve Kerimzade Mehmet Arif Ağa'nın1835 yılında yaptırdığı Kerimzade Medresesi'dir (Alkan, 2004, s. 358, 369, 371). N. Çam (2010, s. 444), Piri Paşa'nın, Ulu Camii'nin kuzey cephesinde bulunan çeşme dışında, Çarşı Hamamı ile birlikte 1530 tarihinde bir çeşme yaptırdığından bahsetmeketedir[296]. AyrıcaUlu Cami Mahallesi'nde, günümüzde Adana'nın en önemli simgelerinden olan Büyük Saat/Adana Saat Kulesi bulunmaktadır[297].

Yağ Cami ve Ulu Cami Yapı Topluluklarının dışında, 16. yüzyıla ait, günümüze kısmen ulaşan iki yapı topluluğu daha vardır. Bunlar, Kemeraltı/Savcıoğlu ve Hasan Kethuda/Hasan Ağa Yapı Topluluklarıdır.

Cami, medrese ve mektepten oluşan Kemeraltı/Savcıoğlu Yapı Topluluğu'ndan günümüze sadece camisi ulaşmıştır. Kitabesine göre 1548 yılında Savcıoğlu Hacı Mustafa Ağa tarafından inşa ettirilmiştir. Zamanında Bab-ı Tarsus/Tarsus Kapısı Mahallesi'nde yer alan yapı günümüzde Küçük Saat Meydanı, Karasoku/Karasofu Mahallesi sınırları içindedir[298]. Bab-ı Tarsus Mahallesi, 1525 yılındaki tahrirde karşımıza çıkan Adana'nın en eski mahallelerindendir.

---

[294] Ramazanoğulları'nın kurdukları vakıflar, Osmanlılar döneminde imparatorluk çapında büyük bir fakıf olduğu halde, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren malları satılmaya başlanmış ve tüketilmiştir (Kurt, 2000, s. 580).

[295] Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nün başlattığı çalışmalar ile Adana'nın bu tarihi dokusu yeniden canlandırılmaya çalışılmaktadır.

[296] Günümüze ulaşmayan söz konusu çeşme, Büyük Çarşı'dan gelen yolun yani şimdiki Ali Münif Yeğenağa Caddesi'nin güneyinde ve muhtemelen mevcut Büyük Saat'in biraz doğusunda bulunuyordu. Çeşmenin güneyinde bir Boyahane yer alıyordu (Çam, 2010, s. 444).

[297] Büyük Saat için Bkz. Ek1 Katalog Bölümü.

[298] Karasoku/Karasofu Mahallesi, 1525 tarihli tahrirde yer alan Adana'nın en eski mahallelerindendir ve varlığını günümüze kadar sürdüren birkaç mahallesinden birisidir. 1536 tarihli tahrir defterinde Kara Sofu'nun Adana Mirlivası olduğu yazılıdır (Kurt, 1992, s. 48).

Mahalle, adını kalenin batı sınırlarını belirleyen ve surun Tarsus'a açılan kapısından almıştır. Kaynaklarda Savcıoğlu Camisi adıyla geçen yapı, bu kapının kemerine izafeten halk arasında "Kemeraltı Camisi" diye de tanınmıştır ve günümüzde halen adını yaşatmaktadır (Altay, 1965, s. 23).

Fotoğraf 278. Günümüzde mevcut olmayan imaretin yerinde bulunan İmam Hatip Ortaokulu

Yapı topluluğu, merkezi teşkil eden Cam-i Atik/Yağ Cami ve Cami-i Cedid/Ulu Cami Mahalleleri'nin batısında, şehrin sur içinde kalan sınır mahallesinde inşa edilmiştir. Bab-ı Tarsus Mahallesi'nin daha batısında, sur dışında Adana'nın tek Gayri Müslim mahallesi Ermeniyan/Zımmiyan Mahallesi bulunmaktadır.

Bölge, günümüzde eski Adana'nın önemli ticaret merkezleri arasındadır. Bu özelliğini 16. yüzyılın ilk yarısından itibaren kazanarakbugüne kadar sürdürmüştür. Bu durum, bölgede inşa edilen, ancak günümüze ulaşamayan çok sayıda ve çeşitlilik gösterenyapılardan anlaşılmaktadır. Bab-ı Tarsus Mahallesi'nde, Kemeraltı Yapı Topluluğundan önce, 1540 yılında, banisi belirlenemeyen bir Mahalle Mesciti yapılmıştır. Söz konusu mescitin dışında üç mescit daha tespit edilmiştir. Bunlar; 1572 yılında Hacı İsaoğlu İbrahim'in yaptırdığı Mahalle Mesciti, 1698 tarihli Hacı Bekiroğlu Hüseyin adlı kişinin yaptırdığı mescit ile 1722 yılında Mehmet Halife adlı şahsın inşa ettirdiği mescittir (Alkan, 2004, ss. 358-59). Mahalle günümüze ulaşmayan eğitim yapıları açısından da zengindir. Vakfiyesi, 1653 yılına ait olan Suhte Hacı Mahmut Paşa'nın yaptırdığı Suhtezade Medresesi, 1765 tarihli Hacı Hasan Ağa'nın aynı adlı mederesesi,

1758 yılına ait Sofuzade el-Hac Mustafa Mektebi, 1730 tarihli Kâtip Hasan Efendi Muallimhanesi, 1731 yılında yaptırılan Kâtip Hüseyin Efendi Muallimhanesi bugün mevcut değildir (Alkan, 2004, ss. 36568). Mestanzade Hacı Mahmut Ağa'nın, Mestanzade Mahallesi'nde inşa ettirdiği yapı topluluğu için vakfettiği, Mestanoğlu Hamamı yine bu mahallededir[299]. Mahallede ayrıca, 1672 tarihine ait Kurban Baba Tekkesi adıyla tanınan ve Adana'nın bilinen tek Bektaşi tekkesi bulunmaktadır (Alkan, 2004, s. 371). Son olarak, inşa tarihi kesin bilinmeyen, ancak Vakfiyesi 1653 yılına ait olan Suhte Mahmut Paşa Hanı/Han-ı Kebir ile 1714 tarihinde Kâmile Hatun b. Mestanzade Mahmut Ağa'nın yaptırdığı Üç Han yine günümüze ulaşmayan yapılar arasındadır (Alkan, 2004, s. 274). Hanların sayıca çokluğu, başta belirtildiği gibi bölgenin önemli ticaret merkezlerinden birisi olduğunu göstermektedir.

Hasan Kethuda/Hasan Ağa Yapı Topluluğu cami ve medreseden oluşur. Aslında 997 H./1558 M. tarihinde Piri Paşa'nın oğlu İbrahim Bey'in hizmetinde olan Abdullahoğlu Hasan Ağa/Kethuda tarafından cami tek yapı olarak inşa ettirilmiştir. 18. yüzyıl başlarında Bayram Paşazade el- Hac Mehmed Paşa (1702-1711)'nın yapıya, medrese ilave ettirmesiyle birlikte küçük ölçekli bir külliyeye dönüştürülmüştür. Günümüze sadece camisi ulaşabilmiştir. Maalesef medresenin konumuna ilişkin herhangi bir bilgi mevcut değildir.

Cami, Klasik Osmanlı dönemi plan tipi ileMemluklu özellikleri taşıyan zengin süslemeleri bakımından Adana'nın dikkate değer yapıları arasında yer almaktadır. Eser, inşa edildiği dönemde bu bölgeye Yeni Mahalle denildiği bilinmektedir. Mahallenin bu şekilde tanınması, şehrin 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren güneye doğru genişlemeye başladığını göstermektedir. Yapı topluluğu Yağ Cami'nin yaklaşık 150 m. güneydoğusunda, aynı zamanda Ulu Cami'nin yaklaşık 200 m. güneyinde yer almaktadır. Yapı, günümüzde Sarıyakup Mahallesi'nde bulunsa da bu mahalle ile Alidede Mahalleleri'nin kesiştiği sokak üzerinde yer alması açısından da önem taşımaktadır. Nitekim caminin batı cephesi Ali Dede Sokak üzerinde bulunmakta ve bu sokak söz konusu iki mahalleyi birbirinden ayırmaktadır. Her iki mahalle Adana'nın eski ve yapıların yoğun olduğu mahalleleri arasındadır. 1572 tarihli tahrirde Sarıyakup Mahallesi, Mescit-i Cedid-i Halil Veled-i Sarıyakup olarak geçmektedir[300]. 1634 yılındaki tahrirde Sarıyakup olarak kaydedilmiştir ve günümüzde de aynı adla varlığını devam ettirmektedir. Yine 1572 tarihli tahrirde Alidede Mahallesi, Mescit-i Dervişali Mahallesi olarak kaydedilmiştir[301]. Ancak 1634 yılındaki tahrirde Alidede adıyla kaydedilmiştir ve günümüze

[299] Hamam günümüzde faal durumdadır. Mestanzade Yapı Topluluğu, çalışma kapsamında aşağıda ayrıca değerlendirilecektir.
[300] Mahalleye adını veren mescit günümüzde mevcut değildir.
[301] Mahalleye adını veren mescit günümüze ulaşmamıştır.

kadar bu isimle ulaşmıştır. Daha önce ifade edildiği üzere Cami-i Atik/Yağ Cami Yapı Topluluğu günümüzde söz konusu mahallenin sınırları içinde yer almaktadır.

Sarıyakup Mahallesi'ne adını veren ve 16 yüzyılda yaptırılan Mahalle Mesciti günümüze ulaşmamıştır. Ramazanoğlu'nun 1722 tarihli Hasır Pazarı Mesciti mahallede bugün halen mevcudiyetini devam ettirir[302]. Musabalızade Hacı Mustafa Ağa'nın, mahallede 18. yüzyılın ilk yarısında inşa ettirdiği yapı topluluğu günümüze ulaşmamıştır[303]. 1723 tarihli Mirza Çelebi Mektebi ile 1759 yılında yapılan Sarıyakup Medresesi de mevcut olmayan yapılar arasındadır. Mahalle ayrıca, günümüzde geleneksel konut mimarisi örneklerinin bulunduğu bölgelerdendir. Tarihi dokunun izlenebildiği diğer mahallelerde olduğu gibi, söz konusu konutların çoğu maalesef bakımsız ve harap durumdadır.

Küçük ölçekli yapı toplulukları arasında içinde en fazla eser barındıran ve aynı adlı mahallede bulunan Mestanzade Yapı Topluluğu, cami, medrese, mektep ve hamamdan oluşmuştur. Günümüze camisi ve hamamı ulaşmıştır[304]. 1682 yılında Mestanzade Hacı Mahmut Ağa tarafından yaptırılmıştır[305].

Mestanzade Mahallesi, ilk kez 1701yılındaki tahrirde kaydedilmiştir. Mahalle, şehrin güneyinde, Seyhan Nehri kenarında kurulmuştur. Bu bölgede daha önce Sugediği Mahallesi bulunmaktadır[306]. Mahalle, şehrin en eski yerleşimleri arasında yer alır ve ilk kez 1525 tarihli tahrirde kayıtlıdır. 1536 yılındaki tahrirde mahallenin adı Selim Bey Mesciti Mahallesi olarak kaydedilmiştir. Ramazanoğlu yöneticilerinden Selim Bey buraya bir mescit inşa ettirince mahalle bu adı almıştır. Ancak söz konusu mescit bugün mevcut değildir.

Sözkonusu yapı topluluğu dışında, mahallede inşa edilen ve 1724 tarihli Koca Ali Efendi Medresesi günümüze ulaşmamıştır (Alkan, 2004, s. 368). Mestanzade Mahallesi, Adana'da geleneksel konut mimarisinin yer aldığı bölge olması açısından önem taşısa da ne yazık ki sivil mimari örneklerinin çoğu bakımsız durumdadır.

---

[302] Hasır Pazarı Mesciti için bkz. Çalışmanın Ek1 Katalog Bölümü.
[303] Çalışmanın kataloğunda yer alan söz konusu yapı topluluğu, ayrıca değerlendirilecektir.
[304] Külliyeye gelir amaçlı vakfedilen hamam, yapı topluluğunun içinde değil, şehrin batı yönünde, Kocavezir Mahallesi'nde, Küçük Saat meydanı civarında inşa edilmiştir ve günümüzde halen işlevini sürdürmektedir.
[305] Mestanzade Hacı Mahmut Ağa, Sarıyakup Mahallesi'nde, 1682 yılında kendi adını taşıyan ayrıca bir mescit inşa ettirmiştir. Bkz. Ek1 Katalog Bölümü.
[306] Mahalle, Seyhan Nehri'nin güneyinde, girinti yaptığı bölgede kurulmuştur. Bu nedenle burada kurulan mahalleye Su Gediği adı verilmiştir (Oral, 1996, s. 53).

Kuruköprü Mahallesi'nde bulunan ancak camisi bugüne ulaşan, Yeni Cami/Abdürrezzak Antakî Yapı Topluluğu, özgününde, cami, medrese ve mektepten oluşmuştur. Maalesef sözkonusu yapıların külliye içindeki dağlımımlarına ait bilgi mevcut değildir. Antakaya'dan Adana'ya gelen, Abdürrezzak Antakî Efendi adlı bir şahıs tarafından 1724 yılında inşa ettirilmiştir.

Yapı, inşa edildiği zaman Hankurbi Mahallesi'nde bulunmaktadır. Zamanla adı değişen mahalle Bâb-ı Tarsus Mahallesi'nde bulunan Suhte Mahmut Paşa Hanı'nın kuzeyinde kurulduğu için bu adı almıştır. Cami yaptırıldıktan sonra, etrafında bir ara Yeni Cami Mahallesi adı kayıtlara geçmiştir (Alkan, 2004, s. 276). Cami, etrafında oluşan mahalleye adını vermiş olsa da daha sonra bu adla kayıtlı mahalle ismine rastlanmamaktadır. Bu bölge 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tahrir defterlerinde Kuruköprü Mahallesi olarak kaydedilmiştir ve varlığını günümüze kadar korumuştur (Yörük, 2012, s. 308)[307].

Kuruköprü Mahallesi'nde inşa edilen ancak günümüze ulaşmayan yapılar şunlardır; Mehmet Paşaoğlu'nun 1709 yılında yaptırdığı kendi adını taşıyan mescit, 1713 tarihli Rabia Hatun Mesciti, 1722 tarihli el-Hac Mustafa Mesciti, 1759'da yaptırılan Abdürrezzak Efendi Mesciti, 1767'de inşa edilen Çolak Hüseyin Efendi Mesciti, Hacı Abdusselam adlı bir şahıs tarafından 1771 yılına ait aynı adlı Mescit, Kara Abdullah adlı bir şahsın yine kendi adıyla tanınan 1774 tarihli Mescit (Alkan, 2004, ss. 358-60). Bu yapıların yanısıra çok sayıda mektep; 1716'da yaptırılan Aişe ve Hatice Mektebi, 1721'de inşa edilen Elanoğlu Mehmet Muallimhanesi, yine 1721 tarihli Abdülkerim Mektebi, 1751 yılına ait Abdurrahman Efendi Muallimhanesi, 1762 tarihli Hüseyin Muallimhanesi ile Fatma Hatun Mektebi'dir. 1756'da yaptırılan Teslime Hatun ile 1756 tarihli Kuruköprü Medreseleri ile 1892'de inşa edilen Arıkzade Hacı Ali Efendi'nin yaptırdığı İkikapılı Han da günümüze ulaşmayan yapılar arasındadır. Ayrıca, Kuru Köprü Mahallesi meydanında Adana Valisi Bahri Paşa zamanında, Belediye Meclisi tarafından inşa ettirilen Bahri Paşa Çeşmesi, 1952 yılında yıktırılmıştır. Çeşme,1992 yılında aslına uygun olarak başka bir yerde, Atatürk Parkı'nın güneydoğu köşesine yeniden yaptırılmıştır[308].

Ayrıca mahallede, günümüzde Etnografya Müzesi olarak değerlendirilen, 1845 tarihli, Rum Kilisesi bulunmaktadır[309]. Bilindiği üzere bu bölgede, Ramazanoğulları döneminden itibaren

[307] K. Ener (1958, s. 167), eskiden mahallede bir köprü olduğunu, zamanla sular çekildiği için burasının kuruması nedeni ile semte "Kuruköprü" adının verildiğini belirtmiştir. Ayrıca, mahallede bir köprünün varlığını biz şöyle yorumlamaktayız: Bilindiği üzere Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa, 1833 ile 1842 yılları arasında, Adana'yı Osmanlıdan bağımsız yönetmiştir. Şehre pek çok hizmet getiren Paşa, Çukurova'da tarımı geliştirip, Adana'yı selden korumak amacıyla, sel sularının akması için Kuruköprü Mahallesi'nde bir kanal açtırmıştır (Anonim, 1981, s. 29). Bu bilgiler ışığında zamanla, kanalın üzerine bir köprü yapıldığını düşünebiliriz.
[308] Bahri Paşa Çeşmesi için bkz. Çalışmanın Ek1 Katalog Bölümü.
[309] Rum Kilisesi için bkz. Ek1 Katalog Bölümü.

tesspit edilen ve gayr-i müslim nüfusun yaşadığı en eski mahallelerinden olan Zımmiyan Mahallesi yer almaktadır. 19. yüzyılda burada bir kilisenin inşa edilmesi, bölgenin hıristiyan nüfusu bakımından, bu yüzyılda da yoğun olduğunu düşündürmektedir[310]. Nitekim F. D. Karaman (1992, s. 24), Adana'nın sivil konut mimarisini incelediği çalışmasında, Kuruköprü Mahallesi'nde, gayr-i müslimlerin kültürüne bağlı oluşan biçimlenişlere rastlandığını tespit etmiştir. Bu bağlamda, iki katlı avlusuz evlerin çoğunlukta olduğunu ve yapıların sokakla ilişkilerinin artırılmasında, genellikle balkon kullanıldığını ifade etmiştir. Gayr-i müslimlerin Adana'nın kültürel yapısındaki etkileri, 17. yüzyılda ve 18. yüzyıl başlarında şehir ve vakıf mimarlığında üstlendikleri görevlerden de anlaşılmaktadır. Örneğin, 1705 yılında Adana'da şehir mimarı olan El- hac Ali, çalışmalarında yetersiz görüldüğünden azledilerek yerine daha önceleri yine Adana mimarlığında bulunmuş olan Artin Kalfa tayin edilmiştir. Sözkonusu yıllarda Ramazanoğlu Piri Paşa vakfının ayrıca bir mimarının olduğu ve yine gayr-i müslim olduğu görülmektedir. Bu vakfın mimarı olan Arakil adlı zımmînin ölümü üzerine, yerine 1105 H./1694 M. yılında Adana naibinin arzıyla Abraham adlı zımmî atanmıştır (Dündar, 2000, s. 70; 2002, s. 116).

Kuruköprü Mahallesi, geçmişte olduğu gibi, günümüzde de şehrin en yoğun ticaret merkezlerindendir.

Alemdar Mesciti Yapı Topluluğu, bir avlu içerisinde yer alan, mescit ve medreseden oluşan küçük ölçekli bir külliyedir. Mesciti, 1748 yılında Alemdar es- Seyyid el- Hac Hasan Ağa inşa ettirmiştir. Günümüzde mevcut olmayan medreseyi, bu şahsın ölümünden sonrakarısı, mescitin avlusunda yaptırmıştır.

Bugün Beş Ocak Mahallesi'nde bulunan Mescit zamanında Yortan Mahallesi'nde yer almaktadır. Mahalle, M. Alkan (2004, s. 271)'a göre, 1530 yılında Adana merkezinde oluşmaya başlamıştır. Adana Mahallelerini çalışan S. Yörük (2012, s. 308, Ek4) ise, mahallenin ilk kez 1547 tahririnde kaydedilmiş olduğunu belirtmiştir. Yortan Mahallesi, Ulu Cami Mahallesi'nin güneydoğusunda, nehrin kenarında oluşmuş Debbağhane Mahallesi'nin ilerisinde, nehrin akış istikametinde, biraz içeride kurulmuştur. Mahalle adını, bugün mevcut olmayan ve 1540 yılında inşa ettirilen Yortan Ağa Mesciti'nden almıştır. Mahalle, 16. yüzyıldan itibaren yoğun imar faaliyetlerine sahne olsa da yapıların çoğu günümüze ulaşmamıştır. Sadece, bir tarikat yapı

[310] 1828- 1830 yıllarına ait Şeri'ye Sicil Defterini inceleyen araştırmacı M. Tuş (2016, s. 417), Adana'da Gayrimüslimlerin 39 mahallede Müslümanlarla birlikte oturduklarını ve her iki nüfusun hemen hemen aynı oranda olduğunu tespit etmiştir.

topluluğu içerisinde, Alemdar Mesciti'nin güney batısında bulunan ve 1852 yılında inşa ettirilen Şeyh Zülfo Mesciti günümüze ulaşmıştır[311].

Çeşitli dönemlerde Yortan Mahallesi'nde inşa ettirilen ancak günümüze ulaşmayan cami ve mescitler; el- Hac Fazlullah Efendi tarafından 1698 yılında inşa ettirilen Mescit, Balcıoğlu el-Hac Mustafa Ağa tarafından yaptırılan 1721 tarihli bir mescit ve 1723 yılına ait cami, 1757 tarihli Yortan Ağa Camisi, 1761'de yaptırılan Alemdar Camisi, 1764 tarihli Hacı Koca Mesciti ve 1767 yılında Sarraç Mehmet'in onarttığı mescit (Alkan, 2004, s, 349, 358-60).Bunların yanısıra ikişer mektep ve medrese; 1722 tarihli Neslihan Hatun ve 1788 tarihli Koca Ali Efendi Mektepleri ile 1711'de yaptırılan Mahalle ve 1750'de inşa edilen Balcıoğlu Medreseleri'dir (Alkan, 2004, s, 365, 368). Mahallede ayrıca 1738 yılında Musa Balızade Mustafa Ağa tarafından yaptırılan bir de han bulunmaktadır.

Yortan/Beş Ocak Mahallesi, Ramazanoğulları ve Osmanlı dönemlerinde önemli bir yerleşim yeri iken günümüzde önemini kaybetmiştir. Geçmişin izlerini taşıyan çok sayıda geleneksel konut mimarisi bugün harap, bakımsız ve kaderine terkedilmiş durumdadır.

Yeşil Mescit Yapı Topluluğu, mescit ve medreseden oluşan küçük ölçekli bir külliyedir. Bugün sadece mesciti mevcut yapı topluluğunun medresesinin bazı kalıntıları, mescitin kuzey tarafında bulunduğundan zamanında bu yönde konumlandığını göstermektedir. Yapı topluluğunu, Gencezade es- Seyyid el-Hac Mahmut Bey inşa ettirmiştir. Mescit, 1165 H. /1751-52 M. yılında, medrese ise, 1167 H. /1753-54 M. tarihinde yaptırılmıştır[312].

Yapı topluluğu, Ulu Cami Mahallesi'nin kuzeyinde, Tepebağ Mahallesi'nde bulunmaktadır. Mahalle, Adana'nın en eski yerleşim yeri Tepebağ Höyüküzerinde kurulmuştur ve düzlük alana yayılan şehrin tek yüksek bölgesidir. Tepebağ/Depebağ Mahallesi ilk kez 1547 tarihli tahrir defterinde kayıtlıdır[313]. Araştırmacılar, sürekli yerleşime sahne olan bu bölgenin, Ramazanoğulları döneminde de daha erken iskân edildiğini kabul etmektedirler. M. Kurt (1992, s. 49), 1525 yılına ait tahrirde Kassarcılar/Kassarin Mahallesi'nin, Tepebağ ve Kayalıbağ

[311] Şeyh Zülfo Mesciti için bkz. çalışmanın Ek1 Katalog Bölümü.
[312] 1719 yılında inşa ettrilen Şeyh Müslihiddin Mesciti ile 1764 tarihinde yaptırılan Şeyh İbrahim Efendi Mesciti maalesef günümüze ulaşmamıştır.
[313] Günümüzde halen Tepebağ adını koruyan mahalle, 17. yüzyılın ilk yarısından itibaren bu bölgede oluşan ve 1536 tahririnde ilk kez kaydedilen Sâdât Mahallesi ile birleştirilerek Kassabbekir Mahallesi adını almıştır (Yörük, 21012, s. 295).

Mahalleleri'ne dönüştüğünü ifade eder[314]. Her iki mahalle yanyanadır ve adlarını günümüze kadar sürdürmüşlerdir. S. Yörük (2012, s. 293, dipn. 13, s. 307, Ek 4) ise, Kassarcılar Mahallesi'nin 1547 tarihinde Kayalıbağ Mahallesi'ne dönüştüğünü kabul etmektedir[315]. Tepebağ Mahallesi için farklı bir öneri getirmiştir. Yazar, 1536 tarihli tahrirde 36 nefer/kişi vergi nüfusuna ulaşan Hacıhamid/Yukarı Mahalle'sinin 1547 tarihli tahrirde 21 kişiye düştüğünü tespit etmiştir[316]. S. Yörük bu nedenle, ilk defa 1547 tarihli tahrirde 27 kişi vergi nüfusu ile ortaya çıkan Tepebağ Mahallesi'nin konumu ve isminden yola çıkarak, bu mahallenin Hacıhamid/Yukarı Mahalle'den ayrılmış olabileceğini ifade etmektedir[317].

Yukarı/Tepebağ Mahalle'sine adını veren 1540 tarihli Hacı Hamid Mesciti günümüze ulaşmamıştır[318]. Bunun yanısıra, mahallede inşa ettirilmiş ancak bugün mevcut olmayan çok sayıda yapı tespit edilmiştir. Şeyh Müslihiddin tarafından 1719 yılında inşa ettirilen ve kendi adını taşıyan Mescit, 1759 tarihli Kazzazoğlu Veli Mesciti ile Şeyh İbrahim Efendi'nin 1764 tarihinde yine kendi adını taşıyan Mescit maalesef günümüze ulaşmayan yapılar arasındadır. Eğitim yapıları arasında, 1720 yılında Durmuş Fakihoğlu Mehmed tarafından inşa ettirilen Okçuoğlu Medresesi ile 1737 tarihli Şeyh Süleyman Mektebi bugün mevcut değildir (Alkan, 2004, s. 359, 365, 368).

Tepebağ Mahallesi, 17. yüzyılın ilk yarısından itibaren Sâdât Mahallesi ile birleştirilerek Kasabbekir Mahallesi adını almıştır. Mahallede, bu adı aldıktan sonra inşa edilen ve günümüze ulaşmayan kimi yapılar tespit edilmiştir. 1703 tarihli Uncuoğlu Abdülkerim Efendi Camisi, 1718 tarihli Kösefakih Ahmet Efendi Mesciti, 1758 tarihli Hacı Ali Mesciti, 1762 tarihli es-Seyyid Abdülkerim Mesciti, 1765 tarihli Köse Fakih Medresesi ile 1759 tarihli Gurbeti Zade Abdullah Ağa Muallimhanesi gibi yapılar bugün mevcut değildir (Alkan, 2004, ss. 349, 359-60, 365, 369).

Tepebağ Mahallesi'nde, ayrıca günümüzde mevcut ve kullanıma açık Bebekli Kilise adında Katolik Kilisesi bulunmaktadır[319].

---

[314] Mahalle, Kale civarında, Seyhan Nehri kenarında kurulmuştur. Kassar, bez yıkayıcı anlamına gelir. Kassarlar, nehir kenarında bez yıkayarak geçimlerini sağlamaktaydılar. Dolayısıyla mahalle adını bu meslekten almıştır (Kurt, 1992, s. 49).

[315] Kayalıbağ Mahallesi, günümüzde Seyhan Nehri tarafındadır. Kayalıbağ Mahallesi ile yan yana kurulan Tepebağ ise, daha içeride, bu mahallenin batısında yer almaktadır. Dolayısıyla bizce de Kassarcılar Mahallesi'nin Kayalıbağ Mahallesi'ne dönüşmüş olması daha güçlü bir kanıdır.

[316] Söz konusu mahalle Adana'nın en eski mahallelerinden birisidir. Nitekim mahalle, ilk kez 1525 tahririnde kaydedilmiştir (Yörük, 2012, s. 307, Ek 4).

[317] Hacıhamid Mahallesi'nin Yukarı Mahalle adıyla da kaydedilmiş olması, Adana'nın höyükten dolayı bugün de tek tepe görünümlü mahallesi olan Tepebağ Mahallesi'nin söz konusu mahalleden ayrışmış olabileceğini düşündürmektedir

[318] Hacıhamid Mahallesi bugün Tepebağ sınırları içinde kaldığından, burada inşa edilen ancak bugün mevcut olmayan yapılar da Tepebağ Mahallesi içinde verilecektir.

[319] Bebekli Kilise için Bkz. Ek 1 Katalog bölümü.

Tepebağ Mahallesi, günümüzde Adana'nın tarihi dokusunun izlenebildiği ve şehrin Tanzimat dönemi sivil mimari örneklerinin yer aldığı önemli bölgelerindendir. 1998 yılında meydana gelen Adana Depremi'nde çok sayıda yapı hasar görmüştür ve kaderine terkedilmiştir. Depremin yanısıra, yeni yapılaşma ve gecekondulaşma maalesef mahallenin dokusunu önemli ölçüde bozmuştur [320].

Şeyhzade/Şeyhoğlu Yapı Topluluğu; aynı avlu etrafında inşa edilmiş, Şeyhzade Efendi Cami ve Kütüphanesi, eş- Şeyh el- Hac Mehmet Efendi Medresesi ve Şeyhzade Mehmet Sait Efendi Mektebi adlı yapılardan oluşmuştur. Günümüze sadece camii ulaşmıştır ve Şeyhoğlu/Şıhoğlu adlarıyla tanınmaktadır. İnşa edildiği dönemde, caminin güneyine bitişik medrese, güneydoğusunda ise kütüphane odaları konumlanmıştı. Cami ve medrese 1770 yılında, kütüphane ise 1803 tarihinde yaptırılmıştır.

Bugün Kayalıbağ Mahallesi'nde bulunan yapı, zamanında Şeyhzade Mahallesi'nde yer alıyordu. Kayalıbağ Mahallesi'nin büyümesiyle birlikte, 18. yüzyılda, bu mahallenin civarında adını ünlü bir müderris ailesinden alan, Şeyhzade Mahallesi adlı bir mahallenin oluştuğu görülmektedir (Alkan, 2004, s. 277; Yörük, 2012, s. 308, Ek:4). Yani mahalle, söz konusu yapı topluluğunun çevresinde oluşmuştur. Bugün Kayalıbağ Mahallesi'nin sınırları içinde kalan Ağamehmed Mahallesi'de kayıtlara 18. yüzyılda geçmiştir ve adını yine bir müderris ailesinden almıştır[321].

Kayalıbağ Mahallesi, yukarıda ifade edildiği üzere Tepebağ Mahallesi ile birlikte, Adana'da günümüze ulaşan en eski mahallelerdendir. Nehir kenarına kurulmuş olan mahallenin çevresinde zamanla müderris ailelerinden adını alan iki mahallenin oluşması bu bölgenin kültürel açıdan önemine işaret etmektedir. Gerçektende bu bölgede inşa edilmiş yapılar arasında önemli sayıda bir grubu, medreseler teşkil etmektedir[322]. Bunlar; Ağamehmed Mahallesi'nde; 1715 yılında, Ahmet, Hacı Mehmet ve Hacı Nebi'nin kendi adlarını taşıyan medrese, 1716

[320] Tepebağ Höyük 1967 yılında arkeolojik sit alanı olarak ilan edilmiştir. Bölgede tespit ve tescil çalışmaları başlatılsa da, bu çalışmalar tarihi kentsel alandaki yeni yapılaşmayı ve gecekondulaşmayı maalesef önleyememiştir (Karaman, 1992, s. 25). Bunlara rağmen Tepebağ Mahallesi, halen kent bütününde tarihi dokunun en geniş ölçekte korunabildiği alan olma özelliğine sahiptir.

[321] Adana'daki medreseler, şehrin kültürel dokusunu etkilese de mahallelerin oluşumunda veya şehrin fiziki yapısında camiler gibi kalıcı ve merkezi rol oynamamışlardır. Bununla birlikte Adana'da iki mahalle adlarını medreselerin banisi olan müderrislerden almıştır. Bunlardan biri, söz konusu yapı topluluğuna adını veren Şeyhzade Mahallesi, adını "Şeyhzade" lakaplı müderris ailesinden almıştır. Bu ailenin bölgede oldukça ünlü bir ulemâ ailesi olduğu anlaşılmaktadır. Şeyhzade Feyzullah Efendi Kütüphanesindeki kitaplar arasında Şeyhzade adıyla hâşiye, beyân ve şerhler yazılmıştır. Adını müderris ailesinden alan diğer mahalle ise, Ağamehmet Mahallesi'dir. Mahalle adını, "Ûlemâ'ül Kâmilin" lakaplı eş- Şeyh Mehmet Efendi'den almıştır (Alkan, 2004, s. 285).

[322] Bugün Kayalıbağ Mahallesi sınırları içinde kaldığı için, Şeyhzade ve Ağamehmet Mahalleleri'nde inşa edilmiş yapılar bir arada verilmiştir.

yılında, Mustafa Efendi'nin Hatuniye Medresesi, 1721 yılında Abdülaziz Efendi'nin kendi adıyla bilinen Medrese, 1738 yılında Kurdoğlu Hacı Ahmet'in yine kendi adını taşıyan medresesidir (Alkan, 2004, s. 368). Kayalıbağ Mahallesi'nde; 1721 yılında Emir Kadı Seyyit Mustafa'nın Emir Kadı Medresesi, 1731 yılında Abdülfettah Efendi'nin kendi adını taşıyan Medresesi, 1755 yılında Abdulhalim Efendi ve Halime Hatun'un, Abdulhalim Medresesi, 1761 yılında Molla Halil'in aynı adlı medresesi, 1788 yılında el- Hac Mehmet Efendi'nin Hurmalı Daire Medresesi, 1796 yılında Elcioğlu Yusuf Çelebi'nin yine aynı adlı medresesi, 1892 yılında banisi belli olmayan Kayalıbağ Medresesi, 1894 yılında Hacı Yunus Ağa'nın aynı adlı medresesidir (Alkan, 2004, ss. 368-69). Sözü edilen bu medreselerden hiç biri günümüze ulaşmamıştır.

Kayalıbağ Mahallesi'nde, medreselerin yanısıra inşa edilmiş ancak günümüze ulaşamayan çok sayıda cami ve mescit olduğu saptanmıştır. Ağamehmet Mahallesi'nde üç cami inşa edilmiştir. Bunlar; 1710 yılında Abdullah Efendi'nin kendi adıyla tanınan camisi, Kurdoğlu Hacı Ahmet'in yine kendi adını taşıyan camisi ve Şeyh Abdurrahman Efendi'nin aynı adlı camisidir (Alkan, 2004, s. 349). Mescitler, Ağa Mehmet Mahallesi; 1715 tarihli, Ahmet, Hacı Mehmet ve Hacı Nebi'nin kendi adlarını taşıyan mescit, 1716 yılına ait Mustafa Efendi'nin Hatuniye Mesciti, 1721 tarihli Abdulaziz Efendi'nin kendi adını taşıyan mescit, 1738 yılında yaptırılan Kurdoğlu Hacı Ahmet'in aynı adlı mescittir (Alkan, 2004, s. 368). Şeyhzade Mahallesi'nde; 1761 tarihli Vaızzade Hacı Ali Efendi'nin kendi adını taşıyan bir mescit tespit edilmiştir. Kayalıbağ Mahallesi'nde; 1540 yılında banisi bilinmeyen Mahalle Mesciti, 1703'te inşa edilen Hacı Abdullah'ın kendi adını taşıyan mescit, 1711 yılında Hacı Nasuh Paşa'nın aynı adlı mesciti, 1713 tarihli banisi bilinmeyen Sakızlı Mescit, 1715 yılında Abdulhalim ve Halime Hatun'un kendi adlarını taşıyan mescit, 1720 yılında banisi bilinmeyen İvaz Mesciti, 1741 yılında banisi bilinmeyen Veli Halife Mesciti ve 1915 yılında Boşnak Salih Efendi'nin aynı adlı Mescitidir (Alkan, 2004, ss. 359-60).

Son olarak Kayalıbağ Mahallesi'nde, şehirde az rastlanan birde tarikat yapısı tespit edilmiştir. Bugün mevcut olmayan ve Nakşîlere ait bu yapı, 1901 yılında inşa edilmiş Şeyh Müslihiddin Tekkesidir (Alkan, 2004, s. 285)[323].

Kayalıbağ Mahallesi, bitişiğinde bulunan Tepebağ Mahallesi gibi, Adana'nın tarihi dokusunun izlenebildiği ve bugün Tanzimat dönemi sivil mimari örneklerini barındırması açısından önemli

[323] M. Alkan (2004, s. 286), Adana'da tekkelerin, fiziki anlamda şehrin dokusuna katkı yapacak potansiyele sahip olmadığını belirtmiştir. Nitekim Şeyh Müslihiddin Tekkesi, alt katında mağaza ve hücrelerin, üst katında meşihat odasının bulunduğu iki katlı bir ev mimarisi biçimindedir.

yerleşim yerlerindendir. Mahallede bulunan yapılar, 1998 yılında meydana gelen depremde büyük hasar görmüştür. Depremden sonra, kıyı boyunca sıralanan çok az yapı onarılsa da iç kısımda bulunan çok sayıda konut bakımsız ve harap durumdadır[324].

Yapı topluluklarının bir bölümü günümüze ulaşmamıştır veya bir kısmı ulaşsa dahi bütünüyle özgün niteliklerini kaybetmiştir. Cuma Fakih Yapı Topluluğu bunlardan birisidir. Mescit ve medreseden oluşan küçük ölçekli yapı topluluğundan günümüze mescit ulaşmıştır. Adana'da 1998 yılında meydana gelen depremde yıkılan mescit yeniden inşa edilmiştir, ancak özgün niteliklerini bütünüyle yitirmiştir. Kayıtlardan medresenin, mescitin doğusunda, aynı avlu içinde konumlanmış olduğu anlaşılmaktadır.

1541 yılında, Cuma Fakih tarafından inşa ettirilen mescit ve medrese, Yağ Camisi ve Ulu Camisi Yapı topluluklarından sonra günümüze ulaşan en eski yapı topluluğudur. Günümüzde Kalekapısı adıyla tanınan bölgede, Ulu Cami Mahallesi'nde bulunmaktadır. İnşa edildiği dönemde Hacıfakih Mahallesi'nde yer alıyordu. Sözkonusu mahalle, şehrin eski mahallelerindendir ve ilk kez 1525 tarihli tahrir defterinde kayıtlıdır. Mescitin konumundan mahallenin, İçkale'nin kuzeyinde, nehir kenarında, Taşköprü civarında oluştuğu anlaşılmaktadır.

Hacıfakih Mahallesi'nde, kesin olmamakla birlikte, 1710 yılında Karacaoğlu Abdurrahman Efendi'nin baniliğinde inşa ettirilen cami/yapı topluluğu ile 1754 tarihinde es- Seyyid Mustafa adlı şahıs tarafından yaptırılan mescit günümüze ulaşmamıştır (Alkan, 2004, s. 349, 359).

Cafer Paşa Yapı Topluluğu, cami ve medreseden oluşan küçük ölçekli bir külliye olsa da konumu nedeni ile seyyahların dikkatini önemli ölçüde çekmiştir. Zamanında Taşköprü'nün batısında, nehir kenarında, mesirelik alanda inşa edilmiş olması, yapı topluluğunu özel kılmıştır. Kitabesine göre, Adana Valisi Cafer Paşa tarafından 1058 H./1648 M. yılında inşa ettirilmiş, ancak 1955 yılında yıktırıldığı için günümüze izi kalmamıştır.

Günümüzde Ulu Cami Mahallesi'nde yer alan yapı topluluğu, inşa edildiği dönemde Debbağlar/Tabakhane Mahallesi'nde bulunuyordu. Mahalle, 1525 tahririnde kayıtlı şehrin eski mahallelerindendir. Adından anlaşıldığı üzere mahalle, mescit merkezli mahallelerin aksine

[324] Kayalıbağ Mahallesi, Seyhan Nehri kıyısındaki inşa eilmiş sıra konakları ile Adana geleneksel konut mimarisinin en güzel örneklerini bünyesinde bulundurmaktadır. Bu konaklardan birisi olan Suphi Paşa Konağı 1976 yılında kamulaştırılarak, Kültür Bakanlığına devredilmiş ve "Atatürk Müzesi" olarak restore edilmiştir (Karaman, 1992, s. 26). Son zamanlarda bu konaklardan biri Sinema Müzesi öteki Otel olarak kullanılmak üzere yeniden onarılmıştır.

adını burada bulunan tabakhaneden almıştır. Debbağhane Mahallesi, Taşköprü'nün batısında, Hacıfakihoğlu Mahallesi'nin güneyinde, nehir kenarında kurulmuştur. Bugünkü Taşköprü ile Hükümet Konağı/Seyhan İlçesi Kaymakamlığı arasındaki bölgedir. Nitekim yapı topluluğunun bulunduğu bölge bugünde Kalekapısı semti olarak bilinmektedir. 1891-1895 yılları arasında Belediye Başkanlığı yapan Debbağzade Hacı Ali Efendi'nin burada bulunan tabakhaneyi Türkocağı Mahallesi'nin sonuna aktarmasıyla Debbağhane Mahallesi adı ortadan kalkmıştır (Oral, 1996, s. 53).

Cafer Paşa Yapı Topluluğu günümüze ulaşmadığı gibi, Debbağhane Mahallesi'nde inşa edilen çok sayıda yapı da bugün mevcut değildir[325]. Bunlar; mahallede tespit edilen en eski yapı olan ve banisi saptanamayan 1540 tarihli Mahalle Mesciti, 1706 yılında Abdüllatif Ağa'nın kendi adını taşıyan Mescit, 1715 tarihli Hacı Hasan Mektebi, 1718 tarihli Adana Mahkemesi, 1745 tarihli Huhî el- Hac Hasan Muallimhanesi, 1757 tarihli Ilgınî Ali Efendi ile el-Hac Hüseyin'in yaptırdıkları Medrese, 1759 tarihli es-Seyyid Hüseyin Ağa'nın inşa ettirdiği Camisi, 1796 tarihli Serturnai es- Seyyid Hüseyin Ağa Tekke Mesciti ile 1875 tarihli Şeyh Şücaüddin Efendi'nin Kadiri Tekkesi'dir.

Musa Balızade Mustafa Ağa tarfından inşa ettirilen ve kendi adını taşıyan yapı topluluğu, mescit, medrese, çeşme ve hamamdan ibarettir. Günümüze sadece hamamı ulaşan külliye Sarıyakup Mahallesi'nde bulunuyordu[326]. Mescit ve Medrese 1720 yılında hamam ise 1738 tarihinde külliyeye gelir amaçlı inşa ettirilmiştir. Çeşme yaklaşık yüzyıl sonra, 1811 yılında, hamama bitişik, Hasan Paşazade Ahmet Bey adlı bir şahıs tarafından yaptırılmıştır. Diğer yapıların külliye içindeki konumları hakkında ise maalesef bilgi mevcut değildir. Vakfiyede Yeni Hamam olarak adı geçen yapı günümüzde Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından onarılmaktadır.

Yortan/ Beş Ocak Mahallesi'nde inşa ettirilen Balcıoğlu Mustafa Ağa Yapı Topluluğu, cami, mescit ve medreseden ibarettir. Bugün sözkonusu yapılardan hiç biri mevcut değildir. Bunun yanısıra yapıların mahalle içindeki konumları hakkında da maalesef herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Yalnızca yapı topluluğuna ait mescit ile ilgili kimi bilgiler bulunmaktadır. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndekiki Hayrat Satış Kütük Defteri'ne göreeser, 1940 yılında satılmıştır. Bugün Adana Arkeoloji Müzesi'nde bulunun mescitin kitabesine göre, 1134 H./1721

[325] Cafer Paşa Camisi, 1954 yılında tescil edildiği halde, maalesef tescilinden birkaç yıl sonra yıktırılmıştır (Karaman, 1992, s. 24).

[326] Sarıyakup Mahallesi'nin konumu ve mahallede inşa edilen yapılar Hasan Kethuda/Hasan Ağa Yapı Topluluğu değerlendirilirken ele alındığından tekrara düşmemek için burada sadece Musa Balızade Yapı Topluluğu değerlendirilecektir.

M. yılında yaptırıldığı anlaşılmaktadır. 1547 tahririnde ilk kez kayıtlı olan Yortan Mahallesi'nde Balcıoğlu Yapı Topluluğu dışında çok sayıda yapı inşa ettirildiği bilinmektedir[327].

Karacaoğlu Hacı Abdurrahman Yapı Topluluğu, bulunduğu mahalle ve yaptırıldığı tarih bakımından kesin bilgi sağlanamayan bir yapı topluluğudur. Nitekim böyle bir yapı topluluğunun varlığına, 1737 tarihli Musa Balızade Vakfiyesi'nde, vakfedilen vakıf gelirlerinin bir bölümünün Karacaoğlu Hacı Abdurrahman'ın yaptırdığı mescit ve medreseye de ayrılmış olmasından dolayı saptadık. Ancak araştırmacılar, sözkonusu yapı topluluğu için birbirinden oldukça farklı bilgiler vermiştir. M. Alkan (2004, s. 349, 369), Hacıfakih Mahallesi'nde, 1710 tarihli, Karacaoğlu Abdurrahman Efendi tarafından inşa ettirilmiş kendi adını taşıyan bir cami ile mahalle ismi vermeksizin ve kesin olmamakla birlikte 1773 tarihli Karacaoğluadlı bir medreseden bahsetmektedir[328]. Bir başka araştırmacı N. Çam (2010, s. 412) ise, sadece Karacaoğlu Mesciti'nden bahsetmekte ve eserin tarihini belirtmeksizin, Şeyhzade[329] veya Karasoku mahallesinde bulunduğunu ifade etmiştir[330]. Burada da mahalle farklılığı ortaya çıktığından, yapı topluluğuyla ilgili fikir yürütmenin zorluğunu artırmıştır.

Siyavuşoğlu Ahmet Ağa Yapı Topluluğu, cami ve medreseden oluşan küçük ölçekli bir külliyedir[331]. Yapı topluluğu, günümüzde harap durumdadırır ve ancak bazı kısımları dükkân ve konut olarak kullanılmaktadır.

Günümüzde Karasoku Mahallesi'nde yer alan yapı topluluğu, 1157 H./1744 M. tarihli vakfiyesine göre, Eskihamam Mahallesi'nde, Siyavuşzade Hacı Ahmet Ağa tarafından yaptırılmıştır. Araştırmacıların bir kısmı yapı topluluğunun yerini Eskihamam Mahallesi'nde, diğerleri ise Taşçıkan Mahallesi'nde göstermiştir[332].18. yüzyıl ilk yarısından itibaren Cami-i Atik Mahallesi, kayıtlarda Eskihamam olarak kaydedilmiştir. Bu mahallenin büyümesiyle batı tarafında Taşçıkan Mahallesi'nin oluştuğunu kayıtlardan öğrenmekteyiz. Günümüzde Eskihamam Mahallesi, Alidede Mahallesi sınırları içinde, Taşçıkan Mahallesi ise Karasoku Mahallesi'ne dâhil edilmiştir. Yapı topluluğu her ne kadar Eskihamam Mahallesi'nde

---

[327] Yortan Mahallesi'nde inşa ettirilmiş yapılar, Alemdar el- Hac Hasan Ağa Yapı Topluluğu'nun değerlendirildiği kısımda verildiğinden burada tekrara düşmemek için yeniden yazılmamıştır.

[328] Hacıfakih Mahallesi hakkında bilgi, bu mahallede inşa ettirilen Cuma Fakih Yapı Topluluğu değerlendirilirken verilmiştir.

[329] Şeyhzade Mahallesi hakkında bilgi, burada yer alan Şeyhoğlu/Şeyhzade Yapı topluluğu değerlendirilirken verilmiştir.

[330] Karasoku Mahallesi, burada bulunan Kemeraltı/Savcıoğlu Yapı Topluluğu değerlendirilirken tanıtılmıştır.

[331] M. Alkan (2004, s. 360), yayınında cami ve medresenin yanısıra aynı şahıs tarafından Sarıyakup Mahallesi'nde yaptırılan 1777 tarihli birde mescitten bahsetmektedir. Mescitin farklı bir mahallede inşa edilmesinden dolayı biz yapı topluluğuna bu eseri dâhil etmedik.

[332] Yapı Topluluğunun konumu hakkında her iki mahalleyi, katalog bölümünde tartıştıgımızdan burada tekrara düşmemek için yeniden yazmadık.

yaptırılmış olsada zamanla Taşçıkan Mahallesi sınırları içinde kaldığından araştırmacılarda böyle bir farklılığa yol açmıştır.

Yapı Topluluğu'nun konumlandığı mahalle yanısıra cami ve medresenin tarihleri konusunda da farklılıklar söz konusudur. Günümüzde mevcut caminin vakfiyesi yukarıda ifade edildiği üzere 1744 tarihlidir. Vakfiyede medreseden sözedilmemiştir ancak kitabesi günümüze ulaşmıştır ve 1752 tarihini vermektedir. Buna göre cami medreseden önce yani 1744 yılından önce inşa ettirilmiş olmalıdır. Sadece araştırmacı M. Alkan (2004, s. 349), caminin 1730 yılında, medresenin ise 1752 tarihinde inşa ettirildiğini ifade etmiş, diğer araştırmacılar ise her iki yapının 1752 yılına ait olduğunu yazmışlardır.

Bu bölgede çok sayıda yapı inşa edilmiş olsa da eserler günümüze ulaşmamıştır[333].Eskihamam Mahallesi'nde; banisi bilinmeyen 1540 tarihli Kadı Mesciti, 1696 tarihli Suhte Mahmut Mesciti, 1723 tarihli es-Seyyid Osman Efendi Mesciti, 1750 tarihli Köylüoğlu Ömer Beşe Mesciti, 1715 tarihli Mümine Hatun Muallimhanesi, 1758 tarihli Eskihamam Mahallesi Mektebi, 1758 tarihli Bayram Paşazade Mahmut Paşa'nın yaptırdığı Medrese-i Sağire, 1752 tarihli Şeyh Osman Efendi Medresesi, 1758 tarihli Hacı İsa Hoca Medresei ve 1766 tarihli Matbaha-i Amire Emiri el-Hac Mustafa Ağa'nın yaptırdığı 37 odalı Han-ı Kebir'dir. Taşçıkan Mahallesi'nde ise 1712 yılında inşa edilen Hacı Mustafa Paşa Mesciti günümüze gelmemiştir (Alkan, 2004, ss. 349, 358-59, 365, 368-69, 373).

Günümüze ulaşmayan Arpacızade el- Hac Hüseyin Ağa Yapı Topluluğu, cami, medrese ve mektepten oluşan küçük ölçekli bir külliyedir. Mektep 1723, cami 1731, medrese ise 1751 yılında yapılmıştır. Maalesef yapı topluluğuna bağlı yapıların mahalle içindeki konumları ve aynı avlu içerisinde mi bulunduklarına dair bilgi sahibi değiliz. N. Çam (2010, s. 397), Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki Hayrat Satış Kütük Defteri'nde rastladıkları Arpacızade Mesciti'nin satışa çıkarılmış olmakla birlikte satış işleminin gerçekleşmediğinden söz etmektedir.

Bugün, Alidede Mahallesi'nde yer alması gereken yapı topluluğu, M. Alkan (2004, s. 284)'a göre, Paşanebi Mahellesi'nde inşa ettirilmiştir. N. Çam (2010, s. 397) ise, Eskihamam/Alidede Mahallesi'nde olduğunu ifade etmiştir. Aslında her iki araştırmacı aynı mahalleden bahsetmektedir. Siyavuşoğlu Yapı Topluluğunda da bahsedildiği gibi, Cami-i Atik Mahallesi 18. yüzyılın başlarından itibaren Eskihamam Mahallesi olarak kaydedilmiştir. Sözkonusu

[333] Eskihamam ve Taşçıkan Mahalleleri'nde inşa edilen yapılar bir arada verilecektir.

Mahalle'nin güneyinde ise, ilk kez 1701 yılında kaydedilen Paşanebi Mahallesi ortaya çıkmıştır (Yörük, 2012, s. 294). Bahsi geçen her iki mahalle de bugün Alidede Mahallesi sınırları içinde kalmıştır.

Paşanebi Mahallesi'nde inşa edilen Arpacızade Yapı Topluluğu dışında inşa ettirilen diğer yapılar da ayakta değildir. Şeyhzade Fazlullah Efendi'nin 1706 tarihli Mesciti ve medresesi, 1723 tarihli el-Hac Hüseyin Ağa bin İvaz Mektebi tespit edilen yapılardır (Alkan, 2004, ss. 349-50, 365).

Memişpaşa Yapı Topluluğu, cami ve medreseden ibarettir. Yapı topluluğunun medresesi günümüze ulaşmamıştır ve konumuna dair herhangi bir bilgi mevcut değildir. Günümüzde Sarıyakup Mahallesi'nde bulunan cami, inşa edildiği dönemde Sofubağçesi/Sofubahçesi Mahallesi'nde yer alıyordu[334]. Yapı, burada daha önce yer alan Havutluoğlu Mesciti'nin yıkılması üzerine, 1825 yılında Adana Valisi Memiş Paşa tarafından yeniden inşa edilmiştir. Son olarak 1998 tarihli Adana depreminde büyük hasar gören cami yıktırılıp yeniden yaptırılmıştır ve özgün niteliklerini bütünüyle kaybetmiştir.

Kayıtlardan, Sofubahçesi Mahallesi'nde çok sayıda yapı inşa edildiği anlaşılmaktadır[335]. Sözkonusu yapılardan günümüze sadece Piri Paşa tarafından 1540 yılında, eski bir Roma hamamının temelleri üzerine inşa ettirdiği ve belgelerde Cedid/Yalı/Paşa günümüzde ise Irmak Hamamı adıyla tanınan yapı ulaşmıştır (Çam, 2010, s. 220)[336]. M. Alkan (2004, s. 358), bugün mevcut olmayan 1719 tarihli Havutluoğlu Mesciti'nden daha önce inşa edilen 1540 tarihli bir Mahalle Mesciti'nden bahsetmektedir[337]. Bugün mevcut olmayan diğer eserler; 1731 tarihli Usta Seyyid Ali, 1749'da inşa edilen Tellioğlu (Abdülmecid Halife Camisi), 1754 yılına ait ve banisinin adını taşıyan Bozzade Hacı Mehmet Ağa Mescitleri, kesin olmamakla birlikte1712'de inşa edilen Hacı Kanber ile 1716 tarihli Kara Velioğlu Hacı Ali Muallimhaneleri, 1740 yılına ait Beşirzade es- Seyyid el- Hac Mehmet Efendi ile 1802 tarihli Serturnai es- Seyyid el- Hac Mustafa Ağa Mektebleri,1711'de48 odalı inşa edilen Bayram Paşazade ve 1725 yılına ait 12 odalı Ümmügülsüm binti Behram Çavuş Hanlarıdır (Alkan, 2004, s.359, 365, 373).

---

[334] Ramazanoğulları vakıflarından olan Eski Saray ile vakıf bahçelerden olan Sofubahçesi, 18. yüzyılın başında kayıtlara mahalle ismi olarak geçmiştir (Alkan, 2004, s. 277).

[335] Sarıyakup Mahahllesi'nde inşa edilen yapılar, Hasan Kethuda Yapı Topluluğu tanıtılırken verildiğinden, tekrara düşmemek için sadece Sofubahçesi Mahallesi'nde inşa edilen eserler verilecektir.

[336]Irmak Hamamı, günümüzde Ulu Cami Mahallesi sınırları içindedir ve hizmete açıktır.

[337] Sofubahçesi Mahallesi 18. yüzyılın başında kayıtlara geçtiğine göre, söz konusu Mescitin inşa edildiği tarihte başka bir mahallenin burada mevcut olduğunu göstermektedir.

Küçük ölçekli yapı toplulukları sınıfına giren son örnek, cami ve medreseden oluşanArıkzade Hacı Ali Efendi Yapı Topluluğudur. Hanedan Mahallesi'nde, 1892 yılında inşa edilen yapı topluluğunun medresesi günümüze ulaşmamış, cami ise yapılan onarımlarla özgün niteliklerini bütünüyle yitirmiştir. Aslında minare hariç 1977 tarihinde cami bütünüyle yıktırılıp yeniden yaptırılmıştır. 1998 tarihli Adana Depreminde hasar gören minare de elden geçirilmiştir. Caminin haziresinde yapı topluluğunu inşa ettiren Arıkzade Hacı Ali Efendi ile kardeşi Arıkzade Hacı Süleyman Ağa'nın mezarları bulunmaktadır.

Adana, 18. yüzyılda, kuzey, güney ve batıya doğru genişlemeye devam etmiş ve yeni mahalleler oluşmuştur. Bu mahallelerden biri olan Hanedan Mahallesi, yüzyılın ilk yarısında kurulmuştur ve Kuruköprü Mahallesi'nin güneybatısında konumlanmıştır. Mahalle, günümüzde adını koruyan az sayıdaki mahallelerdendir. Hanedan Mahallesi'nin kısa sürede geliştiği, 18. yüzyılın ilk yarısında inşa edilen yapılardan anlaşılmaktadır. Pek çok mahallede olduğu gibi burada da yaptırılan eserler günümüzde mevcut değildir. 1713 tarihli İbrahim Fakih Mesciti, 1719 tarihli Karamanlızade Hüseyin Ağa Mesciti, 1723 tarihli Seyyid Halil Mesciti, 1724 tarihli Cemileoğlu Osman Efendi Mesciti ile 1740 tarihli Kara Molla Ali Muallimhanesi mahallede inşa ettirilen ve günümüze ulaşmayan yapılardır (Alkan, 2004, ss. 358-59, 365).

Sonuçta, Adana kent merkezinde bulunan yapı toplulukları; Ulu Cami, Alidede, Sarıyakup, Tepebağ, Kayalıbağ, Karasoku, Kuruköprü, Hanedan, Mestanzade ve Beş Ocak olmak üzere, günümüzde on mahalle içinde yer almaktadır. Adını mahalleye veren ve tek büyük boyutlu yapı topluluğu olan Ulu Cami Yapı Topluluğu, şehrin merkezi ve ticari dokusunu belirlemiştir. Yapı topluluğu bugünde özelliğini devam ettirmektedir. Ulu Cami Mahallesi'nde, bunun dışında iki yapı topluluğu; günümüze bütün özgün niteliklerini yitirerek ulaşan Cuma Fakih Mesciti ile bugün maalesef mevcut olmayan Cafer Paşa Camisi yapı toplulukları bulunur. Alidede Mahallesi'nde, Yağ Cami ile bugün mevcut olmayan Arpacızade yapı toplulukları yer alır. Karasoku Mahallesi'nde Kemeraltı/Savcıoğlu, özgün niteliklerini tümüyle yitiren Siyavuşoğlu ile günümüzde mevcut olmayan Karacaoğlu yapı toplulukları vardır. Sarıyakup Mahallesi'nde, Hasan Kethuda, Memiş Paşa ile bugün ayakta olmayan Musabalızade yapı toplulukları inşa edilmiştir. Beş Ocak Mahallesi'nde Alemdar Mesciti ile günümüzde mevcut olmayan Balcıoğlu yapı toplulukları yer alır. Tepebağ Mahallesi'nde, Yeşil Mescit, Kayalıbağ Mahallesi'nde, Şeyhoğlu Cami, Mestanzade Mahallesi'nde, aynı adla bilinen yapı topluluğu, Kuruköprü Mahallesi'nde, Yeni Cami ve son olarak Hanedan Mahallesi'nde ise, günümüze özgün niteliklerini kaybederek ulaşan Arıkoğlu Cami yapı toplulukları inşa edilmiştir.

IV.2. ADANA'DAKİ YAPI TOPLULUKLARI: ANADOLU VE ANADOLU DIŞINDAKİ YAPI TOPLULUKLARINDAN ÖRNEKLER

Bu bölümde, Adana'da bulunan yapı topluluklarının çevre kültürlerle olan etkileşimi, Anadolu ve Anadolu dışından örneklerle tartışılacaktır. Adana ve çevresi, tarih boyunca Doğu Akdeniz çevresinde konumlanan, Suriye ve Mısır gibi coğrafyalarla sürekli kültürel ilişkiler içinde olmuştur. Konumuzu oluşturan ve yaklaşık dört yüzyıla yayılan kent merkezindeki yapı toplulukları, Ramazanoğulları Beyliği ile Osmanlı dönemlerine ait örneklerdir. Ramazanoğulları, 14. yüzyıl ortalarında Suriye ve Mısır'a hâkim Memluklere bağlı olarak kurulmuştur. Dolayısıyla bu beyliğin sanatı, öncelikle doğal olarak Memluk sanatıyla etkileşim halindedir. Ayrıca, aynı kültür çevresinde yer alan ve Memluk sanatına da etki eden Zengi ve Eyyubi sanatlarının Ramazanoğulları sanatı üzerine etkilerini de ifade etmek gerekir. 1516 yılına kadar Memluklere bağlı olan Ramazanoğulları, Yavuz Sultan Selim'in bu tarihte Memluk sultanlığına son vermesiyle birlikte, beylik Osmanlı İmparatorluğu'na bağlanır. Ancak, daha uzun süre Osmanlı Devleti'nin idaresi altında kalan Adana'da, Osmanlı sanatı izleri, Memluklu sanatı kadar görülmez. Nitekim şehirde, Ramazanoğulları döneminden sonra inşa edilen yapılarda da söz konusu çevrekültürlerinin etkileri daha yoğun görülmektedir. Dolayısıyla Adana'daki Osmanlı dönemi sanatı, kimi yapıların mekân ve bezemeleri hariç, bölgesel özellikler göstermektedir. Bunların dışında, özellikle Adana'nın Ramazanoğulları'nın idaresi altında olduğu dönemde, kültürel ve siyasal ilişkiler içinde olduğu Dulkadiroğulları ve Karamanoğulları sanatının da etkileri görülür. Bunun yanısıra Adana Yapı Topluluklarında kısmen Anadolu Selçuklu etkileri görülürken, Güneydoğu Anadolu'da hâkim olan Artukluların Zengi, Eyyubi ve Memluklarla olan kültürel ve siyasal ilişkileri göz önünde bulundurduğumuzda, Adana yapılarındaki etkilerinin daha yoğun olduğunu ifade etmek gerekir.

Yapı topluluklarının, Ulu Cami ile Yağ Camihariç, incelediğimiz örneklerden bir bölümü günümüze tek yapı halinde, diğer bir kısmı ise hiç ulaşmamıştır. Dolayısıyla, söz konusu iki yapı topluluğu hariç, kent merkezinde veya mahalle içindeki dağılımları ile birbirleriyle olan irtibatları; aynı avlu içinde mi veya bağımsız mı konumlanmış oldukları maalesef yeterince değerlendirilemeyecektir. Ancak elde edilen bilgiler ışığında sözkonusu bazı yapı topluluklarının mahalle içindeki konumları belgelenmiş, günümüze hiç ulaşmamış olanların ise konumları belirlenememiştir. Bu nedenle örneklerimiz daha çok Ulu Cami ile Yağ Cami yapı toplulukları ele alınarak irdelenecektir. Zaten Ramazanoğulları ve Memluklu mimarisi arasındaki etkileşimler, yapı topluluklarının konumlanma biçiminden çok, taç kapı, minare, kubbe, niş, kubbe kasnağı, kemer gibi bazı ögelerin kurgusu ile bezemelerde ve malzeme-

teknikte görülür. Aynı durum, bazı örnekler hariç Osmanlı dönemi içinde geçerlidir. Burada da özellikle, taç kapı kuruluşu, silme, kemer ve malzeme- teknikte benzer özellikler görülür.

Bu bağlamda, Ramazanoğulları döneminden incelediğimiz Yağ Cami ile Ulu Cami yapı toplulukları, belirli bir düzen içerisinde konumlanmışlardır. Her iki örnekte, adlarından da anlaşıldığı gibi cami merkezli yapı topluluklarıdır. Selçuklu Çağı bitişik nizamlı (geometrik kurgulu) külliyelerin aksine, Adana'daki yapı toplulukları serbest külliye düzenindedir[338]. Sözkonusu yapı toplulukları bu açıdan Anadolu Beylikler döneminde inşa edilen serbest tasarımlı külliye düzenine uygun biçimde tasarlanmıştır. İnşalarına Halil Bey döneminde başlanan ve yapımlarına oğlu Piri Paşa tarafından sürdürülen her iki külliye, zaman süreci içinde oluşan yapı topluluklarıdır[339]. Cami ve medreseden oluşan küçük ölçekli Yağ Cami yapı topluluğuna karşılık Ulu Cami külliyesi bünyesinde barındırdığı çok sayıda(cami, iki türbe, medrese, vakıf saray, hamam, çarşı ve günümüze ulaşmayan diğer yapılar) yapı ile büyük ölçekli yapı topluluğudur. Kiliseden camiye dönüştürülen Yağ Cami, olasılıkla zamanla ihtiyaca karşılık veremediğinden Halil Bey, yaklaşık yüz elli m. kuzeydoğusunda Ulu Cami'nin yapımını başlatmıştır. Zamanla her iki külliyenin çevresinde, adlarını bu camilerden alan mahalleler oluşmuş ve şehrin merkezi dokusunu belirlemiştir.

Küçük ölçekli gruba girenYağ Cami Yapı Topluluğu, aynı avlu içerisinde cami ve medreseden ibarettir. Cami avlunun güneyinde, medrese ise caminin, doğu, güney, batı ve günümüzde mevcut olmayan kuzey yönlerinde yer alır. Büyük boyutlu avlunun çevresine dizilen medrese odaları ve cami simetrik bir düzenleme göstermez. Cami ve medresenin ortak avluyu paylaşması özelliği, 16. yüzyılda Klasik Osmanlı döneminde, sadrazam ve vezirlerin baniliğinde Mimar Sinan'a yaptırılan külliyelerde tercih edilen, daha simetrik uygulamalarla karşımıza çıkar (Öney, 1966, s. 301; Kuran, 1986, ss. 97- 114). Adana'daki örneğimizde avlunun şadırvansız olmasına karşılık Sinan'ın külliyelerinde avlunun şadırvanlı oluşu bu külliyelerin ortak özelliğidir. A. Kuran (1986, s. 99), Osmanlı mimarisinde bu tip cami- medrese ilişkisinin 15. yüzyıl sonlarında somutlaştığını ifade eder. Örneğin Bursa- İnegöl'deki İshak Paşa Külliyesinde (1482), cami ve medrese birbirine bağlanmadan uzunlamasına eksen üzerinde karşılıklı kurulmuştur. Mimar Sinan sözkonusu plan tipini yeni denemelerle sürekli geliştirecektir.

---

[338] Anadolu'da yapı topluluklarının erken örnekleri, Artuklular, Mengücüklüler, Danişmentliler ve Selçuklular zamanında görülür (Çobanoğlu, 2002, s. 542). Söz konusu yapı toplulukları için ayrıca bkz. (İpekoğlu, 2006, ss. 111-125).

[339] B. İpekoğlu (1993; 2006, s.124), Anadolu Selçuklu Çağı külliyelerini sınıflandırdığı çalışmalarında; gruplardan birisini "Zaman Süreci İçinde Oluşan Yapı Grupları" teşkil eder. Buna göre, Anadolu'da Beylikler dönemi öncesinden itibaren karşılaştığımız bu yapı toplulukları; zaman süreci içinde farklı işlevli yapıların bir araya getirildiği düzenlemeleri içeren ikiden fazla yapının bitişik ya da yakın ilişkili olarak inşa edildiği örnekler olarak tanımlanmıştır. Aşağıda daha geniş ele alacağımız bu tip yapı topluluklarının Anadolu'da Selçuklulardan önce erken örneklerini Artuklu sanat çevresinde görmekteyiz.

İstanbul- Beşiktaş'ta Sinan Paşa Külliyesi (1555), Mimar Sinan'ın ortak avluyu paylaşan cami-medrese ikilisinin ilk denemesi olarak kabul edilir. Burada şadırvanlı avluyu üç yandan kuşatan medrese odaları, avlunun revakı aracılığıyla cami kitlesine bağlanmıştır. Yapı topluluğunda, son cemaat yeri cami kitlesiyle aynı ölçüdedir ve avlu camiden henüz çok büyük değildir (Kuran, 1986, ss. 97- 99, R. 88).

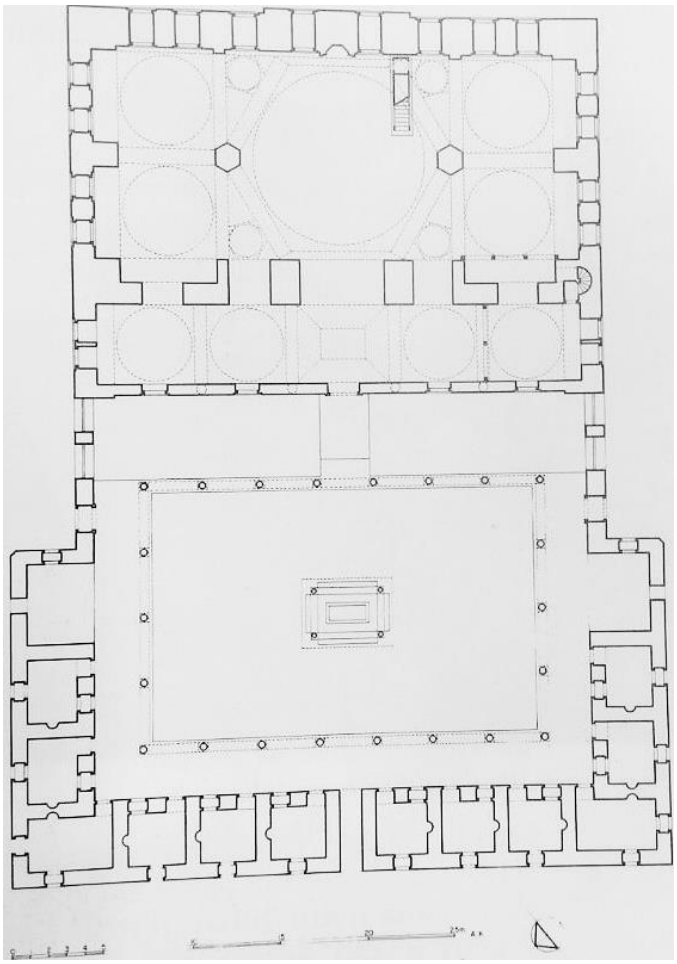

Şekil34. İstanbul-Beşiktaş, Sinan Paşa Küllyesi, Plan (Kuran, 1986, R. 88)

İstanbul- Topkapı'da Kara Ahmet Paşa Külliyesi, türbe (1558) ve cami- medreseden (1560) ibarettir. Yapı topluluğunda, son cemaat yeri revakları ile şadırvanlı avlu, cami kitlesine kıyasla oldukça geniştir. Burada cami yerine medresenin yerleşme düzeni ön plana alınarak tasarlanmıştır. Avluyu üç yönden çevreleyen medrese, onaltı odadan ve dersaneden oluşur. Kubbeli dersane caminin güney ekseni üzerinde, taç kapının tam karşısındadır. Türbe hazirede yer almadığı gibi cami- medresenin bulunduğu arsada da değildir. (Kuran, 1986, ss. 103- 106, R. 92).

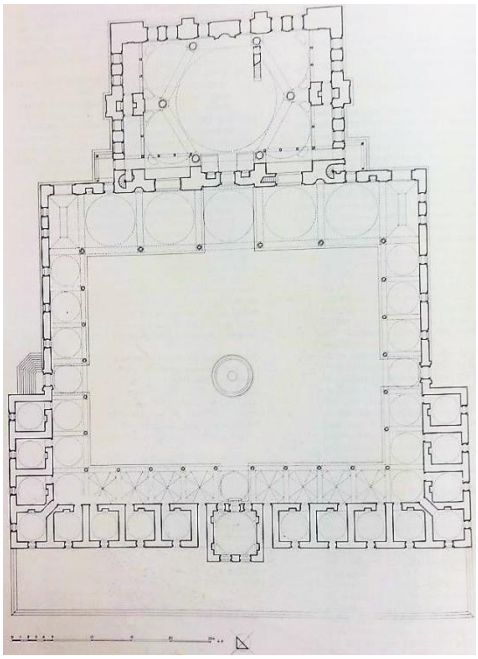

Şekil 35. İstanbul- Topkapı, Kara Ahmet Paşa Külliyesi (Kuran, 1986, R.92)

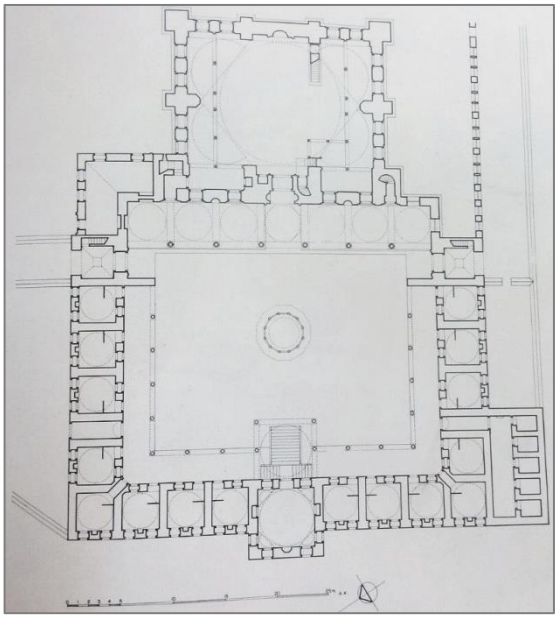

Şekil 36. İstanbul- Kadırga, Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi Plan (Kuran, 1986, R. 98)

Sinan'ın şadırvanlı büyük avlu esasına göre tasarladığı yine İstanbul- Kadırga'daki Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi (1572- 72), cami- medresenin ortak avluyu paylaşması türünün daha olgunlaşmış bir örneği olarak kabul edilir. Bir kilise harabesinin yerine kurulduğu düşünülen yapı topluluğunda, şadırvanlı avluya üç kapıdan girilir. Kara Ahmet Paşa külliyesinde olduğu gibi medrese dersanesinin iki yanında sekizerden onaltı öğrenci odası yer alır. Cami kitlesinden daha geniş olan son cemaat yeri yedi kemerli revaklıdır ve üzeri kubbelidir (Kuran, 1986, ss. 106- 109, R. 98).

Büyük ölçekli tasarlanan ve tek örneğimiz olan Ulu Cami Yapı Topluluğu, günümüze ulaştığı kadarıyla, mescit, cami, iki türbe, medrese, çeşme ve saray/konaktan oluşturulmuştur. Külliye, özgününde daha fazla yapı içeren, kapsamlı bir yapı topluluğu olsa da düzenleme açısından Anadolu Beylikleri ile Klasik Osmanlı Dönemi külliyeleri arasında bir geçiş oluşturmaktadır. Yapıların bitişik ve serbest tasarlanması, farklı dönemlerde inşa edilmesi, külliyenin asimetrik konumlanmasına neden olmuştur. Aşağıda ele alınacağı gibi, Klasik Osmanlı Döneminde külliyeler, büyük boyutlu, geometrik düzende, rasyonel ilşkilerin hâkim olduğu ve organik bütünlüğün sağlandığı simetrik düzenlemelere sahip yapı topluluklarıdır[340].

[340] Osmanlı dönemi külliyelerinde yerleşme düzeni için bkz.Reyhanlı, 1974; Kuran, 1979, ss. 795- 813; 1996, ss. 39- 44; Cantay, 1999, ss. 308- 317.

Ulu Cami yapı topluluğunda, cami ve türbe aynı avluyu paylaşmakta ve bitişik tasarlanmıştır. Medrese ve mescit caminin doğusundaki yolun kuzeyinde, aynı avlu içinde yine bitişik konumlanmıştır. Ramazanoğlu Konağı da caminin doğusundaki yolun güneyinde yer alır. Çeşme ise caminin avlusunun kuzeybatı cephesine bitişik tasarlanmıştır. Ramazanoğlu Halil Bey ve Piri Paşa zamanına ait sözkonusu yapılar dışında, 18. yüzyılda yaptırılan ve caminin güneydoğu köşesinde, yapıdanbağımsız konumlanan ikinci türbe yer alır.

Adana Ulu ve Yağ Cami yapı topluluklarındaki camiler, geniş avlulu, çok destekli ve çok bölüntülü plan şeması yansıtır. Ancak Yağ Cami'de avlunun açık oluşu ve medreseyle ortak avluyu paylaşması ile üst örtünün düz dam olmasıyla, Ulu Cami'deki mihrap önünün kubbe ile vurgulandığı uygulamadan ayrışır. Aşağıda çevre kültürlerden seçilen örnekler ışığında daha geniş yer vereceğimiz, enine dikdörtgen planlı ibadet mekânı ile geniş avlu düzenlemesinin, İslam kültüründe ilk örneği, Emevi dönemine ait Şam'daki Emeviye Camisi'nde (715) karşımıza çıkar. Anadolu'da, başta komşu kültürlerden Artuklu yapılarında karşılaştığımız söz konusu plan tipinin, Adana'da uygulanması doğaldır. Adana'da birkaç yüzyıl sonra inşa edilen Yeni Cami'de (1724)'de çok destekli çok bölüntülü plan tipinin uygulanması, şehirde yerel geleneğin daha hâkim olduğunu göstermektedir.

1517 yılında Osmanlı devletininidaresi altına giren Adana'da bu tarihten itibaren çok sayıda yapı topluluğu inşa edilmiştir. Yukarıda ifade edildiği üzere 16. yüzyıl Klasik Osmanlı dönemini temsil eder ve sözkonusu yüzyılda inşa edilen külliyeler genellikle büyük boyutludur. Ancak bu dönemde, Adana'da yaptırılan yapı topuluklarının tümü küçük ölçeklidir. Ayrıca sadece külliyeler değil, içlerinde barındırdıkları cami, medrese, mektep gibi birimlerde küçük ölçekli inşa edilmiştir. Bunlar, mahalle içinde ya bir avlu etrafında veya mahalle içinde dağınık vaziyette ve genellikle iki veya üç yapıdan oluşmuştur. Kuşkusuz Adana, diğer Anadolu şehirleri gibi Osmanlının bir taşra kentidir ve aynı şekilde burada da mimari uygulamalarda bölgesel geleneklere bağlı kalındığı görülmektedir. Ayrıca söz konusu yapı toplulukları, çevrelerinde oluşan mahallelerin nüfusu düşünüldüğünde, ihtiyacı karşıladıkları da söylenebilir[341].

Ancak şunuda belirtmek gerekir ki Osmanlı başkentine bakıldığında, 17. yüzyıldan itibaren, yapı faaliyetinin küçük külliyeler üzerinde yoğunlaştığı görülür. Araştırmacılar bu durumun özellikle bu dönemde yaşanan Avusturya ve İran savaşları ile Celali isyanlarının, devletin ekonomik durumunu sarsmasıyla açıklamaktadırlar. Ekonomik bunalım, İstanbul'daki

[341] Şehrin nüfusu için bkz. çalışmanın ikinci bölümü, "Siyasi ve Kültürel Ortam".

merkezini, anıtsal caminin oluşturduğu çok kapsamlı, büyük ölçekli külliyeler yerine, merkezinde medresenin bulunduğu ve yanında sebil, çeşme, türbe gibi yapıların yer aldığı küçük yapı topluluklarına bırakmıştır. Başka nedenlerden biri de eğitim kurumları olan medreselere talebin artmış olmasıdır (Nayır, 1975, ss. 4- 8, 9- 10, 23,250). Söz konusu küçük külliyeler incelendiğinde Adana'daki örneklerden tasarım bakımından farklı oldukları görülür. Medrese merkezli ve belirli bir düzen gösteren başkentteki örneklere karşılık, Adana'dakiyapı toplulukları genellikle ya cami ya da mescit merkezlidir ve İstanbul'daki gibi belirli bir düzende tasarlanmamışlardır. Buradaki Osmanlı dönemi yapı toplulukları, diğer Anadolu kentlerinde olduğu gibi yerel geleneğin ağır bastığı külliyelerdir.

Külliyenin ağırlık merkezinin anıtsal camiden, medreseye kaydığı örneklerden birisi İstanbul-Vezneciler'deki, medrese, türbe, sebil, dükkânlar ve sıbyan mektebinden oluşan Kuyucu Murat Paşa (1607- 1609) Külliyesidir. Avluyu çevreleyen medresenin ucuna türbe ve sebil, kuzeye sıbyan mektebi, avluyu sokaktan ayıran duvar önüne ise dükkânlar yerleştirilmiştir (Nayır, 1975, s. 111).

İstanbul'daki Ekmekçioğlu Ahmet Paşa Külliyesi (1618'den önce), medrese, türbe ve sebilden oluşan küçük bir külliyedir. Yapı topluluğunda, medresenin dersane odasının batısına bitişik türbe, ana yapıyla eşdeğerde bir kitle olarak tasarlanmıştır. Medresenin dersane odası aynı zamanda mescit olarak kullanılmaktadır (Nayır, 1975, ss. 173- 175).

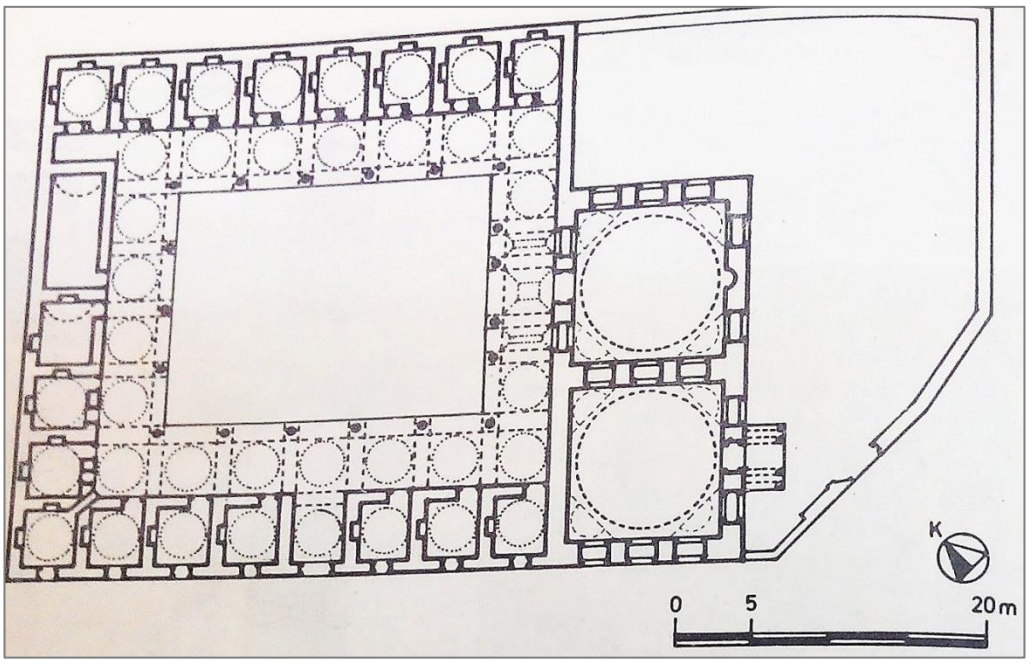

Şekil 37. İstanbul, Ekmekçioğlu Ahmet Paşa Külliyesi, Plan (Z. Nayır, 1975)

Valide Kösem Sultan'ın yaptırdığı Çinili Külliyesi (1640), cami, sıbyan mektebi, medrese, şadırvan, sebil, çeşme ve çifte hamadan oluşan, diğerlerine göre daha kapsamlı bir yapı toluluğudur. Arsanın biçimi ve topografik koşullar yüzünden külliyenin yerleşme düzeni oldukça dağınıktır. Cami, yamuk biçimli avlunun merkezine yakın bir konumda değerlendirilmiştir. Avlunun kuzey köşesine şadırvan ve sebil, güneydoğuya medrese, batı köşesine de helâlar yerleştirilmiştir (Nayır, 1975, ss. 178- 183).

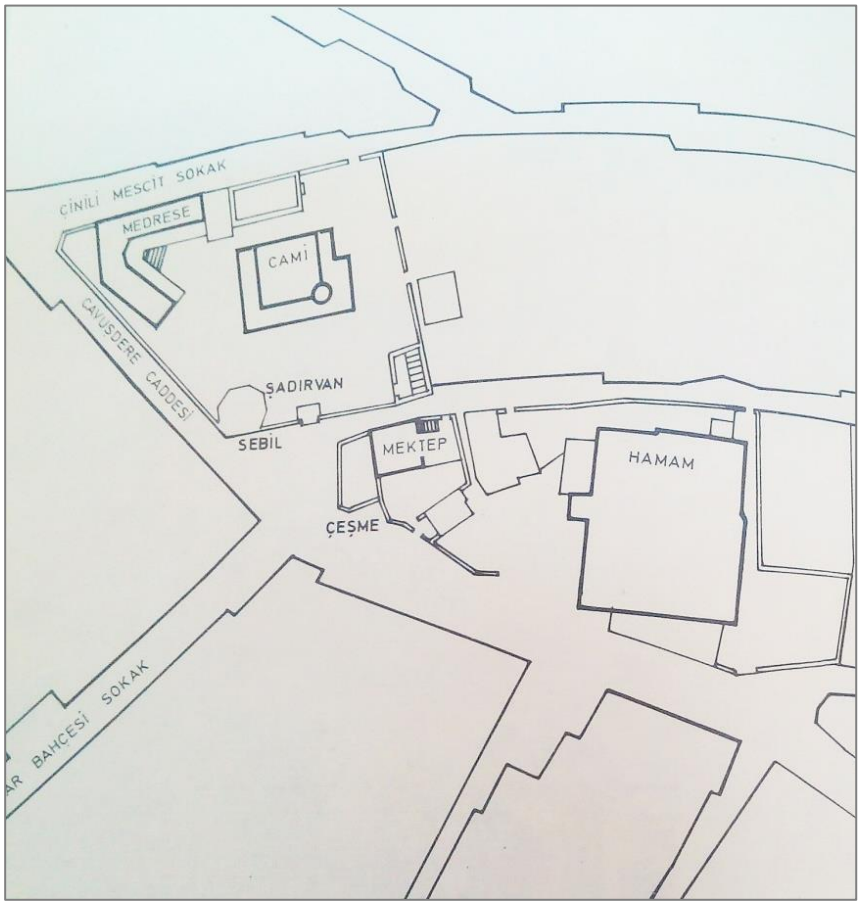

Şekil 38. İstanbul, Çinili Külliyesi, Vaziyet Planı (Z. Nayır, 1975)

Başkentten vereceğimiz son örnek, Köprülü Mehmet Paşa tarafından yaptırılan (1660/61), medrese, Mescit- dersane, türbe, sebil ve dükkânlardan oluşan Köprülü Külliyesidir. Yapı topluluğuna daha sonra eklenen kitaplık ve Vezir Hanı, ayrı yapı adaları üzerinde yerleştirilmiştir (Nayır, 1975, ss. 186- 188).

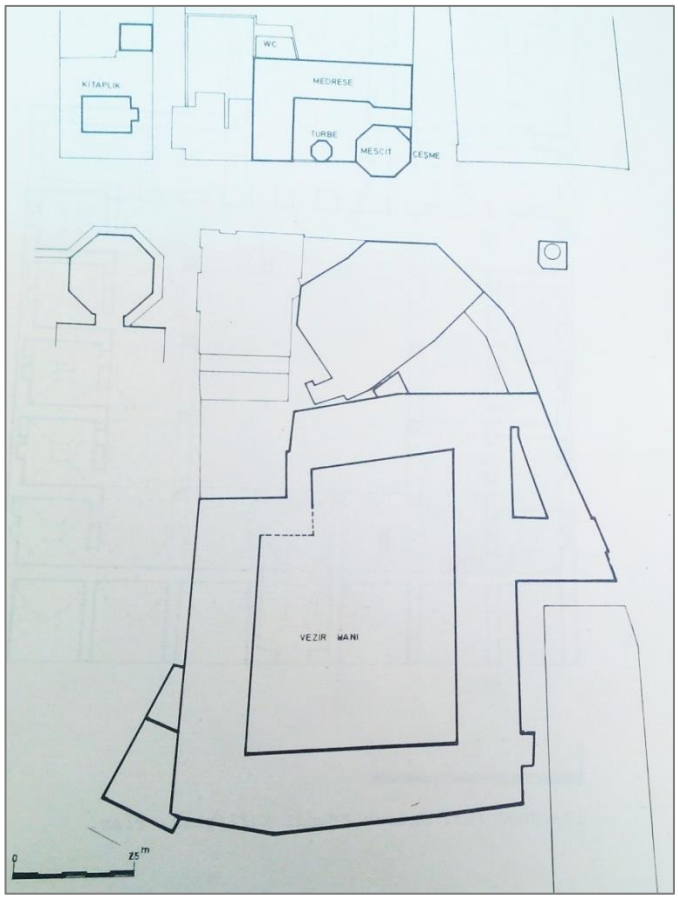

Şekil 39. İstanbul, Köprülü Mehmet Paşa Külliyesi, Vaziyet Planı (Z. Nayır, 1975)

Adana'daki yapı topluluklarında (Ulu ve Yağ hariç), günümüze ulaşan tüm örneklerin cami veye mescitleri bugün tek yapı halinde bulunmaktadır. Günümüzde mevcut olmayan yapı topluluklarıda dâhil incelediğimiz bütün örneklerde, külliye içinde medresenin tasarlanmış olması dikkat çeken bir özelliktir. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi bunlardan sadece Ulu ve Yağ Cami külliyeleri içindeki medreseler günümüze ulaşmıştır. Bunlardan, bir kısmı ya bir cami veya bir mescit ile tasarlanmış iki yapıdan oluşan küçük külliyelerdir. Hasan Kethuda, Memiş Paşa, Cafer Paşa, Karacaoğlu, Arıkoğlu Camileri ile Cuma Fakih, Siyavuşoğlu, Alemdar ve Yeşil Mescit, medreseleriyle birlikte iki yapıdan ibaret mahalle içinde yer alan örneklerdir. Diğerleri ise medrese ile birlikte mektep veya çeşme gibi ikiden fazla yapı barındırmaktadır. Her yapı topluluğunda medrese yapısının bulunması Adana'nın Ramazanoğulları ve Osmanlı döneminde kültürel anlamda öne çıktığını ifade eder[342]

[342] Değerlendirmenin birinci bölümünde yapı toplulukları dışında, her mahallede bağımsız tek yapı halinde inşa edilen çok sayıda medresenin inşa edildiğini belirtmiştik. Özellikle Kayalıbağ Mahallesinde çok sayıda medresenin bulunması, buranın Adana'nın kültür merkezlerinden biri olduğunu göstermektedir. Bkz.Kayalıbağ Mahallesi.

Adana, yaz aylarında nemli ve oldukçasıcak ikliminden dolayı, halkının geneli bu mevsimde yaylalara çıkmaktadır. Bu nedenleRamazanoğlu Piri Paşa[343], Adana'daki hayır faaliyetlerini devam ettirmek için Karaisalı'nın 15 km. kuzeydoğusundaki Ramazanoğlu Yaylası olarakda bilinen Kızıldağ yaylasında bir külliye inşa ettirir[344]. Vakfiyesine göre, 1530- 1540 yılları arasında yaptırılan ve cami, medrese, hamam ve imaretten oluşan yapı topluluğunda, ayrıca mütevelliler[345] ve konuklar için de evler yapılır[346]. Günümüzde camisi mevcut olan yapılardan medresenin sadece bir ahşap odası ile vakıf ve konak evlerinden olduğu düşünülen harap durumda yine ahşap bir oda ayaktadır[347]. İmaret ve hamamdan herhangi bir iz kalmamıştır[348].

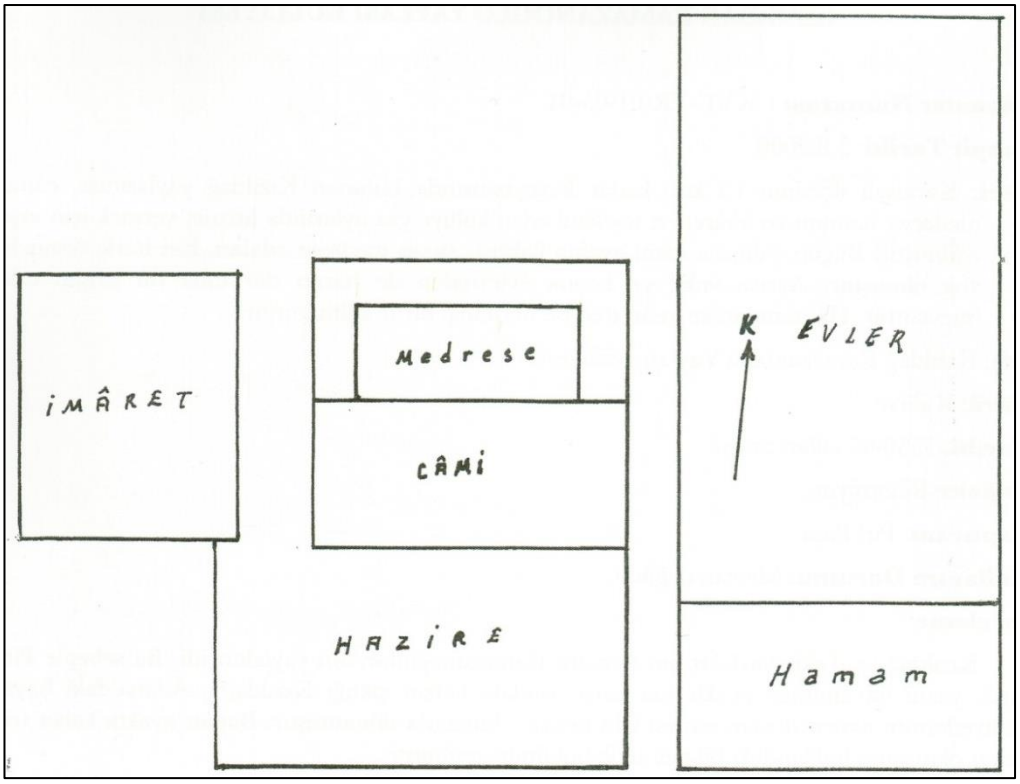

Şekil 40. Adana- Karaisalı, Kızıldağ Yaylası Külliyesi Tahmini Krokisi (Çam, 2010, s. 314).

Harim ve son cemaat yerinden oluşan dikdörtgen planlı caminin üzerinde iki onarım kitabesi bulunur. 1726 ve 1736 tarihli söz konusu kitabelerden, caminin yangınlardan ciddi hasarlar

[343] M. Alkan (2014, s. 251), Kızıldağ Yaylası'ndaki imar faaliyetlerinin Halil Bey zamanında başladığını ancak külliyenin Piri Paşa tarafından yaptırıldığını belirtmiştir.
[344] Adana, Kızıldağ yaylası külliyesi için bkz. Çam, 1979; 2010, ss. 313- 322; Kurt ve Erdoğru, 2000, ss. XXII-XXIII; Alkan, 2014, s.39, s. 60, 150, 243, 251- 252
[345] M. Alkan (2014, s. 150), mütevelliler için yapılan evin kayıtlarda "Hânebâ-i Mütevelli" olarak geçen vakıf eserin saray olduğunu belirtmiştir.
[346] Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Piri Paşa Vakfiyesi, Türkçe Tercümesi, 947/1541, s. 2.
[347] Medrese için bkz. Alkan, 2014, s. 235, Fotoğraf 9, 243.
[348] M. Alkan (2014, s.39, dipn. 176), külliye içinde birde mescit bulunduğunu yazmıştır.

aldığı anlaşılmaktadır. Uzmanlar bu nedenle, külliyeye ait diğer yapıların söz konusu yangınlar yüzünden yok olduklarını düşünmektedirler (Çam, 2010, s.313- 317).

N. Çam (2010, s. 314), külliyenin tahmini krokisini çizmiştir. Buna göre yapı topluluğu cami merkezli olup, güneyinde hazire, kuzeyinde medrese, batısında imaret, doğusunda ise kuzey tarafta vakıf evleri ve güney tarafta hamam konumlanmıştır. Yine krokiye göre cami ile medresenin bitişik tasarlandığı görülmektedir.

Ramazanoğulları'nın Adana dışında hâkimiyet kurdukları bölgelerde de çeşitli imar faaliyetlerinde bulundukları bilinmektedir. Tarsus bu şehirlerden biridir. Kent, stratejik konumu nedeniyle Memluklu Sultanları tarafından doğrudan yönetilse de Ramazanoğulları şehri zaman zaman kendi hâkimiyetleri altına almayı başarmışlardır[349]. Ramazanoğulları, Osmanlı Devletinin idaresine girdikten sonra Tarsus'ta büyük ölçekli bir yapı topluluğu inşa ettirdiler. Adını bulunduğu semte veren Cami-i Nur adıyla da bilinen Ulu Cami'nin, çevresinde bulunan bedesten, medrese, mescit, saat kulesi, türbe ve hamamı ile Adana Ulu Cami yapı topluluğundan daha kapsamlı olduğu söylenebilir. Sözkonusu yapıların yanı sıra hemen yakınında iki cami ve Roma dönemine ait çeşitli yapılar bulunmaktadır[350].

Adana'daki örneğimizde olduğu gibi Tarsus Ulu Cami Yapı Topluluğu da cami merkezlidir ve serbest düzende tasarlanmıştır. Caminin doğusuna bitişik Halife Memun Türbesi[351], batısında, 20m. mesafede Kırkkaşık Bedesteni, kuzeydoğu köşesinde Saat Kulesi, güneyinde Bilal-ı Habeşi Mesciti, kuzeydoğusunda Yeni Hamam ve Kubad Paşa Medresesi, ayrıca Kubad Paşa Medresesi'nin 10m. kadar kuzeybatısında Makam Cami/Makam-ı Şerif ve bu caminin de 100m. kadar kuzeydoğusunda Eski/Kilise Cami bulunmaktadır.

Caminin giriş cephesinde bulunan yazıta göre, yapının ilk evresi Harun Reşid zamanına, 788 yılına tarihlenir[352]. 833 yılında vefat eden Halife Memun caminin doğu tarafına defnedilmiştir. Tarsus, 962 yılında Bizanslılar tarafından işgal edilince, cami kiliseye dönüştürülür. Memlukler 1360 yılında Tarsus'u ele geçirdikten sonra yapı tekrar camiye dönüştürülür. Günümüzde caminin batısında, 5.50m. mesafede bulunan 1363 tarihine ait minare, Memluklu Sultanı adına

[349] Tarsus'un Memluklu Devleti için stratejik önemi ve Ramazanoğulları dönemindeki yeri için bkz. (Çetin, 2009).
[350]Söz konusu yapılar için bkz. Zoroğlu, 1995, ss.40-55.
[351] Türbede, Halife Memun'un yanı sıra Şit ve Lokman Peygamberlerin de gömülü olduğuna inanılmaktadır (Zoroğlu, 1995, s. 47).
[352] L. Zoroğlu (1995, s.45), yapının bu ilk evresinden önce yerinde bir Eskiçağ tapınağının bulunduğunu ve caminin söz konusu tapınağın kalıntıları üzerine inşa edildiğini belirtir.

yaptırılmıştır[353].Yapının günümüzdeki mevcut hali kitabesine göre, 987H/1579M. yılında, Kırkbeşik Bedesteni ile bir bütünlük oluşturacak şekilde, Ramazanoğlu Piri Paşa'nın oğlu İbrahim Bey tarafından yaptırılmıştır. Caminin köşesinde bulunan 1895 tarihli Saat Kulesi, caminin kuzeydoğu köşesinde bulunan asıl minarenin yıkılması nedeniyle kaidesi üzerine inşa edilmiştir (Zoroğlu, 1995, s. 46).

Şekil 41.Tarsus Ulu Cami Yapı Topluluğu, vaziyet planı ve çevresi; 1. Kleopatra Kapısı 8.Ulu Cami, 9. Bilal-ıHabeşi Mesciti, 10. Saat Kulesi, 11. Kırkkaşık Bedesteni, 12. Yeni Hamam, 13. Kubad Paşa Medresesi, 14. Makam Cami, 15. Eski/Kilise Cami, 16. Roma Hamamı, 17. Eski/Şahmeran Hamamı (Zoroğlu, 1995).

Yine yapının yazıtına göre, caminin ortasında bulunan şadırvan 1905 yılına aittir. Caminin kuzeydoğusunda bulunan Yeni Hamam'ın üzerindeki kitabeye göre, 1785 tarihli olduğu anlaşılmakla birlikte araştırmacılar bunun bir onarım kitabesi olduğunu, hamamın Ramazanoğulları döneminde inşa edilmiş olması gerektiğini belirtir (Zoroğlu, 1995, s. 49). Yapı topluluğunun diğer elemanı, bir zamanlar müze olarak kullanılan Kubad Paşa Medresesi, 1550'li yıllarda Ramazanoğlu Kubad Paşa tarafından yaptırılmıştır (Zoroğlu, 1995, s. 49).

[353] Caminin üzerindeki yazıtta, minarenin 1362-1363 yıllarında Memluklu Sultanı tarafından yaptırıldığı bilgisi mevcut olmakla birlikte, yapının cami görünümüne yeniden dönüştürülme sürecinin Ramazanoğlu İbrahim Bey zamanında, 1579 yılında olduğu yazılıdır.

Ulu Cami'nin çevresinde, birbirine 100 m. mesafede bulunan Makam /Makam-ı Şerif ve Eski/Kilise Camilerinden yukarıda bahsedilmişti. Bunlardan Eski/Kilise Cami'nin giriş kapısındaki yazıta göre, Baytimur Cami olarak da bilindiği ve 300 yıllarında inşa edilen bir kiliseden 1415 tarihinde, Ramazanoğlu Şehabettin Ahmet Bey'in Tarsus'u ele geçirdikten sonra camiye dönüştürüldüğü bilgisi mevcuttur. Makam Camisi ise 1857 yılında inşa edilmiştir ve burada Danyal Peygamber'in gömülü olduğuna inanılmaktadır (Zoroğlu, 1995, ss5152).

Anadolu'daki külliyelerin en erken tarihli ilk örnekleri Güneydoğu Anadolu'da hâkim olan Artuklu kültür çevresinde görülür (Çobanoğlu, 2002, s. 542)[354]. Artuklu külliyelerini, Anadolu'da eş zamanlı kurulan Danişmentli, Mengücekli ve Selçuklu vs. dönemi takip eder. Klasik Osmanlı dönemine gelindiğinde, külliyelerin önceki dönemlere göre daha çok sayıda yapıyı bünyesinde barındırdıkları ve şehir dokusunu belirleyen "imaret sitelerine" dönüştüğü görülür[355]. Aşağıda, sözü edilen bu kültürlerden Artuklular başta olmak üzere kronolojik olarak örnekler verilecektir.

Artuklu Beyliği sanatı, tıpkı Adana gibi Suriye kanalıyla gelen formlardan etkilenmiştir[356]. Söz konusu kültürün karakteristik özelliği yapıların, güneyin sıcak ikliminden kaynaklanan geniş bir avlu düzeni içinde tasarlanmış olmalarıdır. Bölgenin dikkat çeken diğer bir özelliği de camilerin enine dikdörtgen plan tipi yansıtmasıdır. İslam kültüründe enine dikdörtgen planlı ibadet mekânı ile geniş avlu düzenlemesinin ilk örneği, Emevi dönemine ait Şam'daki Emeviye Camisi'nde (715) karşımıza çıkar. Anadolu'da, tarihi İran Büyük Selçuklu Hükümdarı Melikşah'a kadar uzananDiyarbakır Ulu Camii ile başlayan söz konusu plan tipi, Artuklu yapılarında uygulanmaya devam etmiş ve daha sonra Güney ve Güneydoğu Anadolu beylikleri döneminde de devam ettirilmiştir. Genellikle mihrap önünün bir kubbe ile vurgulandığı bu plan tipinin erken örneklerini başta Mardin (1156/57), Kızıltepe (1204), Urfa (12. yüzyıl üçüncü çeyreği)Ulu Camilerinde olmak üzere geleneğin Batı Anadolu'da Aydınoğulları'nın Selçuk'taki İsa Bey Camisinde (1374) devam ettirildiği görülür(Sözen, 1971, ss. 242- 243; Altun, 1978, s. 269; Aslanapa, 1989, ss. 102- 108, 212- 213)[357].

[354] Artuklu dönemi sanatı için bkz. Kuran, 1969; Sözen, 1970; 1972; Altun, 1971; 1978.
[355]Osmanlı külliyelerinin şehrin kuruluş ve gelişimindeki rolü için bkz. Barkan, 1963, ss. 239- 296; Reyhanlı, 1976, ss. 121- 130; Kuran, 1979, ss. 795- 813;Yediyıldız, 1999, ss. 17- 33.
[356] Artuklu yapılarında kullanılan bezeme ile niş, kemer, renkli taş uygulaması gibi mimari unsurlar, Adana'daki örneklerle sıkı benzerlikler görülür. Söz konusu karşılaştırma örnekleri, yapı topluluklarının konumunu belirledikten sonra kültürel etkileşimin ikinci bölümünde ayrıca ele alınacağından burada değinilmeyecektir.
[357] Diyarbakır Ulu Cami için bkz. Akok, 1969, ss. 113- 140; Tuncer 1996.

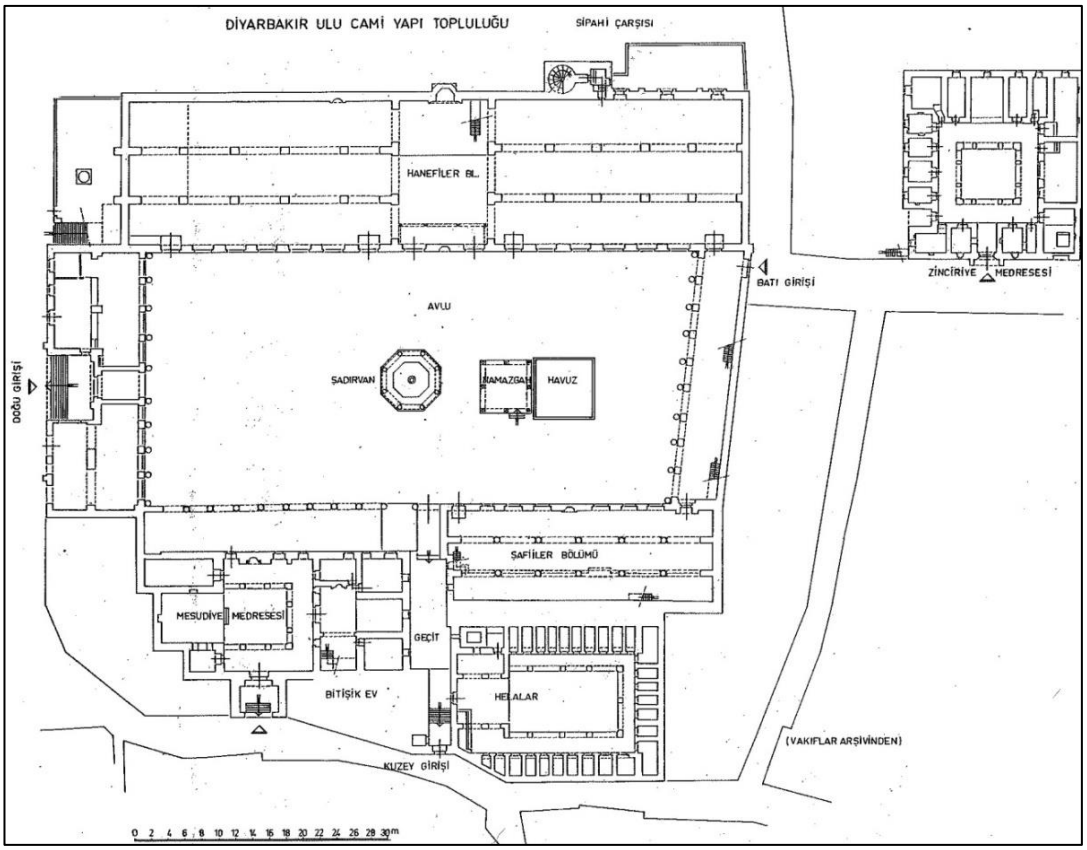

Şekil 42. Diyarbakır Ulu Camii Külliyesi. Vaziyet Planı (Tuncer, 1996).

Artukoğulları'nın Mardin'deki Emineddin Külliyesi (1108/9- 1122/23), maristan, cami, medrese, hamam ve çeşmeden oluşur[358]. Bir bütün olarak düşünülen ve planlanan külliyenin, bir avlu etrafında toplanan yapılarıyla bütünlük gösteren, aşağıda ele alacağımız Necmeddin Külliyesi ile birlikte Anadolu'daki ilk yapı toplulukları oldukları kabul edilmektedir[359]. Avlu esasına göre tasarlanan külliyede; avlunun güneyinde cami, medrese, cami ve namazgahın yer aldığı çevre duvarı içinde, avlunun kuzeyinde, birbirine bitişik tasarlanan hamam ile çeşme ise batıda, kısmen medrese ve caminin dışında, ama yinede bütünüyle ayrılmayan, ortak bir duvarla külliyeye bağlanmıştır. Hamamın civarında bulunması gereken maristan günümüzde mevcut değildir[360].

Mardin'de, Emineddin Külliyesi ile aynı mahallede bulunan Cami el Asfar/Necmeddin Külliyesi (1122/23), geniş bir avlu içinde tasarlanan yapılardan oluşur[361]. Günümüze kısmen

[358] Emineddin Külliyesi için bkz. Altun, 1978, ss. 14- 17, 268, Plan 1, Resim 1.
[359] A. Altun (1978, s.268), Diyarbakır'daki Ulu Cami'nin daha erken inşa edilmesine karşılık, külliye şeklini ancak 12. yüzyılın ikinci yarısından sonra aldığını, bu nedenle 12. yüzyıl ilk çeyreğinde bir defada planlanan ve uygulanan Emineddin Külliyesi'nin Anadolu'daki ilk yapı topluluğu olması gerektiğini ifade eder.
[360]Araştırmacılar, külliye içindeki maristanın Anadolu'nun ilk şifahanesi olduğunu belirtmektedirler (Altun 1978, s.268).
[361] Necmeddin Külliyesi için bkz. Altun, 1978, ss. 21-23, 268-269.

ulaşan yapı topluluğunda, birbirini kesen iki beşik tonozlu mekân ile günümüzde izleri kalan eklerinden meydana gelmiştir. Güneyde, doğu- batı doğrultusunda, kare mekânlı olduğu anlaşılan birinci kısım Mescitdir. Doğudaki mekân, Mescite dik açı ile bağlanan kuzey- güney doğrultusunda, üç açıklıkla batıya açılmaktadır. Avlunun, güney kanadının kuzeydoğu köşesinde bir odanın yer aldığı ve kuzeyde külliyenin girişi bulunan yerde bir eyvanın var olduğu kalıntılardan anlaşılmaktadır. A. Altun (1978, s. 268), eyvan fikrinden yola çıkarak, ilk Artuklu medresesinin bu külliye içinde inşa edilmiş olabileceğini ileri sürer.

Artukluların Urfa'daki en erken yapı topluluğu örneklerinden birisi olan (12. yüzyıl başları) Ulu Cami ve Medresesi, bitişik düzende tasarlanmıştır. Burada medrese, caminin doğusunda bulunur (Kuran, 1969, Şekil 8, Resim 18- 21, s.22).

12. yüzyılın sonlarından başlayarak ortaya çıkan Artuklu medreseleri, genellikle avlu düzenine göre tasarlanmıştır. Tümü açık avlulu planlanan medreseler, bünyelerinde yer alan, cami, mescit, türbe gibi yapılarla küçük ölçekli külliye düzeni yansıtmaktadırlar (Altun, 1978, s.275). Bu yapılar, plan şemasında belirli bir yeri olan ve birden fazla mekân ünitesinden meydana gelen büyük bir hacme sahip olabildiği gibi bazen de parçası olduğu medreseden müstakil bir yapı şeklinde inşa edildilmiştir (Kuran, 1969, s.22).

Artukluların cami- medrese bileşimelerinin yanı sıra medrese- Mescit birleşmesi yapı toplulukları da inşa ettikleri görülür. Diyarbakır Ulu Caminin batısında ve yakınında bulunan Zinciriye/Sincariye Medresesi, (12. yüzyıl sonları) medrese- mescit birleşmesine verilebilecek bir örnektir[362]. Medrese, açık, revaklı avlulu ve tek katlı inşa edilmiştir[363]. Araştırmacı B. İpekoğlu (2006, s. 116), medrese- mescit birleşmesi yapı topluluğunun, Anadolu Selçuklu dönemi için özel bir durum olduğunu belirtir. Yazar, bununla beraber Artuklular'da görülen bu tipin; örneğin Diyarbakır'daki Zinciriye Medresesi'nin Anadolu Selçuklu mimari özelliğini yansıtmakla beraber, mescitin biçimlenişinin Şam'daki örnekleri anımsattığını belirtir.

[362] Bazı araştırmacılar Zinciriye ve Mesudiye Medreselerini, Diyarbakır Ulu Camii Külliyesi içinde tanıtmışlardır. Bkz. Akok, 1969, ss. 113-140.
[363] Zinciriye Medresesi için bkz.Akok, 1969; ss. 129- 131; Kuran, 1969, Şekil 11, ss. 28- 30; Sözen, 1970, Şekil 17a, ss. 104- 108; Altun, 1978, Plan 12, ss. 122- 129.

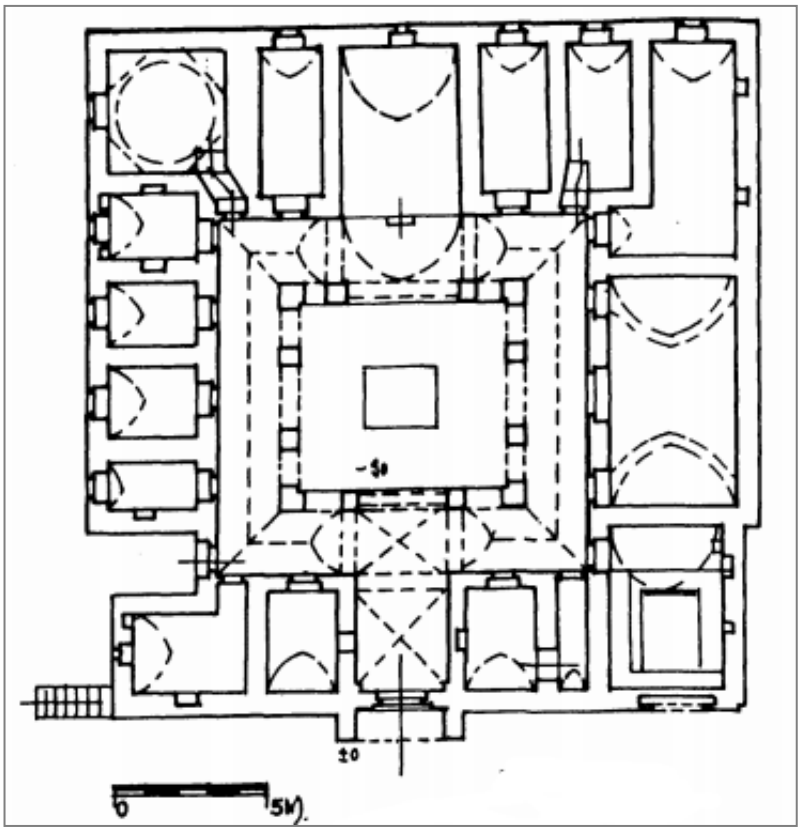

Şekil 43. Diyarbakır Zinciriye Medresesi, Plan (Altun, 1973, Plan 3)

Yine Diyarbakır Ulu Cami'nin kuzeyinde bulunan ve kuzeydoğu kanadını tamamlayan Mesudiye Medresesi, (12. yüzyıl sonları) medrese- Mescit birleşmesinin bir diğer örneğidir. Medrese, kareye yakın dikdörtgen biçimli açık avlulu ve iki katlıdır. Dört Sünni mezhep için tasarlanan yapının batısında mescit yer alır. Avlunun doğusunda büyük eyvan, kuzeyinde taçkapı, köşelerde ise dört odadan oluşmuştur[364].

Mardin'in Kızıltepe- Harzem'deki Taceddin Mesud Medresesi (1211), medrese- cami birleşmesinden oluşmuştur. Araştırmacı M. Sözen (1972, Şekil 22a, s. 111), yapıyı kapalı medreseler arasında incelemiştir ancak aynı zamanda açık avlulu tipte olabileceğini belirtir. Yapı topluluğunun güneyinde cami, caminin önünde ise medrese inşa edilmiştir. Camisinin harap durumda, medresenin de kalıntılardan ibaret olduğu bu örneğin; orijinalde yapının avlu etrafında, batıda taçkapı, doğuda iki yanda odalar bulunan esas eyvan, güneyde cami ve bir oda, kuzeyde bir sıra hücre bulunan bir plan şemasına sahip olduğu söylenir (Kuran, 1969, Şekil 14, s. 33)[365].

[364] Diyarbakır Mesudiye Medresesi için bkz. Akok, 1969, ss. 125- 129; Kuran, 1969, Şekil 10, Resim 25-26, ss.24-28; Sözen, 1970, Şekil 28a, ss. 153- 159; Altun, 1978, ss. 130- 142.
[365] Harzem'deki medrese için bkz. Kuran, 1969, ss. 30- 33; Sözen, 1972, ss. 111- 115; Altun, 1978, ss. 161-166.

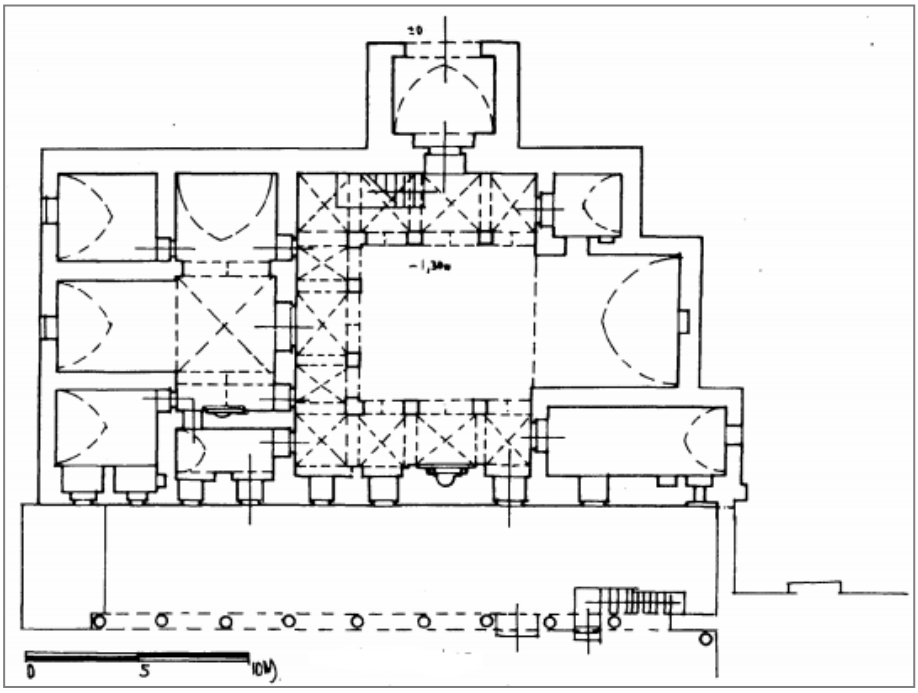

Şekil 44.Diyarbakır Mesudiye Medresesi Zemin Kat Planı (Altun, 1973, Plan 4)

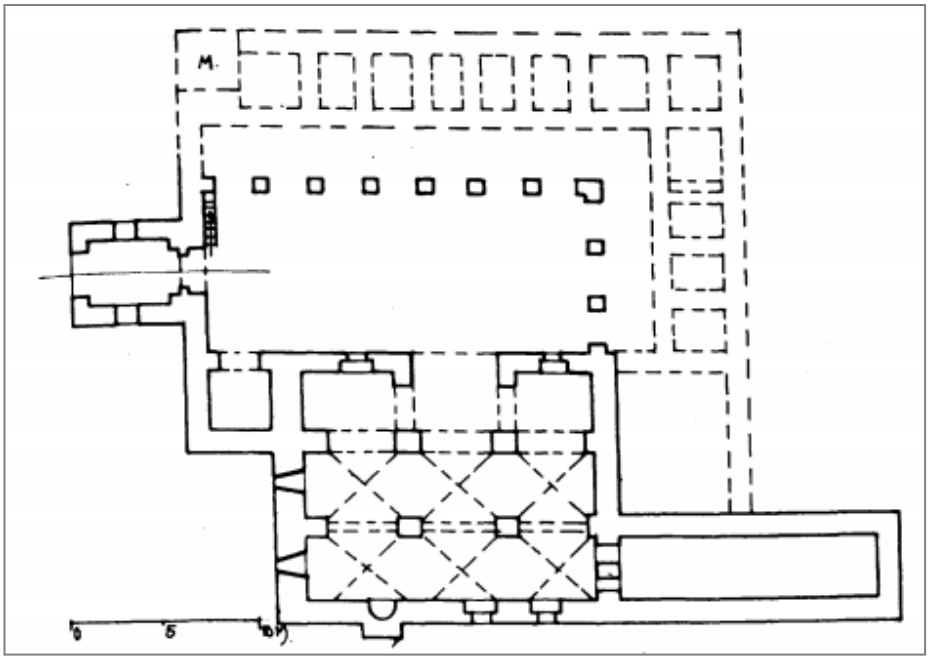

Şekil 45. Mardin, Kızıltepe, Harzem Medresesi, Plan (Altun, 1973, Plan 7)

Artukluların Mardin'deki Şehidiye Medresesi (13. yüzyılın ilk yarısı), medrese cami ve iki türbeden ibarettir. İki katlı olan medresenin avlusunun güneyinde cami, caminin de doğusunda türbe bulunur. Ayrıca avlunun kuzeyinde daha büyük bir türbe vardır (Kuran, 1969, Şekil, 15,

s.35).İpekoğlu (2006, s. 116), medrese-cami-türbe birleşmelerinin de Anadolu Selçuklularına özgü olduğunu kabul eder. Yazar, Eyyubi ve Zengi dönemindeki dört eyvanlı medreselerin güneydeki eyvanlarının diğerlerine göre daha büyük ve enine dikdörtgen planda düzenlenerek üç kemerle avluya açılarak Mescit işlevi verildiğini belirtir. Araştırmacı, Şehidiye Medresesinin ise Anadolu Selçuklu örneklerinden farklı bir tasarım gösterdiğini, bu yapı topluluğunda önce Mescitin, daha sonra medrese ve türbenin Mescit ile bir bütün oluşturacak şekilde tasarlandığını yazar[366].

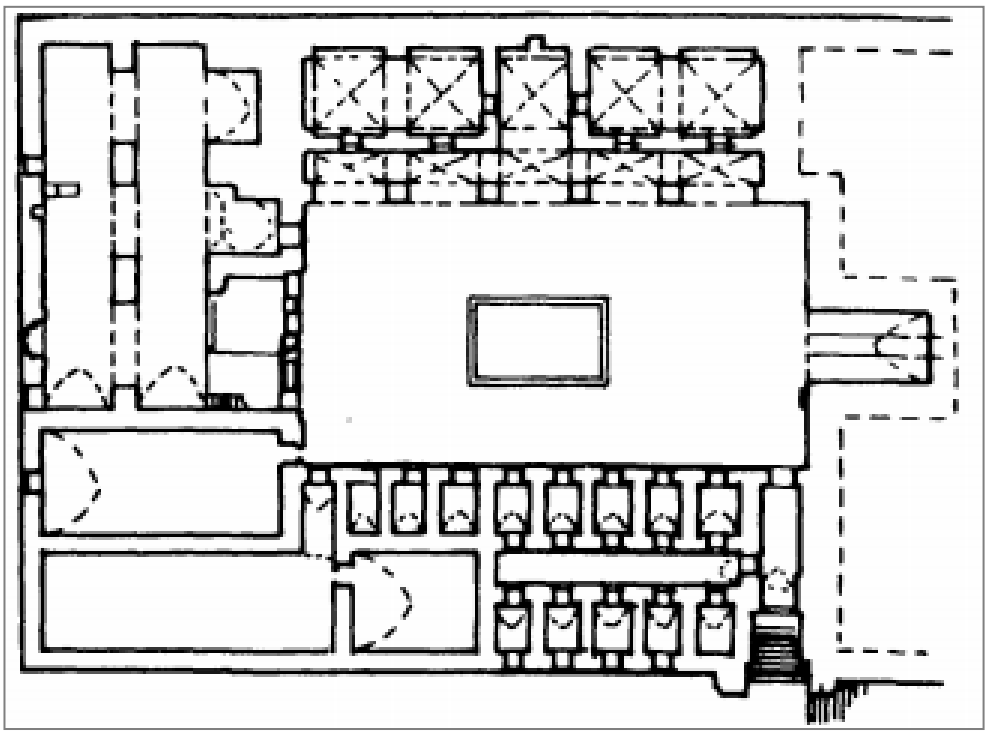

Şekil 46. Mardin, Şehidiye Medresesi, Plan (Altun, 1973, Plan 6)

Artukulu dönemini temsil eden son örneğimiz, yine Mardin'deki Sultan İsa/Zinciriye Medresesi yapı grubudur (1385)[367]. Açık avlulu, iki katlı olan medrese ile birlikte cami ve türbeden oluşur. Güneydoğu Anadolu'daki örneklerle aynı tipte tasarlanan yapı topluluğunun diğerlerinden farkı iki avlulu oluşudur. Yapılar birbirleriyle uyumlu bir biçimde yerleştirilmiştir (Sözen, 1970, Şekil 34a, s. 188). Araştırmacı A. Altun (1978, s. 276) ise, birer kat farkı ile iki avlu etrafında toplanan mekânkarın büyük bir değişiklik olduğunu kabul eder. Yapı topluluğunda, taç kapıdan girilen koridorun güneyinde bir cami bulunur. Batıdaki giriş yine, bir koridorun güneyinde ve kuzeyinde yer alan iki ayrı kısma açılır. Güneydeki iki kat boyunca yükselen, mihraplı bölümün

[366] Mardin Şehidiye Medresesi için bkz. Kuran, 1969, 33- 36; Altun, 1978, Plan 16, 16a, ss. 152- 160.
[367] Mardin Sulta İsa Medresesi için bkz. Sözen, 1972, Şekil 34, 34a, ss. 188-193; Altun, 1978, Plan 21- 22, ss. 170-178.

arkasında türbe vardır. M. Sözen (1981, s. 119) medresede, hem şâfiler hem de hanefiler için ayrılmış iki mescit bulunduğunu belirtir.

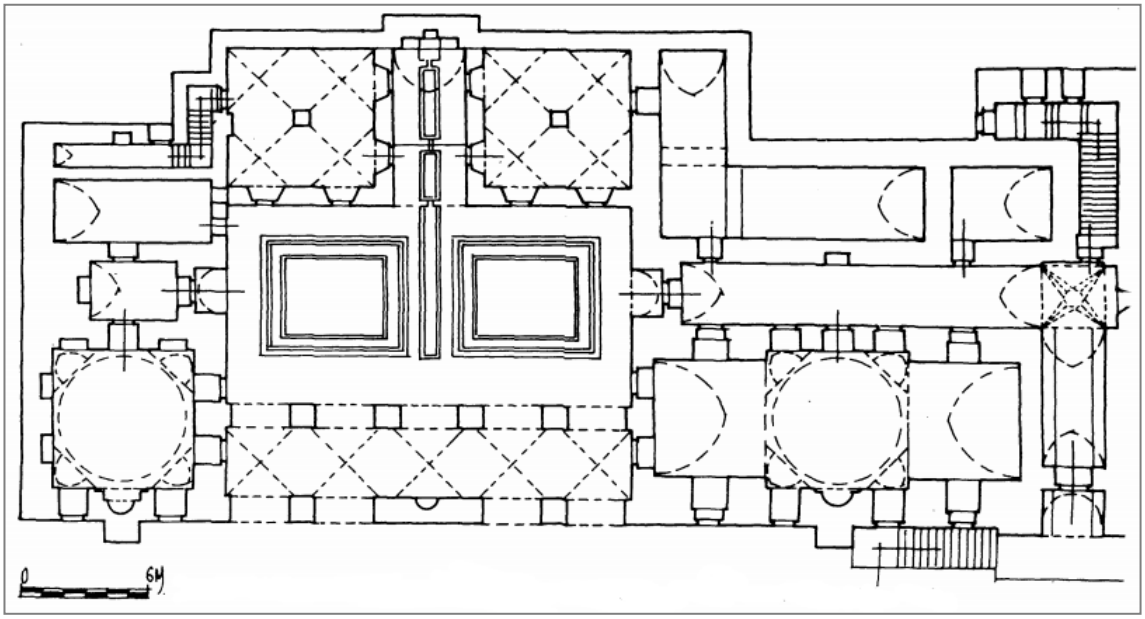

Şekil 47. Mardin, Sultan İsa/Zinciriye Medresesi, Zemin Kat Planı (Altun, 1973, Plan 10)

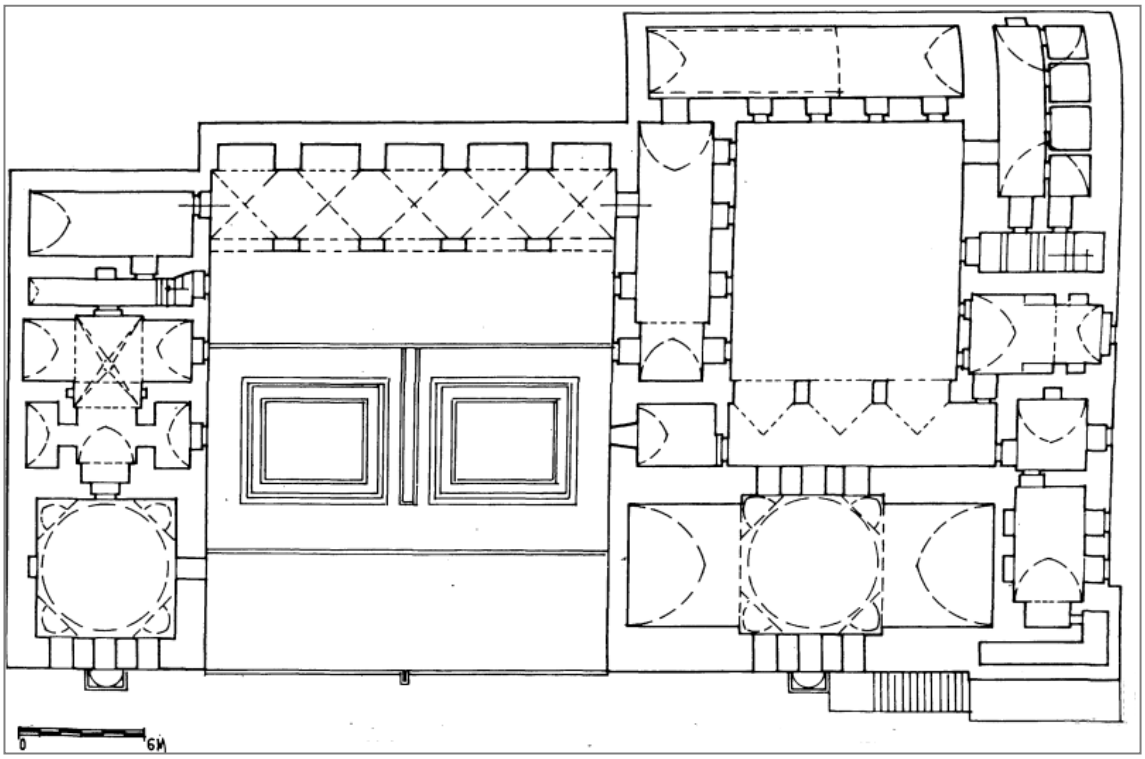

Şekil48. Mardin, Sultan İsa/Zinciriye Medresesi, Üst Kat Planı (Altun, 1973, Plan 9)

Yapımına, Artuklular döneminde başlanan ve Akkoyunlular zamanında tamamlanan Mardin'deki Sultan Kasım Medresesi (1487-1502), genel hatlarıyla Sultan İsa Medresesi'nin bir tekrarı olarak kabul edilse de plan tipi bakımından birbirinden farklıdır. Bu örnekte de açık avlulu ve iki katlı olan medrese, cami ve türbe ile birlikte tasarlanmıştır. Giriş cephesinin batı kısmına kaymış vaziyette taçkapı, batıda cami, doğuda medrese bulunur. Medrese revaklarının güneyinin iki köşesine ise birer türbe yerleştirilmiştir (Sözen, 1970, Şekil 36, 36a, ss. 202-206; 1981, ss.119- 129). M. Sözen (1981, s. 119), 16. yüzyılda medresede hem şâfii hem hanefi müderris ve öğrencilerin bulunduğunu ifade eder.

Yukarıda ifade edildiği üzere Anadolu Selçuklu dönemi ve eş zamanlı kurulan Danişmentli, Mengücekli yapı toplulukları, Artuklu külliyelerinin aksine daha çok bitişik düzende tasarlanmışlardır. Bu durum söz konusu beyliklerin ortak kültür çevresinde bulunmalarıyla açıklanabilir. Danişmentli döneminin Kayseri'deki Kölük Camisi Yapı Topluluğu (1135- 1142), sur dışında, kentin güney batısında inşa edilmiştir[368]. Külliye, cami ve ibadet mekânının batısına bitişik tasarlanan iki katlı medrese ile kuzeyinde bağımsız konumlanan hamamdan oluşur. Araştırmacılar, cami ve medresenin kaynaşık olmasını ünik bir uygulama olarak kabul etmektedirler. Cami ve bitişiğindeki medresede kuzeydoğu köşedeki taçkapı camiye, kuzey cephenin batısındaki kapı medreseye açılarak iki yapı kapılar aracılığı ile ayrılmaya çalışılmıştır (Şaman- Doğan, 2012, ss. 196- 197).

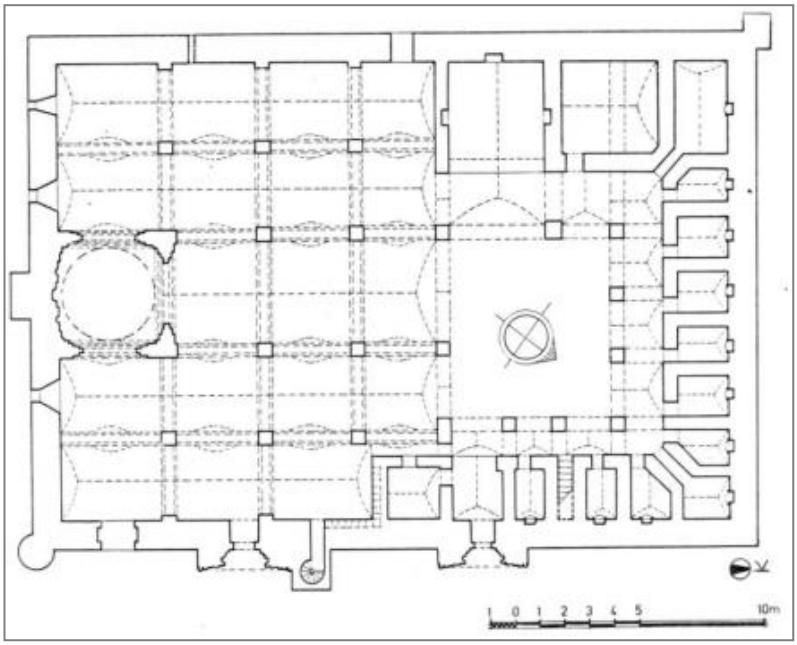

Şekil 49. Kayseri Kölük Camii ve Medresesi, Plan (E. Yurdakul, 1974)

[368] Kölük Camisi için bkz. Yurdakul, 1974, ss. 167- 207.

Selçuklu döneminin Kayseri'deki önemli külliyelerinden biri, sur dışında, şehrin kuzeybatısında inşa edilen Çifte/Gevher Nesibe Darüşşifası ve Medresesidir (1205- 1206)[369]. Yapı topluluğu, darüşşifa, medrese ve türbeden oluşur. Darüşşifa ve medrese iki ayrı kütle halinde birbirine bitişik, türbe ise medresenin içinde yer alır. Hem darüşşifa hem de medrese ayrı avlulara, revaklara, eyvanlara ve diğer mekânlara sahiptir. Her iki yapı açık avlulu ve tek katlı planlanmıştır. Darüşşifa ve medrese içten, avlularının kuzeyindeki bir koridor aracılığı ile birbirlerine bağlanarak organik olarak ilişkilendirilmiştir. Külliyede, darüşşifa daha büyük tasarlanarak merkezi teşkil etmektedir. Türbe, medresenin içinde avlunun doğu kanadında, eksenindeki doğu yan eyvanın kuzeyine bitişik, iki katlı tasarlanmıştır. Araştırmacılar, Gevher Nesibe'nin günümüze ulaşan en erken tarihli darüşşifa yapısını içinde barındırdığını ifade etmektedirler (Şaman- Doğan, 2012, ss. 198- 200).

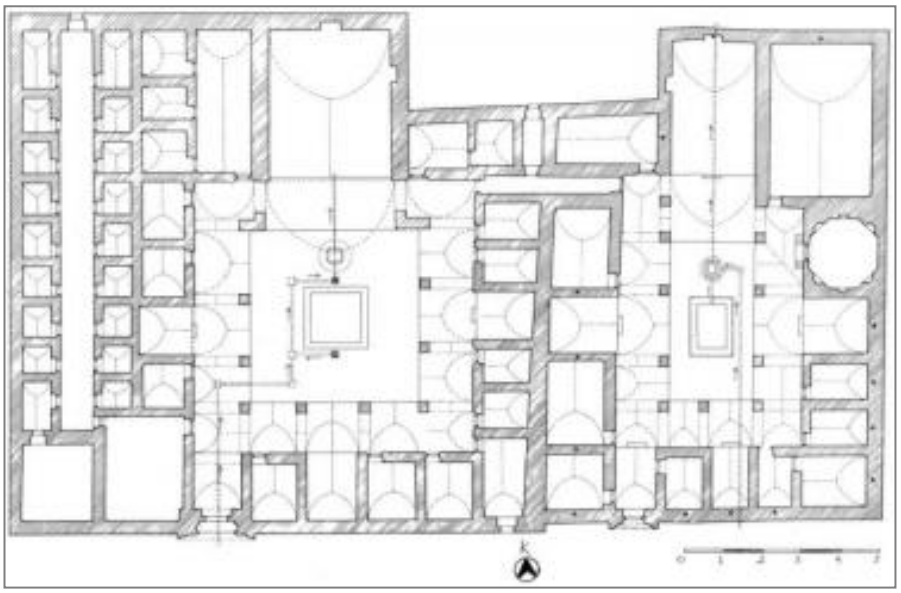

Şekil 50. Kayseri Gevher Nesibe/Çifte Külliye, Plan (Şaman Doğan, 2012)

Selçuklu döneminde bitişik düzende tasarlanan tipik örneklerden biri yine Kayseri'de, sur dışında, iç kalenin karşısında inşa edilen ve cami, türbe, medrese ve hamamdan oluşan Huand Hatun Külliyesidir [370]. Eş zamanlı inşa edilmeyen yapı topluluğunda, cami 1238 yılına tarihlense de diğer yapıların inşa tarihi tartışmalıdır. Araştırmacılar, yapıların inşa sürecini sırasıyla hamam (erkekler bölümü), medrese (1237 yılından önce), cami ile hamam (kadınlar bölümü) ve türbe (1260 yılı civarında) olarak kabul etmektedirler. Cami merkezli külliyede, bütün yapılar birbirine bitişik tasarlanmıştır. Yapı topluluğunda, cami- türbe ve medrese ile cami- hamam bitişik tasarlanmıştır (Şaman- Doğan, 2012, ss. 202- 208).

[369] Gevher Nesibe Külliyesi için bkz. Akok, 1968, ss. 133- 184.
[370] Huand Hatun Külliyesi için bkz. Akok, 1967, ss. 5- 44; Karamağaralı, 1973, ss. 199- 245.

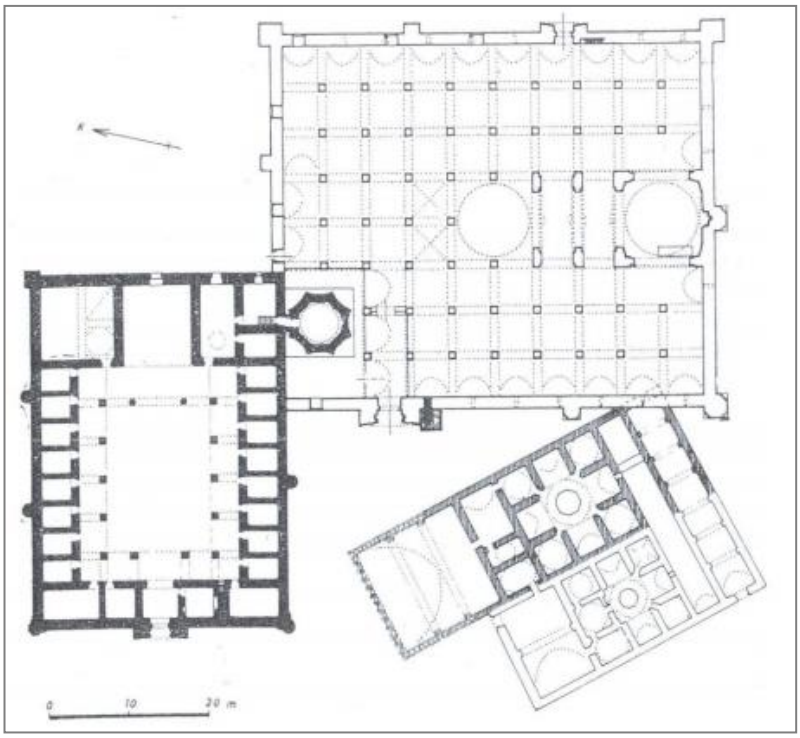

Şekil 51. Kayseri Huand Hatun Külliyesi, Plan (H. Karamağaralı, 1976)

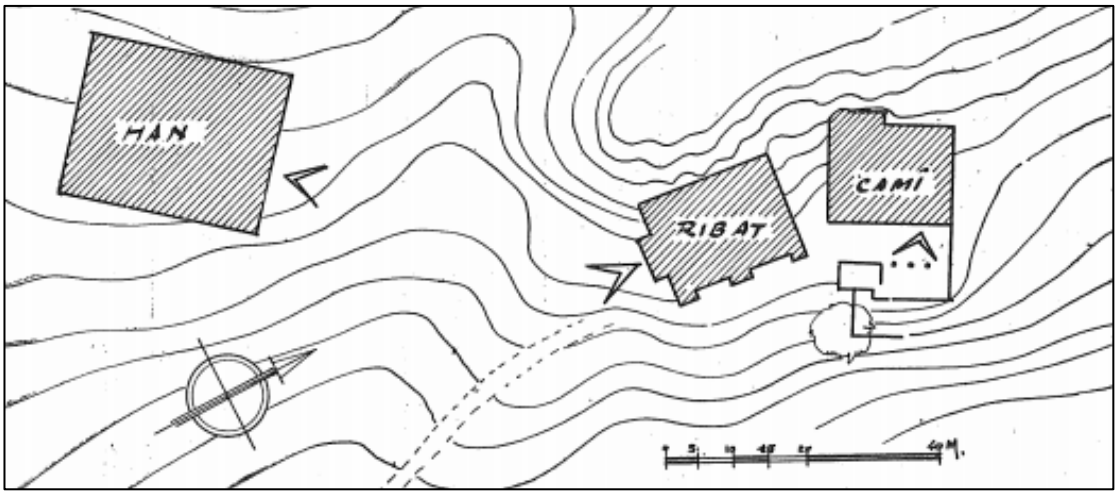

Şekil 52. Afşin, Eshâb- ı Kehf Külliyesi, Vaziyet Planı (Özgüç ve Akok, 1957)

Selçuklu döneminde inşa edilen bazı yapı toplulukları bulundukları bölge etkisiyle bu sınıflamanın dışında kalır. Bu dönemi temsil eden yakın çevreden Kahramanmaraş- Afşin'deki Eshâb- ı Kehf Külliyesi, kurgusu bakımından daha çok Güneydoğu Anadolu dolayısıyla Suriye-Mısır kültür çevresinin özelliklerini bünyesinde taşır. Yapı topluluğu, Antik dönemden beri kutsal sayılan Eshab- ı Kehf adıyla tanınan kayalık bir tepenin yamacındaki mağaranın önüne

inşa edilmiştir[371]. Cami, ribat ve handan oluşan yapı topluluğu, Anadolu Selçukluları'nın Maraş Emiri Nusretüddin Hasan Bey tarafından 1215- 1233 yılları arasında inşa ettirilmiştir. Daha sonra külliyeye Dulkadiroğulları Beyliği (1337- 1522) döneminde medrese, Mescit, buk'a ve Paşa Çardağı yapıları eklenmiştir (Özkarcı, 2001, s. 154).

Yapı topluluğunun merkezini oluşturan, derin vadiye hâkim ve kayalık bir arazi üzerinde inşa edilen ribat (1215),iki katlıdır ve cami ile han arasında yer alır[372]. Ribatın üst kısmını oluşturan medrese, daha sonra (1480), Dulkadiroğulları döneminde yapılmıştır (Özkarcı, 2001, s. 161)[373]. İbadet mekânıyla son cemaat yerinden oluşan cami (1232), mağara ile bütünleştirilerek inşa edilmiştir. Ribatın karşısında, yaklaşık 60 m. uzağındaki han,1234 yılında arazinin eğimine uygun olarak konumlandırılmıştır (Özgüç ve Akok, 1957, ss. 78- 87)[374].

M. Özkarcı (2001, s. 155- 156), ribatın kendi grubunda, Türk mimarisinde özgün tek örnek olduğunu belirtir. Ribat, hanikah, Mescit, medrese ve han işlevlerini bir arada görecek şekilde tasarlanmıştır. Yani, eser kendi içinde küçük bir yapı topluluğu olarak ta değerlendirilebilir. Biz bu nedenle burada külliyenin diğer yapılarına değinmeden kısaca ribatın plan özelliklerini tanıtacağız. Eğimli bir kayalık alanın düzenlenmesiyle, kuzey- güney doğrultusunda yerleştirilen ribat, boydan boya birbirine paralel uzanan iki sahın ile batı yönde orta sahna açılan Mescit, iki eyvan ve beş küçük hücreden/çilehaneden oluşur. Ribattaki dervişlerin ikamet, eğitim ve öğretim yapmaları amacıyla düzenlendiği doğu sahnın bulunduğu bölüm, iki katlı yapılmıştır. Bodrum katına orta sahnın güneydoğu tarafında bulunan merdivenle inilir. Bu katın depo ve servis mekânı olarak düzenlendiği düşünülmektedir. Farklı bir düzenlemeye sahip olan orta sahnın batı tarafı iki bölümden oluşur. Kuzey kısım bir Mescit, bir eyvan ve bir hücre/çilehaneden meydana gelir. Güney bölüm ise, orta sahna dikey olarak uzanan bir eyvan ile eyvanın kuzey ve güney taraflarına simetrik olarak yerleştirilen dört hücre/çilehaneden oluşur. Kısaca ribat, dıştan (üst katta sonradan eklenen medrese hariç) tek katlı olmakla birlikte, iç mekânda kademeli olarak üç katlı bir düzenlemeye sahiptir (Özkarcı, 2001, ss.156- 158).

Selçuklu döneminin bitişik düzende tasarlanan örneklerinin dışında kalan bir başka örnek de, Afyon ile Sincanlı/Sinan Paşa arasındaBoyalıköy'de bulunan Hanikah (13.yüzyıl başı), serbest tasarımlı yapı topluluklarının erken örneklerinden birisidir. Bir kervan yolu üzerinde inşa edilen ve merkezini dikdörtgen planlı hanikahın oluşturduğu küçük ölçekli yapı topluluğunda, bundan

[371] Eshâb-ı Kehf Külliyesi için bkz. Özgüç ve Akok, 1957, ss. 78- 89; Özkarcı, 2001, ss. 153- 170, Resim 14- 23.
[372] M. Özkarcı (2001, s. 155), Osmanlı arşiv belgelerine dayanarak ribatın zaviye/tekke amaçlı inşa edildiğini belirtir.
[373] Özgüç ve Akok, (1967, s.79), ribatın iki katlı olduğunu belirtmekle birlikte, ikinci katın tanımlanamayacak kadar harap olduğunu yazmışlardır.
[374] Özkarcı (2001, s. 154), hanın yapım tarihini vermemiş ancak külliyenin 1233 yılında tamamlandığını belirtmiştir.

başka iki mezar yapısı yer alır. Hanikahın doğusunda, yaklaşık altı m. uzağında eyvan planlı türbe, on iki m. uzağında, kuzeyinde ise alt kısmı kare, gövdesi sekizgen planlı kümbet bulunur. Bir Bizans yapısının yakınında veya yerinde inşa edildiği düşünülen yapılar, geniş bir çevre duvarı ile kuşatılmıştır (Eyice, 1971, ss. 39,47- 48)[375].

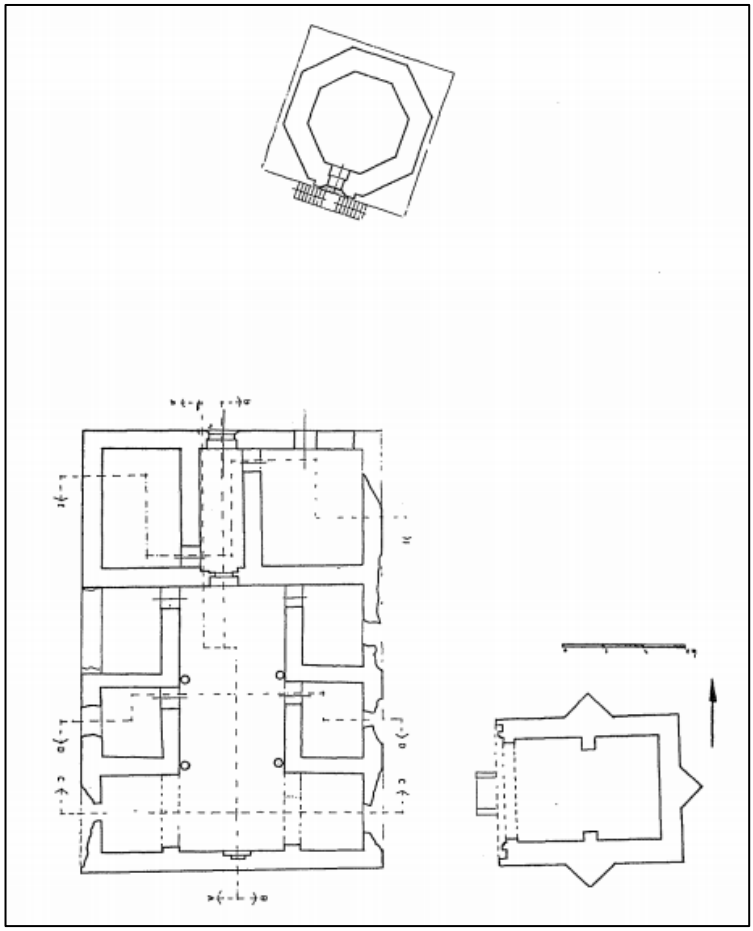

Şekil 53. Afyon, Boyalıköy Hanikahı, Vaziyet Planı (S. Eyice, 1971)

Kapalı avlulu, ön kısmı (giriş dehlizi) iki, ana bölümü tek katlı inşa edilen hanikah, dervişlerin ve misafirlerin tüm ihtiyaçlarını karşılayacak mekânlara sahiptir. Yapı bu özellikleriye Afşin'deki Eshab- ı Kehf ribatına yakın bir düzenleme gösterir. Giriş dehlizinin iki tarafında altlı üstlü ikişer odası bulunan yapının ana mekânı, birbirini takip eden bir sırada üç bölümden oluşturulmuştur. Güneyinde mihrap nişi bulunan ortadaki bölüm mescittir ve iki yanındaki birer eyvan biçimindeki mekânlara kemerlerle açılmaktadır (Eyice, 1971, ss. 45- 46).

[375] S. Eyice (1971, 42, 44), hanikahın Selçuklu döneminde Orta Asya'dan gelen Horasan Erenleri/Alp Erenler için kurulduğunu belirtir. Külliyenin alanı içinde devrilmiş, kırılmış mezar taşlarının yer aldığını, üzerlerinde çok sayıda, insan, hayvan ve av betimlemeleri bulunmasının, hanikahın Orta Asya ile bağlantısının kanıtları olduğunu ifade eder.

Boyalıköy Hanikah'ına benzer bir örneği, yine kervan yolu üzerinde inşa edilen ve yakınında bulunan, ancak daha geç tarihli, Afyon- Sincanlı/Sinan Paşa'da bulunan ve kurucusunun adıyla tanınan İmaret Külliyesidir. Klasik Osmanlı döneminin önemli örneklerinden olan söz konusu yapı topluluğu, Kanuni Sultan Süleyman (1520- 1566)'ın ilk yıllarında, 1524- 1525 yıllarında Sinan Paşa tarafından yaptırılmıştır. İmaretin merkezinde, Erken Osmanlı döneminde yaygın olan zaviyeli cami bulunur. Caminin çevresinde, türbe, aşevi/imaret ve sıbyan mektebi vardır. Geniş alan içinde bulunan ve etrafı alçak bir duvar ile çevrili yapı topluluğunun dışında, yaklaşık beş yüz m. uzağında birde hamamı yer alır. Bu menzil külliyesi, ana hatlarıyla Boyalıköy'deki yapı topluluğu ile benzer düzende tasarlanmıştır (Eyice, 2006, ss.319- 328)[376].

Afyon- Çay'da Ebŭ'l- Mücahid Yusuf Külliyesi (1278), medrese, türbe, çeşme, han ve hamamdan oluşmaktadır[377]. Külliye, çağdaşlarına göre kısmen bitişik kısmen de serbest düzende inşa edilmiştir. Odak noktasını medresenin oluşturduğu yapı topluluğunda, türbe kuzeybatıda, çeşme kuzeydoğu köşede, han doğu tarafta, günümüzde mevcut olmayan hamam ise medresenin kuzeyinde bulunuyordu. Yapı topluluğunda, medrese, türbe ve çeşme bitişik tasarlanmıştır. Anadolu'da genellikle külliyelerin merkezini cami oluştururken, bu yapı topluluğunda cami olmaması dikkat çeken bir özelliktir. Araştırmacılar, medresenin hem cami-mescit hem de eğitim ve öğretim vermek için tasarlandığını kabul etmektedir (Özkarcı, 1996, ss.6-7). Medrese merkezli yapı toplulukları, aşağıda ele alacağımız Memluklu dönemi külliyelerinin özelliğini yansıtır. Ancak Memluklularda, medresenin genellikle güneyinde bulunan eyvanlardan biri Mescit olarak tasrlanırken, Ebŭ'l- Mücahid Yusuf Külliyesi'nde medresenin ana eyvanına mihrap koyularak, burası namaz vakitlerinde cami- Mescit diğer zamanlarda ise medresenin bir elemanı olarak kullanılmıştır (Özkarcı, 1996, s.7). Çay'daki külliyenin Adana'daki örneklerle benzerliği, Adana Ulu Cami Yapı topluluğunda olduğu gibi kısmen serbest düzende yapılmış olmasıdır. Ancak Adana Ulu Cami'nin güneydoğu köşesine türbe bitişik tasarlanmışken, Afyon'dakinde daha fazla yapı; medrese, türbe ve çeşme bitişik düzende tasarlanmıştır.

[376] Afyon- Sinan Paşa İmareti için daha geniş bilgi bkz. S. Eyice, 2006, ss. 303-336.
[377] Çay'daki külliye için bkz. Özkarcı, 1996.

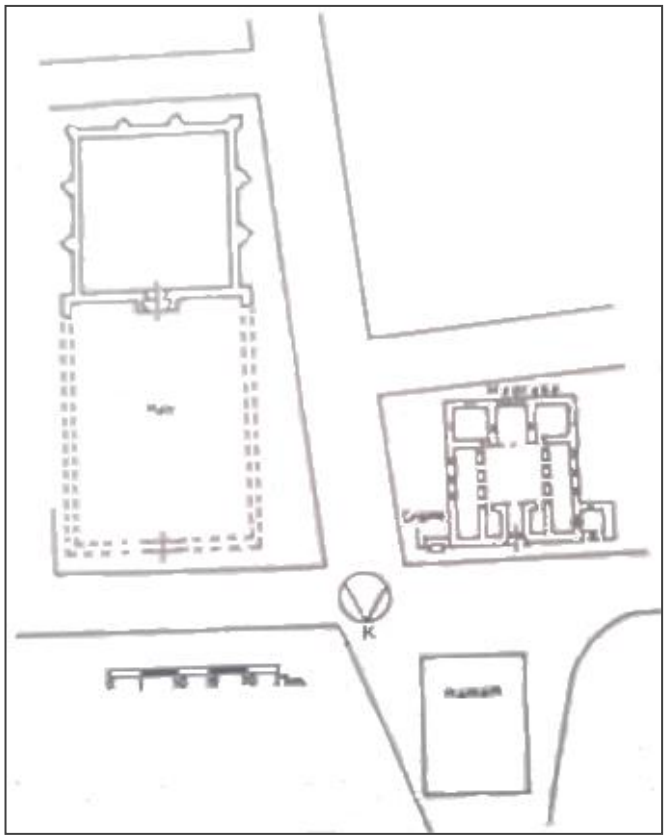

Şekil 54. Afyon- Çay'da Ebŭ'l Mücahid Yusuf Külliyesi, Vaziyet Planı (Özkarcı, 1996, Çizim1).

13. yüzyılın sonları ile 14. yüzyılın başlarında Anadolu Selçuklu Devleti'nin sınır beyliklerinden olan Eşrefoğullarının merkezleri Beyşehir'de yaptırdıkları ve banisinin adıyla tanınan Eşrefoğlu Süleyman Bey Külliyesi (1296- 1301) önemli yapı topluluklarından birisidir[378]. Cami, türbe, han ve hamamdan oluşan külliyenin çevresine, daha sonra Osmanlı döneminde, ikinci bir türbe, medrese ve bedesten ilave edilmiştir (Erdemir, 1999, s.19). Serbest düzende tasarlanan yapı topluluğunda, cami ve türbe bitişik tasarlanmıştır.

Merkezini caminin teşkil ettiği külliyede türbe (1301), caminin doğu cephesine bitişik tasarlanmıştır. Adana Ulu Camisi'nde türbe, güneydoğu köşede bitişik inşa edilmişken Eşrefoğlu türbesi, cephenin eksenine yakın konumlanmıştır. Her iki türbe, batı duvardan açılan birer pencere ile harime bağlanmaktadır. Araştırmacılar, eski kale kapısıyla cami arasında, bedestenin batısında bulunan çifte hamamın (kadın- erkek) camiden daha önce hizmete açıldığını kabul etmektedirler. Caminin batısında, İsmail Ağa/Aka Medresesi (1370) içindeki türbe ile birlikte Osmanlı döneminde külliyeye eklenmiştir. Caminin kuzeyinde inşa edilen han günümüze ulaşmamış, yerine altı kubbeli bir bedesten (1551) yapılmıştır. Yapı topluluğuna

[378] Eşrefoğlu Süleyman Bey Külliyesi için bkz. Erdemir, 1999; Çaycı, 2008, ss. 24- 75.

daha geç tarihte dâhil edilen Yarım Türbe/Osmanlı Türbesi (1561), caminin kuzeydoğu köşesinde, 4 m. mesafede bulunur (Erdemir, 1999, ss. 81- 98).

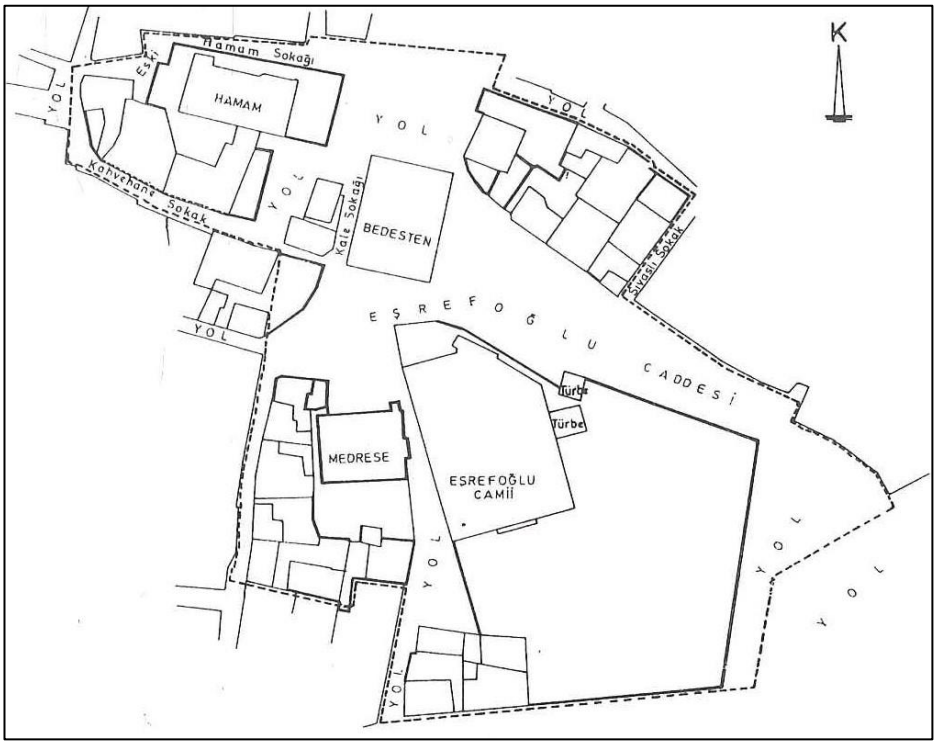

Şekil 55. Beyşehir Eşrefoğlu Süleyman Bey Külliyesi, Vaziyet Planı (Erdemir, 1999).

Anadolu Beylikler dönemindekülliyeler serbest düzende tasarlanmıştır. Bu dönemden karşılaştırma amaçlı, aşağıda vereceğimiz örnekler kronolojik olarak tanıtılacaktır. Örnekler; Ramazanoğulları'nın siyasi ve kültürel ilişkiler içinde bulundukları başta Dulkadiroğulları ileKaramanoğulları, Güneydoğu Anadolu'da Artuklu sanat geleneğini bir ölçüde devam ettiren Akkoyunlularyanı sıra İlhanlı, Osmanlı, Saruhanoğulları, Germiyanoğulları ve Candaroğulları beyliklerinden seçilmiştir.

Anadolu'da Selçuklu hâkimiyetine son veren Moğollar, Anadolu Beylikler döneminde merkezden atadıkları valilerce bir süre hâkimiyet kurmuşlardır. İlhanlılar olarak bilinen bu dönemden günümüze az sayıda yapı ulaşmıştır. Bu dönemi temsil eden Kayseri'deki Hacı Kılıç Cami ve Medresesi (1249- 1250), Anadolu'daki Selçuklu geleneğini devam ettiren küçük ölçekli bir yapı topluluğudur[379]. Cami ve kuzeyine bitişik medreseden oluşan yapı topluluğunda, birimler Adana Yağ Cami külliyesinde olduğu gibi ortak avluyu paylaşmaktadır. Yapılar, dıştan

[379] Hacı Kılıç Cami ve Medresesi için bkz. Öney, 1966, ss. 377- 390; İpekoğlu, 2006, ss. 422- 423.

kapıları ile ayrıştırılmış ancak içten bir avlu ile birbirine organik bağlanmıştır (Şaman- Doğan, 2012, ss. 208- 210).

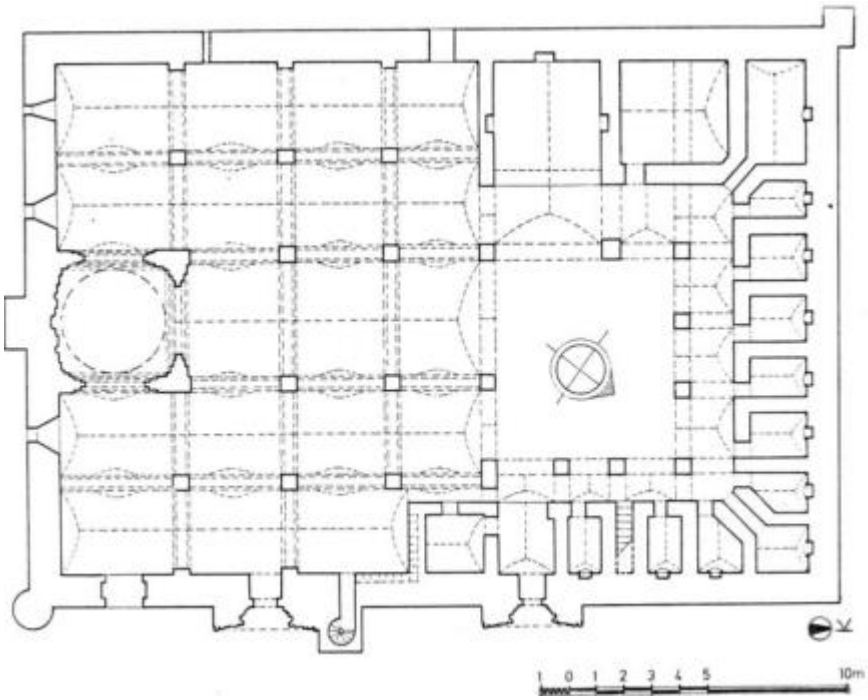

Şekil 56. Kayseri Hacı Kılıç Camii ve Medresesi, Plan (G. Öney,1966)

Batı Anadolu'da kurulan beyikler, bulundukları siyasi ve kültürel çevrenin de etkisiyle kuşkusuz Güney ve Güneydoğu Anadolu'da kurulan beyliklerden süsleme ve mekân gelişimi açısından farklı özelliklere sahip bir sanat üretmiştir. Ancak külliyelerin kuruluş düzenine bakıldığında hemen her bölgede olduğu gibi burada da genellikle yapı topluluklarının serbest düzende tasarlanmış oldukları görülür. Saruhanoğulları sözü edilen beyliklerden birisidir. Saruhanoğlu İshak Çelebi (1363- 88), kendi adıyla da tanınan Ulu Cami Külliyesini Sipil dağı eteklerinde yaptırır[380]. Külliye, cami, medrese, türbe, hamam ve iki çeşmeden oluşan büyük bir yapı topluluğudur[381]. Cami 768/1366- 67, medrese 780/1378- 79, türbe ise 1388 tarihlidir. Cami merkezli külliyede, medrese caminin batısına bitişik tasarlanmıştır. Medrese Adana'daki örneklerden farklı olarak iki katlı ve tek eyvanlı inşa edilmiştir. Medresenin doğu kanadında, caminin batısında İshak Çelebi Türbesi yer alır. Türbe aslında medresenin odası konumundadır. İshak Çelebi vefat edince burası türbeye dönüştürülmüştür. Külliyede, medresenin kuzey taç kapısının iki yanında ve kuzeydeki cami avlusuna giriş kapısının merdivenleri yanında olmak

[380] İshak Çelebi Külliyesi için bkz. Acun, 1985, ss. 127-146; 1999, ss. 32- 45.
[381] H. Acun (1999, s. 32), külliyeye bağlı birde Mevlevihane bulunduğunu yazmıştır. Ancak sözü edilen Mevlevihane, külliyenin uzağında, doğuda yer alan Milli Park içerisinde bulunduğundan külliyenin kapsamı dışında tutulması gerektiğini düşünmekteyiz.

üzere üççeşme bulunur[382]. Hamam, caminin kuzeydoğusunda, camiye 70- 80m. kadar uzaklıktadır. Kot farkı nedeniyle camiden daha aşağıdadır (Acun, 1999, s. 32).

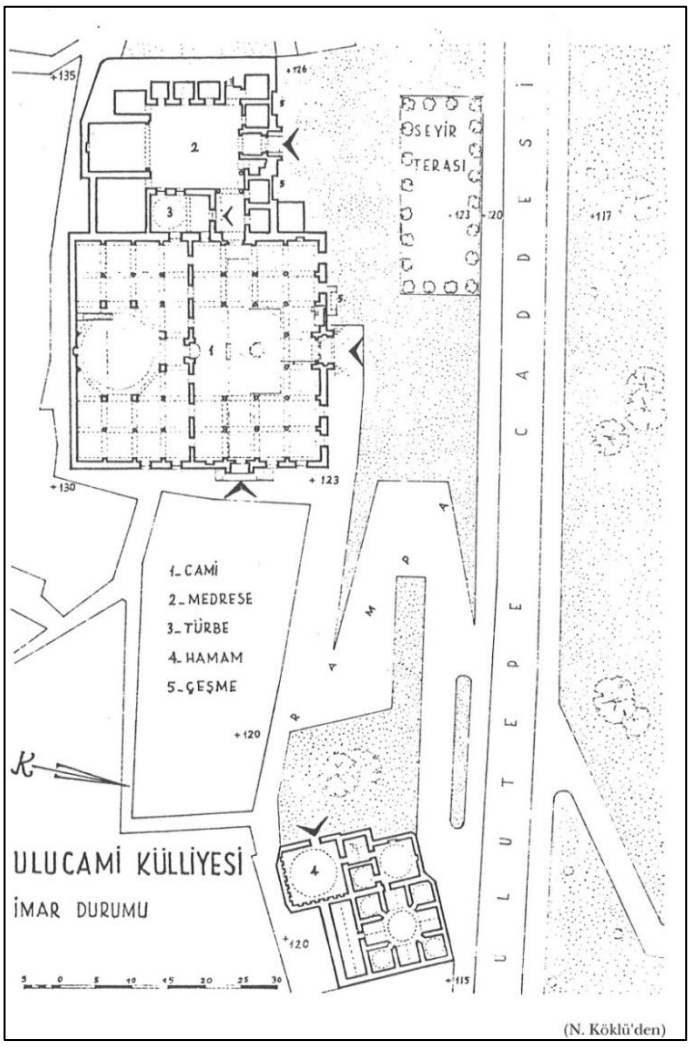

Şekil 57. Manisa İshak Çelebi Külliyesi, Vaziyet Planı (Acun, 1999)

Osmanlı Beyliği zamanında da külliyeler dağınık/serbest düzende tasarlanmıştır. Bursa'nın kuzeydoğusunda, Yıldırım semtinde, bir tepe üzerindebulunan Yıldırım Bayezid Külliyesi (1390-1395), bu dönemi temsil eden önemli bir örnektir[383]. Külliye, cami, imaret, iki medrese, darüşşifa, hamam ve aşevinden oluşmuştur[384]. Yapı topluluğunun, aşevi ve bir medresesi bugün mevcut değildir. Külliye, engebeli ve bazı setlerin bulunduğu bir araziye kurulmuştur. Külliyenin merkezini oluşturan cami, arazinin en yüksek kotu düzenlenerek, bir terasın üstüne oturtulmuştur. Caminin batısında imaret, aşağısında, kuzeybatıda bir teras üzerinde ise medrese

[382] A. Durukan (2014, s. 420), külliyede iki çeşme yer aldığını belirtir.
[383] Yıldırım Bayezid Külliyesi için bkz. Gabriel, 1958, ss. 65- 77.
[384] A. Gabriel (1958, s. 65), külliyenin vakfiyesine göre daha fazla yapıdan oluştuğunu; zaviye, imaret, aşevleri, depo, hamam, iki medrese, han ve hizmetçilerin oturduğu bir koğuşu içerdiğini belirtir.

yer alır. Türbe, cami ekseninde ve medrese girişi önüne konumlanmıştır. Bir duvarla çevrili olan yapılardan darüşşifa ve hamam bunun dışında, külliyenin uzağında inşa edilmiştir (Ataman, 2000, ss. 84-85; Durukan, 2014, s, 444)[385].

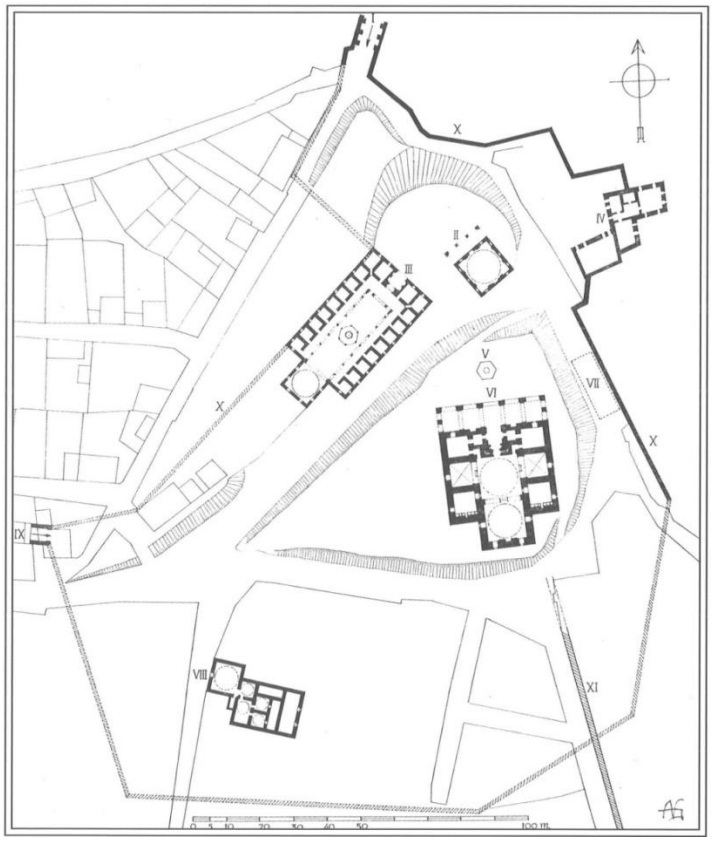

Şekil58.Bursa-Yıldırım Bayezid Külliyesi, vaziyet planı (Gabriel, 1958, RESİM 26, s. 66)

Bursa'nın güneydoğusunda, bulunduğu semte adını veren Yeşil Külliye, Osmanlı Beyliğinin bilinen en önemli örneklerinden birisidir[386]. Çelebi Sultan Mehmet'in mimarı Hacı İvaz'a 1419 yılında yapımını başlattığı ve serbest düzende uygulanan külliye dört yapıdan oluşur. Ana yapının Yeşil Cami (1419) olduğu yapı topluluğunda bundan başka medrese, imaret ve türbe yer alır[387]. A. Gabriel (1958, s. 79), bu yapıların dışında, yapım tarihi bilinmeyen ve daha sonra eklenen bir hamam ile medresenin güneyinde, Köse Ali adlı birisinin yaptırdığı ve günümüze ulaşmayan ikinci bir medreseden daha bahseder. Yazar, ayrıca medrese ile cami arasında ve imaretin batısında bulunan, yine günümüzde mevcut olmayan iki sıbyan mektebinin külliye içinde yer aldığını ifade eder. Çelebi Sultan Mehmet'in ölümünden sonra, oğlu II. Murat

[385] Araştırmacılar, külliyede bulunan darüşşifanın, bilinen ilk Osmanlı darüşşifası olduğunu vurgulamışlardır (Durukan, 2014, s. 444)
[386] Yeşil Külliye için bkz. Gabriel, 1958, ss. 79- 104.
[387] A. Gabriel (1958, s. 103), araştırmacıların imaret/cami olarak tanıttıkları yapının dışında, günümüze sadece birkaç duvar kalıntısı halinde ulaşan bir imaretten daha bahsetmektedir.

döneminde 1421 tarihinde yapımına başlanan türbe, istisnai olarak camiden daha yüksek birtepe üzerinde inşa edilmiştir. Medrese, caminin batısında yer alır (Aslanapa, 1986, s. 37; Mülayimve Akşit, 2005, ss. 63- 64; Durukan, 2014, s. 452).

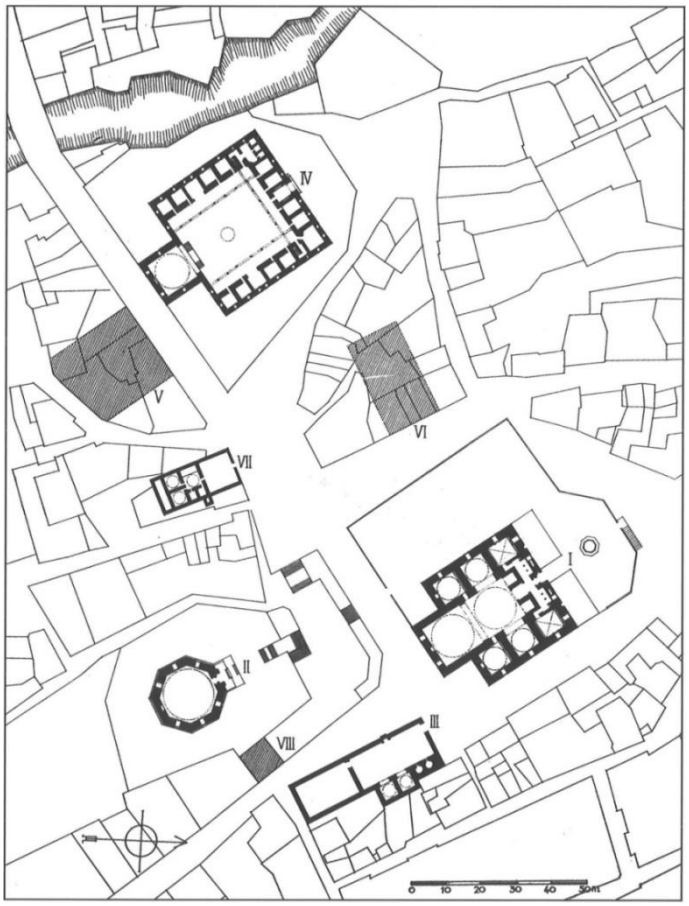

Şekil59. Bursa- Yeşil Külliye, vaziyet planı (Gabriel, 1958, RESİM 33, s. 80)

Osmanlı dönemine ait diğer bir örnek yakın çevreden, cami, medrese ve türbeden ibaret olan Kilis'teki Canbolat Paşa/Tekke Camisi Külliyesi'dir[388]. 961 H./1553 M. tarihli bu yapı topluluğu diğerlerinin aksine Osmanlı'nın klasik dönemini temsil eder. Ancak yapı topluluğu kimi özellikleriyle, hem yakın tarihlerde inşa edilen Adana'daki Hasan Ağa Cami (1558) ile ayrıca Yağ Cami yapı topluluklarıyla benzerlik göstermektedir. Canbolat Paşa, Yağ Cami gibi etrafı medrese hücreleriyle çevrili geniş bir avlu ile ve bu avlunun güneyinde konumlanan camiden ibarettir. Ancak Canbolat Paşa Camisi'nde, ayrıca ibadet mekânının güneyinde bir türbe yer alır. Adana'da benzer uygulama, Ulu Cami'nin güneydoğu köşesine bitişik tasarlanan türbede karşımıza çıkar. Klasik Osmanlı dönemi boyunca banisi hanedana mensup; padişah, sadrazam, vezir vs. gibi olan külliyelerde türbe, caminin güneyinde inşa edilmiştir. Tümü

[388] Canbolat Paşa/Tekke Camii Külliyesi için bkz. Dündar, 1999, ss. 8-56.

başkent İstanbul'da bulunan II. Sultan Bayezid (1513), Yavuz Sultan Selim (1522), Kanuni'nin genç yaşta ölen oğulları için yaptırdığı Şehzadeler (1522 veya 1523), yine Kanuni'nin genç yaşta ölen oğlu için Mimar Sinan'a inşa ettirdiği Şehzade Mehmet (1548), Mimar Sinan'ın Kanuni için yaptığı ve III. Mehmed'in oğullarında Şehzade Mahmut (17. yüzyıl başları) Türbeleri caminin güneyinde inşa edilen örneklerden bazılarıdır (Önkal, 1992, ss. 110- 186)[389].

Canbolat Paşa ve Hasan Ağa camileri, mekân kurgusu açısından Klasik Osmanlı dönemi özelliklerini yansıtırken, süslemeleri bakımından Zengi- Memluklu sanatı özelliklerine sahiptir. Her iki caminin ibadet mekânı büyük bir kubbe ile son cemaat yerleri de beş kubbeyle örtülüdür. Yine her iki yapı, renkli taş işçiliği başta olmak üzere mihrap ve minber, mahfil kuruluşu ve süslemeleri bakımından ise Zengi- Memluklu üslubunu yansıtır. Söz konusu süslemeler aşağıda ayrıca ele alınacağından tekrara düşmemek için burada değerlendirilmemiştir.

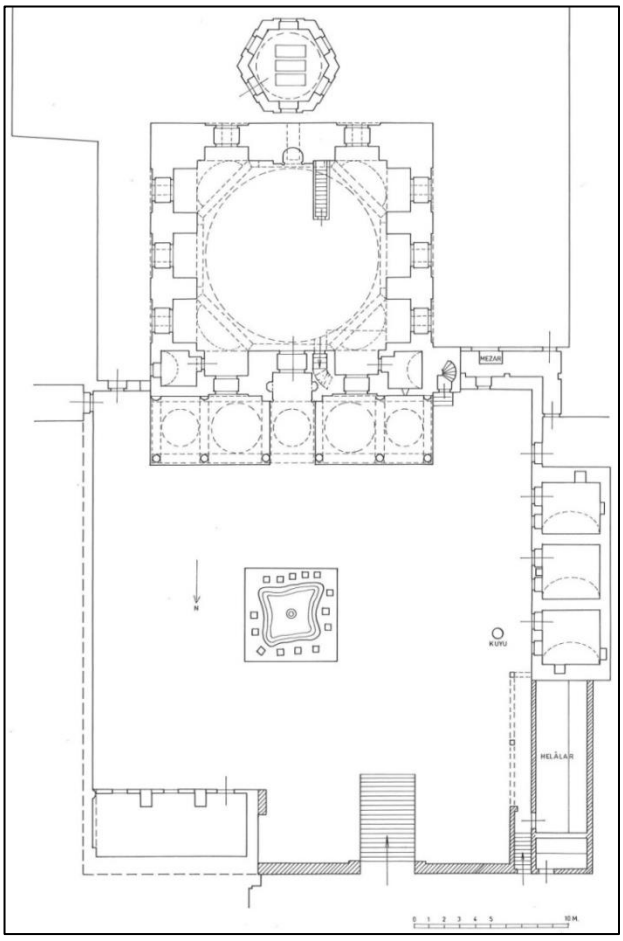

Şekil60. Kilis Canbolat Paşa/Tekke Külliyesi Planı (Dündar, 1999).

[389] Osmanlı dönemi hanedan türbeleri için daha geniş bilgi bkz. Önkal, 1992.

Canbolat Paşa Camisi yapı topluluğu, ölçek ve süslemeleri bakımından Güneyin özelliklerini yansıtması bakımından İstanbul, Edirne gibi şehirlerde inşa edilen Klasik Osmanlı dönemi külliyelerinden ayrışmaktadır. KuşkusuzOsmanlı uygarlığında, şehirlerin kuruluşu ve gelişimini sağlayan büyük boyutlu külliyeler gerçek anlamını Klasik döneminde bulmuştur[390]. Biz burada bir örnek; bu dönemi temsil eden en büyük ve önemli külliyelerinden birisi olan Edirne'deki II. Bayezid (1484- 1488) külliyesini tanıtmakla yetineceğiz[391].

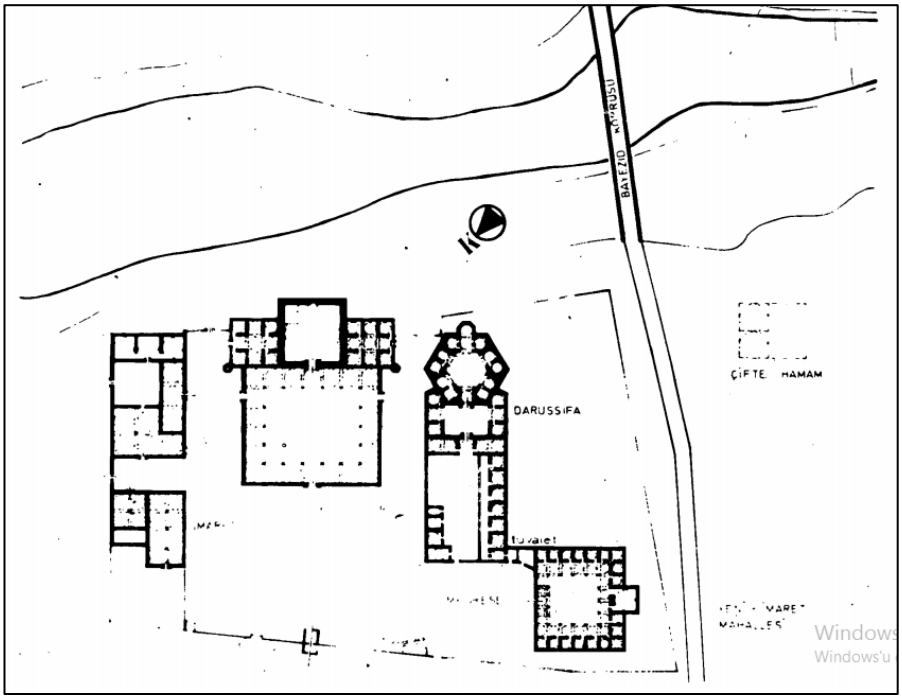

Şekil 61. Edirne II. Bayezid Külliyesi, Vaziyet Planı (Müderrisoğlu, 1999)

Banisi Sultan II. Bayezid (147- 1448- 1512) olan külliye, Tunca Irmağı'nın sağ kenarında (arkası nehre dönük), cami, tabhane, medrese, darüşşifa, mutfak, fırın, depo, yemek salonu, ahır, köprü, çifte hamam, su değirmeni ve dolaplar, tuvaletler, dükkânlar ve meskenlerden oluşan büyük bir külliyedir. Yapı topluluğuna 17. yüzyılda Sinan Ağa adlı bir çeşme eklenmiştir. Şehir merkezinden uzakta, surların dışında inşa edilen külliyenin merkezini cami teşkil eder. Külliyenin yapıları, geometrik düzen ilkesi, rasyonellik kavramı ve organik ilişki dikkate alınarak düzenlenmiştir. Üç ana bölümden oluşan külliyenin; orta bölümünü/merkezini dini (merkezde cami, bunun doğu ve batısı ibadet mekânlarıyla bağlantılı tabhane mekânlarından oluşur), batı kanadını eğitim ve sağlık (darüşşifa ve medrese), doğu kanadını sosyal işlevi olan

[390] Osmanlı dönemi külliyeleri için bkz. Barkan, 1963, ss. 239- 296; 1965, ss. 235- 277; 1979; 1972; Reyhanlı, 1974; 1976, ss. 121- 141; Kuran, 1979, ss. 795- 813; 1986; 1996, ss. 39-44;Yediyıldız, 1981, ss. 262- 271; 1999, ss. 17- 33; Cantay, 1999, ss. 308- 317.
[391] Edirne II. Bayezid Külliyesi için bkz. Müderrisoğlu, 1991, ss. 151- 198.

yani imaret grubu yapıları (fırın, mutfak, yemekhane, depo, bugün mevcut olmayan ahır ve mumhane) bulunur. Hamam ve müştemilat yapıları, külliyenin sınırları dışında inşa edilmiştir (Müderrisoğlu, 1991, s. 155- 156).

Önemli yapılarının çoğunun günümüzde ayakta olduğu külliyenin sınırları dışına inşa edilen yapıları bugün mevcut değildir. Bunlar; batıda çifte hamam, caminin doğusunda, hamamların güneyinde ırmak kenarında değirmen ve su dolapları, külliyenin kuzeyinde personel için inşa edilen evler, yine külliyenin kuzeyinde dükkânlar, yeri tespit edilemeyen ahır, ayrıca caminin güneyindeki haziredir. Araştırmacılar bunların dışında, muhtemelen külliyeye ait rıhtım ve kameriyenin de günümüze ulaşmadığını belirtmektedirler (Müderrisoğlu, 1991, s. 169).

Batı Anadolu beyliklerinden, Germiyanoğullarının, Kütahya'daki II. Yakup Çelebi Külliyesi (1411/12- 1414), serbest düzende inşa edilmiştir[392]. Yapı topluluğu, imaret, mescit, türbe ve günümüzde mevcut olmayan medreseden ibarettir[393]. Merkezinde imaretin yer aldığı külliyede, türbe imaretin güney ucunda, medrese ise doğuda konumlanmıştır (Uysal, 2006, ss. 125-140).

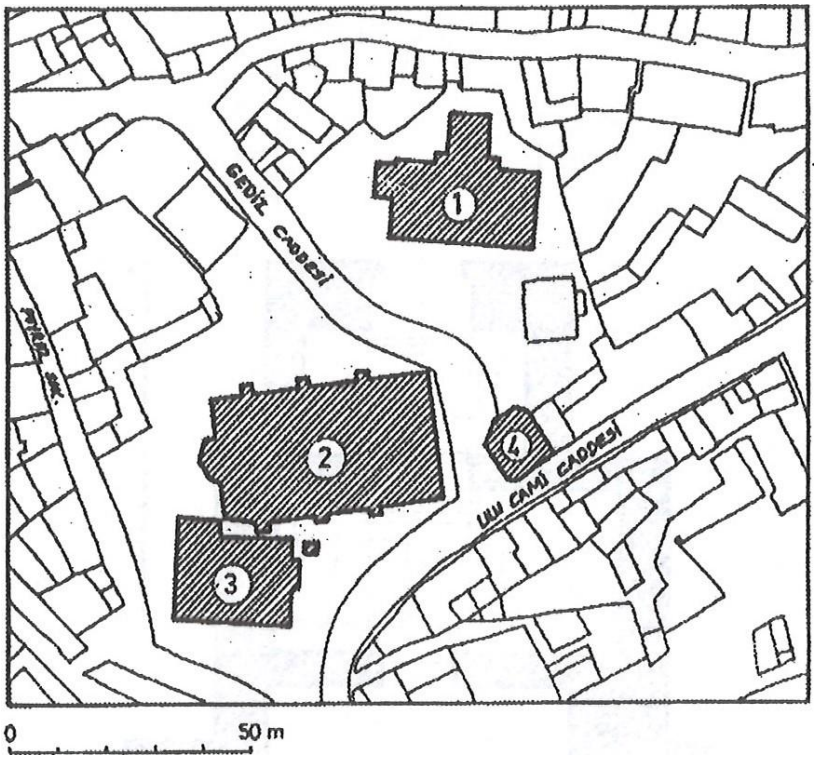

Şekil 62. Kütahya, II. Yakup Çelebi Külliyesi, vaziyet planı (Uysal, 2006, Şekil13)

[392] II. Yakup Çelebi Külliyesi için bkz. Uysal, 2006.
[393] A. Durukan (2014, s. 417), A. O. Uysal'ın aksine, külliyenin daha fazla yapıya sahip olduğunu belirtmiştir. Yazara göre yapı topluluğu, imaret, medrese, mescit, türbe, kütüphane, hamam ve şadırvandan oluşmaktadır. Bugün ise söz konusu yapılardan imaret, türbe ve kütüphanenin ayakta olduğunu ifade etmiştir.

Ramazanoğulları'nın Anadolu'da siyasi ve kültürel ilişkide bulunduğu beyliklerden biri de Karamanoğullarıdır[394]. Bu beylik aynı zamanda tıpkı Ramazanoğullarında olduğu gibi Memluklu devleti ile de siyasi ve kültürel ilişkiler içerisinde olmuştur. Dolayısıyla söz konusubu kültürlerin özellikle süsleme programlarında, taç kapı ve pencere kuruluşuile mihrap ve minber gibi unsurlarda benzer uygulamalar görülür[395]. Karamanoğullarının, Konya-Meram'daki Hasbey Külliyesi (1424), Beylikler döneminde serbest düzende tasarlanmış bir diğer örnektir[396]. O.N. Dülgerler (2006, ss.50-51, 136-138, 204-209), yayınında yapı topluluğuna ait cami/mescit, darülhuffaz ve hamamı ayrı bölümler halinde tanıtmıştır. Y.Önge (1973, s.367)'nin makalesinde ise, yapı topluluğunun daha kapsamlı olduğu görülmektedir. Yazar, yayınında yapı topluluğuna, hamam, darülhüffaz, Mescit ve türbenin yanı sıra köprü ve su değirmeni de dâhil etmiştir. Yapı topluluğunda, Mescit ve darülhuffaz bitişik, türbe Mescitin batısında, hamam ise darülhuffazın bulunduğu tepenin eteğinde, taş köprünün güney ucunda bulunmaktadır.

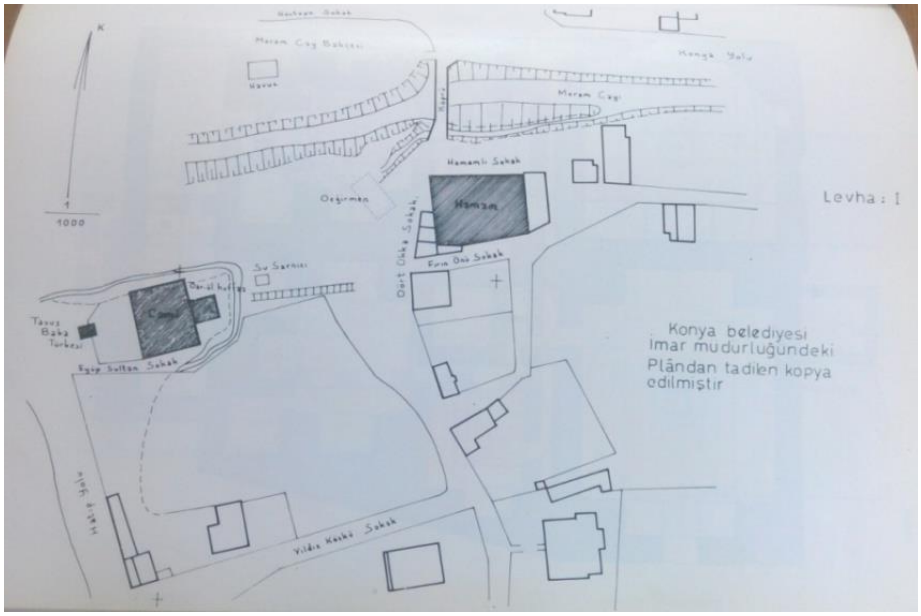

Şekil 63. Konya-Meram'daki Hasbey Külliyesi, vaziyetplanı (Önge, 1973, Levha 1)

Candaroğullarının, Kastamonu'daki İsmail Bey Külliyesi (1454-57), aynı şekilde dağınık bir düzen göstermektedir. Bir tepe üzerinde yer alan külliye, imaret/zaviyeli cami, medrese, han,

[394] Karamanoğulları dönemi sanatı için bkz. Dülgerler, 2006.
[395] Ramazanoğulları gibi Memluklu devletiyle kültürel ve siyasi ilişkiler içinde olan Karamanoğulları ve Dulkadiroğulları sanatında özellikle süslemede görülen etkileşim örnekleri, bu bölümün ikinci kısmında değerlendirileceği için burada sadece yapı topluluğu kuruluş düzeni ele alınacaktır.
[396] Hasbey Külliyesi için bkz. Önge, 1973, ss.367-385; Dülgerler, 2006.

hamam, sıbyan mektebi ve türbeden ibarettir[397]. Külliyede, imaret şehrin en hâkim noktasına, güneydoğuya yerleştirilmiştir. Yolun doğusunda han, batı köşede sıbyan mektebi, kuzeybatıda hamam, medrese ise külliyenin doğusuna inşa edilmiştir (Acar, 2012, ss.122-123; Arslan, 2012, ss. 250-257).

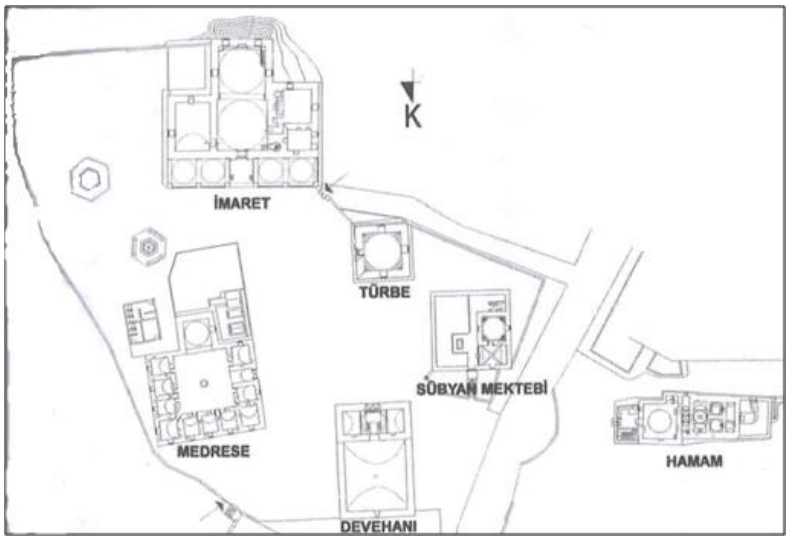

Şekil 64. Kastamonu, İsmail Bey Külliyesi, Vaziyet Planı (Acar, 2012, Şekil1, s. 131)

Güneydoğu Anadolu'da Artuklu kültür mirasını devralan Akkoyunlular, bölgede sınırlarını İran'na kadar genişleten güçlü bir devlet kurmuşlardır. Bu dönemi temsil eden Diyarbakır'daki Safa/İparlı Cami, medrese ve türbeden oluşan küçük ölçekli yapı topluluğu örneklerindendir[398]. İnşa tarihleri tartışmalı olan yapılar, ortak avluyu paylaşmaktadır. Uzmanlar caminin Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan tarafından 15. yüzyıl ortalarında yaptırıldığını kabul etmektedir (Sözen, 1971, s. 48). Medresenin ise daha geç tarihli, 16. yüzyılın ortalarında inşa edildiğini düşünmektedirler (Sözen, 1971, s. 151). Muslihiddin Lâri adıyla bilinen ve içinde müderrisin türbesinin bulunduğu medrese, caminin güneyinde konumlanmıştır[399]. Adana Yağ Camisi örneğimizde olduğu gibi yapılar ortak avluyu paylaşsa da konum ve plan açısından farklılıklar taşımaktadır. Caminin beş kubbeli son cemaat yeri ile ibadet mekânının ortada büyük bir kubbe ile örtülü oluşu, Adana'daki Hasan Kethuda camii gibi Osmanlı Klasik dönemi plan özelliği yansıttığı görülür. Ayrıca caminin duvarları, yerden belirli bir yüksekliğe kadar çini panolarla kaplanmıştır. Bu özellik, Adana Ulu Cami ve Türbesinde karşımıza çıksa da, uzmanlar, Safa Camisi'ndeki çinilerin Osmanlı devir çinilerinden farklı olarak yerli bir atölyenin ürünü olduğunu kabul etmektedirler (Sözen, 1971, s. 50). Muslihiddin Lâri Medresesi de konum ve plan açısından Yağ Cami Medresesi'nden farklı özellikler yansıtmaktadır.

[397] Kastamonu İsmail Bey Külliyesi için bkz. Karabiberoğlu, 1997; Acar, 2012, ss. 120- 131; Arslan, 2012, ss. 250-257.
[398] Safa/İparlı Camisi için bakz. Sözen, 1971, ss. 48- 51; 1981, ss. 51- 56; Beysanoğlu, 1990, ss. 443- 448.
[399] Muslihiddin Lâri Medresesi için bkz. Sözen, 1971, ss. 151- 153.

Adana'daki medrese caminin üç tarafında konumlanırken, Diyarbakır'daki örnek, tek katlı, ince- uzun, enine dikdörtgen ve tüm odaları aynı aks üzerinde, yan yana dizilmiştir. Dersane odasının merkeze alındığı yapıda, her iki yanda, doğu- batı doğrultusunda üçer oda bulunur (Sözen, 1971, s. 152).

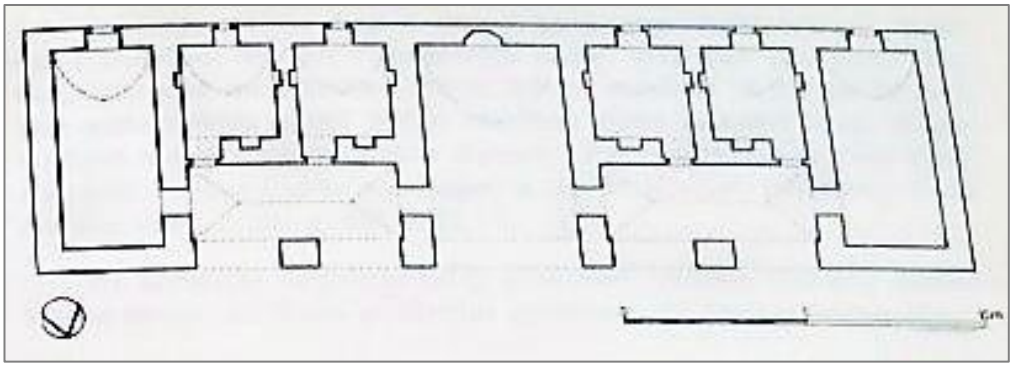

Şekil 65. Diyarbakır, Muslihiddin Lâri Medresesi, Plan (Sözen, 1971, s. 152).

Muslihiddin Lari Medresesi plan şemasına benzer bir örnek Batı Anadolu'da hüküm süren Aydınoğulları döneminde inşa edilen ve cami ile medreseden oluşan Kazirzade/Caziroğlu Yapı Topluluğu (14. yüzyıl sonları) içinde bulunan medresede karşımıza çıkar. Kubbeli ibadet mekânından ve doğu- batı doğrultusunda enine dikdörtgen uzun bir son cemaat yerinden ibaret olan caminin güneydoğusunda, bağımsız olan minareye bitişik medrese odaları bulunur. Burada da tüm odaların aynı aks üzerinde yerleştirildiği görülür. Ancak Muslihiddin Lari'de toplam yedi, Kazirzade'de ise beş oda mevcuttur (Aslanoğlu, 1978, ss. 11- 14).

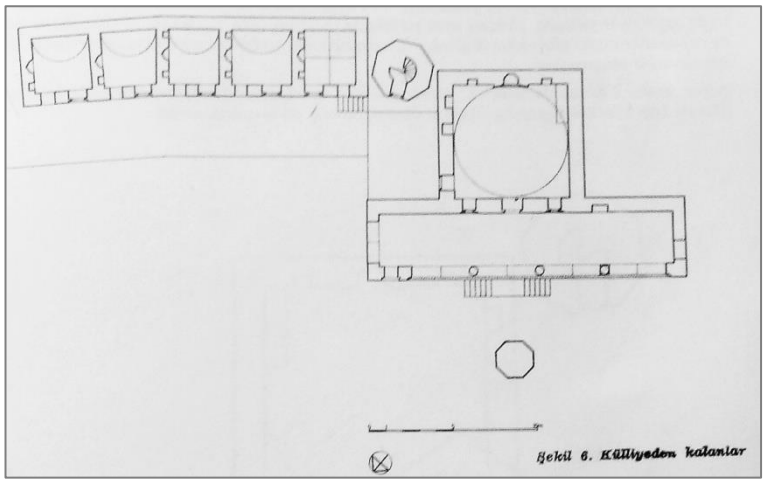

Şekil 66. Tire, Kazirzade/Caziroğlu Külliyesi, Plan (İ. Aslanoğlu, 1978)

Ramazanoğulları, komşuları olan Dulkadiroğulları ile sürekli siyasi ve kültürel ilişkiler içinde olmuştur. Aynı şekilde Memluklara bağlı kurulan bu beyliğin sanatında doğal olarak Adana'da

görülen bölgesel ve Memluklu özellikleri yansıtan ögelere daha sık rastlanır[400]. 15. yüzyılın son çeyreği ile 16. yüzyılın başına tarihlenen Kahramanmaraş'taki Taş Medrese, mescit ve türbeden oluşan, Adana'daki örnekler gibi küçük ölçekli bir yapı topluluğudur[401]. Revaksız avlulu medresenin batısında eyvan ve odalar, güneyinde ise bitişik düzende inşa edilen mescit bulunur. Türbe ise medreseden bağımsız, doğu köşeye yerleştirilmiştir. Söz konusu yapıların cephe düzeni, pencere ve kapı kuruluşları ile süslemeleri bakımından Memluklu etkileri taşıdıkları görülür. Adana ile ortak özellikler taşıyan bu ögeler aşağıda ayrıca değerlendirilecektir.

Anadolu dışındaki çevre kültürlerine bakıldığında, külliyelerin yerleşme düzeninde farklılıklar olduğu görülür. Adana'daki yapı toplulukları, iki örnek hariç, cami veya mescit merkezli tasarlanmıştır. Şehrin etkileşim içinde olduğu Memluklu külliyeleri, Anadolu'daki yapı topluluklarının aksine medrese merkezli inşa edilmiştir. Ancak N. Çam (2010, s. 66), külliye düzenindeki farklı yerleşim düzenine karşılık, örneğin Ramazanoğulları Beylerinin idare merkezi olan Ramazanoğlu Konağı/Vakıf Saray'ın, Memluklu Sultanlarının konaklarında uygulanan "L" plan tipini yansıttığını ifade eder. Yazar, Ramazanoğulları'nın Memluklu yoluyla taşıdıkları bu geleneğin geç bir tarihte; Adana, Tepebağ Mahallesi'nde 19. yüzyıl ikinci çeyreğinde inşa edilen ve "Ramazanoğlu Evi"olarak bilinen konakta da karşımıza çıktığını belirtir[402]. Batıdaki asma katı hariç iki katlı olan evde "L" plan tipi, Vakıf Saray'dan daha düzgün bir şekilde uygulanmıştır.

Resim 279.Adana, Ramazanoğlu Evi (Çam, 2010, s. 259).

[400] Dulkadiroğulları sanatı için bkz. Bayburtluoğlu, 1973, ss. 234- 250; Gündoğdu, 1986.
[401] Taş Medrese için bkz. Sözen, 1970, ss. 168-170.
[402] Ramazanoğlu Evi/Konağı için bkz. Çam, 1979, s. 145; 2010, ss. 259- 265.

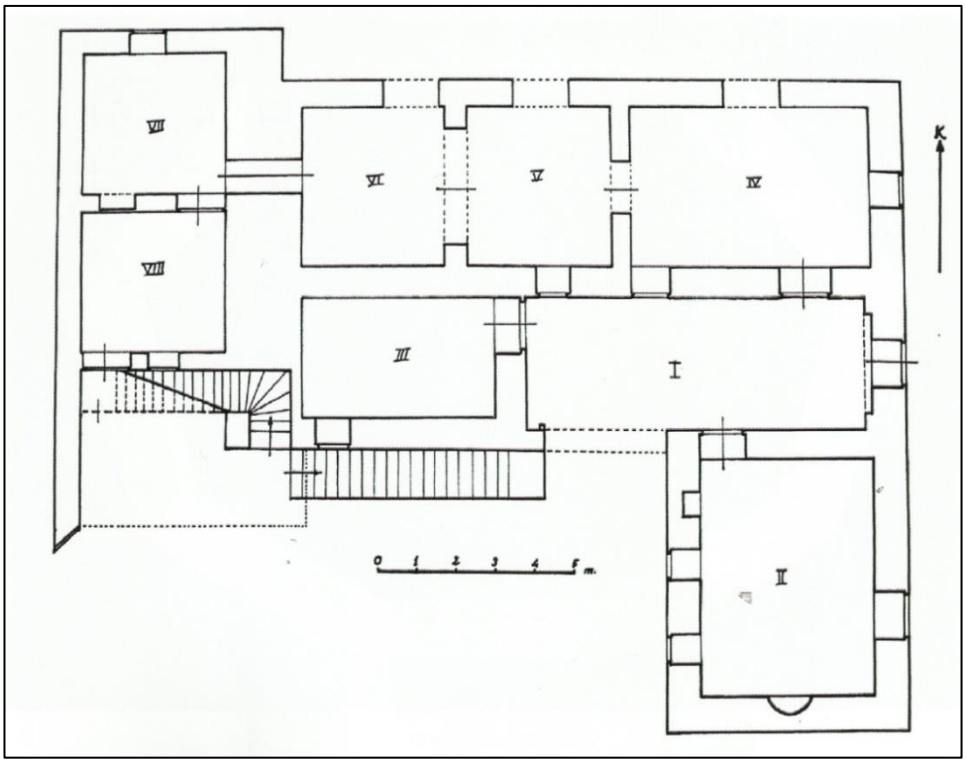

Şekil 67. Adana, Ramazanoğlu Evi, Zemin Kat Planı (Çam, 2010, s. 264)

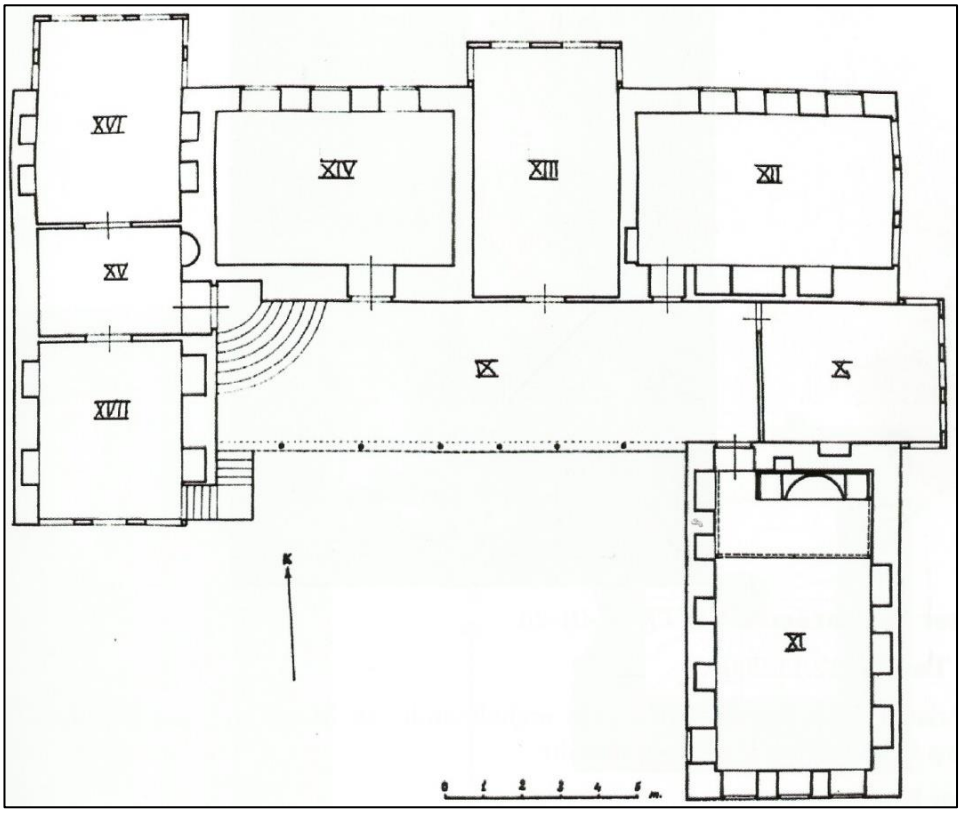

Şekil 68. Adana, Ramazanoğlu Evi, Üst Kat Planı (Çam, 2010, s. 265)

Medrese, Memluklar döneminde toplumsal yapı gereği dini amaçlı bir işlev üstlenmiştir ve dört mezhep kavramının ön plana çıkarıldığı ve planlamanın buna göre yapıldığı bir mimari düzen gösterir[403]. Medrese-külliyelerin bir özelliği de külliye fikrini tek yapıda birleştirmesidir. Yani, medrese, türbe ve cami belirli düzende ve birbirine bitişik tasarlanmıştır ve dış duvarlar üstünde yükselen minareleriyle ilk bakışta cami olarak algılanmaktadır (Eruz, 2004, ss.97-98).

Memluklu Devletinin aynı zamanda başkenti olan Kahire'de birçok medrese-külliye inşa edilmiştir. Bunlardan Sultan Kalavun Külliyesi, Sultan el- Melikü'l- Mansur Kalavun tarafından (683H./1284-1285M.) inşa ettirilen bölgenin ilk yapı topluluğudur. Medrese ve hastahane/mȃristan olarak tasarlanmıştır. Medrese tek başına, medrese-cami- türbeden oluşan ve dar bir koridorla türbeye bağlanan bir yapı topluluğudur ve önünden geçen yolla hastaneden ayrılmıştır. Medresenin güney eyvanı, üç kemerle avluya açılan üç sahınlı bir cami haline getirilmiştir (Eruz, 2004, s. 98)[404].

Bu dönemi temsil eden en önemli örneklerden birisi de Kahire'deki Sultan Hasan Külliyesi'dir. Yapı topluluğunun inşasını, Muhammed b. Kalavun'nun oğlu Sultan el- Melikü'l Nȃsır Hasan 757 H.1356 M. yılında başlatmış ve banisinin 762 H./1361M yılında ölümünün ardından 764 H./1363 tarihinde tamamlanmıştır. Külliye, cami, türbe ve medreseden ibarettir. Dört eyvanlı plan şemasına sahip yapının köşelerine, dört Sünni mezhebe ait medrese grupları yerleştirilmiştir. Güney yönündeki ve en büyük olan eyvan cuma camisi olarak düzenlenmiştir. Türbe ise sözkonusu eyvanın gerisinde yer alır (Eruz, 2004, s. 98)[405].

Burada tanıtacağımız son örnek yine Kahire'de bulunan ve Memlukların en önemli eserlerinden olan Kayıtbay Külliyesidir. Yapı Topluluğu, el- Melikü'l Eşref Seyfeddin Kayıtbay tarafından (877 H./1472 M.- 879 H./1474 M.) inşa ettirilmiştir. Yapı topluluğu, medrese, Mescit, türbe ve sebilküttȃbtan oluşmuştur. Zaman içinde külliyeye başka birimlerde eklenmiştir. Türbe ibadet mekânının güneyinde yer alır. Külliyede, caminin batı tarafında Kayıtbay'ın tahta geçmeden önce inşa ettirdiği küçük bir türbe daha mevcuttur. Yapı topluluğunda, bu birimlerin dışında mezar yapıları ve bir de mahfil bulunmaktadır (Abouseif, 2002, ss. 81-82).

[403] Medrese-külliyeler, içlerinde cami, dersane, hizmet odaları ve türbe yapısınında bulunduğu, özellikle yüksek duvarları, testere dişi mazgal özellikleriyle şehir içinde adeta bir kale, yukarıya doğru daralarak kademeli minareleriyle de cami görünümündedirler (Eruz, 2004, s. 97).
[404] Kalavun Külliyesi için bkz. Abouseif, 2001, ss. 228-229.
[405] Sultan Hasan Külliyesi için bkz. Beksaç, 2009, ss.505-506.

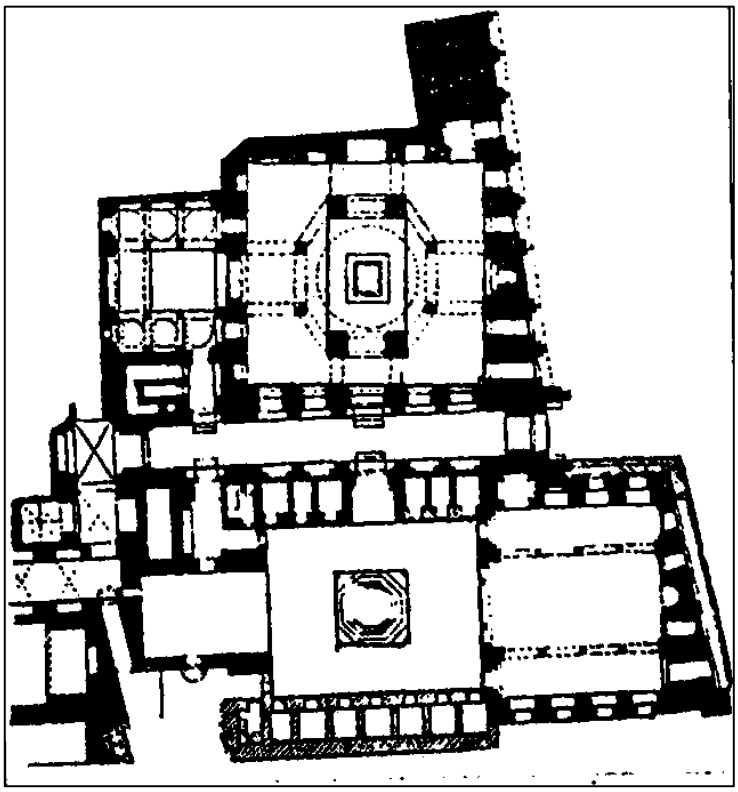

Şekil 69.Kahire, Sultan Kalavun Külliyesi, Plan (Eruz, 2004, s.99)

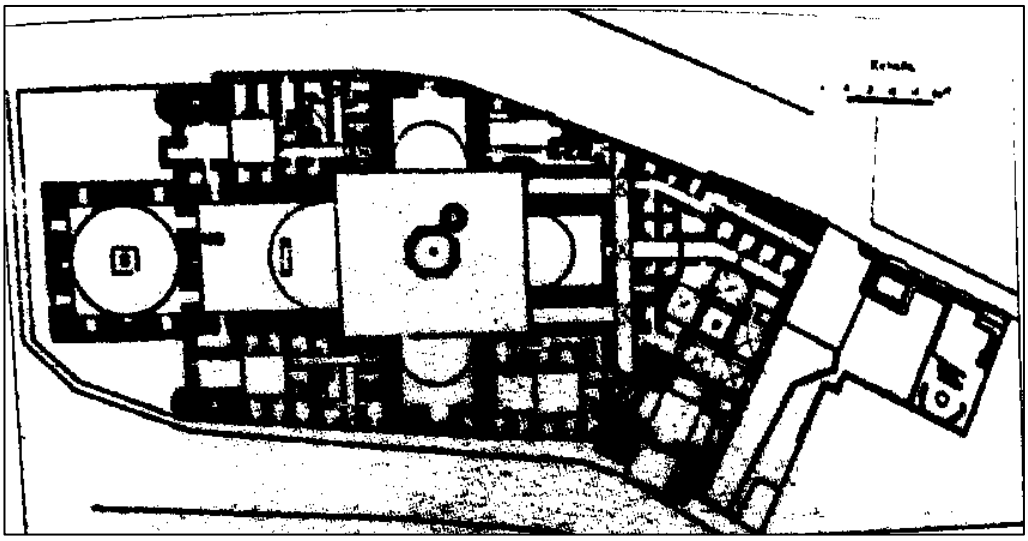

Şekil 70.Kahire, Sultan Hasan Külliyesi, Plan (Beksaç, 2009, s.506)

Adana'daki yapı topluluklarının, Anadolı dışındaki çevre kültürlerle olan etkileşimi yerleşme düzeninden çok, cephe ve pencere düzeni ile taçkapı, minare, kubbe kasnağı, niş, kemer gibi bazı unsurların kurgusu ile malzeme-teknikte ve bezemelerde görülür. Renkli taş, ikiz kemerli niş, kademeli kemer, kemerlerde ve saçakta mukarnas kullanımı, zik zak düzenlemeli

sütunceler, tüm cephede saçak boyunca devam eden silme kullanımı, düğüm ve dairesel geçmeler, saçakta dendan kullanımı bu benzerliklerin bazılarıdır.

Ulu Cami doğu taçkapısında, minarede, mihrap önü kubbe kasnağında, harimin kuzey cephesindeki kemer yüzeylerinde, Ulu Cami Türbesi'nin mihrabında, Ulu Cami Medresesi'nin eyvan kemerinde, Hasan Kethuda Camisi harime giriş kapısında, mihrap ve minberinde renkli taş işçiliği kullanılmıştır[406]. Bu tip uygulamalar Mısır-Suriye Memluk etkilidir ve aynı kültür çevresindeki Zengi ve Eyyubi yapılarında da yoğun olarak kullanıldığı görülür[407]. Anadolu'da Memluk kültürüyle bağlantılı Ramazanoğulları, Dulkadiroğulları ve Karamanoğulları yapılarında görülen renkli taş işçiliğinin erken örnekleri Artuklu yapılarında karşımıza çıkar[408].Söz konusu tekniğin Selçuklu ve Batı Beylikleri döneminde, Suriye ve Mezopotamya'dan gelen ustaların inşa ettikleri yapılarda da geleneğe bağlı olarak devam ettirildiği görülür. Bu tip uygulamaların Anadolu Selçuklu dönemine ait örnekleri; Konya Alâeddin Camisi (1223) giriş kapısı ve cephesinde (Kuban, 2002, ss. 129-130; Eser, 2000, Levha, 22 ab; Eser, 2006, s. 68), Konya- Aksaray yolunda Zazadin Han (1237) taçkapısında (Aslanapa, 1989, s. 177; Eser, 2000, Levha 52 a-b), Konya Karatay Medresesi (1250) taçkapısında (Ögel, 1966, Resim, 62), Konya Sahip Ata Külliyesi (1258-1285), (Ögel, 1966, Resim, 76-78)'dir. Beylikler döneminde ise batıda Aydınoğulları'nın Selçuk İsa Bey (1374) (Sönmez, 1995, s. 351, Resim, 188; Mülayim-Akşit, 2005, s. 50) ve Menteşeoğulları'nın Milas Firuz Bey (1394) (Özbek, 2002, Resim, 150-153) yapılarında karşımıza çıkar. Ayrıca 1522 tarihli Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi (Aslanapa, 1989, s. 252) ile Topkapı Sarayı Harem Dairesi (Arseven, Tarihsiz, s. 128) gibi Osmanlı dönemi eserlerinde de sözkonusu gelenek devam ettirilmiştir. Osmanlı dönemi renkli taş işçiliği, Zengi, Eyyubi, Memluklu kültür çevresinde olan Kilis'teki Canbolat Paşa/ Tekke Camisi'nin çeşitli yerlerinde; başta avlusunda olmak üzere harime giriş taç kapısında, mihrap ve minberinde karşımıza çıkar (Dündar, 1999, Res. 31, 32, 43).

Ulu Cami doğu taç kapısı kurgu ve süslemeleriyle Memluk sanatı üslubunu yansıtır. Zengi ve Eyyubi kültür çevresinden beslenen Memluklu yapılarında, taç kapı kuruluşu genellikle dışa

---

[406] A.O. Uysal (1985, s. 281), İslam Sanatı'nda renkli taş tekniğinin ilk örneklerinin 6. 7. yüzyıllara kadar indiğini ve geniş bir coğrafyada kullanıldığını belirtir.

[407] Suriye'de Zengi sanat çevresinde mihrapta görülen renkli taş kullanımı daha sonra Eyyubi ve Memluk yapılarında bütün cepheyi kaplamıştır (Eser, 2006, s. 68, dip. 9). Suriye, Halep Kapısı'nın cephe ve pencere çerçevelerinde (Eser, 2006, s. 73), Şam, Sahibiye (1233) ile Atabekiye (1242)medreseleri cephelerinde (Eser, 2006, s. 71), Şam, Ahmet Paşa (1535), ile Tanibak el- Hasan Mezar külliyeleri cephelerinde, Halep, et- Takiye el Mavlaviya (Meinecke, 1992, Tafel. 140,a-b-c) yapıları, Anadolu dışındaki renkli taş uygulamasının sadece birkaç örneğidir.

[408] Anadolu'ya renkli taş uygulamalarının taşıyıcısı olarak kabul edilen Artuklular,12. ve 13. yüzyıllarda Suriye ve Mısır'da hâkim olan Zengi ve Eyyubi Devletleri ile yoğun kültürel ve politik ilişkiler içerisindeydiler (Altun, 1978, s. 301; Uysal, 1985, s. 277).

taşkın olmayan düzenlemeye sahiptir. Sözkonusu kültürlerde, cephe yüzeyinden hiç çıkıntısı olmayan vurgusuz taç kapı örnekleri olabileceği gibi, çeşitli biçimlerde vurgu sağlanan örnekler de bulunur. Örneğin dışa taşkın olmayan taç kapı duvarlarından birkaç taş sırası daha yüksek tutularak vurgulanmıştır (Eser, 2000, s. 74). Adana Ulu Cami taç kapısı, renkli taş kullanımı, kavsarası ve cephenin yan tarafına kaydırılmasıylaHalep, Grober Saal ve Kahire, Hanka Qadis İbrahim b. Abd ar- Razzak b. Gurab yapılarıyla benzer kuruluştadır (Meincke, Tafel, 122 a-b).Ancak taçkapının mukarnaslı kavsarasında bulunan sarkıtlar aksine Osmanlı dönemi yapılarında karşımıza çıkan bir özelliktir. Sözkonusu sarkıtlar, Adana yapılarında yaygın olarak kullanılmıştır. Ulu Cami'nin batı taçkapısı ve Yağ Cami'nin avluya giriş taçkapısı kavsaralarındaki sarkıtlar, doğu taçkapısındakine benzer şekilde uygulanmıştır. Bu örneklerin dışında, Yeşil Mescit mihrap nişi kemerinin alt yüzeyinde ve kavsara kemerinin yüzeyinde birer damla biçimli sarkıtın kullanıldığı görülür. Edirne Üç Şerefeli Cami taçkapısındaki mukarnaslı bordürde uygulanan simetrik iki sarkıt Osmanlı dönemine ait örneklerdendir (Özbek, 2002, resim, 504-506). Üç Şerefeli'de kullanılan sarkıtlar, Adana'dakilerden daha yuvarlaktır ve üzerleri sarmal biçimlidir.

Doğu taçkapısının aksine, Ulu Cami batı taçkapısı ve Yağ Cami külliyesi taçkapısı kuruluş biçimleri Osmanlı üslubunu yansıtır[409]. Her ikisi düşey dikdörtgen çerçevelidir ve beden duvarlarından daha yüksek tutulmuştur. Ancak her iki kapının bitkisel karakterli taçlandırılmış tepeliği, Memluk yapılarında oldukça yaygındır[410]. Kahire Sultan Salar ve Sultan Sancar el-Gavli Türbe ve Medrese cephesinde (Hillenbrand, 2005, s. 148), Kahire Sultan Berkuk Külliyesi taçkapısında (Hillenbrand, 2005, s. 151) uygulanan bu tip tepelik verilebilecek sadece birkaç örnektir.

Ulu Cami doğu taçkapısında yeralan saçak kornişi, Kahire Sultan Hasan Cami ve Türbe cephelerini boydan boya saran ve taçkapıyı taçlandıran mukarnaslı saçak kornişine benzemektedir (Gladib, Gomella, Meinecke-Berg, 2000, s. 188). Bu tip saçak kullanımı; Mardin'de Akkoyunlu yapısı olan Kasımiye Medresesi taçkapı cephesinde (Sözen, 1970-71, resim 36) ve Karamanlı yapısı olan Niğde Ak Medrese (1409) taçkapısında karşımıza çıkar (Şaman Doğan, 2006, levha 2; Sözen, 1970-71, resim, 12).

[409] Gerçi Yağ Cami külliyesi taç kapısı, kuzeydoğu köşeye yerleştirilmiştir. Bu durum Osmanlılarda karşılaştığımız simetrik düzenden uzaklaşıldığını gösterir.

[410] Memluklu yapılarının beden duvarlarının neredeyse bütününde görülen taçlandırmanın ilk uygulamaları, Pers ve Sasani yapılarında görülür. Darius Sarayı (M.Ö. 6-5. yüzyıl), Sus Sarayı (M.Ö. 4. yüzyıl), Sarvistan Sarayı (5-6.yüzyıl) gibi yapılarda karşımıza çıkan taçlandırma, buradan Emevilere ve ardından Endülüs'e kadar ulaşır. Taçlandırma yanısıra Tolunoğulları, Fatimi ve Eyyubi yapılarında da uygulanmıştır (Uysal, 1985, ss. 279-80).

Ulu Cami doğu taçkapısındaki kavsarayı çevreleyen dilimli yarım kubbecik Eyyubi ve Memluk yapılarında yaygın olarak kullanılmıştır. A. O. Uysal (1985, s. 281), dilimli yarım kubbeciğin ilk kez, 1223 tarihli Şam Adiliye Medresesi, 1220 yılına ait Halep Zahiriye Medresesi gibi 13. yüzyıl Eyyubi yapılarında uygulandığını, buradan Memluklara geçmiş olabileceğini ifade eder. Yazar, Memluklarda ilk kez Sultan Baybars Medresesi'nde (1262/63) rastlanan mukarnaslı yarım kubbenin, genel olarak Suriye'deki taç kapılara benzediğine dikkat çeker. Sultan Hasan Cami ve Türbesi (Yetkin, 1984, s. 98), Sultan el-Müeyyed Cami (1420), (Gladib, Gomella, Meinecke-Berg, 2000, s. 190) ve Kayıtbay Cami (1474), (Gladib, Gomella, Meinecke-Berg, 2000, s. 189) taçkapılarında görülen dilimli yarım kubbecik Memluk dönemine ait diğer örneklerdir. Bu tip uygulamaya Güneydoğu Anadolu'dan iki örnek; aynı şehirde, biri Artuklu yapısı olan Mardin Zinciriye Medresesi (MülayimveAkşit, 2005, s. 21) ve Akkoyunluların Kasimiye Medresesi (Mülayim veAkşit, 2005, s. 46) taçkapılarıdır. Batı Anadolu'dan ise tek örneğimiz Selçuk İsa Bey Camisi (1374) taçkapısında karşımıza çıkar (Sönmez, 1995, resim 188; Özbek, 2002, resim 599).

Adana yapılarında, üst yapının biçimlenişinde kubbe, tonoz ve düz dam uygulaması mevcuttur. Sözkonusu mimari ögelerin kaplamasında; bazı yapılarda Osmanlı mimarisinde olduğu gibi, kimi eserlerde kurşun kaplama, çoğu yapıda ise oluklu kiremit kullanılmıştır. Ulu Cami mihrap önü ve Türbesi, Alemdar Mesciti ve Mestanzade Cami kubbeleri kurşun ile kaplanmıştır. Ancak Ulu Cami ve Türbe kubbeleri biçim olarak Memluklu mimarisinde karşılaştığımız üzere, yüksek kasnağın üstünde konumlanan soğanvari tiptedir. İki kubbe arasında tek fark; caminin kubbe kasnağındaki renkli taş uygulamasıdır. Kurşun kaplamalı soğanvari kubbeye Ulu Cami Yapı Topluluğuna 18. yüzyılda eklenen Ramazanoğulları Türbesi ile yine aynı yüzyılda Ulu Cami Medresesi avlusunda inşa edilen şadırvanda da rastlanır. Ayrıca tek yapılar arasında incelediğimiz Şeyh Zülfo Mesciti kubbesi de kurşun ile kaplanmıştır.

Yağ Cami'nin düz tavanlı harim kısmında, Medresesi' nin eyvanlı odası ile dersane hücrelerinde/odalarında, Ulu Cami revak kubbeleri, Medrese'nin eyvan kubbelerinde ve hücreleri ile Küçük Mescit'in düz damı, Vakıf Saray'da, Kemeraltı/Savcıoğlu Camisi harim ve son cemaat kubbelerinde, Hasan Kethuda Camisi harim ve revak kubbelerinde, Yeşil Mescit kubbesinde, Yeni Cami'nin harim kubbelerinde ve Şeyhoğlu Camisi kubbesinde oluklu kiremit kullanılmıştır. Ayrıca tek yapı olarak Adana'da günümüze ulaşan en eski yapı olan Ağca Mescit kubbesi, daha geç tarihli olan Ali Dede Mesciti kubbesi ile Şefika Hatun Cami'nin kırma çatısında aynı malzeme uygulanmıştır. Sözkonusu yapılardan, Yeşil Mescit, Şeyhoğlu Cami ve Ali Dede Mesciti kubbelerinde yeşil tuğla kullanımı dikkat çeker. Hemen hemen bütün Akdeniz

bölgesi ülkeleri için karakteristik olan örtüde oluklu kiremit kullanımına Anadolu'dan, Antalya Yivli Minare (1373), kubbeleri ile minaresi (Sönmez, 1995, s. 344, resim 184) ile Balat İlyas Bey (1404), (Yetkin, 1984, s. 62; Aslanapa, 1989, s. 215; Görür, 1999, levha 29 a,b) kubbesi verilebilecek sadece iki örnektir.

Ulu Cami'nin batı taçkapısının hemen gerisinden yükselen iri mukarnaslı kulevari örtü Anadolu'da benzersizdir. Irak kökenli olan bu tip uygulamaların ilk örneği Samarra yakınlarındaki 1094 tarihli İmam Dur/Müslim İbn Kureyş türbesidir (Uluçam, 1989, resim, 467). Daha sonra aynı bölgede Irak'ta birçok türbede yaygın olarak mukarnaslı örtünün kullanıldığı göze çarpar. 13. yüzyıla tarihlenen Sitte Zübeyde (Hillenbrand, 2005, s. 122), Zübeyr Hasan Basri, Hille Şems, Kifil Zülkifi, Bağdat İmam Hadid Türbeleri'nde uygulanan mukarnaslı örtüye verilebilecek sadece birkaç örnektir (Uluçam, 1989, resim 444- 445, 469-470).

Mukarnaslı kulevari örtünün çokgen kasnağını çepeçevre kuşatan, mukarnas nişleri arasında servi/hayat ağacı kabartmasına doğru uzanan simetrik çift ejder motifi vardır. Anadolu Selçuklu sanatında ve sonrasında Anadolu'nun birçok bölgesinde, çok değişik yapı türlerinde çok yaygın kullanılan ejder figürleri, Selçukluların Suriye'deki uzantısı olan Zengilerin yapılarında da karşımıza çıkar. Nureddin Zengi (1146-1174) döneminde büyük ölçüde onarılan Halep Kalesi'nin iç kale kapısında (Gladib, Gomella, Meinecke-Berg, 2000, s, 177) ve 1221 tarihli Bağdat Kalesi Tılsımlı kapısında uygulanmıştır. Konya Kalesi (1220), Kayseri Tuz Hisarı Sultan Hanı (1326) Köşk Mesciti, Çankırı Darüşşifası (1235), Burdur Susuz Han (13. yüzyıl ortaları) yapılarında rastlanan çift ejder motifinin Anadolu Selçuklu mimarisindeki uygulamasının sadece birkaç örneğidir (Uysal, 1985, s. 280)[411].

Zengi dönemiyle birlikte başlayan, Eyyubi ve Memluklu başta türbe cephelerinde olmak üzere, büyük boyutlu, dikdörtgen pencereler, süslemeleri bakımından da karakteristiktir. Suriye kanalıyla Artuklu yapılarında karşılaştığımız bu tip pencere kuruluşu Adana yapılarında karakteristiktir. Başta, Ulu Cami, Türbesi ve Medresesi'nde olmak üzere Hasan Kethuda Camisi son cemaat yerindeki pencerelerin duvarlara oturtuluş biçimleri, renkli mermer işçilikleri ve bezemeleri bu tip düzene sahiptir. Ayrıca, Yeni Cami ve Yeşil Mescit'te renkli mermer kullanımı olmasa da pencerelerin duvara oturtuluş biçimleri bakımından benzer özellikler taşır. Sözkonusu yapılarda pencereler, alt seviyeden başlayan ince uzun ve düşeydir. Bezemeleri

[411] Anadolu Selçuklu Mimarisi'nde uygulanan ejder figürleri için bkz. Öney, 1969, ss. 171-192; 1978, ss. 49-54; Çaycı, 2006, ss. 129-135.

açısından genellikle sade olan Adana yapılarında, taçkapıların yanısıra süslemelerin, sözkonusu eserlerin pencerelerinde yoğun olarak kullanıldığı görülür. Türbe pencereleri, Kahire Sultan Baybars Camisi'nin (1226) taçkapı cephesindeki nişler (Meinecke, 1992, Tafel 2c), Sultan Sancar el Gavli Medresesi (Hillenbrand, 2005, s. 148) ve Sultan Hasan Cami ve Türbesi (1356-1362) (Gladib, Gomella, Meinecke-Berg, 2000, s. 188)'nde uygulanan pencere kompozisyonlarıyla benzerlik gösterir. Ulu Cami kuzey cephesindeki, yine Ulu CamiTürbesive Yeşil Mescit'in doğu ve güney cephelerindeki ile Yeni Cami'nin güney cephesindeki pencerelerin batı ve doğusunda birer sütünce yer alır. Ulu Cami ve Türbesi'ndeki sütunceler, geometrik düğümlü profilleriyle Zengi sanatı etkileri taşır. Diğer sütunceler ise örgü, geometrik ve bitkisel motiflidir. Bu tip sütünce uygulamasına, Selçuklu dönemi Konya İnce Minareli Medresesi'nin (1260-72) taçkapısında (Kuban, 2001, s160) ve Karamanoğullarının Ermenek'teki Tol Medresesi'nde (1339) rastlanır (Şaman Doğan, 2006, s. 144. Levha1). Türbe pencerelerinde nişin üst kenarını hareketlendiren mukarnaslı friz, Hasan Kethuda Camisi harime giriş kapısı ile son cemaat yerinde bulunan mihrap nişinin üst kenarında da bulunur. Memluk mimari bezemelerinde rastladığımız bu uygulama; Sultan Baybars Cami'nin taçkapı cephelerindeki pencerelerinde (Meinecke, 1992, Tafel, 8a) ve Sultan Hasan Camisi Türbe cephesindeki pencerelerinde rastlamak mümkündür (Gladib, Gomella, Meinecke-Berg, 2000, s. 188). Anadolu'da bu tip uygulamalara örnek ise; Selçukluların Çay Taş Medrese (1278) (Eser, 2000, levha, 88b; Aslanapa, 1989, s, 139), Beylikler dönemi Selçuk İsa Bey Cami (1374) (Aslanapa, 1989, s, 213; Görür, 1999, resim, 262a, 264a, 265a ve b) ile Milas Firuz Bey Cami (1394) (Özbek, 2002, resim, 50-54) ve Erken Osmanlı Dönemi Kemalli Asılhan Bey Cami (1382) (Özbek, 2002, resim, 26, 27) pencereleridir.

Ulu Cami'nin kuzey cephesindeki pencere kuruluşu yukarıda ele alınan pencerelerle benzer özellikler taşısa da bazı farklılıklar içermektedir. Burada da oldukça yüksek tutulan niş, düşey dikdörtgen bir çerçeve içine yerleştirilmiş dilimli iki sağır kemerden oluşmaktadır. Adana'da başka yapılarda karşılaşmadığımız ikiz kemerli niş uygulamasına, Memluklarla siyasal ve kültürel ilişkileri olan Dulkadiroğullarının Elbistan'daki Ulu Cami son cemaat yerinde (16. yüzyıl ilk yarısı) (Gündoğdu, 1986, resim, 7m) ve Karamanoğullarının Ermenek'teki Tol Medrese taçkapısında (Şaman-Doğan, 2006, levha, 6) rastlanır. Anadolu dışında bu tipe benzer örnekler; Şam'daki Eyyubi dönemi yapılarından Adiliye Medresesi (1222) ile Kılıciye Medresesi (1245) taç kapılarında mevcuttur (Eser, 2000, levha 16-163, 1999. Kahire Emir Salar Sancar ve al- Gavli Türbesi'nin (1303-1304) giriş cephesindeki pencere üzerinde bulunan nişler, Memluklu yapılarında da sık uygulanan ikiz kemerli niş uygulamasının örneklerindendir (Meinecke, 1992, Tafel 19b).

16. yüzyıldan itibaren Ulu Cami'nin kuzey cephesindeki pencerede görülen dilimli kemer, Adana yapılarnda karakteristiktir. Mestanzade Camisi taçkapısı alınlığında, Alemdar Mesciti mihrabında, Yeni Cami taçkapısı, güney cephedeki iki pencere ile mihrap çerçevesinde, Yeşil Mescit doğu cephesindeki pencere alınlığında üç dilimli kemer kullanılmıştır. Alemdar Mesciti mihrabında, Yeni Camitaç kapısında veYeşil Mescit güney cephe penceresinde görülen dilimli kemerler aynı zamanda kemerlerin yüzeyinde de dilimli uygulanmıştır. İlk ikisinde damla şeklinde sıralanmış olan dilimler, Yeşil Mescit'te kabarık palmet motifi dizisinden oluşur. Anadolu'da erken dönem örneklerine Artuklu yapılarında karşılaştığımız dilimli kemer kullanımına Suriye ve Mısır mimarisinde sık rastlanmaktadır[412].Artukluların Kızıltepe/Dunaysır Ulu Camisi (1204) taçkapısında dokuz, mihrabında ise yedi dilimli uygulanan kemer (Artun, 1988, resim 137, 139; Aslanapa, 1989, ss, 107-108; Kuban, 2001, s, 104), Diyarbakır Mesudiye Medresesi (1223) taçkapısında beş dilimli (Kuban, 2001, s, 177), avlu revaklarında ise üç dilimlidir (Artun, 1988, resim 146). Yine Artukluların Urfa'daki Ulu Cami Medresesi ana eyvan kemeri yüzeyi ile Diyarbakır Mesudiye Medresesi, ana eyvanın kademeli kemerinin yüzeyi ve Diyarbakır Zinciriye Medresesi, avlunun güneydoğu köşesindeki kemerin yüzeyi, Yeni Cami taç kapısı dilimli kemerinin yüzeyinde olduğu gibi dilimli uygulanmıştır (Kuran, 1969, Resim 21, 26, 40). Artuklulardan Anadolu'nun diğer bölgelerine yayılan dilimli kemer örneğin, Konya'daki Sırçalı Medrese'nin (1242), girişindeki kitabenin üst kısmı üç dilimli kemer ile sonlandırılır (Kuban, 2001, s, 47). Yine Konya'daki Alâeddin Camisi, kuzey cephe batı bölümündeki kitabe panosu, üç dilimli kemerli niş içine alınmıştır (Eseri 2000, Levha 24a). Sivas'taki Gök Medrese'nin kuzey cephe, doğu kısmında bulunan çeşmesi üç dilimli kemerli niş içine alınmıştır (Eser, 2000, Levha 83). Suriye'deki Zengi- Eyyubi yapılarında karşılaştığımız dilimli kemer örneğin, Şam'daki Adiliye Medresesi 'nin taçkapısında görülen ikiz nişin üzeri üç dilimli olarak sonlanmıştır. Yine Halep'teki Mukaddamiye ile Maarrat'ül Numan Ebu'l Fevaris medreselerinin taç kapı alınlıkları üç dilimli kemerle sonlanmıştır (Herzfeld, 1946). Memluklu dönemi mimarisinin taçkapılarında da sık uygulanan sözkonusu kemer tipi; Wakala des al-Aaraf Kayıtbay Bab an- Nasr, Han al- Halili ve Sabil- Kuttab des al- Aaraf Kayıtbay Kahire'deki üç yapısından birkaç örneğidir (Meinecke, 1992, Tafel 127a, 130b, 139c).

Adana camilerinde bulunan çok az minare, günümüze özgün haliyle ulaşmıştır. Bunlardan Ulu ile Yeni Camilerin minareleri orijinaldir ve her ikisi de kuruluş ve bezeme bakımından Zengi, Eyyubi ve Memluk mimari özellikleri yansıtır. E. Eser (2000, s. 124), Zengi, Eyyubi ve Memluklu yapılarındaki minarelerin, genellikle cephenin en süslü elemanı olduğunu belirtir.

[412] İslam mimarisinde yaygın olarak kullanılan dilimli kemerin kökeni, Samarra'daki 9. yüzyıl yapılarına kadar gitmektedir. Buradaki eserlerde üç ya da beş dilimli olarak uygulanan kemer, buradan İspanya Emevilerine de geçmiş, Kurtuba Ulu Cami'sinin taşıyıcı sisteminde en güzel örnekleriyle karşımıza çıkar (Uysal, 1985, s. 279).

Minareler, genellikle giriş üzerinde bitişik ya da giriş cephesi köşesinde konumlanmaktadır. Ulu Cami'nin köşk tipi çokgen gövdeli minaresi, taç kapıya bitişik oluşu ve süslemeleri bakımından tipik Memluklu yapılarındaki minare düzenlemesine sahiptir. Örneğin, Halep'teki Ahmet İbn as- Saffah Medresesi sadece minare kuruluşuyla değil, minarenin Ulu Cami'de olduğu gibi taçkapıya bitişik ve cephenin yan tarafına kaydırılmasıyla da büyük benzerlik taşır (Meinecke, 1992, Tafel 121). İkisi arasındaki tek fark Ulu Cami minaresi, taçkapının kuzey tarafına, Halep'tekinin ise taçkapının güney tarafına yerleştirilmiş olmasıdır. Minarenin gövdesi üzerinde yer alan profilli yüzeysel sağır kemerler, pencerecikler ve şerefe altlığı sarkıt biçimli süslemelerine benzer bazı örnekler; Halep'teki Tanrıbirdi Beybuğa Cami ve Grobe Cami minareleridir (Meinecke, 1992, Tafel 131b, 132b). Yine Maarrat'ül Ulu Camisi minaresi, bu tip uygulamalara verilebilecek diğer bir örnektir (Herzfeld, 1942). Minare gövdesinde profillerden oluşan yüzeysel dilimli kemerlerle süsleme biçimi Anadolu'da Hasankeyf ve Mardin yapılarında sık karşılaşılan bir uygulamadır (Uysal, 1985, s. 282). Yine minare kaidesinde yer alan rozet biçimli madalyon, Memluklu yapılarının cephe ve minarelerinde sık rastlanan süslemelerdendir. Kahire'deki Emir Ahmed el- Mihmandar Camisi, Nasr Hasan Medresesi ve Türbesi, Yazd al- Madrasa as- Samsiya ile Şam'daki Adiliye Maristanı'nda kullanaılan bu tip madalyonlar verilebilecek sadece birkaç örnektir (Meinecke, 1992, Tafel 37d, 81a,b,c,d,e,f). Anadolu'da, Selçuk İsa Bey Camisi batı cephesi, kuzey alt pencere alınlığında bu tip üç madalyon kullanılmıştır.

Yeni Cami minaresi, cephenin yan tarafına konumlandırılması ve köşk tipi kuruluşuyla Ulu Cami minaresiyle ortak özellikler taşısa da bazı özellikleri bakımından farklılıklar taşır. Güneybatı cephenin köşesinde yer alan sözkonusu minare, taçkapı üzerinde yer alması bakımından tek örnektir. Taçkapı, aynı zamanda minarenin kaide işlevini görmektedir. Ulu Cami'nin minaresinde görülen çokgen gövde, burada silindiriktir ve kabarık kaval silmelerle meydana gelen zikzak örgü ile oluştutulmuştur. Minare gövdesinin kabarık kaval silmelerle meydana getirilmesi yine yakın çevre özelliği göstermektedir. Kahire'de Nasr Hasan Medresesi, Bağdat'ta Mirganiya Medresesi, Halep'te Mihmandar ve yine Kahire'de Nasr Muhammed Cami'lerinin minarelerinin silindirik gövdeleri kabarık kaval silmelerle oluşturulmuştur (Meinecke, 1992, Tafel 79 a,b, c, e,f).

Yeni Cami taç kapısının doğu taraf üst köşesinde dairevi bir güneş saati yer alır. Musa Balızade yapı topluluğu için gelir amaçlı vakfedilen ve Yeni Cami ile yakın tarihlerde inşa edilen Yeni Hamam'ın batı cephesinde de benzer şekilde bir güneş saati bulunur. Bu tip saatler, Anadolu'da yaygın kullanılmıştır ve dairevi, dörtgen, üçgen, bileşik gibi çeşitli biçimlerde karşımıza çıkar.

Bitlis İhlasiye Medresesi (1589), Siirt Kozluk İbrahim Bey Camisi (1705), Bitlis Saidiye Türbesi (1723) ve Erzurum Şeyhler Cami (1771) dairevi güneş saatlerine verilebilecek örneklerden sadece birkaç tanesidir[413].

Ulu Cami'nin kuzey cephe batı köşesinde yer alan niş, kademeli zikzaklı kemer ile sonlanmıştır. Sözkonusu kemer tipi, Zengi, Eyyubi, Memluklu mimarisinde yaygın olarak karşımıza çıkar. Memluk dönemine ait kademeli kemer kullanımına birkaç örnek; Tripoli'deki Karatay al-Manşuri Medresesi taçkapı kemeri, Kahire'deki Zahir Baybars Camisi kuzey cephe kapısında ve Yubna'daki Meşhed Ebu Hurariya yapısı giriş kapısı kemeridir (Meinecke, 1992, Tafel 6 d; 8 a,c,d). Bu tip zikzak süslemeleri Anadolu'da Suriyeli ustaların çalışmış olduğu; Selçuklu dönemine ait Konya Alâeddin Camisi, kuzey cephe doğu bölüm, doğudan ikinci kitabe, bu tip nişiçine alınmıştır (Eser, 2000, Levha 23b). Yine Beylikler dönemine ait Menteşeoğullarının Milas'taki Firuz Bey Camisi cephesi orta revağında zik zaklı kademeli kemerli nişe rastlanır (Özbek, 2001, Resim 6, 15; Görür, 1999, Resim 286b). Güney Anadolu'da Memluklara bağlı kurulan Dulkadiroğullarının Kahramanmaraş'taki Taş Medrese'nin Türbe kapısında da kademeli zikzaklı kemerin güzel bir örneği mevcuttur (Gündoğdu, 1986, Resim 14a). Son olarak Erken Osmanlı dönemi yapılarından, Bursa'daki iki yapıda; Orhan Gazi Zaviyesi (1339-40) giriş revağı, kuzey cephesinde ve Ulu Cami (1399), kuzey cephe, batı taraf orta penceresinde de kademeli kemer görülür (Özbek, 2002, Resim 7, 218).

Ulu Cami'nin, harimin kuzey cephe saçağında ve Yağ Medresesi'nin dershane giriş saçağında kademeli konsol süslemeleri görülür. Ulu Cami'deki konsollar arasında birkaç adet çörten biçimindeki aslan figürleri dışındaki panolar boş bırakılmışken Yağ Medresesi konsol panoları boydan boya geometrik ve bitkisel desenlerle süslenmiştir[414]. Mimari işlevi olmayan konsol uygulaması Memluklu yapılarında karakteristiktir. Hama'daki Ulu Cami'nin giriş cephesinde kademeli konsol, saçakta boydan boya kullanılmıştır (Hillenbrand, 2005, s. 147). Süslemeleri bakımından Yağ Medresesi konsolundan daha zengin olan Milas'taki Firuz Bey Camisi konsolu, bu tip uygulamalar için Anadolu'dan verilebilecek tek örnektir. Burada taçkapı altındaki ana kemerin üzerine gelecek şekilde düzenlenen sundurmada geometrik ve bitkisel kompozisyonlar kullanılmıştır (Özbek, 2001, s. 398, Resim 6, 13-32).

---

[413] Mimaride uygulanan güneş saati örnekleri ve daha geniş bilgi için bkz. (Çam, 1990).

[414] Y. Özbek (2001, ss. 400-4001), bu tip konsol süslemelerinin Erken Osmanlı Mimarisinde bir benzeri olmayan Milas'taki Firuz Bey Cami'sinde uygulandığını; Yağ Camisi'ni anmaksızın, Adana Ulu Cami kuzey cephesinde bezemesiz olarak yapılmış olan konsola atıfta bulunarak ifade etmiştir.

İslam mimarisinin karakteristik bezemelerinden mukarnas, Adana yapılarında da yaygın olarak kullanılmıştır. Yukarıda ifade edildiği üzere, başta Ulu ve Yağ Cami'lerin taçkapı kavsaralarında kullanılan mukarnas, bunun dışında kimi mihrap kavsaralarında, sütun başlıklarında, şerefe altlığında, mahfil gibi mimari unsurlarda süsleme olarak kullanılmıştır. Bizim burada öne çıkaracağımız mukarnas kullanımı Memluk yapılarında da sıkça kullanılan, giriş kapılarını ve pencereleri çevreleyen mukarnaslı kemer bordürüdür. Adana'da günümüze ulaşan en erken tarihli Ağca Mescit'in taçkapısında karşımıza çıkan sözkonusu bordür, daha sonra Ulu Cami'nin harimine açılan üç kapısında, yine Yağ Cami harimegiriş kapısında ve Mestanzade Cami taçkapısında bir sıra halinde kullanılmıştır. Bunların dışında Yeşil Mescit'in doğu ve güney pencerelerinde karşımıza çıkar. Doğudaki pencerede, üstte üç, yanlarda iki sıra halinde düzenlenen bordür, güneydeki pencerede dış çerçevede bir sıra palmet motifi, iç çerçevede ise daha geniş tutulmuş bir sıra mukarnaslı bordür dikkat çeker. Memlukların Sultan Baybars Camisi taçkapısında ve Sultan Hasan Medresesi ve Türbesi'nin niş ve pencerelerinde mevcut olan mukarnaslı frizler birkaç örnekten bazılarıdır (Yetkin, 1984, s, 99). Anadolu'da Memluk sanatından ilham alınarak yapılan sözkonusu uygulama oldukça yaygındır. Çay'daki Taş Medrese (Sözen, 1970-71, Resim 14), Selçuk'taki İsa Bey Cami (Mülayim-Akşit, 2005, s, 50) ve Milas'taki Firuz Bey Bey Cami (Özbek, 2001, Resim, 34), pencere çerçevelerinde ve ve taçkapıyı kuşatan kemerde, Balat'taki İlyas Bey Cami (Görür, 1999, Levha 307 a,b), güney cephe üst penceresinde mukarnaslı bordür görülür. Erken Osmanlı döneminde de karşımıza çıkan bu tip kemer düzenlemesi örneğin; İznik Yeşil Cami (1378-1391), son cemaat yeri giriş kapısında ve Edirne Üç Şerefeli Camisi, taçkapıyı sınırlayan köşe sütuncelerinde uygulanmıştır (Özbek, 2002, Resim 97, 504).

Yağ Cami ile Ulu Cami minberleri ve Hasan Kethuda Cami, mihrap ve minberi, kuruluş biçimi ve bezemeleri bakımından Zengi ve Memluk üslubunu yansıtır[415]. Söz konusu mimari ögelerin ortak özelliği; hepsinde kırmızı, beyaz ve siyah mermer ile yapılan kakma tekniğindeki bezemelerdir. Renkli mermer malzeme ile kakma tekniğinde bezeme işçiliğinde iki merkez önemlidir. Bunlar, Zengi ve Eyyubiler döneminde etkin olan Halep ve Kudüs şehirlerindeki atölyelerdir. Sözkonusu bezeme anlayışının etkileri Anadolu ve Mısır'da yaygın olarak karşımıza çıkar (Herzfeld, 1955, s. 242). Yağ Cami minberinin mukarnas başlıklı sütunlara oturan köşk kısmının dendanlarla taçlanması, içten kubbesinin dilimli oluşu ve üzerinin dilimli sivri külahla örtülmesi Zengi üslubunu yansıtır. Ulu Cami minberinin, mukarnaslı kapısı, rumi kabartmalı ve siyah bordürlü üçgenlerle çevrili yan kanatlarıyla aynı şekilde Zengi

[415] Yağ Cami'nin bezemeleriyle dikkat çeken minberinin aksine, mihrabının üzerinde bezeme olmayışı ve basit formda oluşu, mihrabın orijinal olmadığını düşündürmektedir.

üslubundadır. Hasan Kethuda Camisi mihrap ve minberi kuruluş ve bezemeleriyle doğrudan Zengi, Eyyubi ve Memluk sanatı kaynaklıdır. Mihrabın dış çerçevesinin üzeri bir sıra mukarnasla süslenmiş, içteki çerçeve ise siyah şeritle belirginleştirilmiş ve alt seviyeden yarıya kadar renkli taş ile geometrik motiflerle bezenmiştir. Mihrap çerçevesi sütunceleri ile mihrap nişi sütunceleri mukarnas başlıklıdır. Çokgen yüzeyli mihrap nişinin yüzeyi, ince uzun renkli mermer şeritlerle süslenmiştir. Mihrap nişi kemeri, renkli taş ile on bir adet dalgalı motif ile süslenmiştir. Mihrapta olduğu gibi minberde de süslemeler siyah, beyaz ve kırmızı renkli mermer ile yapılmıştır. Renkli mermer, minberin giriş kapısının basık kemerinde, merdiven korkuluklarının yan tarafındaki üçgen panolarda ve içlerindeki bezemelerde, köşk bölümü kubbe kemerlerinde kullanılmıştır. Kapının basık kemeri, beş adet dendan benzeri motifle bezenmiştir. Üçgen panoların orta kısmında, daha küçük üçgenden oluşan birim, kakma tekniğinde geometrik desenlerle süslenmiştir. Basık kemerli kapının üzeri, ince işlenmiş, üç sıra mukarnas motifleri ile taçlanmıştır. Köşk kısmı, mukarnas başlıklı sütunceler taşımaktadır. Bu bölümü örten kubbe, dilimli ve bombelidir. Klasik Osmanlı mekân düzeninde inşa edilen Hasan Ağa/Kethuda Camisi'nin mihrap ve minberi kuruluş düzeni ve süslemeleri bakımından tipik Memluklu özellikleri yansıtır. Anadolu'da benzer düzenlemeye sahip Kilis'teki Canbolat/Cami'nin mihrap ve minberi örnek verilebilir. (Dündar, 1999, Res. 46, 51).

Yeni Cami, doğu ve batı cepheleri sağır bir düzenlemeye sahipken, güney cephe, taçkapı, pencere düzeni ve süslemeleriyle dikkat çeker. Yapıda aynı vurgu, iç mekânda üç mihrap ile kıble duvarında da yapılmıştır. Güneydoğu Anadolu'da erken örneklerden birini teşkil eden, Artukluların en önemli yapılarından Silvan Ulu Camisi'nde de kıble duvarında üç mihrap uygulaması mevcuttur (Aslanapa, 1989, s, 105). 18. yüzyılda inşa edilen Yeni Cami'nin zaman farkına bakıldığında, bölge geleneğinin yüzyıllarca devam ettirildiği görülür.

Yeni Cami'nin, yanlarda basit birer nişten ibaret olan mihraplarından ortadaki daha geniş, yüksek ve bezemelidir. Mihrabın kavsarası, Akdeniz özelliği olan istiridye motifi biçimindedir. Sözkonusu motif, Hasan Kethuda Camisi'nin mihrabında da karşımıza çıkar. Ancak burada altı sıra mukarnastan oluşan kavsaranın tepe bölümü istiridye motifi ile sonlanmıştır. İstiridye motifi, süslemeleri bakımından Hasan Ağa Cami ile benzerlik gösteren Kilis'teki Canbolat Paşa Cami'nin harime girişi sağlayan taç kapı yan mihraplarının mukarnaslı kavsaralarının tepesinde görülür (Dündar, 1999, s. 13). Aynı motif, Artuklu eserlerinden olan Kızıltepe Ulu Camisi'nin mihrap kavsarasında ve Diyarbakır Mesudiye Medresesi güney revağındaki mihrap nişi kavsarasında da karşımıza çıkar (Aslanapa, 1989, s, 108; Kuran, 1969, Resim 28). Beylikler döneminden ise Eretnaoğullarının Kırşehir'deki Aşık Paşa Türbesi'nin (1322), yana kaydırılmış

taç kapısının kavsarası da istiridye motifi biçiminde düzenlenmiştir (Aslanapa, 1989, s, 202). Mukarnas kavsaralı uygulamalarının istiridye biçimli bir tepelikle son bulması genellikle Suriye- Mısır kültür çervresinde karşımıza çıkar. Örneğin Şam'daki Kaymeri Bimaristanı'nda bu tip uygulama görülmektedir (Eser, 2000, s.75, lev. 207b). Ayrıca Memlukların Kahire'deki Sultan Baybars Camisi'nin kuzeybatı cephesindeki taç kapının üst iki yan tarafında yer alan nişlerin üzeri istiridye motifiyle sonlanmıştır (Meinecke, 1992, Tafel 11a).

Süslemeleri bakımından daha çok bölgesel özellikler gösteren Adana mimarisi, Ulu Cami ve Türbesi'nde kullanılan çini panoları ile Osmanlı sanatı izleri taşır. Caminin harim duvarlarında ve mihrabında, türbenin ise hem duvarlarında ve kuzey cephesinde, ayrıca içerisinde bulunan üç sandukasının da çini panolarla kaplı olduğu görülür. Mimari yapısıyla Adana'da Klasik Osmanlı üslubunda inşa edilen tek yapı olan Hasan Kethuda Camisi'nde ise süslemeler daha çok bölgesel özellikler taşısada, harimin güney cephesinde yer alan mavi-beyaz bir pano ile yine Osmanlı süsleme geleneğini yansıtır. Akkoyunlu dönemine ait Diyarbakır'daki Safa/İparlı Camisi (15. yüzyıl ortaları) harim duvarlarında, Adana Ulu Cami ve Türbesi'nde yerden belirli bir yüksekliğe kadar uygulanan çini pano süsleme benzer şekilde karşımıza çıkar. Ancak Adana'daki örnekler doğrudan Klasik Osmanlı dönemine bağlanırken Safa Camisi'ndeki çini panoların yerli bir atölyenin ürünü olduğu kabul edilmektedir (Sözen, 1971, s. 50).

Tam bir sentez teşkil eden Ulu Cami mihrabı, Osmanlı yapılarında karşılaştığımız sıraltı boyama tekniğinde çini kullanımının yanısıra üzerinde yer alan renkli mermer kaplamalar açısından Memluklu sanatını anımsatır. Ayrıca mihrabın kenar bordüründeki düğümlü kompozisyon Zengi bezemelerine bağlanabilir. Beylikler dönemine ait mihrapta çini kullanımına örnekler; Beyşehir Eşrefoğlu Cami (1297-99), Erzurum Yakutiye Medresesi (1310), Birgi Ulu Cami (1312-13), Beyşehir Demirli Mesciti (13. yüzyıl sonu veya 14. yüzyıl başı), Konya Karaarslan Mesciti (14. yüzyıl başı), Konya Hasbey Darülhuffası (1421), Sivrihisar Haznedar Mesciti (15. yüzyıl), Ermenek Ulu Cami (1302), Ankara Ahi Yakup Cami (1312) ve Karaman İbrahim Bey İmareti (1433), (Öney, 1989, s. 39).

Adana'da günümüze ulaşan iki türbe mevcuttur[416]. Her ikisi de Ramazanoğulları'nınUlu Cami Yapı Topluluğu içinde yer alır. Ulu Cami ile birlikte tasarlanan türbenin içindeki lahitler, çini panolarla kaplanmıştır. Daha önce ifade ettiğimiz üzere, 18. yüzyılda yaptırılan Ramazanoğulları Türbesi içindeki lahitlerinde orijinalde çinili olduğu söylense de, günümüzde

[416] Adana'da tekke/zâviye külliyelerinin bir parçası olarak yapılmış ancak günümüzde mevcut olmayan türbeler için bkz. Alkan, 2006, ss. 21-32.

sözkonusu çiniler mevcut değildir. Ulu Cami Türbesi lahitleri de duvarlarda ve mihrapta olduğu gibi, Osmanlı dönemi üslubunu yansıtan çiniler ile kaplanmıştır. Anadolu'da Beylikler ve Erken Osmanlı dönemine ait bu tip lahitlere örnekler; Ermenek Tol Medrese Türbesi (1339), Sivas Abdulvahap Gazi Türbesi (14. yüzyıl), Konya Cemal Dede Türbesi (14. yüzyıl), Kütahya Germiyanoğlu II. Yakup Bey Türbesi (1427), Kütahya İshak Fakih Cami Türbesi (15. yüzyıl ortaları) ve Bursa Yeşil Türbe lahitleridir. Ayrıca gümüzde mevcut olmayan Karaman Alâeddin Ali Bey (1388) ile Canbaz Kadı Türbeleri lahitlerinin de çini ile kaplı olduğu söylenmektedir (Öney, 1989, ss. 40-419.

Hasan Kethuda Camisi'nin ahşap mahfilinin tavanı, Osmanlı sanatında geniş bir kullanım alanına sahip olan kalem işleriyle bezenmiştir[417]. N. Çam (1995, s. 543), Anadolu'da müezzin mahfilinin bulunduğu en eski camilerin, Beyşehir Eşrefoğlu (1299), Kastamonu İbni Neccar (1353) ve Kasabaköy Mahmut Bey (1366) Camileri gibi ahşap eserler olduğunu tespit etmiştir. Adana'daki örneğimizde, tavan, dikdörtgen biçimli yirmi bir panodan oluşmakta ve her pano birbirinden farklı zengin geometrik motiflerle işlenmiştir. Güneydoğu Anadolu'da ahşap mahfil tavanlarında kalem işi bezeme uygulamasının yaygın olduğu görülmektedir. Kilis'teki Canbolat Paşa Cami'nin her iki mahfilinde, Gaziantep'teki Ahmet Nuri Paşa, Eyüboğlu Alaybey, Ahmet Çelebi camileri, Diyarbakır Ulu ve Urfa Rıdvaniye camilerinin mahfillerinde, kalem işi bezemenin benzer şekilde uygulandığı bazı örneklerdir (Çam, 1995, s. 546; Dündar, 1999, s. 16).Osmanlı döneminde genellikle kubbe ve tavan yüzeylerinde uygulanan kalem işi bezeme, kimi yapıların duvar yüzeyinde, pencere ve dolap kapaklarında da karşımıza çıkar. İstanbul'da Kara Ahmet Paşa, Sokullu Mehmet Paşa, Kılıç Ali Paşa, Üsküdar Atik Valide, Takkeci İbrahim Ağa ve Sultan Ahmet camilerinin mahfil tavanları, kalem işi bezemenin yapıldığı bazı örneklerdir (Aslanapa, 1989, ss. 395-396).

[417] Hasan Kethuda Camisi'nde ahşap üzerine uygulanan kalem işi bezeme Osmanlı sanatında ayrıca, sıva üzerine renkli yapıldığı gibi, kabartma ve malakari olarak da uygulanır. Ancak ahşap üzerine yapılanların, kalem işi bezemenin en güzel örnekleri olduğu kabul edilir (Aslanapa, 1989, s. 395). Osmanlı dönemi kalem işi bezeme için ayrıca bkz. Demiriz, 1999, ss. 297-304.

V. SONUÇ

Çalışmamızda, Adana merkezdeki, Yapı Toplulukları ve Şehrin Gelişimi incelenerek, kentte Türk döneminde inşa edilen ve kimliğini belirleyen dokusu tartışılmıştır.

Adana, M.Ö. 2000'li yıllarda bir kent olarak "Adaniye" adıyla tarih sahnesine çıkmakla beraber, şehrin 5000 yıl önce bir kent olarak mevcut olduğunu kanıtlayan arkeolojik izler vardır. Sözkonusu tarihten itibaren, kesintisiz iskân edilen bir bölge olmasına karşılık, şehrin bu zenginliğini ortaya koyan maddi kalıntılar günümüzde yeterince mevcut değildir. Kentin coğrafi ve jeopolitik konumu böyle bir durumun ortaya çıkmasında etkili olmuştur.

Adana'da Türk dönemi Anadolu Selçuklu Sultanı Süleyman Şah'ın 1083 yılında şehri fethetmesiyle başlamış, ancak bölgedeki sözkonusu hâkimiyet kısa süreli olmuştur. Selçukluların Adana'da kalıcı olamamasının nedeni, kendilerinden önce bölgede başlayan Emevi-Bizans, Abbasi-Bizans ve ardından Türk-Bizans, Haçlı ve Ermeni mücadelelerinin etkili olduğu söylenebilir. Sözkonusu güçlerin, birbirleriyle olan sürekli mücadeleleri, bölgede üretimin ve ticaretin durmasına dolayısıyla ekonominin çöküşüne neden olmuştur. Bunların sonucunda Adana harap olmuş ve nüfusu neredeyse boşalmıştır.

Ramazanoğulları'nın Adana merkezli, Memluk devletine bağlı kurulduğu 1352/1353 yılındaki kesin hâkimiyeti ile bölgedeki kaotik ortam ortadan kalkmıştır. Ancak Ramazanoğulları Beyliği'nin ilk zamanlarında, bölgedeki iç çekişmeler, Memluk baskısı ve Memluklu- Osmanlı siyasi mücadeleleri şehirde kalıcı bir yapılaşmaya izin vermemiştir. Şehirde, imar ve bayındırlık faaliyetleri sözkonusu beyliğin son dönemlerinde; özellikle Osmanlı hâkimiyeti döneminde gerçekleşmiştir. Dönemi temsil eden, Ramazanoğlu Halil Bey ve oğlu Piri Paşa zamanı, Ramazanoğulları'nın en güçlü ve bayındır oldukları dönemdir. Bu beyler, bölgede tesis ettikleri en büyük vakıf ile Adana'yı adeta yeniden kurmuşlardır.

Halil Bey'den önce gelen Ramazanlı beylerine ait cami, medrese ve hamam gibi herhangi bir esere rastlanmamasına karşılık, Adana'da günümüze ulaşan bu dönem yapılarının tamamına yakını, Halil Bey ve Piri Paşa döneminden kalmıştır. Adana'da, söz konusu beylerden önce inşa edilen ve günümüzde mevcut olan sadece bir yapı vardır. Ramazanoğlu Şehabeddin Ahmet Bey (1383- 1416) tarafından yaptırılan Ağca Mescit (812 H./1409 M.), aynı zamanda şehirdeki en eski Türk dönemi yapısı olma özelliğine sahiptir. Küçük ölçekli ve sade inşa edilen mescit, taç

kapısı ve mihrabının süsleme programı ile kuruluşu bakımından Anadolu Selçuklu geleneğinin devam ettirildiği, Adana'daki tek örnek olması bakımından da önem taşır.

Ramazanoğulları şehri fethettiklerinde Adana, Seyhan Nehri'nin batısında, İçkale çevresinde, Taş Köprü ile Kuru Köprü arasında kalan küçük bir yerleşim yeridir. Fetihle birlikte Adana, tarihi merkezden kuzey, güney ve batı yönlerine doğru gelişme göstermiştir. Ramazanoğulları'nın fethinde üç semtten/mahalleden oluşan şehirde, Tapu Tahrir Defterleri'ne göre 1525 tarihinde 17 mahalle oluşmuş, 1572 yılına gelindiğinde mahalle sayısı 28'e çıkmış, 1753 tarihinde bu rakam 45, 19. yüzyılın ilk yarısında ise mahalle sayısı 62'ye ulaşmıştır. Adana'da mahallelerin oluşumunda mescitlerin merkezi rol oynadığı söylenebilir.

Adana'da Ramazanoğulları ve Osmanlılar döneminde oluşan, adını ve varlığını koruyarak günümüze ulaşan az sayıda mahalle vardır. Bunlardan, Ulu Cami, Tepebağ, Kayalıbağ, Alidede, Karasoku, Sarıyakup, Mestanzade, Kuruköprü, Hanedan mahalleleri, aynı zamanda tez konusunu oluşturan yapı topluluklarının da bulunduğu mahallelerdir. Yalnızca bir yapı topluluğu, kurulduğunda Yortan Mahallesi içinde yer alırken, günümüzde sözkonusu mahalle Beş Ocak Mahallesi adını almıştır.

Adana'da zaman içinde, büyük ölçekli ve küçük ölçekli olmak üzere iki tip yapı topluluğu oluşmuştur. Bunlardan birincisi şehrin merkezi dokusunu oluşturan ve kentteki tek örnekle temsil edilen yapı topluluğudur. İkincisi ise, genellikle bir avlu veya aynı mahalle içinde dağılmış birkaç yapıdan ibaret, mahallenin fiziki ve kültürel dokusunu oluşturmada merkezi rol oynayan yapı topluluklarıdır. Adana Ulu Cami Yapı Topluluğu hariç tez konumuzu oluşturan diğer örneklerin hepsi ikinci tipteki uygulamalardır.

Ramazanoğulları Beyliği döneminde inşa edilen Adana Ulu Cami Yapı Topluluğu, içinde barındırdığı dini, sosyal ve ticari yapıları ile mahalle ve şehir dokusunu belirlemiştir. Şehir, yapı topluluğunun çevresinde oluşan mahallelerle sürekli büyümüştür. 16. yüzyıldan itibaren Adana'nın merkezini teşkil eden sözkonusu yapı topluluğu ve çevresinde oluşan vakıf çarşısı, merkez olma özelliğini ve ticari fonksiyonlarını Osmanlı devleti dönemi boyunca da devam ettirmiştir. Külliye bu özelliğini günümüzde de bir boyutta halen sürdürmektedir.

Şehirde, 17. yüzyıldan günümüze ulaşan sadece bir yapı -Mestanzade- topluluğunun bulunması dikkat çeken bir özelliktir. Bunun yanı sıra bu yüzyılda kentin dokusunun belirlenmesinde de kimi güçlükler yaşanmaktadır. Bilindiği üzere 17. yüzyılda başta Celali İsyanları olmak üzere

kimi savaşlar, Osmanlı devletinin siyasi ve ekonomik yapısını sarsmış, bu durum doğal olarak Adana'daki imar faaliyetlerini olumsuz etkilemiştir.

Adana'da 18. ve 19. yüzyıllarda çok sayıda yapı topluluğu inşa ettirildiği görülür. Bu dönemde, Osmanlı başkentindeki hassa mimarlığından bağımsız, şehir mimarları teşkilatı, Adana'daki imar faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Banilere bakıldığında, başta valiler olmak üzere, şehrin ileri gelenleri ve Ramazanoğlu ailesinden gelen kişilerdir. Ancak sözkonusu yüzyıllarda yaptırılan yapı toplulukları iki veya üç yapıdan oluşan küçük ölçekli külliyelerdir ve mahalleler içinde bulunmaktadırlar.

Adana ve çevresi, tarih boyunca Doğu Akdeniz çevresinde konumlanan, komşu kültür çevreleri ileSuriye ve Mısır gibi coğrafyalarla sürekli siyasi ve kültürel ilişkiler içinde olmuştur. Özellikle Memluklara bağlı kurulan Ramazanoğlu Beyliği'nin eserleri, Memluk sanatıyla etkileşim halinde olmuştur. Ayrıca, aynı kültür çevresinde yer alan ve Memluk sanatına da etki eden Zengi ve Eyyubi sanatlarının Ramazanoğulları sanatı üzerine etkilerini de ifade etmek gerekir. Daha sonra Osmanlılara bağlanan ve daha uzun süre bu devletin idaresi altında kalan Adana'da, Osmanlı kültürünün izleri, Memluklu sanatı kadar görülmez. Nitekim şehirde, Ramazanoğulları döneminden sonra inşa edilen yapılarda da sözkonusu çevrekültürlerinin etkileri daha yoğun görülmektedir. Dolayısıyla Adana'daki Osmanlı dönemi sanatı, kimi yapıların plan ve bezemeleri hariç, bölgesel özellikler göstermektedir. Bunların dışında, özellikle Adana'nın Ramazanoğulları'nın idaresi altında olduğu dönemde, kültürel ve siyasal ilişkiler içinde olduğu komşu beylikler Dulkadiroğulları ve Karamanoğulları sanatlarınında da benzer özellikler yansıttığı görülür. Şehirde Selçuklu hâkimiyeti kısa süreli olmuştur. Bu nedenle Adana Yapı Topluluklarında, Anadolu Selçuklu etkileri çok az görülmektedir Bunun yanısıra Güneydoğu Anadolu'da hâkim olan Artukluların Zengi, Eyyubi ve Memluklarla olan kültürel ve siyasal ilişkilerini göz önünde bulundurduğumuzda, Adana yapılarındaki etkilerinin daha yoğun olduğunu ifade etmek gerekir.

Yapı topluluklarının ancak bir kısmı günümüze ulaşmış, çoğunluğu ise, bugün tek yapı halinde mevcuttur. Bunların dışında varlığı tespit edilmekle birlikte, çeşitli nedenlerle zaman içinde yok olan bir grup yapı topluluğu daha tespit edilmiştir. Bu bağlamda, Ramazanoğulları döneminden incelediğimiz Yağ Cami ile Ulu Cami yapı toplulukları, belirli bir düzen içerisinde konumlanmışlardır. Her iki örnekte, adlarından da anlaşıldığı gibi cami merkezli yapı topluluklarıdır. Selçuklu Çağı bitişik kurgulu külliyelerin aksine, Adana'daki yapı toplulukları bağımsız yapılardan oluşan serbest külliye düzenindedir. Sözkonusu yapı toplulukları bu açıdan

Anadolu Beylikleri döneminde inşa edilen serbest tasarımlı külliye düzenine uygun biçimde tasarlanmıştır.

Anadolu dışındaki çevre kültürlerine bakıldığında, külliyelerin yerleşme düzeninde farklılıklar görülür. Adana'daki yapı toplulukları, iki örnek hariç, cami veya mescit merkezli tasarlanmıştır. Şehrin etkileşim içinde olduğu Memluklu külliyeleri, Anadolu'daki yapı topluluklarının aksine medrese merkezli inşa edilmiştir. Medrese, Memluklar döneminde toplumsal yapı gereği dini amaçlı bir işlev üstlenmiştir ve dört mezhep kavramının ön plana çıkarıldığı ve planlamanın buna göre yapıldığı bir mimari düzen gösterir. Bu kültürde medrese- külliyelerin bir özelliği de külliye fikrini tek yapıda birleştirmesidir. Yani, medrese, türbe ve cami belirli düzende ve birbirine bitişik tasarlanarak, külliyede organik bir bütünlük sağlanmıştır. Ayrıca bu yapı topluluklarında, genellikle medresenin güney eyvanı bir cami olarak tasarlanmıştır.

Adana'daki yapı topluluklarının, Anadolu dışındaki çevre kültürlerle olan etkileşimi yerleşme düzeninden çok, cephe ve pencere düzeni ile taçkapı, minare, kubbe kasnağı, niş, kemer gibi bazı mimari ögelerin kurgusu, malzeme-teknikte ve bezemelerde görülür. Renkli taş, ikiz kemerli niş, kademeli kemer, kemerlerde ve saçakta mukarnas kullanımı, zik zak düzenlemeli sütunceler, tüm cephede saçak boyunca devam eden silme kullanımı, düğüm ve dairesel geçmeler, saçakta dendan kullanımı bu benzerliklerin bazılarıdır.

Bu çalışmada, Adana kent merkezindeki Ramazanoğulları ile Osmanlılar zamanında ve yaklaşık 400 yılı kapsayan süreçte inşa edilen yapı toplulukları incelenmiştir. Bu bağlamda yapı topluluklarının şehrin ve mahallelerin gelişimi ve kültürel dokuyu belirlemedeki rolleri ortaya konulmuştur. Ramazanoğulları Beyliği döneminde belirli bir gelişim göstermeye başlayan şehrin, Osmanlı döneminde diğer Anadolu kentleri gibi sönük kaldığı görülmektedir. Nitekim 20. yüzyıl başlarında bile kasaba görünümüne sahip şehrin nüfusu 20.000- 30.000 arasında değişmektedir.

Adana, gerçek anlamda Cumhuriyet dönemiyle birlikte hızla gelişmeye başlamıştır. Sanayisi, tarımı, ulaşım yolları ve kültürel yapısı ile 20. yüzyılın ikinci yarısında Türkiye'nin ilk dört büyük kentinden birisi olan şehir, son yıllardagiderek bu niteliğini kaybetmektedir. 2016 nüfus sayımına göre 2. 201. 670 bin nüfusa sahip olan şehir, günümüzde Türkiye'nin altıncı büyük kenti konumuna düşmüştür.

VI. KAYNAKÇA

Abouseif, D. B. (2001). Kalavun Külliyesi. *T.C. Diyanet İşleri İslam Ansiklopedisi* (c.24, ss.228-229) İstanbul.

Abouseif, D. B. (2002). Kayıtbay Külliyesi. *T.C. Diyanet İşleri İslam Ansiklopedisi* (c.25, ss.81-82) Ankara.

Acar, T. (2012). Kastamonu İsmail Bey İmareti/Cami'nin Çözümlemeli Plan İncelemesi. *Kuzey Anadolu'da Beylikler Dönemi Sempozyumu, Bildiriler 3-8* Ekim 2011. ss. 120- 131. H. Çetin (Ed.). Çankırı: Karatekin Üniversitesi Yayınları.

Acun, H. (1985). Manisa İshak Çelebi Külliyesi. *Vakıflar Dergisi XIX.* ss. 127-146.

Acun, H. (1994). Anadolu Saat Kuleleri. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Acun, H. (1999). *Manisa'da Türk Devri Yapıları.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Akdağ, M. (1974a). *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi (1453-1559), I*. İstanbul: Cem Yayınevi.

Akdağ, M. (1974b). *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi (1453-1559), II*. İstanbul: Cem Yayınevi

Akgündüz, A. (1990). *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri. II. Kitap.* İstanbul: FEY Vakfı Yayını. Anka Matbaası.

Akgündüz, A. (1991). *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri. III. Kitap.* İstanbul: FEY Vakfı Yayını. Anka Matbaası.

Akkuş, M. (2016). İlhanlıların Çukurova Politikaları ve Moğol Valilerinin Adana Bölgesindeki Uygulamaları.*Tarihte Adana ve Çukurova, Cilt I.İlk Çağ'dan Orta Çağ'a Adana ve Çukurova: ss. 561- 580. Uluslararası "Tarihte Adana ve Çukurova" Sempozyumu Bidirileri Kitabı.(17- 19 Nisan 2015* Adana- Türkiye). Y. Kurt ve F. Sansar (Ed.). Adana: Akademisyen Kitabevi.

Akok, M. (1967). Kayseri'de Hunad Mimari Külliyesinin Rölövesi. *Türk Arkeoloji Dergisi, XVI/1*, ss. 133- 184.

Akok, M. (1968). Kayseri'de Gevher Nesibe Sultan Darüşşifası ve Sahabiye Medresesi Rölöve ve Mimarisi. *Türk Arkeoloji Dergisi, XVII/1*, ss. 5- 44.

Akozan, F. (1969). Türk Külliyeleri. *Vakıflar Dergisi,* VIII. ss. 304- 308.

Akşit, A. (2014). Selçuklular Devrinde Kent İskânı ve Mahalleler. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 5(1),* ss. 067-088.

Aktan, S. (1979). *Adana İli Yakın Çevre İncelemeleri*. İstanbul: Garanti Neşriyat.

Akyurt, Y. (1946). Resimli Türk Abideleri, Mersin, Tarsus, Adana Şehirleri, C. XIII. Adana.

Albayrak, S. (1996). *Son Devir Osmanlı Uleması*. C.3. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kültür İşleri Dairesi Başkanlığı Yayınları.

Alkan, M. (2004). *Adana'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Adana Sancağı VakıflarınınAnalizi – Tüsoktar Veri Tabanına Dayalı Bir Araştırma-*. Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi. Ankara.

Alkan, M. (2006a). Türk Vakıf Araştırmaları Açısından Hurufat Defterleri: Adana Örneği. *XV. Türk Tarih Kongresi,* (825-842).Ankara: Büyük Anadolu Oteli.

Alkan, M. (2006b). Osmanlı Döneminde Adana Sancağında Kurulan Tekkeler/Zaviyeler ve Türbeler. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Araştırma Dergisi, 39, ss. 21-32.*

Alkan, M. (2014). *Adana Vakıfları, İnsan, Vakıf ve Şehir.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Altay, M. H. (1965). *Adım Adım Çukurova*. Çukurova Turizm Derneği Yayınları No:1. Adana: Kemal Matbaası.

Altun, A. (1971).*Mardin'de Türk Devri Mimarisi. İstanbul*: Mardin Valiliği Yayınları.

Altun, A. (1973). Anadolu'da Artuklu Devri Medreselerinin Plan Şemaları Üzerine Notlar. *Vakıflar Dergisi,* X. ss. 229- 233.

Altun, A. (1978). *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisi'nin Gelişmesi*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Anonim. (1967). *Adana İl Yıllığı.* Adana

Anonim. (1973a). *Cumhuriyetin 50. Yılında Adana*. (Hazırlayan: Adana Ticaret Odası). Ankara: Şenyuva Basım Sanayi.

Anonim. (1973b). *Adana İl Yıllığı. Adana*: Kemal Matbaası.

Anonim. (1981). Adana. *Yurt Ansiklopedisi* (c. I, ss. 1-181). İstanbul: Anadolu Yayıncılık.

Anonim. (1983). *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski eserler I*.(2.bs.) Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

Anonim. (1991). *Adana İl Yıllığı.* Adana: Kemal Matbaası.

Anonim. (1994). *Adana İl Yıllığı*. Ankara: Kültür Ofset Limited Şirketi.

Anonim. (1999). *Adana Sosyo Ekonomik Rapor*. (Proje Başkanı: Hamit Serbest). Adana: Adana Güç Birliği Vakfı.

Arseven, C. E. (1983). İmaret. *Sanat Ansiklopedisi 2* (774-775). İstanbul

Arseven, C. E. (Tarihsiz). *Türk Sanatı*. İstanbul: Cem Yayınevi.

Arslan, E. (2012). Kastamonu'da Beylikler Döneminden Günümüze Ulaşan Vakıf Eserleri. *Kuzey Anadolu'da Beylikler Dönemi Sempozyumu, Bildiriler 3-8* Ekim 2011. H. Çetin (Ed.). Çankırı: Karatekin Üniversitesi Yayınları.

Aslanapa, O. (1973). *Türk Sanatı II*. İstanbul

Aslanapa, O. (1976). *Türk Sanatı*. İstanbul

Aslanapa, O. (1986).*Osmanlı Devri Mimarisi. Orhan Gazi'den başlayarak sonuna kadar padişahlara göre gelişmesi*. İstanbul: İnkilâp Kitabevi.

Aslanapa, O. (1989).*Türk Sanatı*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Aslanoğlu, İ. (1978). *Tire'de Camiler ve Üç Mescit.* Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi Yayınları: Ankara.

Ataman, A. (2000). *Bir Göz Yapıdan Külliyeye. Osmanlı Külliyelerinde Kamusal Mekân Mantığı.* İstanbul: Mimarlar Tasarım Yayınları 1.

Azimi. (2006). *Azimi Tarihi. (2.bs).* A. Sevim (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Baltacı, M. ve Uygur, S. H. (2009). *Tarihi Fotoğraflarla Adana (1833- 1960*). Adana: Adana Büyük Şehir Belediyesi Altın Koza Yayınları: 36.

Barkan, Ö.L. (1942). Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler. I. İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeleri. *Vakıflar Dergisi, II, s. 279-386.*

Barkan, Ö.L. (1963). Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23/1-2, ss. 239-296.

Barkan, Ö.L. (1965). Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları. *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, 1/2, ss. 235-377.

Barkan, Ö.L. (1971). Süleymaniye Camii ve İmareti Tesislerine Ait Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu, 993- 994/1585-1586. *Vakıflar Dergisi, IX*, ss. 109-163.

Barkan, Ö.L. (1972). *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı, II.* Ankara.

Barkan, Ö.L. (1979). *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı (1550-1557). İnşaata Ait Emir ve Fermanlar II.* Ankara.

Bayburtluoğlu, Z. (1973). Kahramanmaraş'ta Bir Grup Dulkadiroğlu Yapısı. *Vakıflar Dergisi,* S.10, ss. 234-250.

Bayhan, F. (1998a). *Ramazanoğlu Vakfı ve Vakfiyeleri.* Adana: Adana Vakıflar Bölge Müdürlüğü Yayınları.

Bayhan, F. (1998b). *Çukurova'da Vakıf Medeniyeti*. Adana: Adana Vakıflar Bölge Müdürlüğü Yayınları.

Baykara, T. (1987). Türklerde ve Anadolu'da Şehir Hayatı. *Tarihte Türk Devletleri* (c.I, ss. 397-406). Ankara.

Baykara, T.(1996). Ulu Cami- Selçuklu Şehrinde İskânı Belirleyen Bir Kaynak Olarak. *Belleten*, Cilt LX, NO: 227 ss.35-37.

Beksaç, A. E. (2009). Sultan Hasan Külliyesi. *T.C. Diyanet İşleri İslam Ansiklopedisi* (c.37, ss.505-506) .İstanbul.

Berki, S. (1969). Vakfın Mahiyeti. *Vakıflar Dergisi, 8*, ss. 1-9.

Beysanoğlu, Ş. (1990). *Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi,C.2. Akkoyunlular'dan Cumhuriyete.* Ankara: Neyir Matbaası.

Bilgiç, E. (1946). Anadolu'nun İlk Yazılı Kaynaklarında Yer Adları. *Belleten, Cilt X, No: 39, ss*. 381-423

Braudel, F. (1993). *II. Felipe Döneminde Akdeniz Ve Akdeniz Dünyası I.* Ankara: İmge Kitabevi.

Buyruk, H. (2016).Çukurova'yı Orta Anadolu'ya Bağlayan Kuzey Kervanyolu.*Tarihte Adana ve Çukurova, Cilt I.İlk Çağ'dan Orta Çağ'a Adana ve Çukurova: ss. 161- 182. Uluslararası "Tarihte Adana ve Çukurova" Sempozyumu Bidirileri Kitabı.(17- 19 Nisan 2015* Adana- Türkiye). Y. Kurt ve F. Sansar (Ed.). Adana: Akademisyen Kitabevi.

Cahen, C. (1994). *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*. (3.bs.). Y. Moran(Çev.). İstanbul: e Yayınları.

Cahen, C. (2011). *Osmanlılardan Önce Anadolu*. (4.bs.). E. Üyepazarcı (Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Cansever, T.(1997). *İslam'da Şehir ve Mimari*. İstanbul: Erkam Matbaacılık.

Cantay, G. (1999). Osmanlı Dönemi Külliyeleri. *Osmanlı-Kültür ve Sanat, 10,* ss. 308-317. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Cantay, G. (2002). Türk Mimarisinde Külliyeler.*Türkler*. (c.7, ss.834- 851).H. C. Güzel,K. Çiçek ve S. Koca (Ed.). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Carne, J. (1951). *Syria, The Holy Land, Asia Minor* C1.

Cerasi, M.M. (2001). *Osmanlı Kenti. Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Cezar, M. (1983). *Typical Commercial Buildings of the Ottoman Classical Period and the Ottoman Construction System*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Çam, N. (1979). *Ramazanoğulları Mimari Eserleri.* Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi. Ankara.

Çam, N. (1988). *Adana Ulu Cami Külliyesi*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları

Çam, N. (1990). *Osmanlı Güneş Saatleri*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları

Çam, N. (1995).Müezzin Mahfilleri ve Gaziantep Camilerinin Ahşap Müezzin Mahfilleri. *IX. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, Bildiriler. C.1. ss.541-555*. Ankara:Kültür Bakanlığı Yayınları.

Çam, N. (2010). *Türk Kültür Varlıkları Envanteri Adana 01.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Çam, N. (2016). Adana'daki Ramazanoğlu Mimari Eserlerinde Çeşitli Tesirler. *Tarihte Adana ve Çukurova, Cilt I.İlk Çağ'dan Orta Çağ'a Adana ve Çukurova: ss. 483- 518. Uluslararası "Tarihte Adana ve Çukurova" Sempozyumu Bidirileri Kitabı.(17- 19 Nisan 2015* Adana- Türkiye). Y. Kurt ve F. Sansar (Ed.). Adana: Akademisyen Kitabevi.

Çaycı, A. (2006). Asya'dan Anadolu'ya Uzanan Serüven: Çark-ı Felek ve Ejder Birlikteliğinin Nadir Bir Konya Örneği. *Sanatta Anadolu Asya İlişkileri. Prof. Dr. Beyhan Karamağaralı'ya Armağan* (129-135). T. Yazar (Ed.). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.

Çaycı, A. (2008).*Eşrefoğlu Beyliği Dönemi Mimari Eserleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Çelik, K. (2000). Milli Mücadele Yıllarında Adana Ve Çevresi. *Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana: Köprü Başı* (109-121). E. Artun ve M.S. Koz (Ed.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Çetin, A. (2009). *Memluk Devleti'nin Kuzey Sınırı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Çobanoğlu, A.V. (2002). Külliye. *T.C. Diyanet İşleri İslam Ansiklopedisi* (c.26, ss. 542- 544) Ankara.

Dagron, G. Feissel, D. (1987). *Inscriptions de Cilicie. 95. De Boccard 11. Rue de Medicis.* Paris.

Dağlı, Y. (2000). Evliya Çelebi'de Adana. *Efsaneden Tarihe, Tarihten BugüneAdana: Köprü Başı* (277-280). E. Artun ve M.S. Koz (Ed.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Darkot, B. (1965). Adana Maddesi. *İslam Ansiklopedisi* (c.I, ss.127-129).İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Davis, R.E.J. (1879). *Life in Asiatic Turkey. A Journel of Travel in Cilicia, Isauria And Parts of Lyconia And Cappadocia*. London

Demirci, M. (2016). Abbasiler Döneminde Adana ve Çukurova'nın İskânı ve İslamlaştırılması. *Tarihte Adana ve Çukurova, Cilt I.İlk Çağ'dan Orta Çağ'a Adana ve Çukurova: ss. 309-324. Uluslararası "Tarihte Adana ve Çukurova" Sempozyumu Bidirileri Kitabı.(17- 19 Nisan 2015* Adana- Türkiye). Y. Kurt ve F. Sansar (Ed.). Adana: Akademisyen Kitabevi.

Demiriz, Y. (1999). Osmanlı Kalem İşleri. *Osmanlı-Kültür ve Sanat,* 11, ss. 297-304. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Demirkent, I. (1990). *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118) I.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Demirkent, I. (1994). *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146) II.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Durukan, A. (2014). Beylikler Dönemi Kültür Ortamından Bir Kesit. *Turkish Studies,* 9/10, ss. 391- 502.

Durukan, İ., Karaman, F., Saban, D. vd. (2006). *Adana Kentsel Kültür Envanteri*. Adana Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Envanterler Dizisi: 1.

Dülgerler, O.N. (2006). *Karamanoğulları Dönemi Mimarisi.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Dündar, A. (1999*). Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri.* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Dündar, A. (2000).*Arşivlerdeki Plân ve Çizimler Altında Osmanlı İmar Sistemi (XVIII. ve XIX. Yüzyıl).* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Dündar, A. (2002). Osmanlı Mimarisinde Vakıf Mimarları. *Prof. Dr. Haluk Karamağaralı Armağanı (ss.113- 122).* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Edwards, R. (1987). *The Fortifications of The Armenian Cilicia. Dumbarton Oaks TrusteesFor Hrward University.* Washington D.C.

Ener, K. (1958). *Çukurova, Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış.* Adana.

Ener, K. (1986). *Çukurova, Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış.* Adana.

Erdem, S. ve Halaçoğlu, Y. (1988). Adana Maddesi. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (c. I,ss.348-353). İstanbul

Erdemir, Y. (1999). *Eşrefoğlu Süleyman Bey Camii ve Külliyesi*. Beyşehir: Beyşehir Vakfı Yayınları.

Erdmann, K. (1958). Zur Türkischen Baukunst Seldschukischer und Osmanischer Zeit. *İstanbuler Mitteilungen, ss*. 1-39

Ergenç, Ö. (1984). Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine. *Osmanlı Araştırmaları, IV*, s,69-78.

Erhan, F. (2016). Roma Döneminde Adana. *Tarihte Adana ve Çukurova, Cilt I.İlk Çağ'dan Orta Çağ'a Adana ve Çukurova: ss. 279- 306. Uluslararası "Tarihte Adana ve Çukurova" Sempozyumu Bidirileri Kitabı.(17- 19 Nisan 2015* Adana- Türkiye). Y. Kurt ve F. Sansar (Ed.). Adana: Akademisyen Kitabevi.

Ergin, O.N. (1939). *Türk Şehirlerinde İmâret Sistemi*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.

Erhat, A. (1984). *Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Erken, S. (1977). *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler.* Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

Ertuğ, Z.T. (2000). İmaret.*T.C. Diyanet İşleri İslam Ansiklopedisi* (c.22, ss. 219- 220) Ankara.

Eruz, F. (2004). Memluk Sanatı. *T.C. Diyanet İşleri İslam Ansiklopedisi* (c.9, ss.97- 100) Ankara.

Eser, E. (2000). *11-14. Yüzyıllar Anadolu-Suriye Sanat İlişkileri, (Cephe Mimarisinde Suriye Etkileri).* Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi. Ankara.

Evliya Çelebi. (1985). *Seyahatname*. (Tanzim, Tahsis ve Sadeleştirme: Mümin Çevik). İstanbul: c. 9, ss.41-43.

Evliya Çelebi. (2011). *Seyahatname*. S. A. Kahraman, Y. Dağlı, R. Dankoff (Haz.). M. S. Koz (Ed.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları: c. 2, ss. 9/168-171.

Eyice, S. (1971). Anadolu'da Orta Asya Sanat Geleneklerinin Temsilcisi Olan Bir Eser: Boyalıköy Hanikahı. *Türkiyat Mecmuası XVI,* ss. 39- 56.

Eyice, S. (2006). Sincanlı'da Sinan Paşa İmareti. *Vakıflar Dergisi X,* ss. 303- 336.

Faroqhi, S. (1984). *Towns and townsmen of Ottoman Anatolia trade, crafts and production in an urban setting, 1520-1650.* Cambridge: Cambridge Universty Press.

Faroqhi, S. (1994). *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Gabriel, A. (1958). *Bir Türk Başkenti Bursa.* N. Er, H.Er, A. Kazancıgil (Çev.). Paris- E. De Boccard.

Girginer, K.S. (2000). Tepebağ Höyük (Uru Adaniia) Kizzuwatna Ülkesinin Başkenti Miydi? *Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana*: *Köprü Başı* (71-85). E. Artun ve M.S. Koz (Ed.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Gladib, A. Gonnella, J. Meinecke ve Berg, V. (2000). Syria, Palestine, and Egypt: Ayyubids, Mamluks and Crusadars. *Islam Art and Architectura* (164-201). M. Hattstein and P. Delius (Ed.). Könemann.

Gökbilgin. T. (1952). *XV- XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası, Vakıflar- Mülkler- Mukataalar*. İstanbul.

Gökhan, İ. (2016). Harun Reşid ve Oğulları Döneminde Adana ve Çevresi (786- 842). *Tarihte Adana ve Çukurova, Cilt I.İlk Çağ'dan Orta Çağ'a Adana ve Çukurova: ss. 325- 352. Uluslararası "Tarihte Adana ve Çukurova" Sempozyumu Bidirileri Kitabı.(17- 19 Nisan 2015* Adana- Türkiye). Y. Kurt ve F. Sansar (Ed.). Adana: Akademisyen Kitabevi.

Görür, M. (1999). *Beylikler Dönemi Mimarisinde Taş Süsleme*. Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi. Ankara.

Gündoğdu, H. (1986). *Dulkadirli Beyliği Mimarisi*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Halaçoğlu, Y. (2000). Adana Tarihçesi. *Efsaneden Tarihe, Tarihten BugüneAdana: Köprü Başı* (10-17). E. Artun ve M.S. Koz (Ed.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Herzfeld, E. (1942). Damascus: Studies in Architecture I. *Ars Islamica, IX*, ss. 1- 53.

Herzfeld, E. (1946). Damascus: Studies in Architecture III. *Ars Islamica, XI*, ss. 1- 71.

Herzfeld, E. (1953). *Inscription at Monument*. Aleppo.

Hild, F. Hellenkemper, H. (1990). *Kilikien und Isaurien. in*: TIB5. Wien.

Hillenbrand, R. (2005). *İslam Sanatı ve Mimarlığı*. Çiğdem Kafesçioğlu (Çev.). İstanbul: Homer Kitabevi.

Hoca Sadettin Efendi. (1999). *Tacüt- Tevarih, C. III*. İsmet Parmaksızoğlu (Haz.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Holt, P.M. (1999). *Haçlılar Çağı 11.Yüzyıldan 1517'ye Yakın Doğu.* Özden Arıkan (Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

İbn Bibi. (1996a). *El Evamirü'l-Ala'iye Fi'l-Umari'l-Ala'iye (Selçuk Name) I.*M. Öztürk (Haz.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

İbn Bibi. (1996b). *El Evamirü'l-Ala'iye Fi'l-Umari'l-Ala'iye (Selçuk Name) II.* M. Öztürk (Haz.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

İnal, G. (1982). Orta Çağlarda Anadolu'da Çalışan Suriye ve Mezopotamyalı Sanatçılar. *Sanat Tarihi Yıllığı:* 83-94.

İpekoğlu. B. (1993). Buildings With Combined Function in Anatolian Seljuk Architecture – An Evaluation of Design Principles, Past and Present Functions. Doktora Tezi. Ortadoğu Teknik Üniversiyesi. Ankara.

İpekoğlu. B. (2006). Birleşik İşlevli Yapılar. *Anadolu Selçukluları Ve Beylikler Dönemi Uygarlığı 2* (111-125). A.U. Peker ve K. Bilici (Ed.). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Jones, A.H.M. (1973). *The Cities of The Eastern Roman Proviences. C. VIII. (Cilicia).* Oxford.

Kâmil, E. (1937). Hicri onuncu- Miladi onaltıncı asırda Yurdumuzu dolaşan Arab Seyyahlarından Gazzi-Mekki Seyahatnamesi. *Tarih Semineri Dergisi*, III, ss. 3-90.

Kanat, C. (2000). Memlükler ve Çukurova. *Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı (ss.93-107).* E.Artunve M.S. Koz (Ed.).İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Kanat, C. (2002). Memlük-Timurlu Münasebetleri. *Türkler*. (c.5. ss.134-143). H. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca (Ed.). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Kanat, C. (2016). Ramazanoğulları Beyliği'nin Kurulmasında Memluk Devleti'nin Rolü Var mıydı? *Tarihte Adana ve Çukurova, Cilt I.İlk Çağ'dan Orta Çağ'a Adana ve Çukurova: ss. 421- 430. Uluslararası "Tarihte Adana ve Çukurova" Sempozyumu Bidirileri*

Kitabı.(17- 19 Nisan 2015 Adana- Türkiye). Y. Kurt ve F. Sansar (Ed.). Adana: Akademisyen Kitabevi.

Karabiberoğlu, Ü. (1997). *Kastamonu İsmail Bey Külliyesi*. Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi: Ankara.

Karamağaralı, H. (1973). Kayseri'deki Hunad Câmiinin Restitüsyonu ve Hunad Manzûmesinin Kronolojisi Hakkında Bazı Mülâhazalar. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XXI,* ss. 199- 245.

Karaman, F.D. (1992). *Adana Geleneksel Konut Mimarisinin İncelenmesi ve Ulu Camii Çevresi İçin Koruma Amaçlı Bir Çalışma.* Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Teknik Üniversitesi. İstanbul.

Kartekin, E. (1979). *Ramazanoğulları Beyliği.* İstanbul: Alpay Basımevi.

Katoğlu, M. (1967). XIII. Yüzyıl Anadolu Türk Mimarisinde Külliye. *Belleten,* XXXI/123, ss. 335- 344.

Kılcı, A. (2007). *Anadolu Türk Mimarisinde Erken Devir (XIV – XV. Yüzyıl) Baldeken Tarzı Türbeler*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

Kılıç, O. (2016). Adana Hükümeti'nden Adana Eyaleti'ne. *Tarihte Adana ve Çukurova, Cilt II. Osmanlı Döneminde Adana ve Çukurova I: ss. 11- 45. Uluslararası "Tarihte Adana ve Çukurova" Sempozyumu Bidirileri Kitabı.(17- 19 Nisan 2015* Adana- Türkiye). Y. Kurt ve F. Sansar (Ed.). Adana: Akademisyen Kitabevi.

Kinnamos, I. (2001). *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176).* I. Demirkent (Yay. Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Koca, S. (2002). Anadolu Türk Beylikleri. *Genel Türk Tarihi* (c.4, ss. 223-314).H. C. Güzel ve A. Birinci (Ed.). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Kopraman, Y. K. (1987). Memlükler. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* (c.VI-VII, ss. 433-543). İstanbul: Çığ yayınları.

Kopraman, Y. K. (1989). *Mısır Memlükleri Tarihi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları

Kopraman, Y. K. (2002). Mısır Memlükleri. *Türkler*. (c.5, ss.99-126).H. C. Güzel,K. Çiçek ve S. Koca (Ed.). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Koz, M.S. (Tarihsiz). Adana Vilayeti Salnamelerinde Yatırlar, Ziyaretler. turkoloji.cu.edu.tr/CUKUROVA/ sempozyum/semp_3/koz.pdf

Köprülü. F. (1938). Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti. *Vakıflar Dergisi*, 1, ss. 1-7.

Köprülü. F. (1942). Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü. *Vakıflar Dergisi*, 2, ss. 1-35.

Kuban, D. (1968). Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi. Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerine Bazı Gelişmeler. *Vakıflar Dergisi, VII*, ss. 53-73.

Kuban, D. (2002). *Selçuklular Çağında Anadolu Sanatı*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Kum, N. (1941a). Ramazanoğulları Türbesi. *Görüşler Dergisi*, 33, ss. 15-18.

Kum, N. (1941b). Ramazanoğulları Tarihi ve Adana Şehrindeki Eserleri. *Görüşler,* 35, ss. 6-8, 22-23.

Kuran, A. (1969). *Anadolu Medreseleri I*. Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi Yayınları.

Kuran, A. (1979). Onbeşinci ve Onaltıncı Yüzyıllarda İnşa Edilen Osmanlı Külliyelerinin Mimari Esasları Konusunda Bazı Görüşler. *I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi 15- 20 X 1973. İstanbul: Tebliğler (ss. 795- 813).* İstanbul: Tercüman Gazetesi ve İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Kuran, A. (1986). *Mimar Sinan*. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları. Mas Matbaacılık.

Kuran, A. (1996). Osmanlı Külliyelerinde Yerleşme Düzeni- Bir Tipoloji Düzeni. *Prof. Doğan Kuban'a Armağan* (39-44). İstanbul: Eren Yyaıncılık.

Kurt, Y. (1990). 1572 Tarihli Adana Mufassal Tahrir Defterine Göre Adana'nın Sosyo-Ekonomik Tarihi Üzerine Bir Araştırma. *Belleten*, LIV, No:209, ss.179-211.

Kurt, Y. (1991). Ramazanoğulları Vakıfları. *X.Türk Tarih Kongresi. Cilt. III*: 1013-1034. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kurt, Y. (1992). *XVI. Yüzyılda Adana Tarihi*. Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi. Ankara.

Kurt, Y. (2000). Ramazanoğulları Çarşısı. *Efsaneden Tarihe, Tarihten BugüneAdana: Köprü Başı* (572-581). E. Artun ve M.S. Koz (Ed.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Kurt, Y. (2002). Ramazanoğulları Beyliği. *Türkler*. (c.6, ss.816-823). H. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca (Ed.). Ankara:Yeni Türkiye Yayınları.

Kurt, Y. (2004). *Çukurova Tarihinin Kaynakları, I, 1525 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kurt, Y.(2005a). *Çukurova Tarihinin Kaynakları, II, 1547 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kurt, Y.(2005b). *Çukurova Tarihinin Kaynakları, III, 1572 Tarihli AdanaSancağı Mufassal Tahrir Defteri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kurt, Y. ve Erdoğru, M.A. (2000). *Çukurova Tarihinin Kaynakları*. *Adana Evkaf Defteri.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Langlois, V. (1854). *Rapport au Ministere de l'lntruction Pablic.*

Langlois, V. (1861). *Voyage Dans Le Cilicie*. Paris: Pres le Musee De Cluny.

Langlois, V. (1947).*Eski Kilikya.* R. Balaban (Çev.). Mersin: Mersin Halkevi Yayınları.

Meınecke, M. (1992*). Die Mamlıkische Architaktur in Agypten und Syrien (648/1250Bıs 923/1517).* Glückstdadt: Verlag.

Meriç, A. Mimari Özellikleri ve Süslemeleri Açısından Adana'daki Eski Camiler ve Günümüzdeki Durumları *turkoloji.cu.edu.tr/sempozyum/semp_2/meric.*

Mert, H. (2000). Bir Türk Seyyahının Gözüyle 19. Yüzyıl Sonlarında Çukurova. *Efsaneden Tarihe, Tarihten BugüneAdana: Köprü Başı* (307-313). E. Artun ve M.S. Koz (Ed.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Miroğlu, İ. (Tarihsiz). Fetret Devrinden II. Bayezid'e Kadar Osmanlı Siyasi Tarihi. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi (255-275).* K. Seyithanoğlu (Ed.). İstanbul: Çağ Yayınları.

Müderrisoğlu, F. (1991). Edirne II. Bayezid Külliyesi. *Vakıflar Dergisi, XXII*, ss. 151- 198.

Müderrisoğlu, F. (2001a). Osmanlı Şehirciliği Üzerine Bazı Gözlemler. *Sanat Yazıları. Prof. Dr. Zafer Bayburtluoğlu Armağanı.* M. Denktaş ve Y. Özbek (Ed.). Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları.

Müderrisoğlu, F. (2001b). Osmanlı Dönemi'nde Anadolu Sağ Yolunun Adana- Antakya Güzergâhı Üzerindeki Menzillerin Bugünkü İzleri. *Ortadoğu'da Osmanlı Dönemi Kültür İzleri, Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri, 25-27 Ekim 2000, Hatay, 28 Ekim, 2000, İskenderun, Cilt II.* Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

Müderrisoğlu, F. (2002). Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulaşım ve Yol Şebekesi. *Ortaçağ'da Anadolu. Prof. Dr. Aynur Durukan'a Armağan.* Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü. N. Ş. Doğan (Yay. Haz.). Ankara.

Mülayim, S. ve Akşit, İ. (2005). *Anadolu'da Türk Sanatı ve Mimarisi. İ.* Akşit (Ed.). İstanbul: Akşit Kültür ve Turizm Yayınları.

Nasuhu's- Silȃhī (Matrakçı).(1976). *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i İrakeyn.* H.G. Yurdaydın (Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Necipoğlu, N. (2001). Türklerin ve Bizanslıların Ortaçağda Anadolu'da Birliktelikleri (11. ve 12. Yüzyıllar). Cogito, 29, 74-91.

Oldenburg, W. (2000). *Filistin ve Küçük Asya'ya Seyahat.* M. Ersan (Çev.). İzmit.

Oppenheim, M.V. (1909). İnschriften aus Syrien, Mesopotamien und Kleinesien. *Arabische İnschriften bearbeitet van Max von Berchem.* Leipzig.

Oral, F. D. (1996). *XVI. Yüzyılda Adana Kentinin Fiziksel Yapısı.* Yüksek Lisans Tezi. Çukurova Üniversitesi. Adana.

Oral, F.D. (1998). Adana'daki Vakıf Medeniyeti'ne Genel Bir Bakış *Çukurova'da Vakıf Medeniyeti.* F. Bayhan (Haz). Adana: Adana Vakıflar Bölge Müdürlüğü Yayınları: 4.

Orhonlu, C. (1981). Şehir Mimarları. *Osmanlı Araştırmaları, III*, ss. 1- 30.

Ostrogorsky, G. (2011). *Bizans Devleti Tarihi* (7.bs.). F. Işıltan (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Otto- Dorn, K. (1957). *Türkische Keramick.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Otto- Dorn, K. (1971). İslamische Denkmaeler Kilikiens. *Jahrbuch fürKleinasieliche Forschung* II/2, s.119.

Ögel, S. (1966). *Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı*. Ankara.

Öney, G. (1966). Kayseri Hacı Kılıç Cami ve Medresesi. *Belleten, XXX/119*, ss. 377- 387.

Öney, G. (1969). Anadolu Selçuklu Sanatında Ejder Figürleri. *Belleten,* CXXXIII, No:130 ss. 171-192.

Önge, Y. (1973). Konya'nın Meram Mesiresindeki Mimari Bir Manzume. *Vakıflar Dergisi,* X, ss. 367-385.

Önkal, H. (1992). *Osmanlı Hanedan Türbeleri.* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Özbek, Y .(2001). Doğu Batı Kavşağında Bir Osmanlı Yapısı: Milaz Firuz Bey Zaviyesi. *Prof. Dr. Zafer Bayburtluoğlu Armağanı Sanat Yazıları*. M. Denktaş ve Y. Özbek (Ed.). Kayseri: 397-434.

Özbek, Y. (2002). *Osmanlı Beyliği Mimarisinde Taş Süsleme, (1300-1453).* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Özcan, K. (2006). Anadolu- Türk Kent Tarihinden Bir Kesit: Selçuklu Döneminde Anadolu-Türk Kent Model(ler)i. *bilig*, 38, ss. 161-184.

Özcan, K. ve Z. Yenen. (2010). Anadolu- Türk Kent Tarihine Katkı: Anadolu Selçuklu Kenti (XII. Yüzyılın Başından XIII. Yüzyılın Sonuna Dek. Megaron, V/2, ss. 55-66.

Özgüç, T. Ve Akok, M. (1957). Afşin Yakınındaki Eshâb-ı Kehf Külliyesi. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yıllık Araştırmalar Dergisi,* 2, ss. 78- 89.

Özkarcı, M. (1996). *Afyon- Çay'da Ebŭ'l- Mücahid Yusuf Külliyesi.* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Özkarcı, M. (2001). Afşin Eshab- ı Kehf Ribatı ve Medresesi. I. Uluslar arası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, Bildiriler II. 11- 13 Ekim 2000. ss. 153- 170. O. Eravşar (Yay. Haz.). Konya: Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yayınevi.

Özmen, Ö.(2000). Adana'nın Tarihsel Yapı Dokusu, Kaleler, Kervansaraylar, Hanlar Zinciri ve Camiler. *Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne, Adana: Köprü Başı* (ss. 203-233). E. Artun ve M.S. Koz (Ed.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Özmen, Y. ve Özerol, M.E. (2000). Adana'nın Simgeleri. Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana: Köprü Başı (ss.156-167). E. Artun ve M.S. Koz (Ed.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Özüdoğru, Ş. (2002). Ramazanoğulları Beyliği Mimari Eserlerinde Süsleme. *Türkler* (c.8, ss.143-155). H. C.l Güzel, K. Çiçek ve S. Koca (Ed.). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Pakalın, M.Z. (1954). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*. İstanbul: Maarif Basımevi.

Piri Reis. (1935). *Kitab-ı Bahriye.* İstanbul: Türk Tarih Araştırma Kurumu Yayını No:2. Devlet Basımevi.

Piri Reis. (1988). *Kitab-ı Bahriye, C. 4.* E. Z. Ökte (Ed.). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Polat, N.H. (2002). Dr. *Şerafettin Mağmumi, Bir Jön Türk'ün Serüveni*. İstanbul: Büke Yayınları.

Ramazanoğlu, G. (2006a). *Adana'da Tarih, Tarihte Adana.* İstanbul: Doğu Kütüphanesi.

Ramazanoğlu, G. (2006b). Adana Ulu Cami'nde Gözlemlenen Orta Asya Mimari Geleneğinin İzleri. *Ceyhan'dan Ceyhan'a Bildiriler, 1. Ceyhan Sempozyumu* (ss.275-277). Ceyhan Belediyesi Kültür Yayınları.

Ramazanoğlu, G. (2012). *Adana'da Tarih, Tarihte Adana.* İstanbul: Etik Yayınları.

Reyhanlı, T. (1974). *Osmanlılarda Külliye Mimarisinin Gelişmesi.* DoktoraTezi. İstanbul Üniversitesi. İstanbul.

Reyhanlı, T. (1976). *Osmanlı Mimarisinde İmaret*. Külliye Üzerine Notlar. *Türk Kültürü Araştırmaları,* 15/1-2, s. 121-130.

Runciman, S. (2008a). *Haçlı Seferleri Tarihi I* (4.bs.). F. Işıltan (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Runciman, S. (2008b). *Haçlı Seferleri Tarihi II* (4.bs.). F. Işıltan (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Runciman, S. (2008c). *Haçlı Seferleri Tarihi III* (4.bs.). F. Işıltan (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Saban, D. (2006). XVI. Yüzyıl'da Adana Kentinin Fiziksel Yapısına Dair Bulgular. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler EnstitüsüDergisi, Arkeoloji Özel Sayısı,*15/3, ss. 161-182.

Saban Ökesli, D. (2016). Adana Kalesi'nin Tarihçesi. *Tarihte Adana ve Çukurova, Cilt I.İlk Çağ'dan Orta Çağ'a Adana ve Çukurova: ss. 545- 560. Uluslararası "Tarihte Adana ve Çukurova" Sempozyumu Bidirileri Kitabı.(17- 19 Nisan 2015* Adana- Türkiye). Y. Kurt ve F. Sansar (Ed.). Adana: Akademisyen Kitabevi.

Sahillioğlu, H. (1979). Ramazanoğullarından Davud Bey Oğlu Ahmed Vakfiyesiyle Fağfur Paşa Oğlu Ali Bey Paşa Vakfiyesi. *Vakıflar Dergisi* X:136, ss. 136-161.

Schefer, Ch. (2000). *Bertrandon De La Broquiere'in Deniz Aşırı Seyahati.* İ. Arda (Çev.). İstanbul: Eren Yayınları.

Sevgen, N. (1960). *Anadolu Kaleleri*, I. Ankara: Doğuş Ltd. Matbaası.

Sevim, A. ve E. Merçil (1995). *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilat ve Kültür.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Sevim, A. (2000). *Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Sobernheim, M. (2001). Memlukler. *İslam Ansiklopedisi* (c.VIII, s.689-693). İstanbul: Maarif Basımevi.

Soysal, M. (1989). 16. Yüzyılda Adana İlinin Mufassal Defterine Göre Sosyal ve Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Araştırma. *Belleten,* Cilt: LII, S. 202, ss.169-181.

Sönmez, Z. (1989). *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk İslamMimarisinde Sanatçılar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Sözen, M. (1970). *Anadolu Medreseleri, Selçuklu ve Beylikler Devri*. İstanbul: İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Yayınları.

Sözen, M. (1971).*Diyarbakır'da Türk Mimarisi.* İstanbul: Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği.

Sözen, M. (1972). *Anadolu Medreseleri, Selçuklu ve Beylikler Devri II.*İstanbul: İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Yayınları.

Sözen, M. (1981).*Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi*. Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu. İstanbul: Yenilik Basımevi.

Sümer, F. (1963). Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar (Fetihten XVI.Yüzyılın 2. yarısına kadar). *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, I, No:*1, s.1-112.

Sümer, F. (1979). Ramazanoğulları. *İslam Ansiklopedisi*(c.9, ss.612-620). İstanbul: Maarif Basımevi.

Sümer, F ve Çobanoğlu, A. (2007). Ramazanoğulları. *T.C. Diyanet İşleri İslamAnsiklopedisi* (c.34, ss.442-447). İstanbul.

Strabon. (1993). *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV).* A. Pekmen (Çev.). İstanbul: Arkeoloji Ve Sanat Yayınları.

Şaman- Doğan, N. (2006). Kültürel Etkileşim Üzerine: Karamanoğulları-Memluklu Sanatı. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyet Fakültesi Dergisi*, 23: 1, ss. 131-149.

Şaman- Doğan, N. (2012).Kayseri'deki Selçuklu Külliyeleri. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* 16, ss. 191- 214.

Tamer, V. (1958). Fatih Ricalinden İshak Paşa'nın Vakfiyeleri ve Vakıfları. *Vakıflar Dergisi, IV*, ss. 107-124.

Tanyeli, U. (1987). *Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11.-15. Yüzyıl).* İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları.

Tekindağ, Ş. (1967). II. Beyazıt Devrinde Çukur-ova'da Nüfus Mücadelesi. *Belleten,* XXXI, No123, s.345.

Telci, C. (2000). Bir Osmanlı Aydınının İzlenimleri (Şerefeddin Mağmumi 1870-1927). *Efsaneden Tarihe, Tarihten BugüneAdana: Köprü Başı* (315-323). E. Artun ve M.S. Koz (Ed.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Texier, C. (2002). *Küçük Asya, Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi, III*. A. Suat (Çev.). (Sadeleştiren: Musa Yıldız). Anakara: Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı.

Tokay, Z.H. (1995). Tarihi Süreç İçinde Osmanlı Külliyelerinin Şehir Oluşum ve Gelişmelerine Etkileri. *Kongre Kitabı, "Kültür ve Mekân". Uluslar arası VII. Yapı ve Yaşam 95. Fuar ve Kongresi* ss. 97- 104. (25- 30 Nisan 1995, Bursa). Bursa.

Tuncer, O.C. (1992). *Anadolu Kümbetleri, Beylikler ve Osmanlı Dönemi,3*. Ankara: Adalet Matbaacılık.

Tuncer, O.C. (1996).*Diyarbakır Camileri. Mukarnas, Geometri, Orantı.* Diyarbakır: Diyarbakır Büyük Şehir Belediyesi.

Turan, O. (1980). *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti.* İstanbul: Arpaz Matbaacılık,

Turan, O. (2010). *Selçuklular Zamanında Türkiye(*10.bs.). İstanbul: Ötüken Yayınları.

Tuş, M. (2016). 1828- 30 Yıllarına Ait Şer'iye Sicil Defterine Göre Adana. *Tarihte Adana ve Çukurova, Cilt II. Osmanlı Döneminde Adana ve Çukurova I: ss. 399- 420. Uluslararası "Tarihte Adana ve Çukurova" Sempozyumu Bidirileri Kitabı.(17- 19 Nisan 2015* Adana-Türkiye). Y. Kurt ve F. Sansar (Ed.). Adana: Akademisyen Kitabevi.

Uçman, A. (2000). Ziya Paşa ve Adana.*Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana:Köprü Başı (397-405).* E. Artun ve M.S. Koz (Ed.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Uluçam, A. (1989). *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Uluçam, A. (1990). Irak'taki Kubbeli Selçuklu Türbeleri Hakkında. *Vakıflar Dergisi* XXI, ss. 255-280.

Umar, B. (1984). *Türkiye Halkının İlk Çağ Tarihi, I,II*. İzmir: Acargil Matbaası.

Umar, B. (1993). *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*. İstanbul: İnkilap Yayınevi.

Umar, B. (2000). *Kilikia*. İstanbul: İnkilap Kitabevi.

Uysal, A.O. (1985). Adana Ulu Camii. *Vakıflar Dergisi,* 19, ss.277-284.

Uysal, A.O. (2006). *Germiyanoğulları Beyliği'nin Mimari Eserleri.* Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

Uyumaz, E. (2001a). Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad Dönemine (1220-1237) Bir Bakış, *Cogito*, 29, ss. 122-130.

Uyumaz, E. (2001b). Anadolu Selçuklu Çağı Kronolojisi, *Cogito*, 29, ss.168-182.

Uzunçarşılı, İ. H.(1984). *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri,* Ankara. Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Ünal, A. (2000). Çukurova'nın Antik Devirlerde Taşıdığı İsimler İle Fiziki ve Tarihi Coğrafyası. *Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne AdanaKöprü Başı* (ss.19-41). E. Artun ve M.S. Koz (Ed.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Ünal, A. (2006a). Eski Çağlarda Çukurova'nın Tarihi Coğrafyası ve Kizzuwatna (Adana) Krallığı'nın Siyasi Tarihi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Arkeoloji Özel Sayısı, 15/3, ss.15-44.*

Ünal, A. (2006b). Hitit İmparatorluğu'nun Yıkılışından Bizans Dönemi Sonuna Kadar Adana ve Çukurova Tarihi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Arkeoloji Özel Sayısı, 15/3, ss. 67-102.*

Ünal, A. ve Girginer, K. S. (2007). *Kilikya – Çukurova, İlk Çağlardan Osmanlılar Dönemine Kadar Kilikya'da Tarihi Coğrafya, Tarih ve Arkeoloji*. İstanbul: Homer Kitabevi.

Varlık, Ç. (Tarihsiz). Anadolu Beylikleri. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi (23-113).* K. Seyithanoğlu (Ed.). İstanbul: Çağ Yayınları.

Yağcı, Z.G. (2016). Hac ve Askeri Yol Üzerinde Bir Menzil: Adana Menzili. *Tarihte Adana ve Çukurova, Cilt II. Osmanlı Döneminde Adana ve Çukurova I: ss. 445- 466. Uluslararası "Tarihte Adana ve Çukurova" Sempozyumu Bidirileri Kitabı.(17- 19 Nisan 2015* Adana-Türkiye). Y. Kurt ve F. Sansar (Ed.). Adana: Akademisyen Kitabevi.

Yavuz, S. ve Ö. Özmen. (2000). Gezginlerin Yüzyılların Ötesinden Gelen Sesi. *Efsaneden Tarihe, Tarihten BugüneAdana: Köprü Başı* (288-305). E. Artun ve M.S. Koz (Ed.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Yediyıldız, B. (1981). Sosyal Teşkilatlar Bütünlüğü Olarak Osmanlı Vakıf Külliyeleri. *Türk Kültürü*, 217-222, ss. 262-271.

Yediyıldız, B. (1999). Osmanlı Döneminde Türk Vakıfları Ya da Türk Hayrat Sistemi. *Osmanlı-Toplum,* V, ss. 17-33. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Yenişehirlioğlu, F. (1989). Sinan Yapılarında Çini Kullanımı. *VI. Vakıf Haftası, Türk Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde Mimar Sinan Ve Dönemi Sempozyumu, 5-8 Aralık 1988*, ss. 301-314. İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

Yetkin, S. K. (1984). *İslam Ülkelerinde Sanat*. İstanbul: Cem Yayınevi.

Yıldırım, T. (2010). *Tarihi Kent Adana Ve Tepebağ Höyüğü Projesi İle Tarihe Dokunuş.* Adana Ticaret Odası Yayınları.

Yiğit, F. A. (2016). Doğu Akdeniz'in Önemli Liman- Kalesi: Ayas. *Tarihte Adana ve Çukurova, Cilt I.İlk Çağ'dan Orta Çağ'a Adana ve Çukurova: ss. 451- 467. Uluslararası "Tarihte Adana ve Çukurova" Sempozyumu Bidirileri Kitabı.(17- 19 Nisan 2015* Adana-Türkiye). Y. Kurt ve F. Sansar (Ed.). Adana: Akademisyen Kitabevi.

Yiğit, İ. (2004). Memlukler. *TC. Diyanet İşleri İslam Ansiklopedisi* (c.9, ss.90-97).Ankara.

Yörük, S. (2012). Adana Şehrinin Tarihi Gelişimi (XVI-XVII. Yüzyıllar. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21/3, ss. 287-308.

Yurdakul, E. (1974). Kayseri Külük Camii ve Medresesinde Yapılan Hafriyat ve Araştırma Sonuçları. *Rölöve ve Restorasyon Dergisİ, I*, ss. 167- 207.

Yücel, Y. Ve Sevim. A. (1990). *Türkiye Tarihi 2. Osmanlı Dönemi (1300-1566).*Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Yüksel, M. (1990). *Çukurova'da Türk İslam Eserleri ve Kitabeleri.* Adana Türk Ocağı Şubesi Yayınları. Seri No: 1: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Zoroğlu, L. (1995). *Tarsus. Tarihi ve Tarihsel Anıtları.* Adana: Kemal Matbaası.

Erişim: (10.04.2016). www. adanadanbiz/icerik.asp

Erişim: (15.02.2016). www.adanagov.tr/index.php

Erişim: (21.03.2016). www.adanakultur.gov.tr/TR.60704

Erişim: (21.03.2016). kulturvarliklari.gov.tr/adana.etnografya-muzesi.html

EKLER

EK I. ADANA KENT MERKEZİNDE GÜNÜMÜZE ULAŞAN TEK YAPILAR

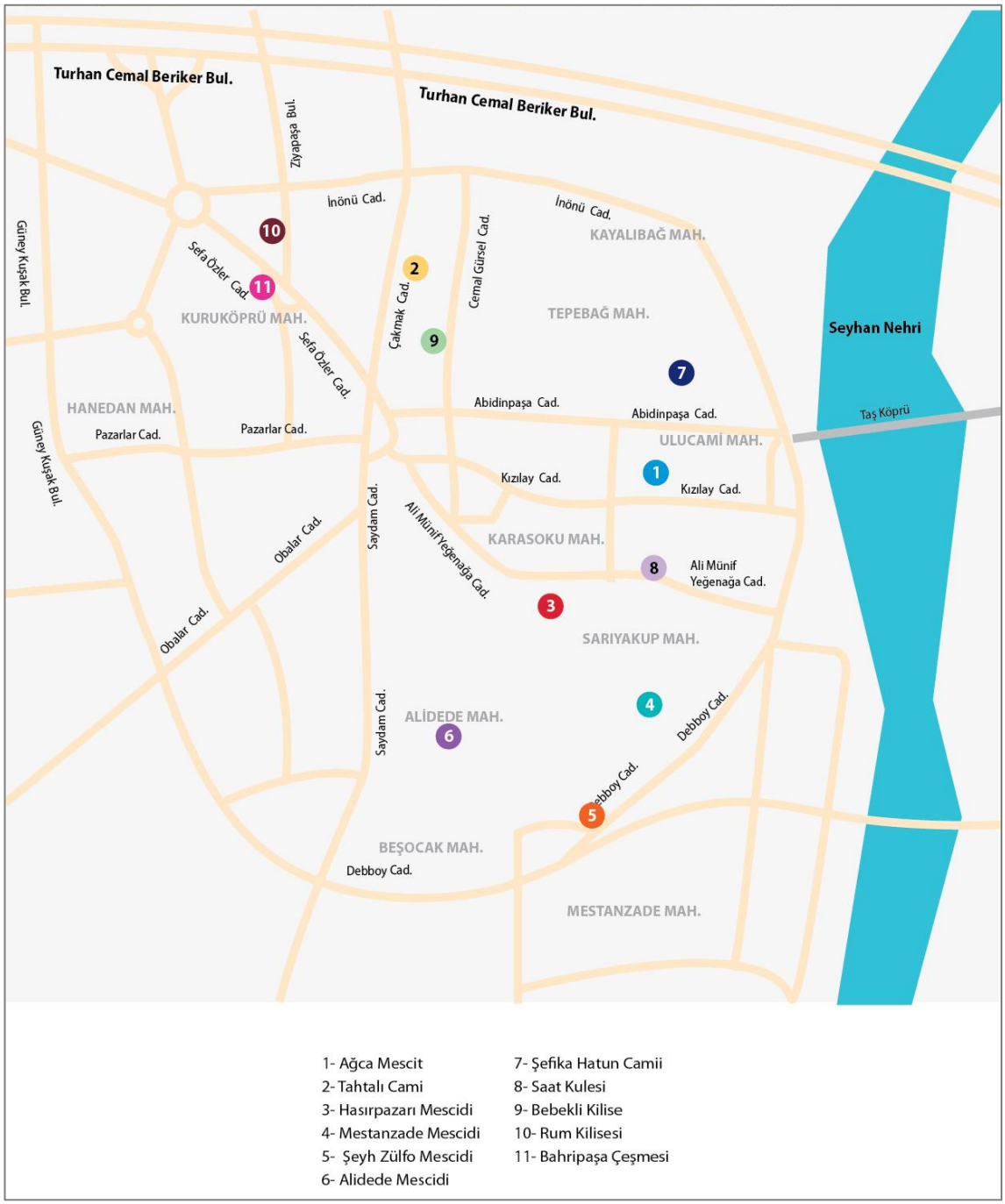

Şekil 71 Adana Merkezdeki Tek Yapıların Mahallelere Göre Dağılımı.

AKÇA/AĞCA MESCİT

Yeri ve Adı:

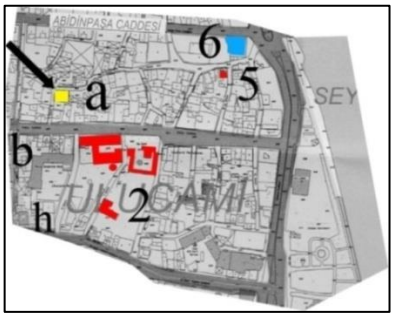

Harita3.Ulu Cami Mahallesi

Mescit günümüzde, Ulu Cami Mahallesi'nde, 25002 Sokak ile 25012 Sokağın kesiştiği köşede bulunmaktadır. Ulu Cami'nin yaklaşık 60 m. kuzeyindedir. Ancak yapının inşa edildiği dönemde çevresinde oluşan mahalleye adını verdiği bilinmektedir (Yörük, 2012, s. 307, Ek 4). Ağcamescit Mahallesi bugün Ulu Cami Mahallesi sınırları içinde kalmıştır. Yapı, günümüzde Akça Mescit, Ağca Mescit adlarıyla tanınmaktadır. Piri Paşa'nın Vakfiyesi'nde, Mescitin adı Ağca Ahmet olarak geçmektedir[418].

Yapım Tarihi ve Banisi: Yapının giriş kapısı üzerinde 1867 tarihine ait bir onarım kitabesi bulunmaktadır[419]. Söz konusu kitabenin yerinde daha önce, Mescitin yapılış tarihini veren, resimli ebcedile kabartma şeklinde iki kuş figürü yer almakta idi[420]. Kuş'un ebcedle sayı değeri 406'dır. Buna göre, iki kuşun toplamı 812 H./1409 M. yılını vermektedir (Altay, 1965, s. 18; Yüksel, 1990, ss. 17-18).Eseri, 1383- 1416 yılları arasında beyliğin başındaki, Ramazanoğlu Şehâbeddin Ahmet Bey inşa ettirmiştir (Çam, 2010, s. 129).

Mescitin taç kapısı üzerinde yer alan, mermer üzerine, sülüs hatla yazılı ve dört dizelik onarım kitabesi şöyledir[421]:

---

[418] Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Bölüm 2, s, 6.

[419] Anonim (1972, s. 11)'de, söz konusu onarım kitabesinin 1184 H./ 1770 M. yılına ait olduğu ifade edilmiştir.

[420] N. Çam (2010, s. 132), resimli ebced ile tarih belirlemenin örneğini başka hiçbir yerde rastlamadığını, Akça Mescit'in tarihini belirlemeye çalışan bazı mahalli araştırmacıların bu yönteme başvurduklarını belirtmiştir. Ancak yazar, böylesi tarihleme biçimine şüpheyle yaklaşılması gerektiğini ifade etse de, araştırmacıların mescitin yapılış tarihi olarak önerdikleri 1409 yılını kabul etmektedir. Şöyleki; 946 H./1540 M. tarihli Piri Paşa'ya ait vakfiyede yapıdan Akça Mehmet Mesciti olarak bahsedilmesi, söz konusu şahsın 1383- 1416 yılları arasında beylik yapan Şehâbeddin Ahmet Bey olması nedeni ile araştırmacıların önerdikleri tarihin doğru olduğunun düşünülebileceğini ifade etmiştir. N. Çam'ın mahalli araştırmacıların resimli ebced hesabı yaptıklarını ifade etmiştir ancak, bu araştırmacılar arasında yapıyı buşekilde tarihleyen Eski Adana Müzesi Müdürü H. Altay (1965, s. 18) ile Adana'daki kitabeleri belgeleyen M. Yüksel (1990, s. 18)'de bulunmaktadır.

[421] Kitabeyi yeniden okuyup düzelten Çukrova Üniversitesi Türk Dili Ve Edebiyatı Bölümü Öğretim ElemanıProf. Dr. Dilek Batislam'a teşekkür ederim.

Fotoğraf 280. Ağca Mescit, taç kapıda onarım kitabesi (M. Can Kızgındemir)

Kitabe Metni:

١- بو اغجه مسجدك تعميرينه حاجى حسن اغا

٢- ايدوب همت نه زيبا سجده كاه خاص و عام اولدى

٣- اشتدم قدسياندن خيرت انك تام تاريخن
٤- بو يور ياهو نمازه مسجدك اعمارى تام اولدى سنة (بين اكى يوز سكسن دورت).

Okunuşu:

1- Bu Ağca Mescitin ta'mîrine Hâcı Hasan Ağa
2- İdüb hizmet ne zîbâ secde-gâh-ı hâs u âm oldı
3-İşitdim Kudsiyâ'dan Hayret anın tâm târîhin:
4- "Buyur yâhû namâza Mescitin i'mârı oldı"
Sene 1284

Türkçesi:

1- Bu Akça Mescit'in tamiri için Hacı Hasan Ağa
2-Hizmet etti de herkesin ibadetine açık ne güzel bir cami oldu.
3- Hayret! Onun tam tarihini meleklerden işittim:
4- "Yahu gel namaza mescit tamir edildi."
1284 H./1867 M. yılı.

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: Mescit, çeşitli dönemlerde elden geçirilmiştir. Bilinen en eski onarım tarihi, Hacı Ali Bey tarafından yaptırılan 18. yüzyıla ait onarımlardır (Yüksel, 1990, s. 18). Yapı 1830, 1867 ve 1959 tarihlerinde de restore edilmiştir (Altay, 1965, s. 18). Son olarak 1998 yılında meydana gelen depremden hasar gören eser, 2000'li yılların başında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından kapsamlı bir şekilde tamir ettirilmiştir (Durukan, Karaman ve Saban, 2006, s. 76; Ramazanoğlu, 2012, s. 124).

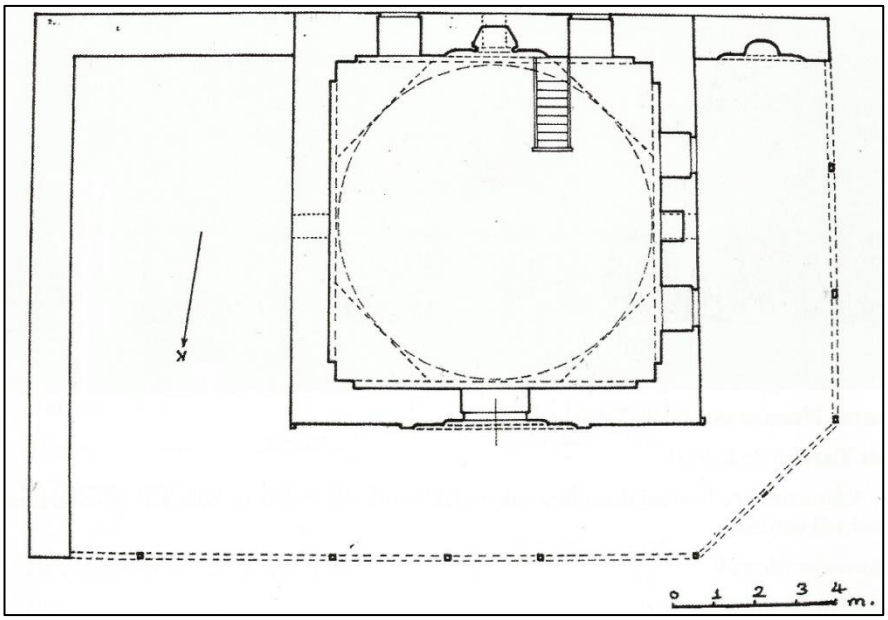

Şekil 72. Plan (Çam, 2010, s. 137)

Mimari Özellikleri: Akça Mescit, Adana'da bugün mevcut ve tarihi saptanan en eski Ramazanoğulları dönemi yapısıdır. Yapı aynı zamanda, Adana'daki tarihi bilinen en eski Türk ve İslam yapısı olması açısından da önem taşımaktadır (Altay, 1965, s. 17). Şehir, 1485-1491 yılları arasındaki Memluklu-Osmanlı savaşında harap olmuş, Taşköprü haricinde bu tarihten önceye ait günümüze ulaşabilen tek yapıdır. Ramazanoğulları Beyliği'nin 16. yüzyıldan önceki mimari geleneğine ilişkin fikir vermesi bakımından da önemlidir (Ramazanoğlu, 2012, s. 124).

Harim ve son cemaat yerinden oluşan yapının harim bölümünün her kenarı yaklaşık 10 m. x10 m. ülçülerinde, kare planlıdır ve üzeri tek kubbe ile örtülüdür. Harim kuzey, batı ve doğu yönlerden son cemaat yeri ile çevrilidir. Harimin kenarları pahlanarak üstte sekizgen plana çevrilmiştir.

Mescitin güney ve batı cephelerinin her birinde ikisi altta, biri üstte olmak üzere üçer penceresi bulunur. Alttakiler düz atkılı, üsttekiler ise sivri kemerlidir. Kuzey cephede de iki penceresi olan yapının doğu cephesinde pencere açılmamıştır. Beş dilimli bir nişten ibaret olan mermerden mihrabın üzeri sonradan fildişi renkli yağlıboya ile boyanmıştır. Yeni olan minber ahşaptır ve sanatsal değeri yoktur.

Araştırmacılar küçük ölçekli ve sade inşa edilen yapının, taçkapısı ve mihrabının süslemeleri ve kuruluşu bakımından Anadolu Seçuklu geleneğinin Çukurova'daki ilk ve son örneği olduğunu

kabul etmektedirler (Çam, 2010, s. 190). Taç kapı ve mihrapta kabartma şeklinde zengin bitkisel, geometrik ve mukarnas bezemeler kullanılmıştır[422].

Yapıda, genel olarak beyaz küfeki düzgün kesme taş malzeme, taç kapı ve mihrapta mermer kullanılmıştır. Ayrıca kubbeler kiremit ile kaplıdır.

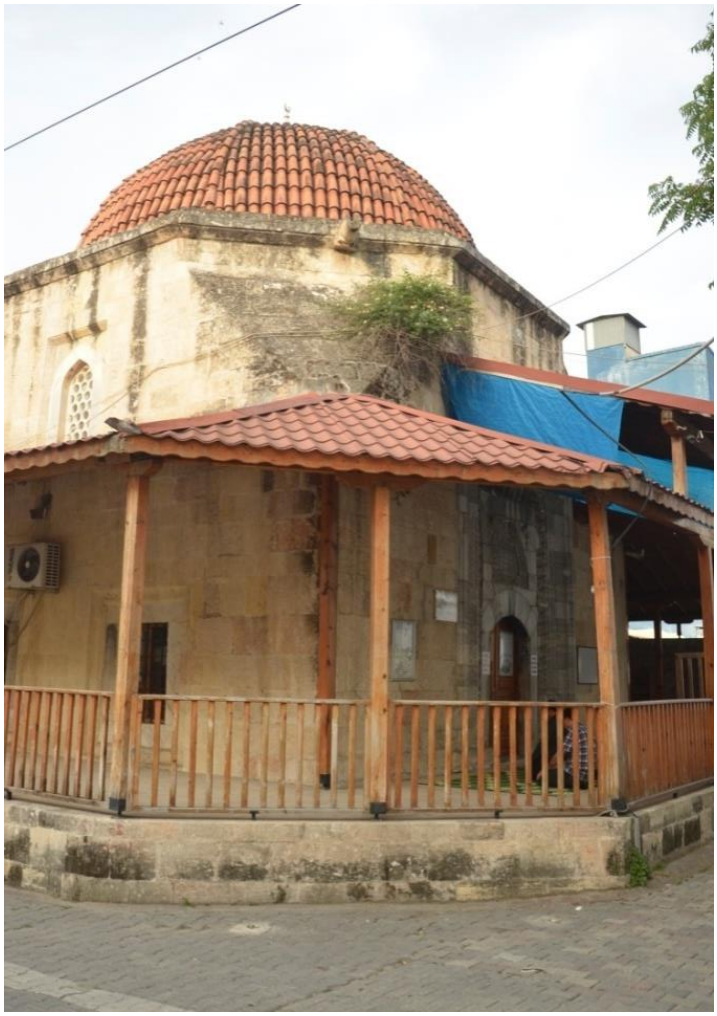

Fotoğraf 281. Ağca Mescit. Kuzeydoğu cephe (M. Can Kızgındemir)

Kaynaklar: Altay, 1965, ss, 17-18; Anonim, 1983, ss, 14-15; Yüksel, 1990, ss, 17-18; Bayhan, 1998b, s,17; Durukan, Karaman ve Saban, 2006, ss, 76-77; Ramazanoğlu, 2006, ss, 111-13; Ramazanoğlu, 2012, ss, 123-26; Yörük, 2012, s, 291, 307.

[422] G. Ramazanoğlu (2012, s. 126), binanın boyutlarıyla tezat teşkil eden zengin süslemelerin, böylesi bir yapı için gereğinden fazla masraf oluşturduğunu; bu nedenle yapının aslında ibadet amaçlı inşa edilmemişolabileceğinin düşünülebileceğini ifade etmiştir. Yazar, eserin bir yönetim yapısı olarak inşa edilmiş olabileceğini, sonradan minare ilave edilerek mescite dönüştürülmüş olması gerektiğini vurgulamıştır.

TAHTALI CAMİİ

Yeri ve Adı:

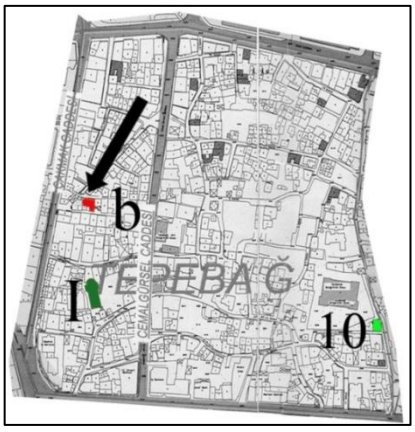

Harita9. Tepebağ Mahallesi

Tepebağ Mahallesi'nde, Çakmak Caddesi, 27039 sokağın başında bulunmaktadır.

Günümüzde Tahtalı Cami adıyla bilinen yapı, kayıtlarda Sevindikzade Cami olarak geçer (Çam, 2010, s. 422). Tahtalı adının, caminin kot farkından kaynaklanan yüksek kısmının taht olarak görülmesinden kaynaklandığı düşünülmektedir (Ramazanoğlu, 2012, s. 131). Eser aslında küçük ölçekli bir mahalle Mescitidir.[423]

Yapım Tarihi ve Banisi: Yapının kitabesi mevcut değildir. H. Altay (1965, s, 15), gerekçe göstermeksizin tahminen 1591-1595 yılları arasında inşa ettirildiğini yazmış, ardından gelen araştırmacılar bu bilgiyi tekrar etmişlerdir. M. Alkan (2004, s. 349) ise, yapım tarihi olarak 1591 yılını vermiştir.

Eseri Sevindikzade Hacı Ahmet Ağa adlı bir şahıs yaptırmıştır (Altay, 1965, s. 15; Alkan, 2004, s. 349; Çam, 2010, s. 422). Yaptıranın ailesi Adana'da hala yaşamaktadır (Ramazanoğlu, 2012, s. 131).

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: Cami, çeşitli dönemlerde onarım görmüştür. 1848 yılında Hasan Güleh adlı bir hayırsever tarafından tamir ettirilmiştir (Çam, 2010, s. 422).Eser günümüzde ibadete açıktır.

[423] N. Çam (2010, s. 422), yapının onarım ve ilavelerle özgün niteliklerini yitirdiğini, ev görünüşü arzetmesi nedeni ile önce Mescite, daha sonra da camiye çevrilmiş olabileceğini ifade etmiştir.

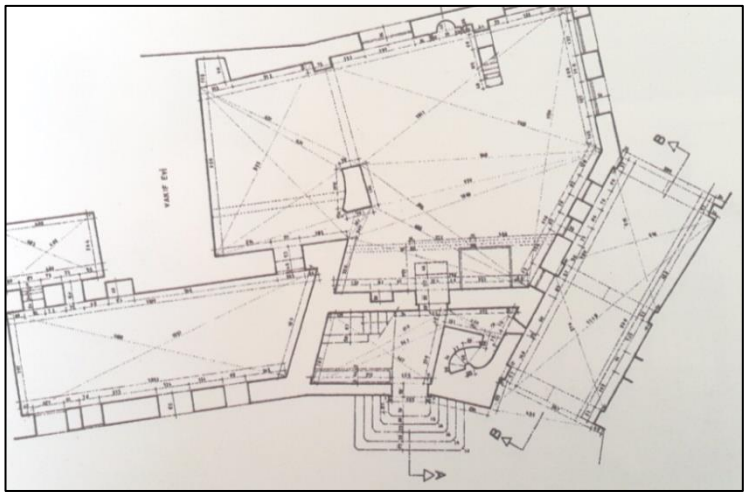

Şekil 73. Plan (Çam, 2010, s. 423)

Mimari Özellikleri: Cami, üç farklı kot seviyesine yerleştirilerek inşa edilmiştir. Binanın kuzeyindeki kapı, sokak kodundan daha yüksekte bulunan küçük bir giriş mekânına açılır. Harim bölümü yükseltilmiş girişten birkaç basamak aşağıdadır. Üst katta mahfel vardır ve buraya giriş mekânındaki merdivenlerle ulaşılır. Mahfelin batısında, birkaç basamak daha yukarıda bulunan mekân, yolu aşan, genişçe kemer üzerine oturur. Kıbleye yönelik olmayan bu kısmın sıbyan mektebi veya kadınlar mahfeli olduğu düşünülmektedir (Ramazanoğlu, 2012, s. 131).

Fotoğraf 282. Doğu cephe

Kaynaklar: Altay, 1965, s. 15; Alkan, 2004, s. 349;Ramazanoğlu, 2006, s. 117; Çam, 2010, s. 422; Ramazanoğlu, 2012, s. 131.

HASIR PAZARI MESCİTİ

Yeri ve Adı:

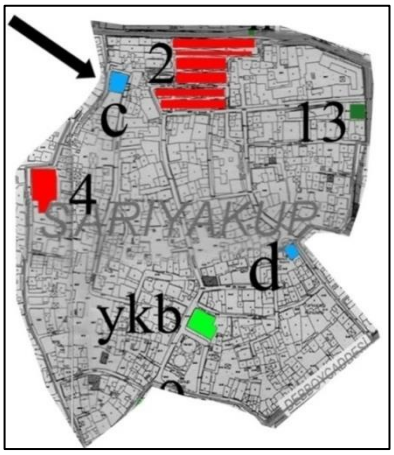

Harita5. Sarıyakup Mahallesi

Yapı Sarıyakup Mahallesi'nde, 1. Sokakta, Yağ Cami yakınında bulunmaktadır. Eser, Hasır Pazarı Mesciti adıyla bilinmektedir.

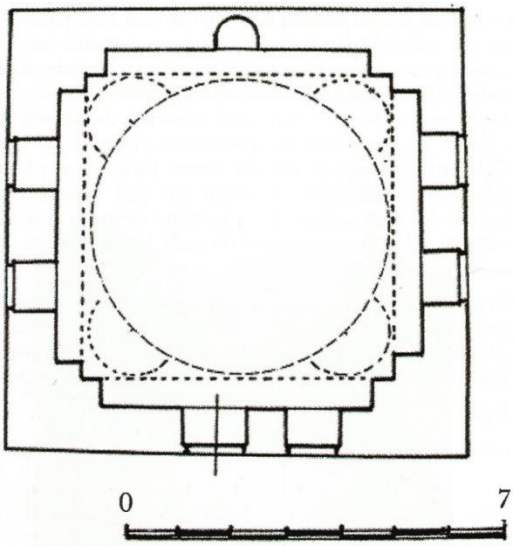

Şekil 74. Plan (Çam, 2010, s. 164)

Yapım Tarihi ve Banisi: Kitabesi olmayan yapının banisi ve kesin inşa tarihi bilinmemektedir. Anonim (1983, s. 34)'de kesin olmamakla birlikte 17. yüzyıla ait olduğu ifade edilirken, N. Çam (2010, s. 162) ise, mescitin 16. veya 17. yüzyılda inşa edilmiş olabileceğini yazmıştır. Araştırmacı savını, yapının inşasında taş ve tuğla malzeme kullanımına dayandırmış ve her

ikimalzemenin bir arada kullanıldığı örneklere özellikle 16. yüzyüzyılda rastlandığını ifade etmiştir.

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: Birçok özgün mimari niteliklerini yitirmesinden, yapının çeşitli dönemlerde onarıldığı anlaşılmaktadır. Kubbesinin diğer Adana yapıları gibi oluklu kiremitle kaplı olması gereken yapı, bugün betonla kaplanmıştır. Yine bir onarım sırasında Mescitin pencere ve nişlerinde de değişiklikler yapılmıştır. Buna göre, Mescitin batı cephesinde özgün haliyle bir pencere varken, bu sayı ikiye çıkarılmıştır. Kuzey cephede de bir dolap nişi iptal edilmiştir (Çam, 2010, s. 163).

Mimari Özellikleri: Yüksek binaların arasında sıkışan yapı, kare planlı, tek kubbeli, küçük bir çarşı içi Mescitidir. Yarım daire biçimindeki kubbe, gömme ayakların meydana getirdiği hafif sivri kemerler ile sekizgen kasnak üzerine oturtulmuştur. Kubbeye geçişlerde pandantif kullanılmıştır. Kuzey cepheden girişin sağlandığı yapıda, doğu ve batı cephelerde ikişer, kuzey cephede bir pencere olmak üzere toplam basık kemerli beş pencere açıklığı mevcuttur.

İçi sade olan yapının mihrap ve minberide yine sadelik gösterir. Yapıda herhangi bir süsleme bulunmamaktadır. Eserin inşasında, yarı yüksekliğe kadar taş, üst kısımda ise tuğla malzeme kullanılmıştır. Kubbe dıştan betonarme kaplı, içten ise tuğladır. Yapının içi sıvanmıştır.

Fotoğraf 283. Hasır Pazarı Mesciti, güneydoğudan görünüş

Kaynaklar: Anonim, 1983, s. 34; Bayhan, 1998b, s. 30; Çam, 2010, ss. 162-64; Ramazanoğlu, 2012, s. 131.

MESTANZADE MESCİTİ

Yeri ve Adı:

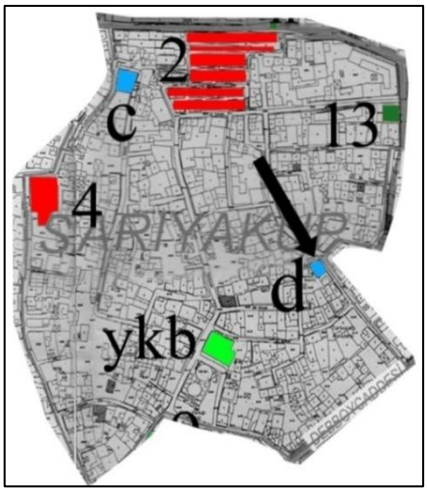

Harita 5. Sarıyakup Mahallesi

Yapı, Sarıyakup Mahallesi, 24. Sokak, 1/C adresinde yer almaktadır. Mestanzade Mesciti, Mestanzade Hacı Mahmut Ağa Mesciti, Ağa Mesciti, Hacı Mahmut Ağa Mesciti adlarıyla tanınmaktadır (Çam, 2010, s. 178).

Yapım Tarihi ve Banisi: Mescitin kitabesi mevcut değildir. Araştırmacılar tahminen 1093 H./1682 M. tarihinde, Mestanzade Hacı Mahmut Ağa tarafından inşa ettirildiği konusunda birleşmektedir (Alkan, 2004, s. 358; Çam, 2010, s, 178). Mestanzade Hacı Mahmut Ağa aynı tarihte mahalleye adını veren bir yapı topluluğu inşa ettirmiştir[424]. Bu şahıs muhtemelen aynı tarihte sözkonusu Mesciti yaptırmış olmalıdır.

Mescitin giriş kapısı üzerinde bir onarım kitabesi mevcuttur. Mermerden, 0.50 x 0.39 m. boyutlarında, sülüsle yazılmış üç satırlık kitabe şöyledir:

Kitabe Metni:

١- مستان زاده حاجى محمود اغا وقفندن مضبوط

٢- مسجد شريفك تاريخ تجديدى

٣- سنة ١٣١٨ هـ (بين اوجيوز اون سكز)

Okunuşu:

1-Mestanzâde Hâcı Mahmûd Ağa vakfından mazbût

[424]Söz konusu yapı topluluğu için bkz. çalışmamızın katalog bölümü.

2-Mescit-i şerifin târîh-i tecdîdi
3-Sene 1318

Türkçesi:

1-Mestanzade Hacı Mahmut Ağa vakfına ait
2-Mescitin yenilenme tarihi
3-1318 H/1901 M.yılıdır.

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: Mescitin giriş kapısı üzerindeki kitabesinden, 1318H./1901M. tarihinde yenilendiği/onarıldığı anlaşılmaktadır. Küçük bir mahalle Mesciti özellikli yapı günümüzde ibadete açıktır.

Fotoğraf 284. Mestanzade Mesciti, Kuzeyden görünüş (M. Can Kızgındemir)

Mimari Özellikleri: Küçük bir avlunun güneyinde inşa edilen mescit, yaklaşık 7.05 x 7,34 m. ölçülerinde, kıbleye enine yönelişli dikdörtgen planlıdır ve ahşap gergilerle bağlanan düz ahşap tavanla örtülüdür. Kuzey cephenin ekseninde bulunan sade bir kapıdan giriş sağlanan yapının, doğu, batı ve kuzey cephelerinde ikişerden toplam altı pencere açıklığı mevcuttur. Güney cephe ise sağırdır. Pencereler yuvarlak kemerli ve yüksektir.

Koyu renkle boyalı tavanın, bir onarım sırasında beyaz çıta ile küçük kareler şeklinde panolara bölünmüştür (Çam, 2010, s. 179). Derinliği fazla olmayan yuvarlak kemerli mihrap nişinin iki

tarafına aşırtmalı diş sırası ve bezemeli bir silme ile yan yana asma yaprağına benzer motiflerden meydana gelen ikinci bir silme ile çevrelenmiştir. Üstte ise profilli, ince bir korniş yer almaktadır. Eser, yarı yüksekliğe kadar taş, üst kısım ise tuğla malzeme ile örülmüştür. Ayrıca mescitte dam seviyesine kadar köşelerde aşırtmalı teknikle kesme taş, örtü sisteminde ise ahşap malzeme kullanılmıştır.

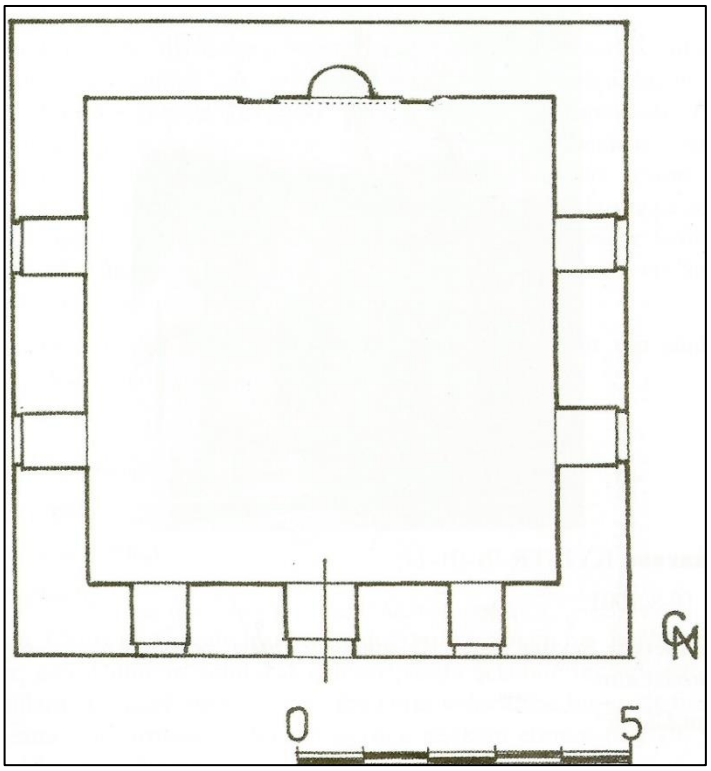

Şekil 75. Plan (Çam, 2010, s. 181)

Kaynaklar: Yüksel, 1990, s. 56; Alkan, 2004, s. 358; Çam, 2010, ss. 178-79.

ŞEYH ZÜLFO MESCİTİ[425]

Yeri ve Adı

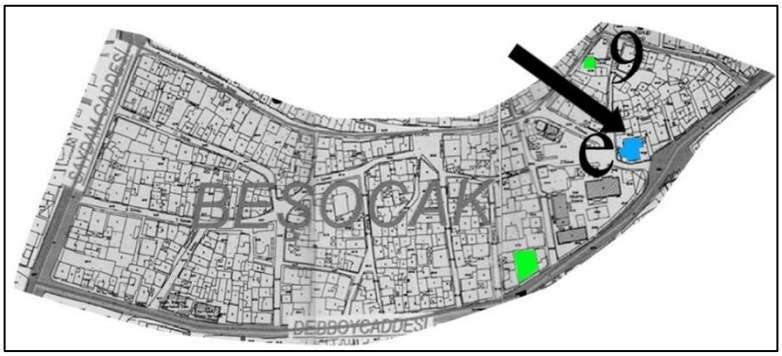

Harita 8.Beş Ocak Mahallesi

Yapı, Hürriyet/Beş Ocak Mahallesi'nde, 13. Sokakta, Askerlik Şubesi'nin kuzeyinde yer almaktadır[426].

Eserin şimdiki adı, Şeyh Zülfo Mesciti olmakla birlikte, onarım kitabesinden, eski adının Yortan Veli Dergâhı Mesciti olduğu anlaşılmaktadır.

Fotoğraf 285. Şeyh Zülfo Mesciti, onarım kitabesi (M. Can Kızgındemir)

[425] Tek yapılar içerisinde incelediğimiz yapı, özgününde beraberinde hankahı ve semahanesi de olan küçük ölçekli bir külliyenin parçası idi. Tarikat yapıları, ayrı bir çalışma gerektirdiğinden söz konusu yapı topluluğunun, katalog bölümüne dâhil edilmesi uygun görülmemiştir.

[426] Söz konusu mahalle Adana'nın en eski mahallelerindendir ve ilk kez 1547 tarihli tahrirde Yortan Mahallesi adıyla kayıtlara geçmiştir (Yörük, 2012, s. 308). Cumhuriyet döneminde Hürriyet Mahallesi adını alan mahalle, son zamanlarda Beş Ocak Mahallesi adını almıştır.

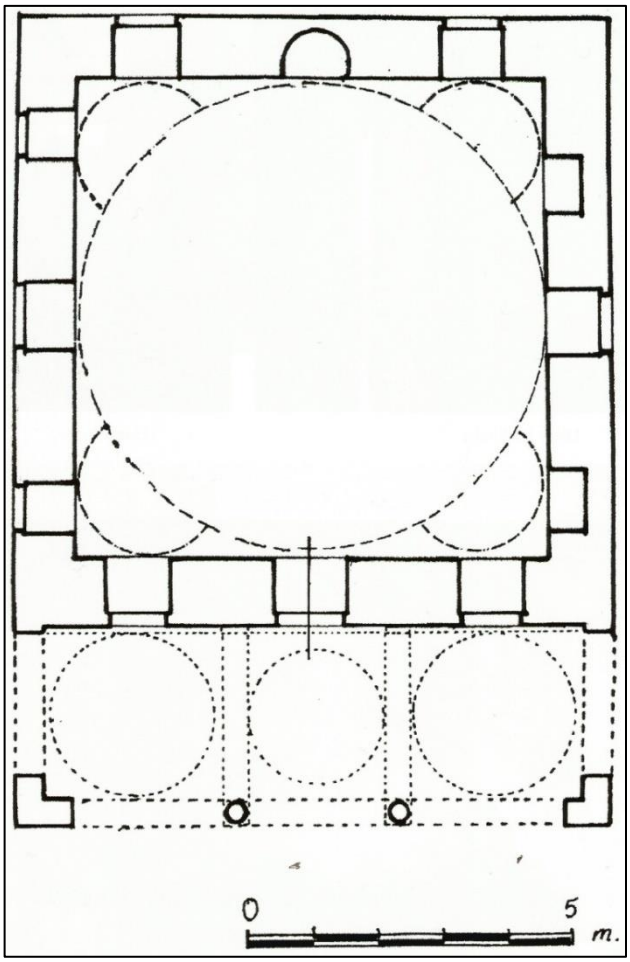

Şekil 76. Plan (Çam, 2010, s.196)

Yapım Tarihi ve Banisi: Yapının ilk inşa tarihi ve banisi bilinmemektedir. Araştırmacılar mescitin inşa edildiği tarih ile banisi hakkında birbirinden farklı bilgiler önermişlerdir. Yapım kitabesi olmayan eserin, harimin giriş kapısı üzerinde 1269 H./1853 M. tarihli bir onarım kitabesi ile yine aynı tarihli Vakfiyesi[427] bulunmaktadır. Mescitin onarım kitabesine göre, yapı Sultan Abdulmecit (1839-1861) zamanında, Adana Valisi Ziya Paşa tarafından 1269 H./1852 M. yılında onartılmış/yenilenmiştir.

H. Altay (1965, s. 16), mescitin 1844 yılında Şeyh Zülfo tarafından inşa edildiğini ifade ederken, N. Çam (2010, s. 191) ise, yapının Şeyh Ali Zülfikâr için Adana Valisi Ziya Paşa tarafından 1853 yılında yeniden yaptırıldığını ancak, eserin mihrap mukarnaslarının karakteristik özelliklerinden dolayı, ilk yapımının 17. yüzyılın başlarına tarihlenebileceğini kabul etmektedir. Anonim (1983, s. 27), mescitin Şeyh Zülfo tarafından 1298 H./1881 M. yılında inşa edildiğini gerekçe

[427] eş- Şeyh Ali Zülfi bin Şeyh es-seyyid Müslim bin Muhammed Vakfiyesi, 1853, Defter, 582/1, sayfa, 023, sıra, 0162.

göstermeksizin yazmış, F. Bayhan (1998b, s. 25)'da söz konusu bilgileri yayınına doğrudan nakletmiştir.[428] M. Alkan (2004, s. 360), yapının Şeyh Zülfo tarafından 1852 yılında inşa ettirildiğini kaydetmiştir. G. Ramazanoğlu (2012, s. 181) ise, 1270 tarihine ait bir berata göre, mescitin, Müslim oğlu Şeyh Ali Zülfikâr tarafından 1852 yılından önce tamamlanmış olduğunu yazmıştır.

Harimin giriş kapısı üzerinde, mermer üzerine, 0.55m. x 0.29m. boyutlarında, ikişerli dört satır halinde talikle yazılı ve günümüzde üzeri yeşil yağlıboya ile boyalı onarım kitabesi şöyledir (Yüksel, 1990, ss. 55-56).

Kitabe metni:

١- خدا عبد المجيد خانى مظفر ايلسون ياهو
٢- وزيرندن ضيا پاشا سبب تعميره اى مهرو
٣- بحمدالله تمام اولدى عبادتخانهٔ دلجو
٤- بناى مسجد يورطان ولى دركاه عالى بو
٥- بلادى روحةدر شيخنك.....
٦- نسبده مسلم اوغلوندن رفاعى شيخى زلفو
٧- غفوره حمد ايدوب رمزى دوكوب جوهر ايله انجو
٨- ديدى يارب شو خنقاهى زلالى نوره قيل مملو

Okunuşu:

1-Hudâ Abdülmecîd Hân'ı muzaffer eylesin yâ hû
2-Vezîrinden Ziyâ Paşa sebeb ta'mîre ey meh-rû
3-Bi- hamdi'llah tamâm oldı ibâdethâne-i dil-cû
4-Binâ-yı Mescit-i Yortan Velî Dergâh-ı Âlî bu
5-Bilâd-ı Rûha'dır şeyhin….[429]
6-Nesebde Müslim oğlundan Rufâî şeyhi Şeyh Zülfü
7-Gafûra hamd idüb Remzî döküb cevher ile incü
8-Didi yâ Rab şu hankâh-ı zülâl-ı nûra kıl memlû

Sene 1269

Türkçesi:

[428] F. Bayhan (1998b, ss. 25-26), mescitle ilgili diğer bilgileri de söz konusu kaynaktan tartışmaksızın aynen devam ettirmiştir.
[429] Kitabe yağlıboya ile kalın bir şekilde boyandığından üçüncü beytin 1. dizesinin son kelimeleri okunamamıştır (Yüksel, 1990, s. 55).

1-Tanrı, Abdülmecit Han'ı muzaffer eylesin
2-Vezirinden Ziya Paşa tamire sebep oldu
3-Allah'a şükürler olsun ki gönül açan tapınak tamamlandı
4-Bu yüce Yortan Veli Dergâhı Mescitinin binası
5-Urfa şehridir şeyhin….
6-Nesepçe Müslim oğlundan Rufai şeyhi Şeyh Zülfi
7-Çalab'a hamd edip Remzi inci ile cevher döküp
8-Dedi: Ya Rab şu hanekâhı pür nur ile doldur.
1852 yılı.

Mescitin batısında, kitabede adı geçen Şeyh Ali Zülfikâr'ın mezarı ve mezara ait bir kitabe bulunmaktadır. Kitabe şöyledir:

Kitabe Metni:

١- هو الخلاق
٢- الباقى
٣- ممن طريقة الر
٤- فاعية الشيخ
٥- على ذو الفقار
٦- 1292 (بين اكى يوز دوقسن اكى)

Okunuşu:

1- Huve'l Hallâku
2- "l- Bâkî"
3- min tarîkatı'r- Ru
4- fâ'iyeti'ş- Şeyh
5- Ali Zü'l- fikâr
6- Sene 1292

Türkçesi:

O (Allah) Hallak ve Baki'dir. Rufai tarikatından Şeyh Ali Zülfikâr.
1292 H./1885 M. yılı.

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: Mescitin harime giriş kapısı üzerindeki onarım kitabesine göre, eser 1269 H./1852 M. yılında Adana Valisi Ziya Paşa tarafından tamir

ettirilmiştir. Yapı, 1960 yılında da onarılmıştır ve bu onarımlar sırasında, eskiden üzeri kiremit ile kaplı olan kubbesi kurşuna çevrilmiştir. Özgün haliyle minaresiz olan esere, 1993 tarihinde betonarme bir minare eklenmiştir (Çam, 2010, s. 192). 1998 yılındaki Adana Depremi'nde yıkılan sözkonusu minarenin yerine, deprem sonrasındaki onarımlarda yenisi inşa edilmiştir (Durukan, Karaman ve Saban, 2006, s. 80).

Fotoğraf 286. Şeyh Zülfo Mesciti, kuzeybatıdan görünüş (M. Can Kızgındemir)

Mimari Özellikleri: Mescit, Şeyh Zülfo Dergâhı Yapı Topluluğu'nun bir parçasını teşkil etmektedir. Mescit ile birlikte, bir avlu etrafında hücreler, hankâh ve semahâneden oluşmuştur (Alkan, 2004, s. 285). Ancak mescit dışındaki diğer yapılar günümüze ulaşmamıştır. Yapının batısında, onarım kitabesinde adı geçen Şeyh Ali Zülfikâr[430] ile kitabeleri olmadığından kimlikleri belirlenemeyen birkaç kişinin mezarları daha bulunmaktadır (Yüksel, 1990, s. 54).

Yapı, 7.32 x 7.38 m. boyutlarında, kareye yakın planlı harim ile 2.80 m. genişliğinde küçük bir son cemmat yerinden oluşmuştur. Harim, sekizgen kasnak üzerine oturan basık bir kubbe ile, son cemaat yeri ise sivri kemerler üzerine oturan üç kubbeyle örtülüdür. Kubbe geçişlerinde tromplar kullanılmıştır. Son cemaat yerinin kubbeleri, iki yan tarafta "L" şeklindeki ayaklara, ortada ise mermer sütunlara oturmaktadır. Sütun başlıkları Bizans tipi devşirme malzemedir. Mescitin

[430] Adana Arkeoloji Müzesi kitaplığında Adana'ya ait, 67 No'lu Şer'i Mahkeme Sicilinin 141. Sayfasındaki 1269 H./1852 M. tarihli vakfiyeye göre; Şeyh Ali Zülfikâr, Adana'nın Yortan Mahallesi sakinlerindendir ve Rufai Tarikatına bağlı bir şahıstır. Kendisinden Mürşidü's- sâlikin ve Gavsü'l- vâsilîn eş- Şeyh Ali Zülfi İbnu'ş- Şeyh es-Seyyid Müslim İbnu Muhammed nâm sâhibu'l- hayrât ve'l hasenât diye bahsedilmektedir. Vakfiyede ayrıca, Mescitten ve üç göz Hankâh ile Semâhâne ve Şeyh Zülfikâr'ın yaptırdığı Rufâî Tekkesinin onarımından söz edilmektedir. Mescitin avlusundaki mezar kitabesinden Şeyhin 1292H. yılında öldüğü ve aslen Ruha/Urfa'lı olduğu anlaşılmaktadır (Yüksei, 1990, s. 54, dpn, 32).

kuzey ve güney cephelerinde iki, doğu cephesinde üç, batı cehesinde ise bir pencere açıklığı vardır. Doğu, güney ve batı cephelerinde ayrıca birer üst pencere daha mevcuttur.

Harime giriş, kuzey cephenin ekseninden sağlanmaktdır ve iç mekân sadedir. Kubbe kasnağını taşıyan üzengileri mukarnas benzeri işlemelere sahiptir. Mukarnas kavsaralı mihrap nişi, silmeli geniş bir çerçeve içine alınmıştır ve köşelerinde sütunceler vardır. Bu süslemeler dışında yapıda dikkat çeken bir bezeme de, harimin kapısı ile kitabe arasına yerleştirilen kabartmalı, bitkisel bezemeli bir levhadır. Bu levhanın Roma mimarisinden devşirildiği düşünülmektedir (Çam, 2010, s. 192).Eserin cepheleri kesme taş malzeme ile kubbeler kurşun kaplama, minare betonarmedir. Bunların dışında sütun başlıklarında devşirme malzeme de kullanılmıştı

Kaynaklar: Altay, 1965, s. 16; Anonim, 1983, ss. 27-28; Yüksel, 1990, ss. 54-56; Bayhan, 1998, ss. 25- 26; Alkan, 2004, s. 286, 360; ; Ramazanoğlu, 2006, s. 161-62; Çam, 2010, ss. 191-196 Ramazanoğlu, 2012, s. 181-82.

ALİDEDE MESCİTİ

Yeri ve Adı:

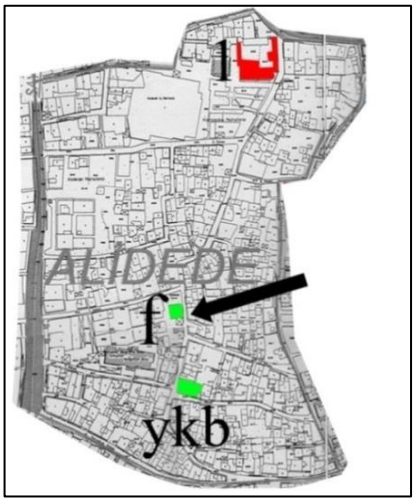

Harita 2. Alidede Mahallesi

Yapı, Ali Dede Mahallesi'nde, aynı adla bilinen Sokaktadır. Ali Dede Mahallesi, 1572 tarihli tahrir defterinde Mescit-i Dervişali Mahallesi olarak geçmektedir (Yörük, 2012, s. 293). Mahalleye adını veren mescit günümüze ulaşmamıştır. Daha sonra burada,18. yüzyılda Alidede Mesciti inşa edilmiştir ve mahalle Ali Dede Mahallesi adını almıştır. Eser günümüzde de Ali Dede Mesciti adıyla tanınmaktadır.

Yapım Tarihi ve Banisi: Mescitin yapım tarihini ve banisini gösteren herhangi bir kitabe mevcut değildir. Yapının yapılış tarihi ile banisi hakkında araştırmacılar birbirinden farklı görüşler önermişlerdir. Mesciti vakfiyesine[431] göre, 1116 H./ 1704 M. tarihinde Ali Dede adlı bir şahıs adına Rakka Valisi Mehmet Paşa yaptırmıştır (Anonim, 1983, s. 32; Çam, 2010, s. 142; Ramazanoğlu, 2012, s. 132). Araştırmacı H. Altay (1965, s. 16), Yapının Hacı Hasene Hatun adlı bir şahıs tarafından inşa ettirildiğini yazmıştır. M. Alkan (2004, s. 349) ise, Alidede adlı bir şahıs tarafından 1733 yılında yaptırıldığını ifade etmiştir.

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: Mescit, 1952'de onartılmış ve harim ile son cemaat yerinin batı tarafına geniş bir mekân eklenmiştir. Yapıya, 1963 yılındaki tamirinde ise minare ilave edilmiştir Çam, 2010, s. 142).

[431] Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 38 Tasnif Numaralı Defter

Mimari Özellikleri: Özgün haliyle ibadet mekânı ve son cemaat yerinden oluşan yapıya, 1952 yılında batı duvarı kaldırılarak, iki bölümden oluşan betonarme 5,23 m. genişliğinde bir mekân daha eklenmiştir. Yapı küçük bir avlunun güneyinde inşa edilmiştir. 5.50 x5.50 m. boyutlarındaki harim bir kubbe ile, son cemaat yeriise iki kubbeyle örtülüdür. Harim kubbesinde geçişler tromp ile, son cemaat yeri kubbelerinde ise geçişler pandantif ile sağlanmıştır ve üzerileri kiremit kaplıdır. Eklenen betonarme bölüm nedeniyle Mescitin kapısı ve mihrabı eksenden batıya kaydırılmıştır. Yapıda harimin doğu cephesinde iki, güney ve kuzey cephelerde birer pencere bulunmaktadır. Eser sonradan ilave edilen betonarme kısım hariç düzgün kesme taş ile inşa edilmiştir.

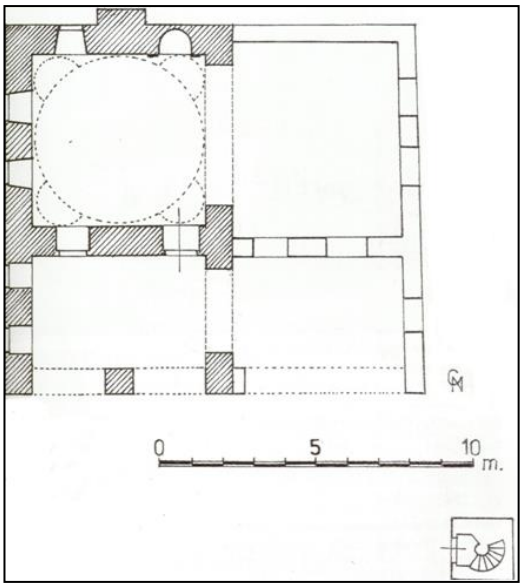

Şekil 77. Plan (Çam, 2010, s. 145)

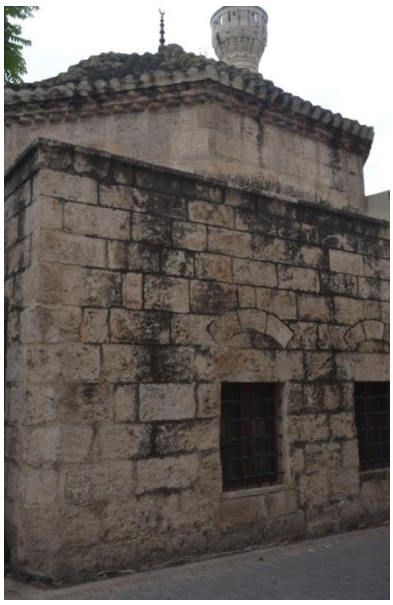

Fotoğraf 287. Ali Dede Mesciti (M. Can Kızgındemir)

Kaynaklar: Altay, 1965, s. 16; Anonim, 1983, s. 32; Alkan, 2004, s. 349; Bayhan, 1998b, s. 29; Çam, 2010, ss. 142-43; Ramazanoğlu, 2006, s. 118; Ramazanoğlu, 2012, s. 132; Yörük, 2012, s. 293, dpn: 14).

RUM KİLİSESİ/ADANA ETNOGRAFYA MÜZESİ

Yeri ve Adı

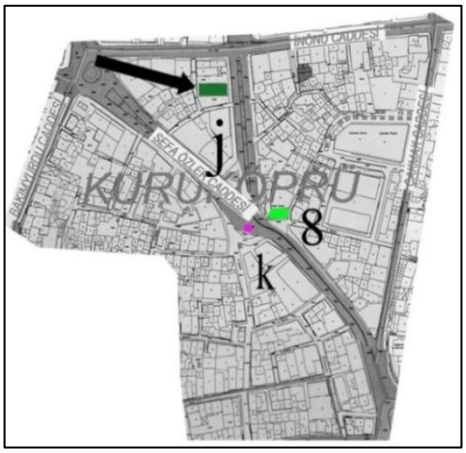

Harita 7. Kuruköprü Mahallesi

Yapı, Kuruköprü Mahallesi'nde, Ziya Paşa Bulvarı'nın güney girişinde yer almaktadır.

Günümüzde Etnografya Müzesi adıyla tanınan Rum Kilisesi, önceleri Eski Müze olarak da biliniyordu (www.adanadan.biz/icerik.asp).

Yapım Tarihi ve Banisi: 1845 yılında inşa edilen kilisenin, banisine ait bilgi mevcut değildir (Durukan, Karaman ve Saban, 2006, ss. 96-97; www.kulturvarlıklari.gov.tr/adana-etnografya-muzesi.html; www.adanadan.biz/icerik.asp).

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: Kilise önceleri terkedilmiş halde iken, 1950 yılında müze olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. 1972 yılına kadar Arkeoloji ve Etnografya Müzesi olarak kullanılan yapı, söz konusu tarihte, mevcut eserlerReşatbey Mahallesi'nde yaptırılan yeni müze binasına taşınmıştır (Durukan, Karaman ve Saban, 2006, ss. 96-97; www.kulturvarlıklari.gov.tr/adana-etnografya-muzesi.html).Arkeoloji ve Etnografya Müzesi olarak kullanıldığı dönemde, yapının yeterli olmaması üzerine, apsis kısmı yıkılarak yerine betonarme bir ek yaptırılmıştır (www.adanadan.biz/icerik.asp).

Yapı, 1983 yılında restore edilerek Etnografya Müzesine dönüştürülmüştür (Durukan, Karaman ve Saban, 2006, s, 96). Eser, 2015 tarihinde yeniden restore edilmeye başlanmış ve günümüzde çalışmalar tamamlanmak üzeredir. Son onarımlarda yapının yıktırılan apsisi yeniden inşa edilmiştir.

Yapının onarım çalışmaları tamamlandıktan sonra, yeniden Etnografya Müzesi olarak hizmete açılacaktır.

Fotoğraf 288. Üstten görünüş, güneydoğu cephe

Mimari Özellikleri: Kilise, doğu-batı yönünde, bazilikal planlı ve tek neflidir. Kesme taş ile inşa edilen yapının kırma çatısı kiremit kaplama, avluya giriş kapısı ile ana mekâna girişi sağlayan kapısı dökme demirdir. Doğu cephe, bütünüyle üç bölümlü apsisten ibarettir. Apsisin orta bölümü daha daha geniştir ve bütünü çokgen tasarlanmıştır.

Kaynaklar: Durukan, Karaman ve Saban, 2006, ss. 96-97; www.kulturvarlıklari.gov.tr/adana-etnografya-muzesi.html; www.adanadan.biz/icerik.asp

BEBEKLİ KİLİSE

Yeri ve Adı

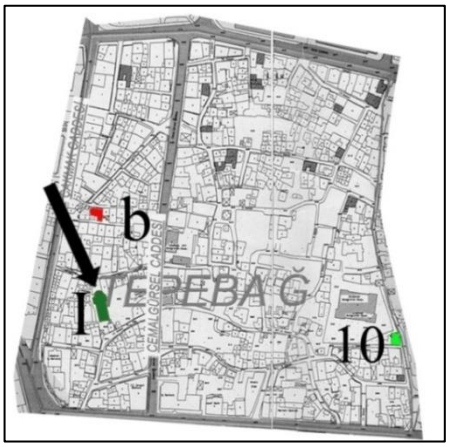

Harita 9. Tepebağ Mahallesi

Yapı, Tepebağ Mahallesi'nde, Cemal Gürsel Caddesi'nin batı tarafında, Tepebağ Lisesi yakınlarındadır.

Eser bir İtalyan Katolik kilisesidir ve St. Poul/Pavlus adına inşa ettirlmiştir. Ancak yapının giriş cephesinin üst bölümüne yerleştirilenMeryem Ana heykelinin halk tarafından bebeğe benzetilmesi nedeni ile günümüzde "Bebekli Kilise" adını almıştır (Özmen ve Özerol, 2000, s.165; Ramazanoğlu,2006, s.165; Ramazanoğlu,2012, s. 185).

Yapım Tarihi ve Banisi: Kilisenin yapım tarihini gösteren herhangi bir kitabe bulunmamaktadır. Araştırmacılardan Y. Özmen ve M.E. Özerol (2000, s. 165), eserin 1881 yılında inşa ettirildiğini ifade etmişlerdir. Kimi araştırmacılar ise, yapının 1880-1890 yılları arasında inşa ettirildiğini belirtmişlerdir (Durukan, Karaman ve Saban, 2006, s. 88; Ramazanoğlu, 2006, s. 165; Ramazanoğlu, 2012, s. 185).

G. Ramazanoğlu (2012, s. 185), yapının inşa edildiği dönemde, bölgede misyonerlik çalışmaları yürüttüğü bilinen Cizvit papazları tarafından yaptırılmış olabileceğini ifade etmiştir. Yazar, ancak bu konuda yazılı herhangi bir belgeye ulaşılamadığını da belirtmiştir.

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: Kilise 1920'li yıllarda önemli bir yangın geçirmiştir. Yapı, günümüzde ibadete açıktır ve Adana'nın simgelerinden birisi olarak kabul edilmektedir (Özmen ve Özerol, 2000, s. 165).

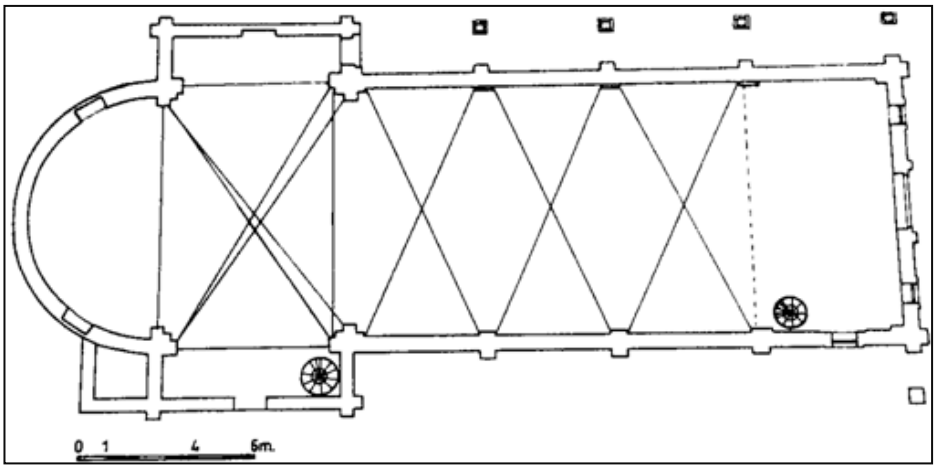

Şekil 78. Plan (Özmen ve Özerol, 2000, Şekil2, s. 165).

Fotoğraf 289. Güneydoğu cephe

Mimari Özellikleri: Yapı, kuzey- güney doğrultusunda tek neften oluşturulmuş bazilikal planlıdır. Kilisenin ana mekânına oranla büyük bir apsisi ve kolları çok kısa olan transepti mevcuttur. Çan kulesi kuzeybatı köşededir ve yüksek külahla örtülüdür. Ana mekân çapraz tonozla, yarım silindir formundaki apsis ise yarım kubbe ile örtülüdür. Kilise düzgün kesme taş malzeme ile inşa edilmiştir. Kilisenin doğu ve batı cephelerinde, plaster görünümlü payandalar ile yuvarlak kemerli, ince, uzun pencereler kullanılmıştır. Sözkonusu plasterler, aynı yöndeki duvarlarda da kullanılmıştır. İçeride girişin iki yanında birer oda bulunmaktadır. Pencereler vitray ile bezenmiştir.

Kaynaklar: Özmen ve Özerol, 2000, ss. 156-167;Durukan, Karaman ve Saban, 2006, s. 88; Ramazanoğlu, 2006, s. 165; Ramazanoğlu, 2012, ss. 185-86.

BÜYÜK SAAT/ ADANA SAAT KULESİ

Yeri ve Adı

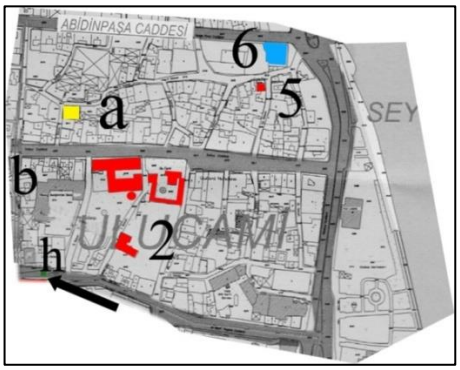

Harita 3. Ulu Cami Mahallesi

Yapı, Ulu Cami Mahallesi, Ali Münif Yeğenağa Caddesi üzerinde, Ulu Cami'nin güneyinde, Yağ Cami'nin ise kuzeydoğusunda yer alır. Adana Saat Kulesi günümüzde "Büyük Saat" adıyla tanınmaktadır ve şehrin en önemli simgelerinden birisidir.

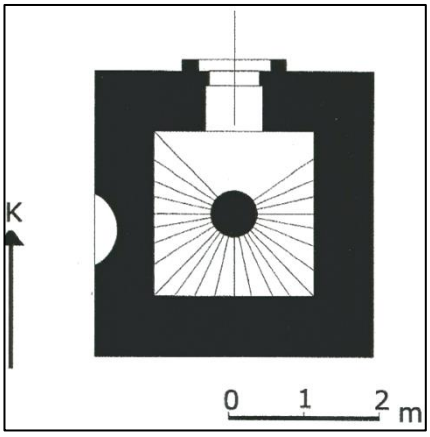

Şekil 79. Plan (Çam, 2010, s. 267)

Fotoğraf 290. Büyük Saat Kulesi

Yapım Tarihi ve Banisi: Saatin inşasına, 1881 yılında Adana Valisi Ziya Paşa tarafından başlanmış, daha sonra sözkonusu valinin yerine atanan Abidin Paşa ise 1882 yılında yapımını tamamlatmıştır (Acun, 1994, s.7; Özmen ve Özerol, 2000, s.162). Kulenin yaptırılmasında o

tarihte Belediye Başkanı olan ve Adana'nın eşrafından Hacı Yunus Ağa'nın da büyük emekleri, ayrıca inşaata karar verilmesinde Astronomi bilgini Hacı Bekir Sırrı'nın büyük rolü olduğu söylenir. Kule bir yıl içinde tamamlanarak, idaresi ile ilgili görev Hacı Bekir Sırrı'ya verilmiştir (Altay, 1965, s. 28).

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: Kulenin saat kısmı, 1920 yılında Fransız işgali sırasında tahrip olmuştur. 1925 yılında Almanya'dan getirilen yeni bir saat, eskisinin yerine takılmıştır. 1935 yılında da kulenin üstüne bir canavar düdüğü yerleştirildiği söylenir (Altay, 1965, s. 28). Büyük Saat son olarak 2015 yılında onarılmıştır.

Mimari Özellikleri: Kule, kare prizma planlı, üç bölüm halinde inşa edilmiştir. Kesme taş kaide üzerinde yükselenasıl gövde tuğl ile örülmüştür. Gövdeden sonra, bir korniş üzerine oturtulan, sivri kemerleri ve üzengileri hizasında ince iki silmeli, dört ayaklı, çanın asıldığı saat kürsüsü, baldeken tipte köşk kısmı oluşturulmuştur. Baldekenin dört tarafında saat kadranları yer alır. Oldukça sade olan kulenin üzerine çıkan ve temele inen bir merdiveni vardır. Araştırmacılar kulenin 35 m.ye yakın yükseklikte ve bir o kadar da temel derinliği olduğunu ifade etmşlerdir (Özmen ve Özerol, 2000, s. 162; Ramazanoğlu, 2012, s. 215)[432].

Kaynaklar: Altay, 1965, s. 28; Acun, 1994, s. 7; Özmen ve Özerol, 2000, ss. 159-60;Durukan, Karaman ve Saban, 2006, s. 126; Ramazanoğlu, 2006, s. 195; Çam, 2010, ss. 266-67; Ramazanoğlu, 2012, s. 215.

[432] H. Altay (1965, s. 28), Durukan, Karaman ve Saban, 2006, s. 126) ve N. Çam (2010, s. 2679, kulenin 32 m. yüksekliğinde olduğunu belirtmişlerdir.

ŞEFİKA HATUN CAMİSİ

Yeri ve Adı

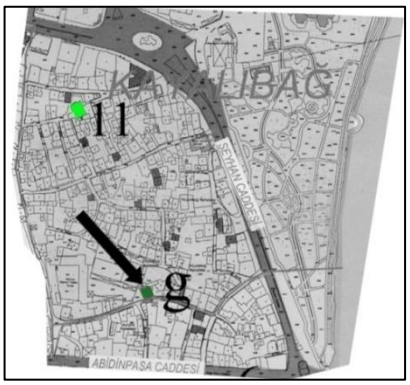

Harita 10. Kayalıbağ Mahallesi

Yapı, Kayalıbağ Mahallesi'nde 13. ile 15. Sokakların kesiştiği yerde bulunmaktadır.(Durukan, Karaman ve Saban, 2006, s. 98) ile N. Çam (2010, s. 182), Adana yapılarını tanıttıkları yayınlarında eserin adı Şefika Hatun Camisi olarak geçmekte, G. Ramazanoğlu (2012, s. 140) ise, yapıyı Şefika Hatun Mesciti adıyla tanıtmıştır.

Yapım Tarihi ve Banisi: Eserin yapım tarihini gösteren herhangi bir kitabe ve vakfiyesi mevcut değildir. N. Çam (2010, s. 183), yapının bazı mimari unsurlarının; köşelerin plaster şeklinde bir sıra kaliteli kesme düz taşlarla vurgulanması, pahlı bir kornişin camiyi orta yükseklikte bir yerde çepeçevre kuşatması ve minare şerefesinin mukarnassız pahlı silmelerden oluşturulması nedeni ile 19. yüzyılın sonlarına ait olduğunu ifade etmiştir. G. Ramazanoğlu (2012, s. 140) ise, yapının mimari özelliklerinin I. Ulusal Mimarlık Akımının izlerini taşıdığını, bu nedenle 1915 yılında inşa edildiğini kabul etmektedir. Yazar ayrıca yapının pencere kemerlerinin, Adana Demiryolu Garının pencere kemerleriyle aynı tipte olduğunu, bu nedenle de her iki yapının aynı tarihlerde inşa edildiği izlenimini verdiği bilgisini ilave etmiştir.

Eseri, Hacı Şefika Hatun adlı bir şahıs yaptırmıştır[433]. Söz konusu kişinin Adana Etnoğrafya Müzesi'nde, mezar taşı kitabesi bulunmaktadır. Kitabeye göre, Şefika Hatun 1318 H./1900 M. yılında vefat etmiştir (Çam, 2010, s. 183). Bu durumda yapı 19. yüzyılın sonlarında inşa ettirilmiş olmalıdır[434].

[433] N. Çam (2010, s. 183), Şefika Hanım'ın hacca gitmiş olmasının, böyle bir yapıyı inşa ettirecek kadar zengin olduğunu gösterdiğini ifade etmiştir.
[434] Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yapının üzerine konan levhada, eserin 1912-1915 yılları arasında inşa ettirildiği bilgisi mevcuttur.

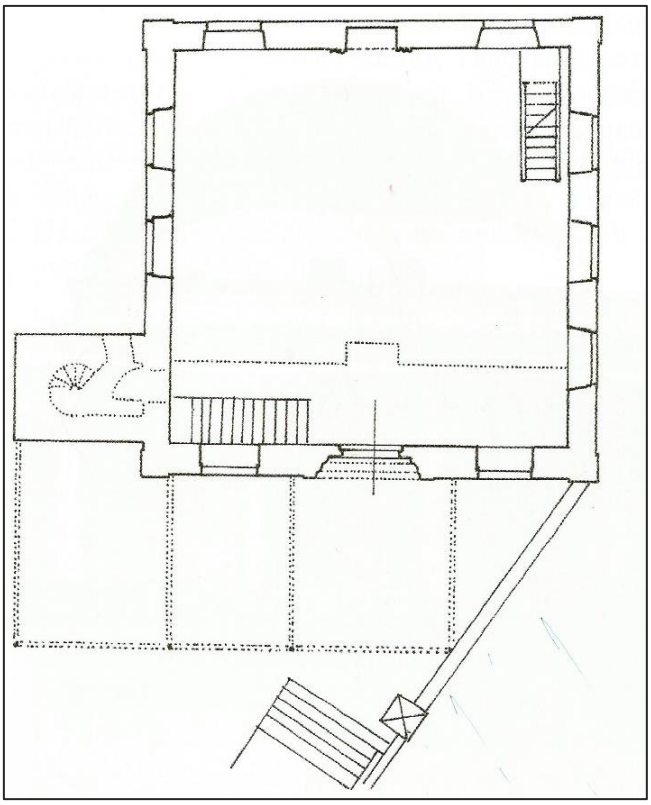

Şekil 80. Plan (Çam, 2010, s. 185)

Fotoğraf 291. Kuzeybatı cephe

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: Yapının üzerinde bulunan levhada, eserin 1998 tarihli Adana Depremi'nde hasar gördüğü ve Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1998- 2004 yılları arasında onarıldığı yazılıdır.

Mimari Özellikleri: Yapı, kare planlı, harim ile son cemaat yerinden oluşmuş küçük ölçekli bir camidir. Birimler düz dam örtülüdür. Zeminden yükseltilerek inşa edilen yapıya kuzeybatıda bulunan beş basamaklı merdiven ile çıkılmaktadır. Harimde, batıda üç, doğu, güney ve kuzey yönlerde ikişer olmak üzere toplam dokuz adet sivri kemerli pencere yer almaktadır. Minare, harimin kuzeydoğu köşesine yerleştirilmiştir. Minarenin kare biçimli kaidesi, cephenin yarı yüksekliğine kadar uzanmakta ve köşeleri pahlanarak çatı seviyesinde bir bilezikle yuvarlak gövdeye dönüştürülmüştür. Gövde, sade bir şerefeden itibaren yine silindirik bir petek ile devam etmekte ve sivri külahla sonlanmaktadır.

Yapıya giriş, kuzey cephe ekseninde yer alan kapıdan sağlanmıştır. Yapının içi son derece yalındır. Düz ahşap tavan doğrudan duvarların üzerine oturtulmuştur. Dikdörtgen biçimli mihrap nişi yanlardan silmelerle çevrilmiştir ve sadedir. Yine sade olan minber caminin batı duvarına bitişik olarak yerleştirilmiştir.

Camide genel olarak kaba yonu kesmetaş, dış köşelerinde ise daha iri ve kaliteli taş malzeme kullanılmıştır. Müezzin mahfili ve tavan örtüsü içten ahşaptır, dıştan ise kiremit kaplamadır. Eserde, süsleme olarak sadece dışta cepheleri yarı yükseklikten itibaren çepeçevre kuşatan profilli silme vardır. Söz konusu silme, pencerelerin sivri kemerleri ile harimin kapısında da kesintisiz devam etmektedir[435].

Kaynaklar: Durukan, Karaman ve Saban, 2006, ss. 98-99; Ramazanoğlu, 2006, s. 125; Çam, 2010, ss. 182-83; Ramazanoğlu, 2012, s. 140.

[435] G. Ramazanoğlu (2012, s. 140), yapının tavanında bulunması gereken göbek biçimli süslemenin ve duvarları bezemesi gereken kalemişi motiflerin hiç birinin günümüze ulaşmadığını belirtmiştir.

BAHRİ PAŞA ÇEŞMESİ

Yeri ve Adı

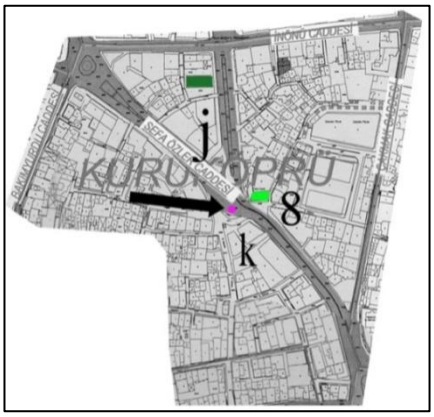

Harita 7.Kruköprü Mahallesi

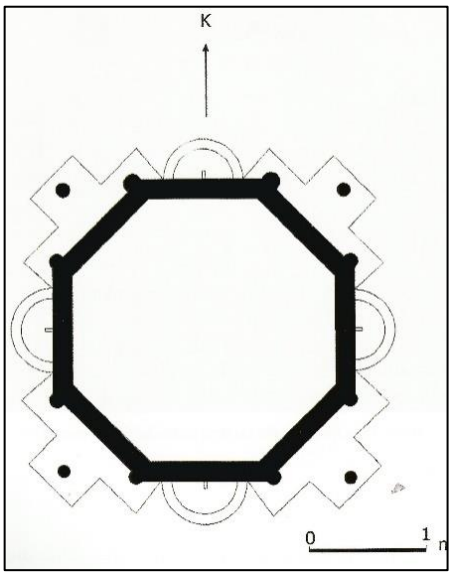

Şekil 81. Plan (Çam, 2010, s. 240)

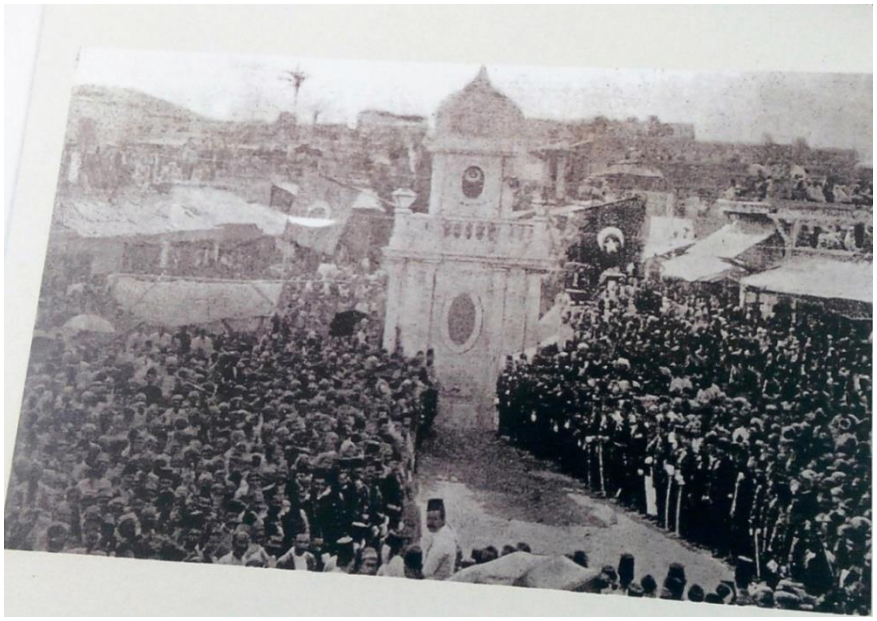

Fotoğraf 292. Çeşmenin açılış törenini gösteren eski bir fotoğraf (Baltacı ve Uygur, 2009, s.11)

Yapı, inşa edildiği dönemde, Kuruköprü Mahallesi, Kuruköprü Meydanı'nda bulunmaktaydı. Çeşme, 1952 yılında imar çalışmaları sırasında Adana Belediyesi tarafından yıktırılmıştır (Yüksel, 1990, s. 81)[436]. Günümüzde ise, Atatürk Parkı'nın yanında, Büyükşehir Belediyesi

[436] N. Çam (2010, s. 237), çeşmenin imar çalışmaları nedeni ile 1956 yılında yıktırıldığını yazmıştır.

75’inci Yıl Sanat Galerisi’nin güney tarafına yeniden inşa edilmiştir. Eser kaynaklarda Bahri Paşa Çeşmesi olarak geçmektedir.

Yapım Tarihi ve Banisi: Günümüzde Adana Arkeoloji Müzesi’nde, çeşmeye ait bir kitabe bulunmaktadır ve yapının hem inşa tarihini aynı zamanda banisini içermektedir. Buna göre yapı, Adana Valisi Pahri Paşa (1899-1908) zamanında, Sultan Abdülhamit’in tahta çıkışının 25. Yıldönümü dolayısı ile Hacı Yunus zade Ali Efendi’nin Adana Belediyesi Başkanlığı döneminde, Belediye Meclisi tarafından 1316 H./1901 M. yılında inşa ettirilmiştir. 1952 yılında yıktırılan çeşme, Vali Recep Birsen Özen zamanında, 1992 tarihinde, mimar Zeynep Çavuşoğlu tarafından aslına uygun tasarlanarak yeniden yaptırılmıştır (Çam, 2010, s. 237).

Adana Arkeoloji Müzesi’nde bulunan kitabe, oval biçimli mermer bir levha üzerine, ön yüzünde on, arka yüzünde ise üç satır nesihle yazılmıştır. Kitabenin ön yüzü şöyledir[437].

Kitabe Metni

١- ناشر انوار عدل
٢- واحسان السلطان ابن السلطان
٣- السلطان غازى عبدالحميد خان ثانى
٤- افندمز حضرتلرينك يگرمى بشنجى سنهٔ دوريهٔ
٥- جلوس همايونلرى مناسبت جليلهسيله اطنه شهرى
٦- اهالئ صادقهسى نامنه مجلس بلدى طرفندن
٧- تأسيس ايديلان نشانهٔ شكران افشانه دركه
٨- اچيوز اون التى سنهٔ مباركه سى اغوستوسنك اون
٩- طقوزنجى جمعه ايرتسى كونى تيمّناً وتبركاً
١٠- كشادى واب زلالى اجرا قلنمشدر
١١- سنه ٣١٦ (اچيوز اون التى)

Okunuşu

1- Nâşir-i envâr-ı adl
2- Ve ihsâni’s- Sultân ibni’s- Sultân
3- es-Sultân Gâzi Abdü’l-Hamîd Hân-ı Sânî
4- Efendimiz Hazretleriniň yirmibeşinci sene-i devriye-i
5- Cülûs-ı hümâyûnları münâsebet-i celîlesiyle Adana şehri
6- Ehâlî-i sâdıkâsı nâmına Meclis-i Beledî tarafından

[437] Kitabe, araştırmacı M. Yüksel (1990, s. 81), tarafından belgelenmiştir.

7- Te’sîs idilen nişâne-i şükrân- efşânedir ki
8- Üçyüz onaltı sene-i mübârekesi Ağustos’unun on
9- Dokuzuncu Cum’a irtesi günü teyemmünen ve teberrüken
10- Küşâdı ve âb-ı zülâli icrâ kılınmışdır
11- Sene 1316

Türkçesi

1- Adalet nurlarının dağıtıcısı
2- ve Sultanoğlu sultan, Sultan Gazi İkinci Abdülhamit Han
3- Efendimiz, hazretlerinin kutlu tahta çıkışlarının mübârek
4- yirmibeşinci yıldönümünün
5 -mutlu münasebetiyle Adana şehrinin
6- sadık halkı nâmına Belediye Meclisi tarafından
7- Şükran dolu bir ifade olarak tesis edilmiş olup
8- Mübarek üçyüzonaltı yılının Ağustos ayının on-
9- dokuzuncu cumartesi günü teyemmünen ve hatıra olarak
10- açılışı yapılmış ve suyun akışı gerçekleştirilmiştir.
11- 1316 H./1901 M.yılı.

Kitabenin arka yüzü, Nisa suresinin 21. âyetinin son kısmını içermektedir ve şöyledir:

Kitabe Metni:

١- بسماللهالرمناللرحيم
٢- وسقيهم ربهم شراباً طهوراً
٣- سنه ١٣١٨ (بين اچيوز اون سكز)

Okunuşu

1-Bi’smi’llahi’r-rahmâni’r-rahim
2-Ve sakâhum Rabbuhum şerâben tahûrâ
3-Sene 1318.

Türkçesi:

1- Bi’smi’llahi’r-rahmâni’r-rahim
2-Rab’leri onlara tertemiz içecek sunmuştur.
3-1318 H./1903yılı[438].

[438] N. Çam (2010, s. 240) yayınında bu tarihi 1316 H./1901 M. olarak vermiştir.

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: 1952 yılında yıktırılan yapı, 1992 yılında yeniden aslına uygun olarak inşa edilmiştir.
Çeşme, günümüzde bakımlı ve kullanılır durumdadır. Yapı, ayrıca Adana'nın simgelerinden birisi olarak kabul edilmektedir (Özmen ve Özerol, 2000, s, 163).

Mimari Özellikleri: Yapı, iki katlı, sekizgen planlı, barok üslupta inşa edilmiştir ve üzeri soğan biçimli bir kubbe ile örtülüdür. Çeşmenin alt katı,bir üçgenin köşelerine ve merkezine yerleştirilen sütunlar üzerine oturtulmuş ve yonca yaprağına benzer düz bir tabla ile örtülmüştür.Daha dar olan ikinci kat da yine aynı şekilde inşa edilmiştir. Alt kat cephelerinin orta kısmında içi boş oval madalyonlar yerleştirilmiştir.

Kaynaklar: Yüksel, 1990, ss. 80-82;Özmen ve Özerol, 2000, s. 163 Ramazanoülu, 2006, s. 213; Çam, 2010, ss. 237-240; Ramazanoğlu, 2012, s. 233.

Fotoğraf 293. Bahri Paşa Çeşme

EK 2. VAKFİYELER[439]

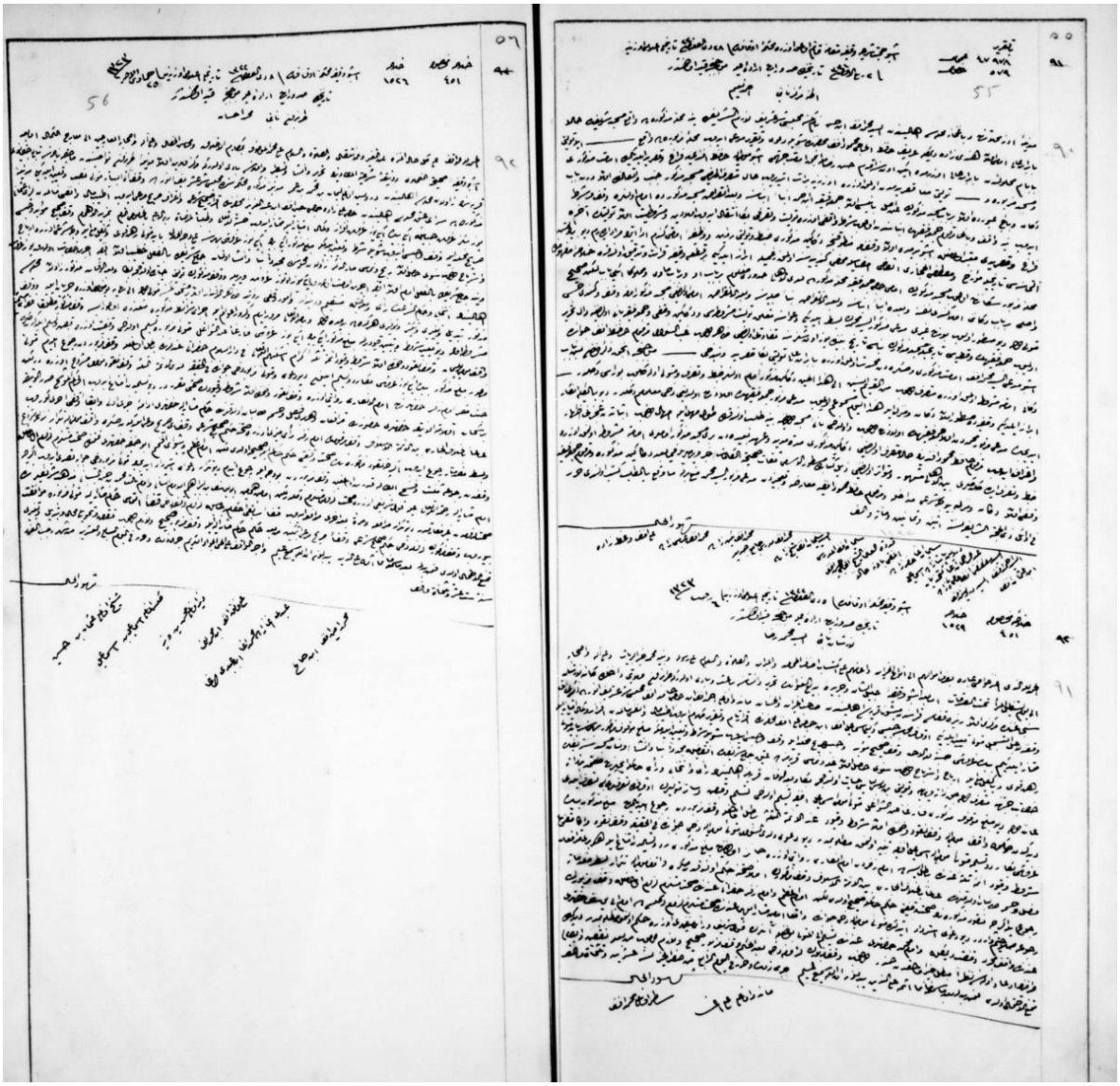

Cuma Fakih Mesciti Vakfiyesi:

1282H./1865M. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Esas 2, s.1402.

[439] Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde, Ramazanoğlu vakıflarına ait müstakil bir vakfiye defteri bulunmaktadır. 646 Numaralı söz konusu defter sekiz vakfiyeyi kapsamaktadır ve 1936 yılında yapılan tercümesi 1961 Numaralı Tercüme Defteri'nde yer almaktadır. Ayrıca aynı kurum tarafından yayımlandığından, Yağ ve Ulu Cami yapı topluluklarının vakfiyeleri bu bölümde verilmemiştir. Bkz. (Bayhan, 1998a). Ramazanoğlu vakıflarının geniş tahlili için Bkz. (Alkan, 2004; 2014).

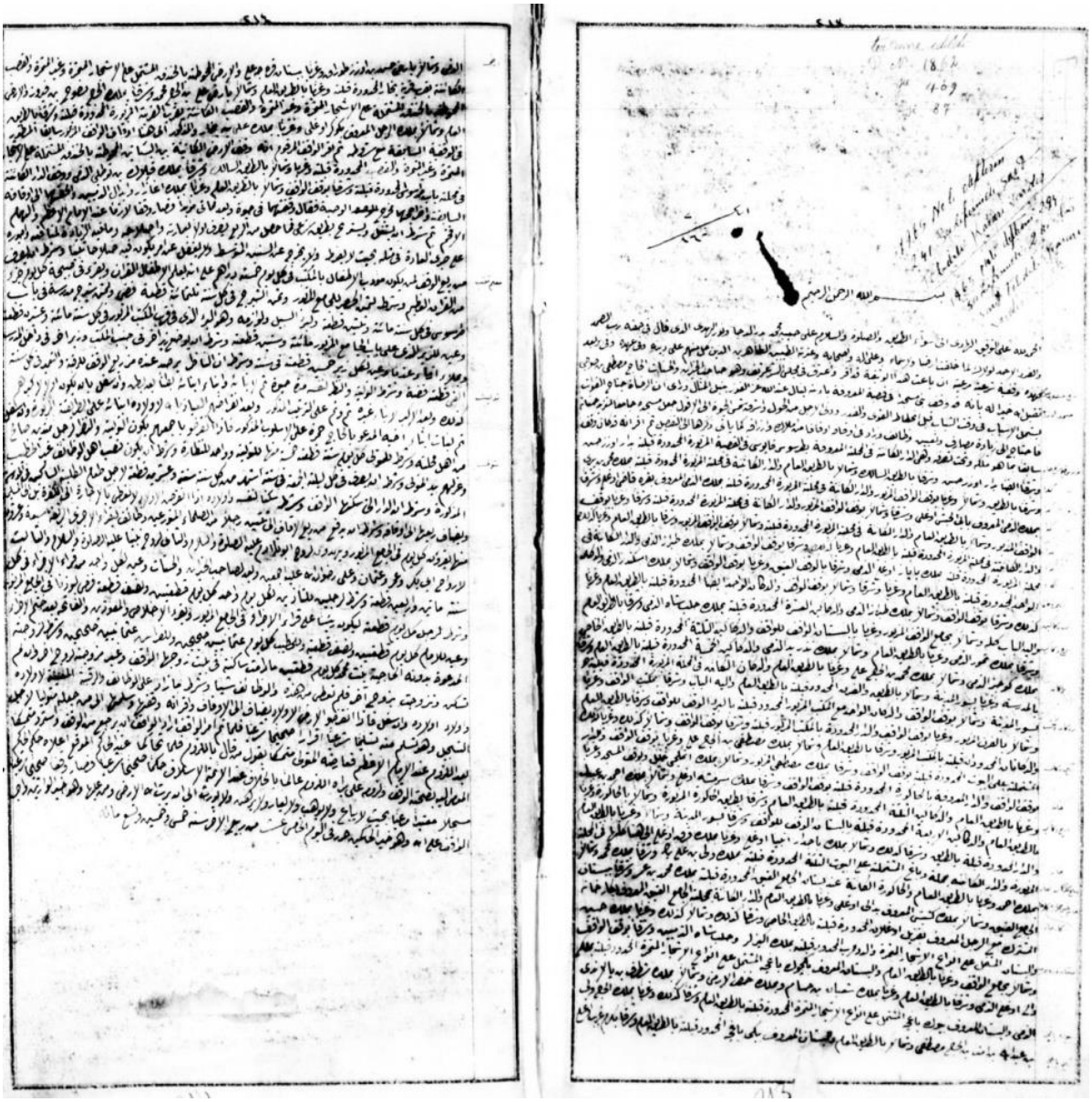

Kemeraltı Camisi/Savcızâde el-Hac Mustafa Vakfiyesi:

955 H./1548 M. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Mücedded Anadolu Defteri 591, s. 213.

Hasan Ağa/ Hasan Kethuda bin Abdullah Vakfiyesi:

997 H./1558 M. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Mücedded Anadolu Defteri 608/1, s.95.

Mestanzade Hacı Mahmut Ağa Vakfiyesi:
1093 H./1682 M.Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 581/2- s.480.

Mestanzade Hacı Mahmut Ağa Vakfiye Zeyli:

1093 H./1682 M.Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 581/2- s.481.

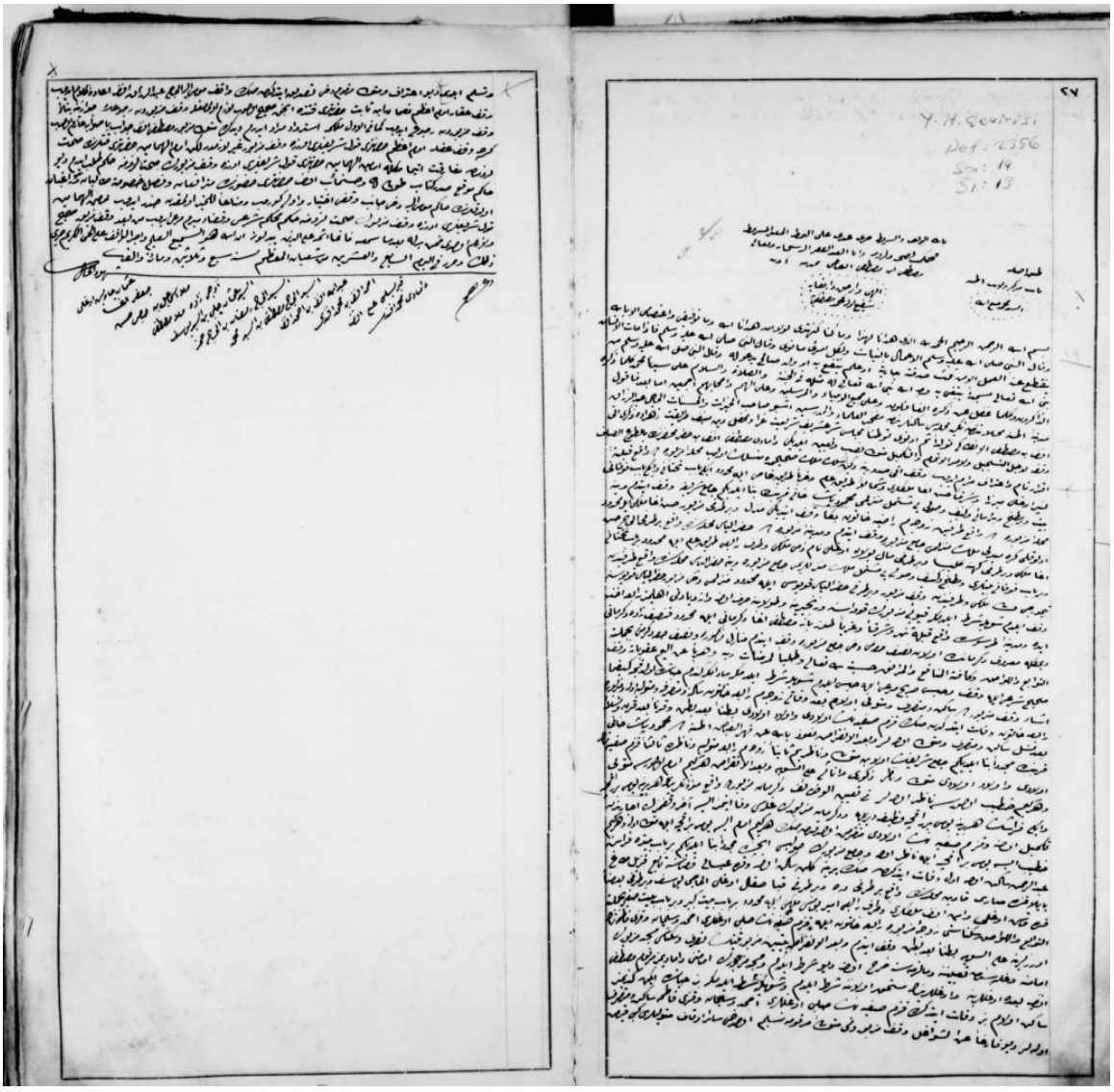

Yeni Cami/El- Hac Abdurrezzak Antakî Efendi Vakfiyesi:
1725. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 598, s. 27.

Şeyhoğlu/Şeyhzade Cami Vakfiyesi:
Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 532, s. 125.

Musa Balızâde Mustafa Ağa Vakfiyesi:

1738, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Mücedded Anadolu Defteri 581/1, s.246.

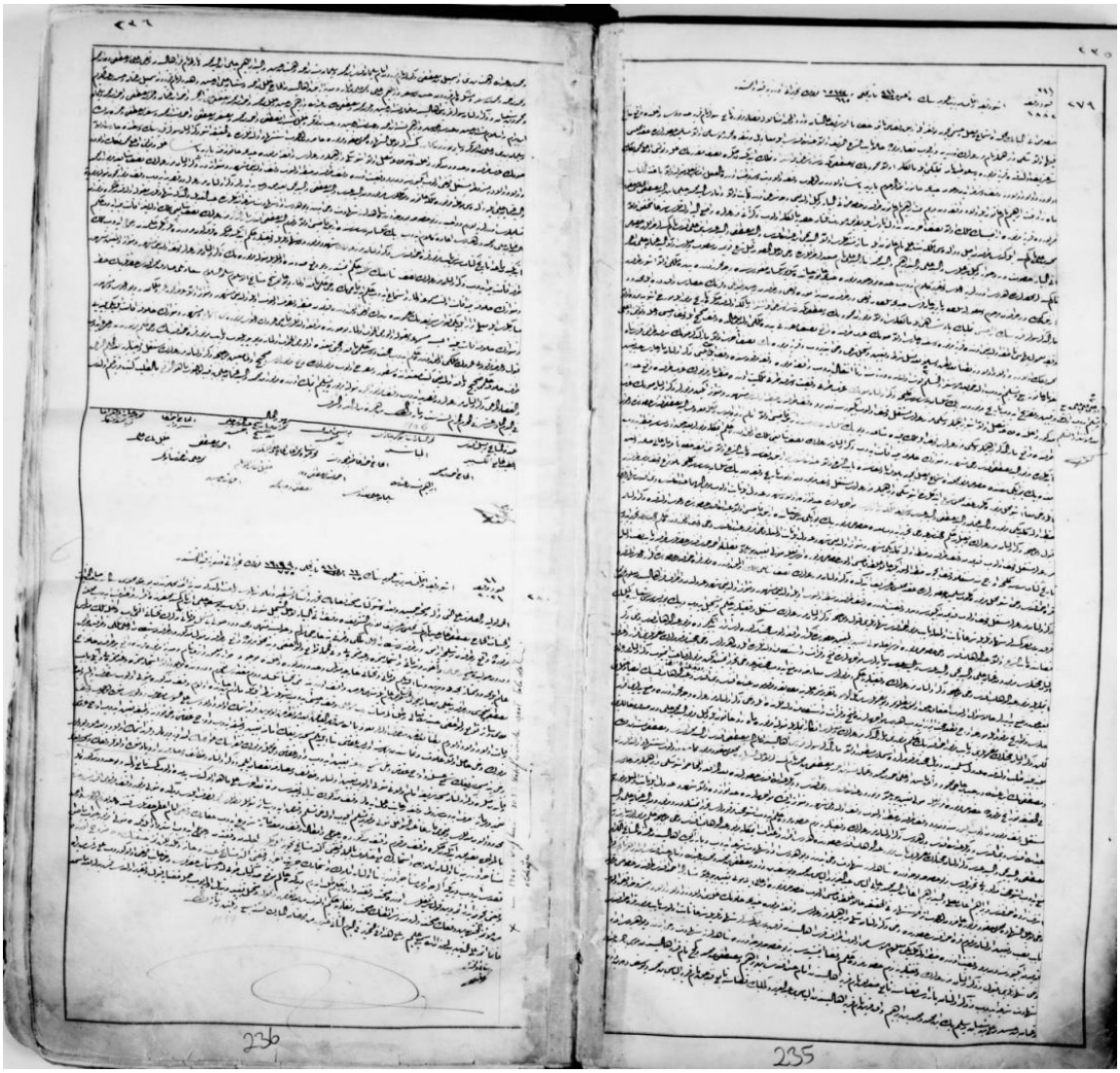

Balcıoğlu el- Hac Mustafa Ağa bin Hüseyin Vakfiyesi:
1725,Vakıflar Genel Müdürlüğü Arişvi, Mücedded Anadolu 609, s. 236.

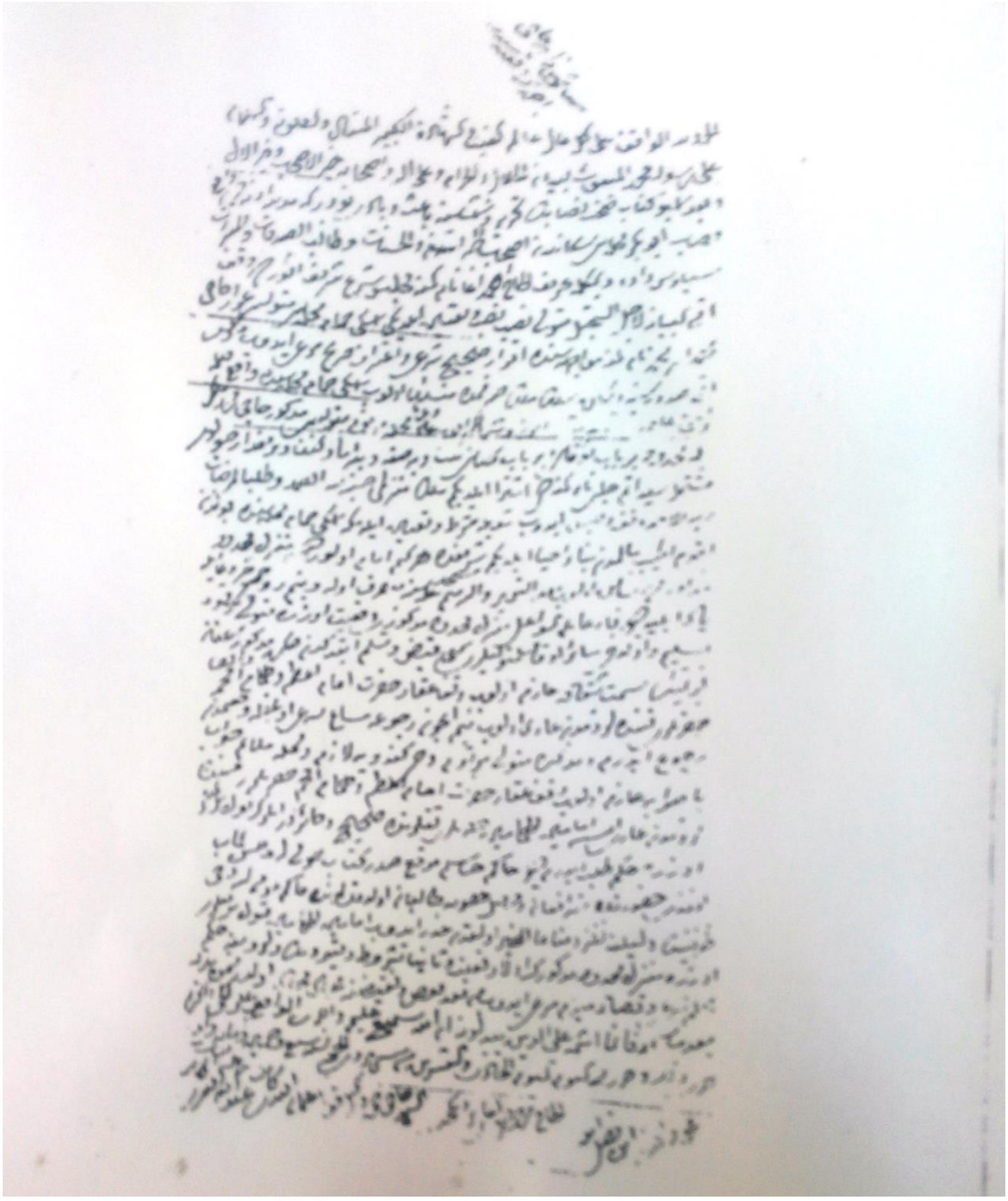

Siyâvuşzâde Hacı Ahmet Vakfiyesi:
Adana Şer'iye Sicili, Defter No 4, s. 107.

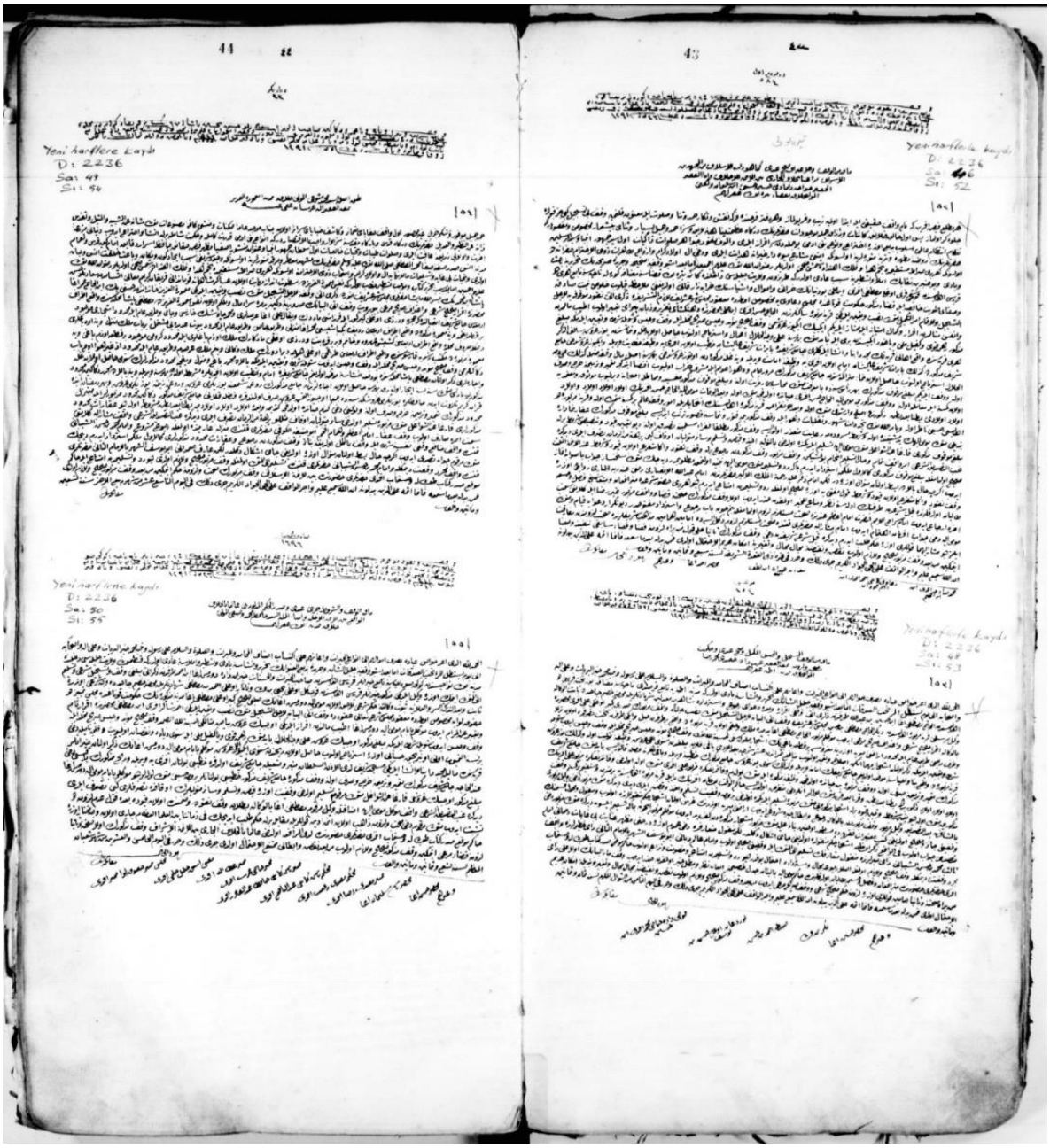

Arpacızâde el- Hac Mustafa Ağa bin Hüseyin Vakfiyesi:
Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 587, s.43.

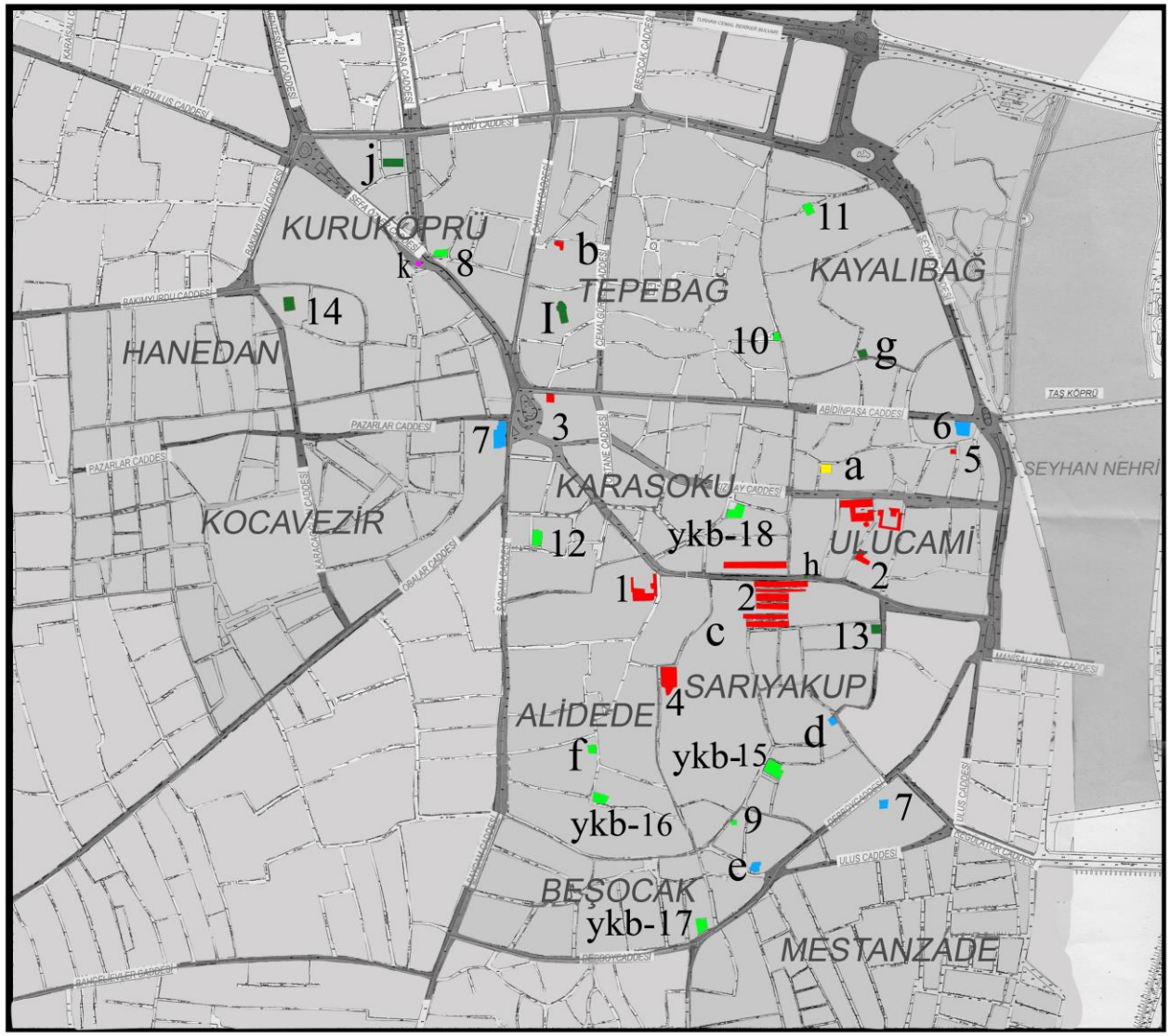

15. YÜZYIL
16. YÜZYIL
17. YÜZYIL
18. YÜZYIL
19. YÜZYIL
20. YÜZYIL

YAPI TOPLULUKLARI

1- YAĞ CAMİ
2- ULU CAMİ
3- KEMERALTI CAMİ
4- HASANAĞA CAMİ
5- CUMAFAKIH MESCİDİ
6- CAFERPAŞA CAMİ
7- MESTANZADE CAMİ
8- YENİ CAMİ
9- ALEMDAR MESCİDİ
10- YEŞİL MESCİD
11- ŞEYHOĞLU CAMİ
12- SİYAVUŞOĞLU CAMİ
13- MEMİŞPAŞA CAMİ
14- ARIKOĞLU CAMİ

YERİ KESİN BELİRLENEMEYENLER (ykb)

15- MUSABALIZADE CAMİ - 18 yy. Sarıyakup Mah.
16- ARPACIZADE CAMİ- 18 yy. Alidede Mah.
17- BALCIOĞLU CAMİ- 18 yy. 5 Ocak Mah.
18- KARACAOĞLU CAMİ- 18 yy. Karasoku Mah.

TEK YAPILAR

a- AĞCA MESCİD
b- TAHTALI CAMİ
c- HASIRPAZARI MESCİDİ
d- MESTANZADE MESCİDİ
e- ŞEYH ZÜLFO CAMİ
f- ALİDEDE MESCİDİ
g- ŞEFİKA HATUN CAMİ
h- SAAT KULESİ
ı- BEBEKLİ KİLİSE
j- RUM KİLİSESİ
k- BAHRİ PAŞA ÇEŞMESİ

Harita 15: Adana Merkezdeki Yapı Toplulukları ve Tek Yapıların Mahallelere Göre Şehir Planındaki Dağılımı

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 13/06/2017

Tez Başlığı / Konusu: Adana'da Yapı Toplulukları ve Şehrin Gelişimi

Yukarıda başlığı/konusu gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 400 sayfalık kısmına ilişkin, 19/04/2017 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 3 'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
2- Kaynakça hariç
3- Alıntılar hariç/dâhil
4- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orjinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

12/ 07/ 2017

Adı Soyadı:	Nermin TANBUROĞLU
Öğrenci No:	N08148900
Anabilim Dalı:	Sanat Tarihi
Programı:	Sanat Tarihi
Statüsü:	☐ Y.Lisans ☒ Doktora ☐ Bütünleşik Dr.

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.

Prof. Dr. Nermin ŞAMAN DOĞAN

HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
THESIS/DISSERTATION ORIGINALITY REPORT

HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
TO THE DEPARTMENT OF HISTORY OF ART

Date: 13/ 06/ 2017

Thesis Title / Topic: The Building Communities in Adana And The Development Of The City

According to the originality report obtained by myself/my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options stated below on 19/04/2017 for the total of 400 pages including the a) Title Page, b) Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled as above, the similarity index of my thesis is 3 %.

Filtering options applied:

1. Approval and Decleration sections excluded
2. Bibliography/Works Cited excluded
3. Quotes excluded
4. Match size up to 5 words excluded

I declare that I have carefully read Hacettepe University Graduate School of Social Sciences Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports; that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.

I respectfully submit this for approval.

12/ 07/ 2017

Name Surname:	Nermin TANBUROĞLU
Student No:	N08148900
Department:	History of Art
Program:	History of Art
Status:	☐ Masters ☒ Ph.D. ☐ Integrated Ph.D.

ADVISOR APPROVAL

APPROVED.

Prof. Dr. Nermin ŞAMAN DOĞAN

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ETİK KURUL İZİN MUAFİYETİ FORMU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 13 /06/ 2017

Tez Başlığı / Konusu: Adana'da Yapı Toplulukları ve Şehrin Gelişimi

Yukarıda başlığı/konusu gösterilen tez çalışmam:

1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır,
2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir.
3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir.
4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir.

Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullar ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kuruldan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

12/ 07/ 2017

Adı Soyadı: Nermin TANBUROĞLU
Öğrenci No: N08148900
Anabilim Dalı: Sanat Tarihi
Programı: Sanat Tarihi
Statüsü: ☐ Y.Lisans ☒ Doktora ☐ Bütünleşik Dr.

DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI

Prof. Dr. Nermin ŞAMAN DOĞAN

Detaylı Bilgi: http://www.sosyalbilimler.hacettepe.edu.tr
Telefon: 0-312-2976860 **Faks:** 0-3122992147 **E-posta**: sosyalbilimler@hacettepe.edu.tr

HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
ETHICS BOARD WAIVER FORM FOR THESIS WORK

HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
HISTORY OF ART TO THE DEPARTMENT PRESIDENCY

13/ 06/ 2017

Thesis Title / Topic: Building Communities in Adana And The Development Of The City

My thesis work related to the title/topic above:

1. Does not perform experimentation on animals or people.
2. Does not necessitate the use of biological material (blood, urine, biological fluids and samples, etc.).
3. Does not involve any interference of the body's integrity.
4. Is not based on observational and descriptive research (survey, measures/scales, data scanning, system-model development).

I declare, I have carefully read Hacettepe University's Ethics Regulations and the Commission's Guidelines, and in order to proceed with my thesis according to these regulations I do not have to get permission from the Ethics Board for anything; in any infringement of the regulations I accept all legal responsibility and I declare that all the information I have provided is true.

I respectfully submit this for approval.

12/ 07/ 2017

Name Surname:	Nermin TANBUROĞLU
Student No:	N08148900
Department:	History of Art
Program:	History of Art
Status:	☐ Masters ☒ Ph.D. ☐ Integrated Ph.D.

ADVISER COMMENTS AND APPROVAL

Prof. Dr. Nermin ŞAMAN DOĞAN